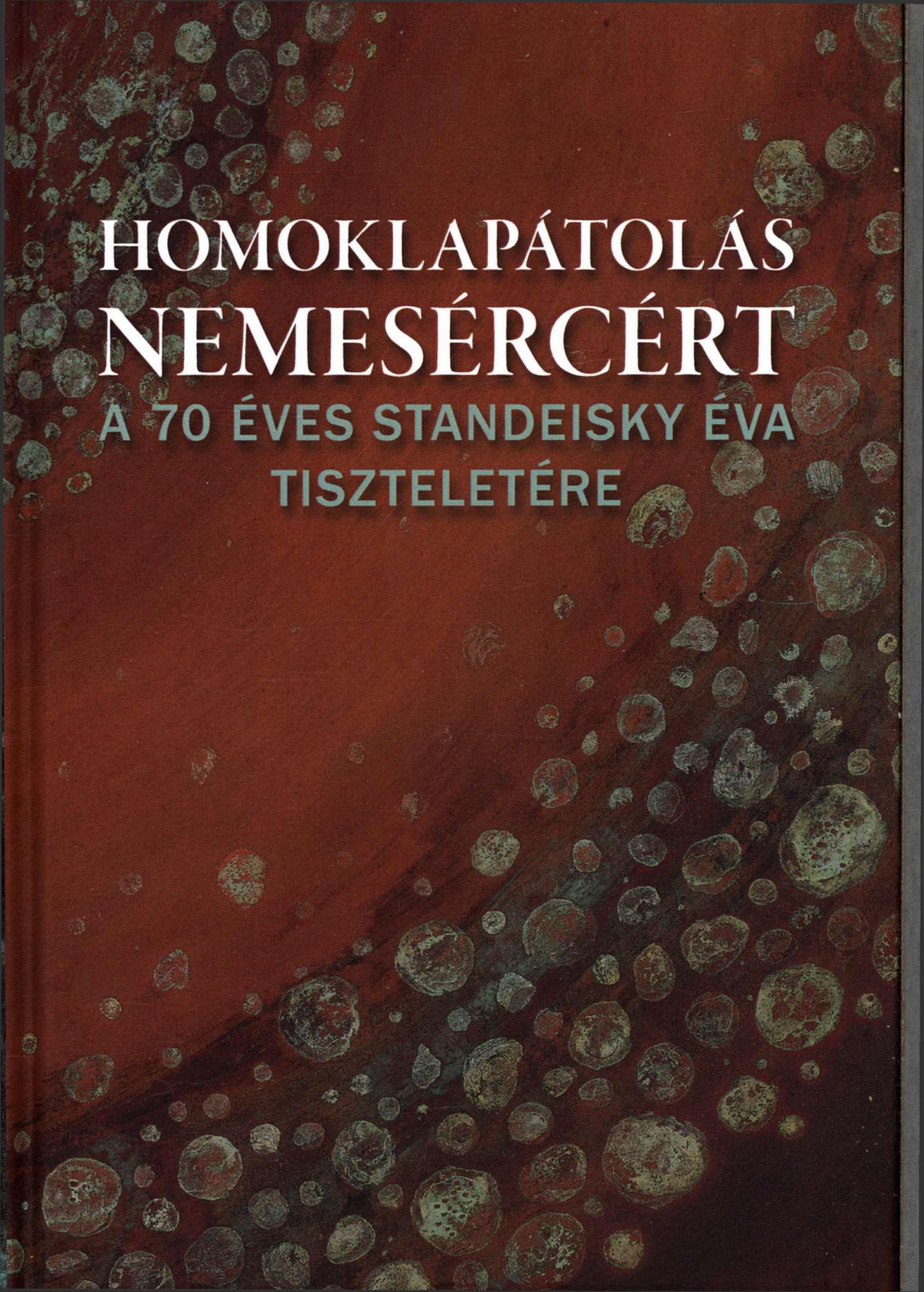

HOMOKLAPÁTOLÁS NEMESÉRCÉRT

A 70 ÉVES STANDEISKY ÉVA
TISZTELETÉRE

HOMOKLAPÁTOLÁS
NEMESÉRCÉRT
A 70 ÉVES STANDEISKY ÉVA
TISZTELETÉRE

HOMOKLAPÁTOLÁS NEMESÉRCÉRT

A 70 ÉVES STANDEISKY ÉVA
TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE

BALÁZS ESZTER • KOLTAI GÁBOR • TAKÁCS RÓBERT

NAPVILÁG KIADÓ
BUDAPEST, 2018

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia

a Politikatörténeti Alapítvány

és az 56-os Intézet Közhasznú Alapítvány támogatásával készült.

Projektmenedzser Balázs Eszter

ISBN 978-963-338-045-1

© Szerzők, 2018

© Kiadó, 2018

© Könyv- és címlapterv, tipográfia Molnár Icsu István

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft., Budapest

www.napvilagkiado.eu

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Printed in Hungary

Boldog születésnapot, Éva!

Agárdi Péter • Balázs Eszter • Balla Zsófia • Báthori Csaba • Bódy Zsombor
Csányi Vilmos • Feitl István • Gyáni Gábor • György Péter • Hatos Pál • Hunyady György
Karsai László • K. Horváth Zsolt • Koltai Gábor • Lengyel László • Molnár Icsu István
Rainer M. János • Sasvári Edit • Sipos Balázs • Spiró György • Szilágyi Ákos
Takács Róbert • Ungváry Rudolf • Valuch Tibor

SPIRÓ GYÖRGY

STANDEISKY 70

Csodálatos, hogy vannak dolgos emberek.

Éva, akit 1966 óta, az Eötvös Kollégiumból ismerek, a szívemhez legközelebb álló történeti munkamódszert alkalmazza, és mindegy, hogy miről ír, Kassákról vagy a koalíciós időről vagy 56-ról: felkutatja az összesényt, ami elérhető, néha azt is, ami elérhetetlen, egymás mellé és alá rendezi őket, és közli. Az ilyen-olyan ideológiai irányultságú történészek ezt a fajta történeti megközelítést megvetően pozitivistának bélyegzik, és 19. századinak, vagyis elavultnak tartják; számomra azonban mindig ez volt a történettudomány értelme, bárhol, bármilyen nyelven művelték is, lettek legyen latinok vagy angolok vagy lengyelek.

Tudjuk, Éva is pontosan tudja, hogy a „tény” mint olyan kérdéses, hogy egy tanú nem tanú, és hogy a korabeli forrás elfogult, vak, a fénytörése csalóka, sőt a megírandó történeti mű szerzője maga is valamilyen időszak foglya. Persze, persze. Mégis, ha valamit egyáltalán tudni lehet a múltból, és valamit érdemes áthagyományozni okulásul azoknak az utódoknak, akiknek a töredéke fog csak olvasni, vagy még annyi sem, akkor az a levelekben, a lábjegyzetekben, kihallgatási és egyéb jegyzőkönyvekben, a kevés példányban vagy annyiban sem megjelent összefoglalókban, a publikálatlan vagy csak részben publikált önvallomásokban rejlik, és a kutató, ha van annyira buldogtermészetű, mint Éva, magában a kutatási folyamatban nyeri el méltó jutalmát.

Hogyan válik a történész, ha történész, elfogulatlan? Milyen fejlődési stádiumokon megy át? Nemigen tudom. Évánál ezt egyáltalán nem látni. Életformája az, hogy történész, igen korán így alakult, és ő boldog volt vele. Nem is igen tudnám elképzelni másnak. Lehet, hogy koraérett volt eleve, és a szemlélete előbb kialakult, mintsem a témáival foglalkozni kezdett volna. Lenyűgöző a józansága, a befogadóképessége, és ami talán ezzel jár, vagy nélkülözhetetlen hozzá, és a műveiben – a diszciplína adottságai folytán – látszólag nincs is jelen, a humora. Részben tanult, urbánus humor ez, részben pedig elfogulatlanul, hazulról hozot-

tan vidéki; a legszerencsésebb elegy, ami honunkban elképzelhető. Már kollégista korában volt benne valami kortalan, és ezt a vonását a mai napig megőrizte. Nem tudom hetvenévesként elképzelni, mert állandóan önmaga, húszévesen is az volt. Soha nem kellett a nézeteit revidéálnia, egyszerűen azt kellett folytatnia, amit elkezdett, és mintha az is egy végeláthatatlan, noha magyarul igen kevesek által művelt, folyamatos alkotás lett volna.

Folytassa minél tovább, és írja meg legközelebb azt az elképesztő magyar élet-történetet, amelyre pár éve bukkant, és amelyről a legutóbb mesélt.

AGÁRDI PÉTER

METSZET

*József Attila Az egységfront körül (1933)
címmű tanulmányának recepciótörténetéből**

Olyan írással köszöntöm Évát, amely tematikájában – s talán szemléletében is – közel áll Hozzá. Nem mintha mindig azonos módon gondolkodtunk volna történelmi kérdésekben; mindazonáltal sokat tanultam s okultam munkáiból, legyen szó a hazai szociáldemokrácia történetéről, Kassák Lajosról, az 1945 utáni művelődéspolitikákról vagy az úgynevezett zsidókérdésről és az antiszemizmusról. Hálás vagyok Évának azért, hogy a baloldali világképen és a demokratikus értékrenden belüli kritikus-önkritikus ethoszával sokunk számára mutat példát. Mindemellett életünk, pályánk erős szálakkal is összekapcsolódik – az egyetemi évektől kezdve egymás tudományos produkcióinak nyilvános mérlegelésén át a máig; talán segíthetem is, amikor erre szüksége s nekem lehetőségem volt. Az alábbiakban József Attila tanulmányai készülő kritikai kiadásának recepciótörténeti jegyzetéből adok közre egy részletet. „Célzottan”, mivel József Attila és a mozgalmatörténeti historiográfia Ständeisky Évának is szívégye, s korántsem csak azért, mert néhai férje, Szőke György az egyik legkitűnőbb József Attila-kutató volt.

Az egységfront körül a költő legtöbbet vitatott tanulmányai közé tartozik. Évtizedekkel később jól látható, hogy ez az írás a költő baloldali, marxista, önmaga által tudományos szocialistaként identifikált elkötelezettségének kontinuitásán belüli erős politikai hangsúlyváltások egyik legmarkánsabbika. Recepciója a baloldali mozgalmak és pártok, „a szocializmus állása”, a kommunista és szociáldemokrata stratégiák változásainak, valamint a költő és kortársai közötti „szociometria” alakulásának érzékeny tükrre. A tanulmány befogadástörténete és utóélete „kísértetiesen” összekapcsolódik a baloldalon belüli vitákkal – pró és

* Részlet a *Múltunk* 2017/1. számában megjelent tanulmányból (206–252.). Itt olvasható József Attila írásának friss szövegkritikai kiadása; korábbi szövegközlés: *József Attila összes művei. 3. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*. Sajtó alá rendezte: Szabolcsi Miklós. Akadémiai, Budapest, 1958. 140–147., 362–374.

kontra. Többször anélkül kerül szóba (tudatos elhallgatásként vagy tapintatból), hogy megneveznék, illetve a címét leírnák, esetleg csak „éppenhogy” említéssel siklanak el fölötte. A cenzúrák/öncenzúrák tabusítás szintén része a befogadás- és értelmezéstörténetnek.

Korabeli recepció és vita

Mivel a József Attila számára sorsdöntő jelentőségű, sok vitát kiváltó írás a baloldali pártok politikájának radikális szocialista kritikáját „pártfüggetlen” módon fogalmazta meg, többeket elhatárolódásra késztetett. Az írást közlő *Új Harcos* szerkesztői, akik 1933 januárjában lényegében a kommunista egységfrontakció jegyében, a szociáldemokraták éles bírálatával indították lapjukat, eleve külön jegyzet hozzáfűzését tartották szükségesnek: „A cikk hozzászólás az egységfront kérdéséhez, az író és nem a szerkesztőség felfogását adja.” A lap következő, júniusi számának több cikkében tovább folytatódott a kérdés tárgyalása, ezek sorában jelent meg éles hangú válaszként a költő vitacikkére az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) Téglás Ferenc álnévvel fedezett álláspontja,¹ amely egyértelműen kirekesztette József Attilát a kommunista mozgalomból. Téglás erőltetett és „kincstári” érvekkel védi az *Egységfront fűzetek* 1. József Attila által

1 Téglás Ferenc: Az egységfront körül. Válasz József Attila azonos című vitacikkére. *Új Harcos*, 1933/4. 74–80.

2 Uo. 74.

bírált tételeit, meg sem próbálja megérteni tépelődéseit, és durva, ideologikus minősítésekkel fordul ellene. Költői tehetségét lekezeli, megkérdőjelezi lírája szocialista arcúlatának őszinteségét, őt magát pedig a jobboldalivá minősített

szociáldemokrácia ügynökének bélyegzi. A kirekesztés konklúziója: „József Attila esetének veszedelmessége abban áll, hogy ő, mint tehetséges költő, egy pár proletár tárgyú versével némi tekintélyt szerzett magának a baloldali munkások között. Most erre támaszkodva, baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva, szociálfasiszta ideológiát árul. [...] József Attila olvasott egy pár igazi és álmarxista könyvet. Meg nem emésztett marxizmus csak annyiban jut kifejezésre, hogy marxi fogalmakkal dobálódzó tudálékos stílusban ír, amit ír, az azonban már nem *meg nem emésztett marxizmus*, hanem igen *megemésztett opportunizmus*. József Attila [...] a valóságban a szociáldemokrata vezetők pozícióját erősíti, azoktól vesz és azoknak ad érveket, őket menti, őket, akik a munkásegységfront helyett a tőkével való egységfrontot építik mind szorosabban. József Attila ezzel a cikkével a sz. d. vezérek ideológiai ügynöke lett a baloldali munkásság között.”²

Máig nem tisztázott egyértelműen, hogy ki a cikk szerzője. 1956 nyarán, a Petőfi Kör vitájában (lásd alább) szóba került, hogy „Téglás” itthoni vagy emigráns vezető politikus lehetett. Györffy Sándor történész, egykori illegális kommu-

nista szerint a szerző az illegális KMP akkori központi vezetőségi tagja volt, és „később az emigrációban meghalt”.³ Szabolcsi Miklós szerint „a cikk szerzőjére vonatkozólag biztosat nem tudhatunk; egyes feltételezések szerint Réz (Rosinger) Andorral azonos, aki ez időben a KB megbízásából a párt ideológiai kérdéseivel foglalkozott; e feltételezés mellett szól a cikk lendületes, határozott érvelése, színvonal is. Más vélemények [például Sándor Pál] szerint szerzője Roth István, Vándor Pál öccse, aki ebben az időpontban a Vörös Segély vezetője volt. Akárki írta is a cikket, világos, hogy az illegális kommunista párt álláspontját fejezte ki.”⁴ Az *Új Harcos* ugyanezen, negyedik s egyben utolsó száma még egy cikket közölt az egységfrontkérdésről. Név szerint nem bírálta József Attilát, de azt a platformot képviselte, amelyről a Tégylás-cikk is támadta a költőt.⁵

1937–1959

A József Attila lírájának modern s egyúttal szocialista karaktere körül zajló diskurzus 1945-tel új kontextust nyert, de prózai írásairól alig esett szó. Lukács György és Horváth Márton, a Magyar Kommunista Párt (MKP) két irodalomértő művelődéspolitikusa 1945 decemberében előadásokban állt ki költészetének és baloldaliságának példaszerűsége mellett.⁶ Mindketten kísérletet tettek arra, hogy a hatalomra törő – de a demokratikus átalakulást akkor még elvileg támogató – kommunista párt politikáját összeegyeztessék a lírikust szektás oldalról támadó balos kritika elutasításával, illetve a „pártköltő” nem napi politikai, hanem tág és szuverén, egyénileg hitelesített szocialista világképének legitimálásával. Lukács György vezette be a *partizánköltő* fogalmát, amiért később sokat támadták is. Ez az 1945-ös kezdeményezés nem volt kanonizálóan apologetikus, bírálta is a költő verseinek néhány jellemzőjét, de alapvetően méltató jellegű volt (Horváth Márton például hosszan és érzékenyen elemezte az *Eszmélet*-ciklust). A költő és az illegális párt közötti konfliktust is szóba hozták, de egyetlen szóval sem említették tanulmányait, főleg nem *Az egységfront körül* és *A szocializmus bölcséletét*. Nincs rá szöveges bizonyítékunk, de feltételezhető, hogy ismerték (hiszen mindkettő nyomtatásban megjelent, s ha indirekt módon is, a költő elleni, harmincas évekbeli szektás támadásokból kellett tudniuk róluk). Mindez *beszédes hiány* az életmű 1945 utáni

3 Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. kötet. Történeiszvita* [1956. május 30. és június 1.]. Kelenföld–ELTE, Budapest, 1990. 147–151.

4 Szabolcsi Miklós: *Változó világ – szocialista irodalom. Újabb tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1973. Jegyzetek [az egyes tanulmányokhoz], 489–490.

5 pár-is: *Az egységfront útja. Új Harcos*, 1933/4. 82–84.

6 Lukács György – Horváth Márton: *József Attila. A Magyar Kommunista Párt országos székházában 1945. december 2-án elhangzott két előadás*. Szikra, Budapest, 1946.

megítélésében, ami egyrészt a József Attila-próza korlátozott ismeretével és alulértékelésével, másrészt a kommunista párt számára „kínos” írások – akár a mentegető tapintat indokolta – tudatos elhallgatásával függött össze.

Horváth Mártonnak 1946–1947-ben két további József Attila-írása is született, amelyekben ugyancsak nem esett szó *Az egységfront körül*ről. 1950-ben, tehát már a Rákosi-korszak totalitárius periódusában *Lobogónk: Petőfi* címmel kötetbe gyűjtötte 1945 és 1950 közötti művelődés- és irodalompolitikai írásait, némileg át is hangolva azokat az új politikai periódus normái szerint, előszavában pedig a korábbinál doktrinerebben és ideologikusan foglalta össze az MKP és József Attila viszonyának tanulságait. Miközben szerinte József Attila „a proletárirodalom egyetlen, valóban reprezentáns képviselője volt Magyarországon”, s ekként emeli be a panteonba a költő életművének teleologikusan kommunistaként ábrázolt vonulatát, azért kijelenti: „Verseinek egy része azonban a szörnyű és *kiúttalan* pusztulást tükrözi. Nem saját hibájából, de bizonyos fokig mégis csak eltávolodott a Párttól. Egész művének legnagyobb korlátja az, hogy politikai programjában nem támaszkodik a Szovjetunióra: innen az izolálódás és a pusztulás. Elvont »szocializmus«, mely nem függött össze a Szovjetunió és a Párt eleven életével, nem lehetett ellensúly a fasizmus nagyon is fizikai jelenlétével szemben.”⁷ Horváth későbbi visszaemlékezései viszont negyedszázaddal korábbi álláspontjának egyfajta belső önkritikájaként, kritikai kompenzációjaként is olvashatók.⁸

A Rákosi-korszak népszerűsítő és kanonizáló könyveiben lényegében szó sem esik e tanulmányról.⁹ Az 1950-es évek első felének művelődés- és irodalompolitikáját, hagyományszemléletét döntően meghatározó Révai József 1951-es, hírhedtté vált kongresszusi beszédének tétele

7 Horváth Márton: *Lobogónk: Petőfi*. Szikra, Budapest, 1950. 8.

8 E. Fehér Pál – Pándi Pál – Szigethy Gábor: „Lobogónk: Petőfi?”. Beszélgetés Horváth Mártonnal. *Kritika*, 1972/11. 13–15.; Horváth Márton: József Attila és az illegális Kommunista Párt. [Vita Vértes György 1964-es könyvével] *Kritika*, 1986/2. 25–27.

9 József Jolán: *A város peremén*. Athenaeum, Budapest, [1950]; Fövény Lászlóné: *József Attila*. Magyar Irodalomtörténeti Társaság–Művelt Nép, Budapest, 1953.

10 Révai József: [Beszéd a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán 1951. február 26-án]. In uő: *Kulturális forradalmunk kérdései*. Szikra, Budapest, 1952. 5–40. Vö. Agárdi Péter: A szocializmus mint költészet. A két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéről. In Illés László – József Farkas (szerk.): *„Vár egy új világ”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. 4.* Akadémiai, Budapest, 1975. 125–126.; Agárdi Péter: *Korok, arcok, irányok*. Szépirodalmi, Budapest, 1985. 236.

le Ady Endre, Bartók Béla és József Attila „néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző vonásairól”¹⁰ betetőzte, hivatalossá tette azt a szemléletet, amelyet Horváth Márton 1950-ben megfogalmazott. Ebbe az akkor kanonizált szocializmus- és irodalomfelfogásba, illetve a „kommunista József Attila” szoborrá merevített,

de csonka kánonjába végképp nem fért volna bele a mégoly baloldali, de jó néhány „problemátikus” írást is felmutató József Attila-próza. Révai József később, 1956 nyarán már önkritikusan szembesült saját korábbi József Attila-képével, s 1958-as – persze számos ponton szakmailag és ideológiailag vitatható – tanulmányában röviden utal is *Az egységfront körülre*, mint amely „nyilvánvalóan a Kommunista Párttal való meg hasonlítását és a tőle való elidegenedést fejezi ki. [...] Ez a cikk kétségtávol közeledést jelentett a német események értékelésével kapcsolatban a szociáldemokrata állásponthoz és komoly eltávolodást a kommunizmus álláspontjától”. A költő e megnyilatkozását (hasonlóan *A szocializmus bölcselétében* tetten érhetőhöz) Révai szórványosnak és kivételesnek tekinti, s szerinte „csak a költő rendkívüli helyzetével és [az] akkori világpolitikai, valamint a magyarországi helyzet zűrzavarosságával, a németországi fasiszta diktatúra okozta megzavarodottsággal magyarázható”; de „a párttal való tragikus szakítás után sem vált soha kommunistaellenessé, és soha, egy pillanatra sem tett szemernyi engedményt sem a fasiszmusnak”.¹¹

Az 1950-es évek derekán egyrészt megindultak a szisztematikus József Attila-kutatások, másrészt a kulturális-szellemi nyilvánosság szélesedése, illetve a növekvő politikai feszültségek nyomán József Attila újra aktuálissá, „szobra” elevenné, teljes életműve termékenyítő kihívássá vált. Szabolcsi Miklós elkezdte gyűjteni a kortársak emlékezéseit.¹² A társadalomban és a párton belül éleződő vitákra is figyelve Kató István 1956 nyarán, a friss szellemű irodalmi folyóiratban, az *Új Hangban* újraközölte *Az egységfront körül*. Közreadói jegyzetében így ír: „A magyar forradalomnak az 1919-es-től eltérő, bonyolultabb képletét keresték mindazok, akik hosszú éveken keresztül ismételtelen felleptek a párt vezetésében meglévő erős szektáriánizmus [sic!] és dogmatizmus ellen. Ide kapcsolódik 1925-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt demokratikus forradalmi programjának kidolgozása, 1929-ben Lukács György tézisei a munkás-parasztdiktatúra magyarországi célkitűzéséről [Blum-tézisek], 1932-ben Révai József tanulmánya: *Marx és a magyar forradalom*. A történelmi kutatás e mozzanatokhoz valószínűleg még számos adalékot fog szolgáltatni. E folyamatba olvad József Attila tevékenysége. Ha annakidején jószándékúan vizsgálták volna a nézeteit, a lényeges igazságot elválasztva a tévedéstől, nagy okulásul szolgálhattak volna a pártnak. Cikkét azonban – éppúgy, mint néhány

11 Révai József: József Attila-problémák. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 1959/1–4. [Az osztály 1958. október 23–24-én rendezett József Attila-ülésszakának előadása.] 26.; Révai József: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: F. Majlát Augustza. Kossuth, Budapest, 1968. 349.; Révai József: *József Attila*. Szerkesztette, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette: Erki Edit. Kossuth, Budapest, 1974. 79.

12 Szabolcsi Miklós (szerk.): *József Attila emlékkönyv*. Szépirodalmi, Budapest, 1957.

évvel előbb Lukács Györgynek még nagyobb súlyú fellépését – a párt vezetőségében túlsúlyban lévő szektások merev elutasítással fogadták, amit a jobboldaliság megbélyegző jelzőinek osztogatása kísért: »...zavaros és opportunista fejtegetései a harcos egységfront útját... még jobban eltorlaszolják«, »baloldali mozgalmi frázisokban burkolva szociálfasiszta ideológiát árul«, »ezzel a cikkével a szd. vezérek ideológiai ügynöke lett« stb. (*Új Harcos*, 1933. [4.] 3. sz.) [Az idézetek a Téglás-cikkből valók.] Úgy gondoljuk, hogy nemcsak József Attila emlékének, hanem a párt ügyének is tartozunk ma azzal, hogy ezt a dokumentumot közzétegyük.” (Kató István 1945 előtt illegális kommunista, az ötvenes években az ELTE történelemszdocense volt, 1956 után Kanadába emigrált, s ott taxisként dolgozott. Hajdu Tibor közlése szerint „értelmes és szenvedélyes ember volt, a fiatalság túlzott öntudatával: azt képzelte, mindenhez ért, Martinovicstól a Horthy-rendszerig”. Az SZKP XX. kongresszusa után „teljesen megtört, nem vállalta korábbi önmagát, teljesen negatív, reménytelen beállítottságú lett, ezért ment Kanadába”).¹³

József Attila és a KMP viszonya neuralgikus kérdésként merült föl a Petőfi Kör harmadik, úgynevezett történepszvitájában, 1956. május 30-án és június 1-jén, lényegében ugyanabban a szellemben, mint ahogy Kató interpretálta. József Attilát mint az antisztálinista hagyomány egyik előfutárát méltatták, s éppen *Az egységfront körül* kapcsán. A kérdést Sánta Ferenc vetette fel: „Valahogy szintézist kellene teremteniök történemszeinknek, meg kellene magyarázniok, hogy melyek azok a szálak, amelyek ennek ellenére összekötik József Attilát a kommunizmussal, és főképp melyek azok a momentumok, amelyek elválasztották József Attilát

a magyarországi kommunista párttól.”¹⁴

13 Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.): i. m. 191–192. és Hajdu Tibor személyes levélközlése 2015. december 20-án.

14 Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.): i. m. 32.

Az egykori tanúk közül a jelen lévő, „részben bűnsegédi bűnrészes” Markos György szerint József Attilát már régen rehabilitálta a párt, a „szélesebb néptömegek” előtt pedig végképp nem kellett rehabilitálni, ehhez elég elolvasni a verseit.

it. *Az egységfront körül* értelmezésére Györffy Sándor vállalkozott. Mint történész és mint egykori illegális kommunista jól ismerte a párt írott (és íratlan) történetét, hagyományait is; bőven idézi *Az egységfront körül*, és összekapcsolja Lukács György *Blum-téziseivel*, a Komintern VII. kongresszusával, valamint az illegális párt feloszlásával. A szektás politika mintadarabjaként ismerteti a Téglás-cikket is, két helyen utal arra, hogy „Téglás”, a szerző az akkori illegális párt központi vezetőségi tagja volt, „később az emigrációban meghalt”. Felszólalásának kulcsmondata: „Természetesen vannak József Attila cikkében vitatható részek is, de a lényeg az, hogy egy helyes pártvezetésnek észre kellett volna vennie, hogy József Attila, a kommunista költő, önkritikával levonja vagy megkísérli levonni a német

fasizmus uralomra jutásából a tanulságokat. Ezt nemcsak ebben a munkásegység-frontról írott cikkében, hanem a *Búza* című versében is megtette.¹⁵ A szélesebb nyilvánosság ennek a publikációnak a révén ismerhette meg *Az egységfront körül*, az akkori politikai diskurzusban pedig egyenesen „jól jött” a kommunistaként kanonizált költőtől egy olyan írás, amellyel a reformerek az SZKP XX. kongresszusának szellemére hivatkozva megbírálhatták a sztálinistákat.

1956 novembere után egy időre József Attilával kapcsolatban (is) újraerősödtek a tabusító, illetve csonkító tendenciák. Az 1955-től szerkesztésbe vett, 1956-ban elkészült, 1957-ben erősen cenzúrázva megjelent, de három évtizedre mégis betiltott, elzárt *József Attila emlékkönyv* már foglalkozott a költő inkriminált írásaival, köztük *Az egységfront körül*lel.¹⁶ A kötetben centrális téma lett: miként alakult József Attila és az illegális KMP viszonya. Erről – közvetve – egymással is polemizáló megnyilatkozások *lettek volna olvashatók* a gyűjteményben, főleg Sollner József, Müller Lajos, Andrásfi Gyula, Tamás Aladár, Sándor Pál, Kádár János, Köves András, Mile Gyula, Szántó Judit tollából.¹⁷ A kérdéskört ezután éveken át pertraktálták különböző megemlékezések és viták (gyakran anélkül, hogy hivatkozhattak volna a visszavont *József Attila emlékkönyvre*), és ebbe a diskurzusba ékelődött be Révai József már ismertetett kései önkritikus állásfoglalása is. Vajon a költőt *Az egységfront körül* miatt kizárták-e vagy sem, lehagyták-e vagy sem; a *Valóságban*, az *Új Harcosban* és a *Szocializmusban* megjelent „problematisztikus” cikkei, a moszkvai *Sarló és Kalapácsban* publikált – számára megbélyegző – *Platformtervezet* stb. volt-e az oka a kapcsolat meglazulásának, a költő pártból történt esetleges kizárásának, vagy esetleg a rendszeres pszichoanalitikus kezelése miatti konspirációs kockázat? Természetesen a párt egyes képviselői és a költő közötti személyes konfliktusok, mozgalmi nézeteltérések is fölmerültek.¹⁸

Pozitív fordulatot jelentett *Az egységfront körül* recepciótörténetében a József Attila kritikai kiadás harmadik, prózai kötetének megjelenése, Szabolcsi Miklós szerkesztőnek és munkatársainak komoly textológiai, értelmezői és recepciótörténeti vállalkozása. Szabolcsi azzal kezdi a József Attila-tanulmány értelmezését, hogy „a cikk értékelésére, megítélésére még alig történt kísérlet”.¹⁹ Közli a legfontosabb kapcsolódó dokumentumokat, az *Egységfront füzetek* 1. főbb részleteit, a Téglás-féle vitacikket, és ismerteti a jellegzetes álláspontokat, illetve az 1955 utáni vitákat. Sándor Pál – még „kéziratanban” lévő, hiszen az *Em-*

15 Uo. 151.

16 Szabolcsi Miklós (szerk.): *József Attila emlékkönyv*. Szépirodalmi, Budapest, 1957.

17 Uo. 278–357.

18 Szabolcsi Miklós: József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez. *Kritika*, 1965/11. 11–20.; Szabolcsi Miklós: József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez. *Párttörténeti Közlemények*, 1965/4. 30–46.

19 József Attila: *József Attila összes művei*. I. m. 372.

lélekönyv be lett vonva – írását is idézi és kommentálja. Érdemes idézni Sándor Pál *Emlékkönyv*-beli véleményét: „De ennél is nagyobb baj lett abból, hogy az *Új Harcos* teret nyitott József Attilának ahhoz, hogy munkásmozgalmi kérdésekhez hozzászóljon. Abban az időben a kommunista mozgalom alapvető problémája az egységfront kérése volt. Hiszen Hitler győzelmének egyik főmotívumát a német munkásmozgalom kettéosztottságában, szétmarcangolódásában láttuk. Ez a helyzet más országokban is táplálta a fasizmus előretörését. [...] Ehhez a témához szól hozzá József Attila *Az egységfront körül* című cikkében. Hogy ez a cikk abban a formában megjelenhetett – merem állítani –, nagyrészt annak tudható be, hogy ebben az időben vele vitatkozó barátai a börtönben ültek.” Sándor Pál itt önmagára is céloz: ő lebeszélte volna a költőt a cikkről, netalán meg is akadályozta volna publikálását. „De ma is úgy látom: nagyjában és egészében nem volt igaza. Nem arról van szó, hogy most vitába szálljak a halott költővel. Ma már nem az a lényeges, hogy József Attila a fasizmus győzelméért elsősorban a munkástömeget teszi felelőssé, és a szubjektivizmus bűnével vádolja azokat, akik a szociáldemokrácia vezető rétegét helyezik vád alá. Egyes tételeire az *Új Harcos* következő számában megkapta a párt álláspontját kifejező válaszát a Téglás Ferenc név alatt megjelent cikkben.” Sándor Pál idézi Téglás válaszána legdurvább kitételeit is, de nem határolódik el tőle, csupán érzelmileg minősíti: „érvelése során maga is dühbe jön”. „Íme, most már nyilvánvaló – zárja visszaemlékezését – a szakadék, amely József Attilát és a pártot egymástól elválasztja.”²⁰ Sándor Pál, az egykori

20 Sándor Pál: Emlékeim József Attiláról. In Szabolcsi Miklós (szerk.): i. m. 323–324.

21 Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. II. kötet. Magvető, Budapest, 1973. 54–55.

mozgalmár József Attilához fűződő személyes és politikusi viszonya egyébként is meglehetősen konfliktusos volt, de ennek részletezésére itt nem térhetünk ki. Évtizedekkel később, magas tudományos és egyetemi pozíciójú filozófus-

ként lett volna lehetősége arra, hogy átfogóan, elméleti-történeti igényrel s akár némi önkritikával elemezze a költő elméleti, ideológiai és politikai írásait. Feltűnő, hogy ennek ellenére, 1973-ban, posztumusz megjelent kétkötetes monográfiájában még egy rövid (akár polemikus) fejezetet sem szentel neki – szemben más marxista szerzőkkel, köztük a József Attilánál jóval szerényebb teoretikus színvonalú szociáldemokrata és kommunista politikusokkal. A *jobboldali szociáldemokratákkal* foglalkozó fejezetben, a kommunista párt és József Attila közötti feszültséget illusztrálандó, a *Szocializmusról* és Mónus Illésről szólva, Szabolcsi 1958-as kommentárját idézve csupán tényemlítést tesz *Az egységfront körül*ről és az éles hangú válaszárol, valamint *A szocializmus bölcselétérol* és az *Új Szellemi Frontról*.²¹ Személyes reflexiója – beszédes abszurdumként – mindössze ennyi: e József Attila-cikkek „részletezésébe azért [s]em bocsájtkozunk [...] mivel igazságtalanságot

követnénk el a költővel szemben, amiért életútjának egy kis szakaszát és ez időben keletkezett két epizodikus cikkét kiemelnénk munkásságából s ezzel az egész oeuvre-ről alkotott képet eltorzítanánk”.

Szabolcsi Miklós az 1958-as kritikai kiadás jegyzetében, Sándor Pál idézését követően ezt írja: József Attila cikke „bizonyos fokig ellentétben állott az illegális KMP akkori politikai vonalával”, s „hatása az volt, hogy a párt egyes vezetői és a költő között amúgy is már meglévő ellentétek még jobban elmélyültek. A kortársak egyöntetűen vallják – s Téglás cikke is világosan bizonyítja –, hogy *Az egységfront körül* megjelenése és a rá adott válasz nyilvánvalóvá tette ezeket a véleménykülönbségeket és további éles vitákra vezetett”. Szabolcsi recepciótörténeti áttekintése Kató István jegyzetét is idézi és kommentálja. Igyekszik finomítani a kommunista párt képviselői részéről tapasztalt éles bírálatokat, s mentesíteni a költőt, hangsúlyozva részigazságát is, miközben Kató 1956. nyári aktualizáló lelkesedését szintén lehűti. 1958-ban, két évvel az 1956-os trauma, egy évvel az *Emlékkönyv* betiltása után, abban az évben, amikor Nagy Imrét és társait koncepciósszerűen elítélik és kivégzik, Szabolcsi kényesen egyensúlyozó, „kétfrontos” álláspontot fogalmazott meg: „Kató megállapításai ott térnek el az igazságtól, hogy a cikket kizárólag a magyar párt belső, »szektarianizmusellenes« küzdelmeinek vonalába állítja, példáiban is elmosva az egyes történelmi események felvetette konkrét problémákat. Véleményünk szerint József Attila cikkének helytálló voltáról is csak történelmi helyzet megkövetelte kérdések szempontjából lehet ítélni. Anélkül, hogy a kérdést teljes egészében kifejténénk, utalunk csak arra, hogy a cikk fő indítóoka az a – verseiben is felismerhető – megrendülés és mély csalódás, amelyet a fasiszmus németországi uralomra jutása okozott benne. Ennek a keserű tapasztalatnak [a] hatása alatt igyekszik megvizsgálni az eddigi utat, az eddigi politikai elgondolásokat s keresni új megoldásokat. Ezek a megrendítő élmények vezetnek arra, hogy kételkedjen mind a kommunista, mind a szociáldemokrata pártok politikájának helyességében, s hogy nagymértékben felelőssé tegye őket az eredményekért. Kétségtelen, hogy cikkének egyes megállapításait igazolta az idő: bár a KMP állásfoglalása az egységfrontkérdésben *általában* helyes volt, néhány ponton leegyszerűsítve értékelte a helyzetet (a fasiszmus uralomra kerülésének előzményei, a német kispolgári tömegek viselkedése) és helytelenül látta a fasiszmus azonnali, forradalmi harccal való megdöntésének lehetőségét. Maga a Komintern igazította helyre az értékelést: az 1935. július 25-én összeült VII. Kongresszuson Dimitrov referátuma és a határozat is az eddiginél erősebben hangsúlyozza a teljes fasisztaellenes népfront megteremtésének taktikáját, a harc szükségességét a dolgozó rétegek napi követelése miatt, az egységes szakszervezeti munkát.” (Itt nem részletezhetjük, hogy valójában milyen ellentmondásos is volt ez az önkorrekciós igényű népfront-állásfoglalás, különösen a szovjetunióbeli perek és

a terror kontextusában.) A cikkben – folytatja Szabolcsi – megmutatkozik „József Attila skolasztikus okoskodásra való hajlama, kétségbeesésének tükröződése, s egyes helytelen állítások is találhatók benne (pl. a szervezettség bizonyos fokú lebecsülése, a szociáldemokrata tömegekre való utalás stb.). Nem látta helyesen a szociáldemokrata vezetők – azóta történelmileg bebizonyított – felelősségének kérdését sem. Az is biztos viszont, hogy az éles és merev, valóban nem segítő szándékú válasz [Téglás név alatt] tovább távolította a párttól. A cikk körüli kérdések természetesen még további alapos vizsgálatra szorulnak”.²²

Az 1956 utáni magyarországi politikai fejleményektől és történelmi-ideológiai irányelvektől kevésbé befolyásolt jugoszláviai magyar irodalmár, a fiatal Bori Imre még 1958-ban monográfiát ír József Attiláról, de az akkor kéziratban marad, s csak a József Attila-centenárium alkalmából kerül nyilvánosságra,²³ a kiadatlan könyv egyes részei viszont belekerültek egyik 1960-as folyóirat-publikációjába.²⁴ Bori már használta a Szabolcsi szerkesztette kritikai kiadást, kéziratában a költő tanulmányai is szóba kerültek, idézi *Az egységfront körül* is, de érdekes módon – miként több magyarországi hivatkozás – ő sem adja meg a tanulmány címét. A németországi események, Hitler hatalomra jutása kapcsán – írja Bori – József Attila „a tömegek »éretlenségét« tapasztalta, és így módosította a Kommunista Kiáltvány gondolatát: »A proletároknak csak rendkívüli körülmények között nincs láncaikon kívül veszteni valójuk –, általában azonban van veszteni valójuk: az életük. Amíg a proletárok, akik elvégre emberek, életét tőlük idegen erők (pl. háború) nem vetik kockára, addig ők maguk eszménye[i]k kedvéért nemigen kockáztatják, márpedig a szocialista társadalom alig lehet számukra, a zöm számára több az ideálnál«, s ezzel élére állította a kérdést. Nem eszményi proletárokat lát, hanem hús-vér embereket, akiknek a tudata messze elmaradt, és forradalmi akciót abban az időben nehéz lett volna várni tőlük. A jövő, a végső cél helyett ezért fordul a figyelme a jelenre, s a kiábrándultság, ami szavaiból kicseng, éles fényt vet

22 József Attila: *József Attila összes művei*. I. m. 372–374.

23 Bori Imre: *József Attila költészete*. Utószó: Bányai János. Forum, Újvidék, 2005.

24 Bori Imre: József Attila tanulmányai. *Híd*, 1960/9. 685–696.

25 Uo. 691–692.

kortársai arcára is – azok az ő szemében nem eszményi emberek többé.”²⁵ Ehhez a félszeg, „tárgyatlan” hivatkozáshoz képest a 2005-ben posztumusz publikált 1958-as könyv még és már megnevezi *Az egységfront körül* című tanulmányt, s részletesen ismerteti József Attila polémiaját az *Egységfront* füzetek szövegével. Bori rámutat, hogy a költő élesen bírálta

a KMP s általában a baloldali szektarianizmus jelenségeit. „József Attila elfordulása a közvetlen pártmunkától és a párt gyakorlatától ebből a felismerésből ered: »[...] a valóságban csak maga a munkásosztály állhat helyt a munkásosztály érde-

keiért» – állapítja meg ebben a tanulmányában. S mivel így az elméleti problémák kerülnek előtérbe, a költő reálisan csakis az elmélet síkján foghatta egységbe a maga számára a munkásság egészét, s a tudományos szocializmus elméletének vizsgálatára fektette a fő hangsúlyt.²⁶ Bori korai értelmezése nem a két munkáspárt közötti vitára és József Attila „kétfrontos, igazságosztó” polémiájára helyezi a hangsúlyt, hanem a bölceleti, gondolkodástörténeti következményekre. Ebben Bori érvelése feltétlenül úttörőnek bizonyult, ha asztalfiókban maradt is, s így nem tudott idejekorán beépülni a József Attila-recepció folyamatába.

Az 1960-as évtized

Az 1960-as években, ha elhallgatásokkal, publikációs nehézségekkel is, megindult József Attila költészete modernségének tudományos alapú elemzése, rehabilitálása, népszerűsítése ideológiai vonatkozásban is, ami természetszerűleg együtt járt kultuszának megújulásával, új hangsúlyaival. „Volt egy nemzedék, amelynek József Attila a marxizmus igazságait jelentette: amely verseiből tanulta meg a dialektikát, a történelmi materializmust, ébredt a kapitalista társadalom szörnyűségeinek tudatára és az osztályharc, az antifasiszta összefogás szükségességére – s amelynek jó része mit sem tudott *Az egységfront körülről* és egyéb vitatható cikkeiről, állásfoglalásairól” – írja a két évtizedig (Boriéhoz hasonlóan) szintén asztalfiókban maradt 1966-os tanulmányában Gyertyán Ervin.²⁷ Az évtizedbeli összefoglalások továbbra is szűkszavúan bánnak a József Attila-próza politikailag „kényesebb” szövegeivel, többnyire nem is említik őket, vélhetően azért, hogy a kényszerű magyarázkodás ne gyengítse a líra és a költő esztétikai gondolkodásának korszerűsége melletti érvelést.²⁸ Ha viszont szóba hozzák, igyekeznek kivételes, mások hatása alatt, illetve dachból született alkalmi politikai tévedésnek, kitérőnek tekinteni az *Egyéniség és valóságot*, *Az egységfront körülről*, *A szocializmus bölceletét*, és nem illesztik be az 1930-as évekbeli világhelyzet, illetve a baloldaliság korabeli ellentmondásainak kontextusába. Nehezen lett volna beilleszthető még a „József Attila-i teljesség és mindenség” korábbi-nál rugalmasabbá lazított kánonjába is: az 1960–1970-es évek világhelyzetében és államszocialista rendszerében „cáfolta volna” az ortodox vagy reformer jellegű, de egyként optimista előjelű, teleologikus és eszkatologikus szocializmusfelfogást. Azok az írások, amelyek tágabb, nem napi politikai kontextusban törekedtek megértően elemezni *Az egységfront körülről*, ekkor kéziratban maradtak.²⁹

26 Bori Imre: *József Attila költészete*. I. m. 294–296.

27 Gyertyán Ervin: Egy konfliktus és legendái. In uő: „Tisztán meglátni csúcainkat”. *Tanulmányok József Attiláról*. Kossuth, Budapest, 1985. 58.

28 Például: Gyertyán Ervin: *Költőnk és kora. József Attila költészete és esztétikája*. Szépirodalmi, Budapest, 1963; Gyertyán Ervin: Egy konfliktus és legendái. I. m.; Balogh László: *József Attila*. Gondolat, Budapest, 1969.

29 Lásd Gyertyán Ervin: Egy konfliktus és legendái. I. m.; továbbá Hollós Korvin Lajos: Üdvözlési ki-

sérlet József Attila ürügyén. Gyertyán Ervin [bevezetőjével]. *Kritika*, 1986/8. 17–22.; Horváth Márton: József Attila és az illegális Kommunista Párt. [Vita Vértés György 1964-es könyvével] *Kritika*, 1986/2. 25–27.

30 Forgács László: *József Attila esztétikája*. Magvető, Budapest, 1965. 166–174.

A nyilvánosságban az 1960-as évek során szinte egyedül Forgács László foglalkozik részletesen *Az egységfront körül* bemutatásával és értékelésével, viszonylag tárgyyszerűen és társadalomfilozófiai-politikaelméleti síkon, ugyanakkor megpakolva erőltetett aktualizálásokkal. A „leninizmust” elválasztja a József

Attila által élesen – Forgács szerint tehát joggal – bírált szektás-anarchista szellemű „baloldali” kommunista felfogástól, amelyet a trockizmussal is rokonságba hoz. Ezzel a „kétfrontos” érveléssel Forgács egyúttal a korabeli kádárista ideológiai felfogást is igyekezett historizálva igazolni: „József Attila árnyaltan értékeli: nem tesz egyenlőségjelet időleges és végleges eltévelyedés közé. Tudja, hogy van különbség a szociáldemokraták pragmatikus és a kommunisták taktikai tévedése között. A kapitalizmus szocializmusba belenövésének egész elméletét elutasítja, míg a kommunista mozgalomnak csak ez idő szerinti, baloldali taktikáját hibáztatja. Fejtegetései során azonban a reformizmustól is érveket kölcsönöz; méltatja Bernstein érdemeit »a munkásság megszervezése körül«; s míg az elsők között száll síkra az akcióegység követelése mellett, jogosulatlanul véli a szociáldemokrata vezetők felelősségének felvetését, ami pedig nagyon is indokolt kérdés volt. Ezeknek a problematikus következtetéseknek József Attila koncepciójában azonban nemcsak visszahúzó politikai jelentésük, hanem jogosult szociológiai indoklásuk is van.” Szellemesnek tartja, hogy a költő „demokratikus” és „diktatúra-utópiák”-ról beszél, amikor mindkettőt elveti, de aktuálpolitikai felhanggal vitatkozik is József Attilával: „A szocializmus valóban nem építhető fel a lakosság többségének részvétele nélkül: a hatalom csak így tartható meg. De a szocialista forradalmi átalakulás időszakában a hatalom megragadásához, mint Október és a magyar Tanácsköztársaság [sic!] is bizonyítja: elegendő lehet a munkásság többsége. A lakosság többsége Oroszországban csak jóval a hatalom megragadása után állt a diktatúra mellé. A történelmi lehetőség meghatározó jelentőségét ezen a ponton objektivisztikusan eltúlozza a gondolkodó [József Attila]; s ezzel közelébe került a bolsevizmust a hatalom megragadása miatt támadó szociálreformista és revizionista álláspontnak. A baloldali utópia bírálata közben engedményeket tesz a »demokratikus« utópiának. Ennek az állásfoglalásnak a publicista elszigeteltsége a magyarázata; a munkásmozgalomban a német fasizmus áttörésének pillanatában nem a leninista, hanem a jobb- és baloldali irányzat érvényesült.”³⁰

Vértés Györgynek, az egykori illegális kommunistának, a népfrontos orientációjú későbbi *Gondolat* (1935–1937) szerkesztőjének nagy vihart kavaráó 1963-as cik-

ke és 1964-es könyve visszanyúlt az 1950-es évek vitáihoz.³¹ Az 1957-es betiltott *Emlékkönyv* szövegeihez is kapcsolódva „perújrafelvételt” kezdeményez a költő „védelmében”, egykori – általa „szektásnak” bélyegzett – elvtársai ellenében is. Azt igyekszik bizonyítani, hogy a költőt sohasem zárták ki a KMP-ből, az őt költőként és tanulmányíróként ért egyéni, durva, személyeskedő támadásokkal – szerinte – a magyar kommunisták tényleges vezetői nem értettek egyet (csak pszichoanalitikus kezelése miatt szakadt meg egy időre a költő szervezeti kapcsolata a párttal), sőt ezeket a sérelmeket később igyekeztek jóvá is tenni. Azt kénytelen elismerni, hogy két József Attila-tanulmány (*Az egységfront körül és A szocializmus bölcsellete*) egykor ideológiai és politikai feszültséget okozott a mozgalomban: „József Attila *Az egységfront körül* c. cikkét az *Új Harcosban* károsnak tartottam. Érzékelttem ugyan már ekkor is, hogy a fasisztaellenes egységfront kialakítása körül valami baj van (Antal Jánossal együtt [később, 1935-től] meg is valószínűztük elgondolásainkat a *Gondolatban*), József Attila azonban, bár már egyike volt azoknak, akik a Kommunista Internationale VII-ik [sic!] kongresszusa előtt ismerte fel a munkásosztály és az antifasiszta kispolgárság összefogásának szükségességét, kétségbe vonta, hogy »a politikailag tevékeny munkások többségének diktatúrájával a szocializmus fölépíthető«, szerinte »ilyen diktatúra lényegében csak ideig-óráig tarthatja magát«. József Attila olyanok hatása alá került, akik a kommunista politikának ezt vagy azt a vonatkozását bírálták, hamarosan azonban egy gyékényen árultak az egész kommunista mozgalom rágalmazóival. Ha a megjelenés előtt olvashattam volna cikkét, megkértem volna, hogy ne közöltesse, nehogy a bizalomteljes viszonyt, a szolidaritást megbontsa.”³² Könyve – amelybe átvesszi az *Irodalomtörténeti Közlemények*-beli tanulmány szövegének nagy részét – arra teszi a hangsúlyt, hogy „József Attila többi írásaiban (és különösen költészetében) ennek a pillanatnyi téves szemléletnek nincsen nyoma. [...] József Attila gondolkodását az a tény zavarta meg, hogy elütötték a moszkvai úttól, s kiábrándulva néhány hazai »elvtárs«-ból is, József Attila Fejtő »két marxizmusa« hatása alá került. Csak egy pillanatra...” Az 1956-os – úgymond – „ellenforradalom” túllícitáló ideológiájának példaként Vértess itt lábjegyzetben Kató István 1956. nyári dokumentumpublikációját bírálja, s hozzáteszi: „Miért szépíteni József Attila tévedését?”³³

A könyv megjelenése után többen, részben kortársak, „tanúk”, részben esztéták és történészek erősen vitatták Vértess tételeit, főleg a „kizárás/lehagyás/nem

31 Vértess György: József Attila és az illegális kommunista párt. Adalékok József Attila életéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1963/2. 193–218.; Vértess György: *József Attila és az illegális kommunista párt*. Magvető, Budapest, 1964.

32 Vértess György: *József Attila és az illegális kommunista párt*. Magvető, Budapest, 1964. 208.

33 Uo. 115. [Az utolsó előtti idézet végén a „...” az eredeti Vértess-szövegben van, s nem kihagyást jelent.]

kizárás” ügyét. (A vitát és egyes kulisszatitkait, a kéziratok egy részének zárt körben maradását Horváth Iván ismerteti.³⁴) A Vértess György könyve körüli pró és kontra írárok szavá tették a nyilvános, sőt „lejáratoan problematikus” József Attila-írárok illegálításban különösen veszélyes hangvételét, amellyel ott és akkor aligha tudott mit kezdeni az illegális kommunista mozgalom. Van, aki a költőt igazolva és a szektarianizmust bírálva, van, aki az illegális pártot mentegelve hangoztatta ezt Vértessel szemben. Horváth Márton az 1960-as évek közepén polemikus választ írt Vértessnek, ami azonban – a *Kritika* című folyóirat szerkesztőjének, Pándi Pálnak a lábjegyzetes megjegyzése szerint – csak 1986 elején „jutott el szerkesztőségünkhöz. Annak tudatában közöljük az eredeti szöveget, hogy az elmúlt

34 Horváth Iván: József Attila és a párt. In Horváth Iván – Tverdota György (szerk.): „*Miért fáj ma is*”. *Az ismeretlen József Attila*. Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 297–324.

35 Horváth Márton: József Attila és az illegális Kommunista Párt. [Vita Vértess György 1964-es könyvével] *Kritika*, 1986/2. 25.

36 Uo. 27.

két évtizedben jelentősen gazdagodott a József Attila-szakirodalom”.³⁵ Újabb *cenzurális/öncenzúrák tünet* a József Attila-recepcióban. A vitacikk több ponton cáfolja Vértess állításait, s éppen az ideológiai-politikai nézetkülönbségekre vezeti vissza József Attila és a KMP közötti szakítást: „Sokkal súlyosabban estek a latba József Attila cikkei 1933–1935 között, különösen a *Szocializmusban*, a

Szociáldemokrata Párt teoretikus folyóiratában. Lehet, hogy ezek egy része közvetlenül a kizárás előtt íródott, lehet, hogy már a kizárás hatása alatt. Egy azonban biztos. Függetlenül attól, hogy milyen kérdésekben volt igaza és miben nem, ezekben a cikkekben a pártot időnként a »túlsó partról« bírálja. Emberileg ma érthető ez a hangvétel, de elfogadható akkor nem volt. Hogy ne a kölcsönös szakítás befejező mozzanatát lássuk ezekben a cikkekben, ahhoz vagy más József Attilát kellene elképzelnünk, nem azt, aki itt élt, járt közöttünk, vagy egy más vezetést, amely megértette volna József Attila teljes jelentőségét. Meggyőződésem, hogy a korban adott politika szektás hibái mellett majdnem személyektől függetlenül bekövetkezett volna a konfliktus József Attila és az illegális párt között.”³⁶

A legrészletesebben Gyertyán Ervin húsz évig szintén kéziratban maradt 1966-os tanulmánya foglalkozik *Az egységfront körül* és visszhangjával. A lelőhelyre hivatkozás nélkül idézi Horváth Márton Vértessnek írott – hosszú ideig publikálatlan, az előbbieken ismertetett – választát is. Szerinte elhibázott, hogy József Attila mozgalmi társai közül többen a költő személyes sérelmére vezetik vissza elméleti-politikai állásfoglalásait, s ebből a megközelítésből elemzi *Az egységfront körül*: József Attilának „[l]ényegében igaza van, amit sajnos a történelem is tanúsít – írja Gyertyán. – Mégis mai [1966-os] szemmel nézve a cikket [...] valami megindító naivitás, a realitásérzék kihagyása jellemzi. Egyfelől egy szigorúan tudományos

és determinista törekvés jelentkezik benne, amellyel bizonygatja, hogy a szociáldemokrata vezérek opportunizmusa is csak azért egzisztálhat »eredményesen« – történelmi értelemben –, mert egy, a munkástömegekben még meglévő igénynek felel meg, az[t] elégíti ki (s ebben van igazság). Másfelől ugyanezt a történelmi determináltságot nem veszi kellően figyelembe az opportunizmus történelmi kritikáját jelentő kommunista mozgalmat illetően, s azt hiszi, hogy ráolvasással, jámbor szándékkal változtatni lehet egy [, a] történelmi fejlődés produktumaként kialakult, szigorú sínpárokon futó folyamaton. Hogy szándékai tiszták, hogy egy olyan problémát ragad meg, amely égetően fontos, és hogy az általa felvázolt és áhított megoldás valóban nagy katasztrófáktól és megrázkódtatásoktól óvhatta volna meg nemcsak a munkásosztályt, hanem az egész nemzetet – az kétségtelen. De hogy mennyire nélkülözte a realitásérzékét József Attila fellépése, azt éppen a cikkére [Téglás Ferencről] kapott felelet bizonyítja, amely sűrítetten dobta vissza mindazt a vádat – most már személye ellen irányítva –, amelyeknek félretevését az egységfront érdekében szorgalmazta cikkében. Pedig József Attila voltaképpen a történelemfilozófia talán legizgalmasabb kérdésével viaskodik, amit sokan felvetettek azóta [...]: van-e más lehetséges variánsa a történelemnek, azon kívül, amely megvalósul. Lehet-e történelmi mozgalmakat és meddig, milyen fokig csak a személyes kezdeményezés – amelynek szubjektív felelősségét nem tagadta – alapján felfogni, megítélni?” Gyertyán részletesen ismerteti és vitatja a primitív és banális, személyeskedő Téglás-cikket: „ez a színvonalatlan és szektás fellépés a költő ellen, s az a szellemiség, amelyből fakad, többet ártott a pártnak, a munkásosztálynak általános politikai értelemben, annál a kárnál is, amelyet a költő és a párt viszonylatában okozott. De hát ezt a választ a történelmi fejlődés, a magyar párttörténet egy egész szakasza készítette elő, és saját árnyékát senki sem ugorhatja át.”³⁷

1965-ben Szabolcsi Miklós összefoglaló tanulmányt publikált,³⁸ amely a József Attila és az illegális KMP közötti feszültségről szóló, „hosszan tartó” – s bizonyára egyre kellemetlenebb aktuális felhangokkal terhelt – vita „lezárására készült, munkaközösség segítségével”.³⁹ A tanulmány foglalkozik *Az egységfront körül* is, de alig valamit tesz hozzá az 1958-as kritikai kiadás jegyzetéhez („a mai szemlélőnek eléggé nehéz igazságot tenni ebben a vitában”), nagyrészt szó szerint újraközi annak szövegét. Ugyanakkor a költő és az illegális párt közötti viszonyról egyértelműen kimondja: József Attila „[e]zt a cikket már bizonyosan nem párttagként írta; több kitétele, egész hangvétele arra enged következtetni, hogy azt

37 Gyertyán Ervin: Egy konfliktus és legendái. I. m. 88–92.

38 Szabolcsi Miklós: József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez. I. m.

39 Szabolcsi Miklós: *Változó világ – szocialista irodalom*. Magvető, Budapest, 1973. 497.

már a párt szervezeti keretein kívül levő, de hozzá ragaszkodó ember írta”. A Tég-lás-cikkről pedig ezt írja: „a párt akkori álláspontját fejezte ki: éles és merev volt, továbbtraszította József Attilát a párttól, egyes megállapításai politikai megbélyeg-zésnek számítottak. [...] 1933 végéről, 1934 elejéről – származhatik az a talán a budapesti pártszervezettől származó, több elvtársnak szóló utasítás, hogy József Attila nem tagja a pártnak, meg kell vele szakítani a kapcsolatot.”⁴⁰ (Utolsó, 1998-as monográfiájában Szabolcsi még egyszer nekifut *Az egységfront körül* értelmezé-sének, de már önkritikával, új hangsúlyokkal.⁴¹) Ez a „kiegyensúlyozó” álláspont jellemző a *hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvre*, amely az 1960-as évek derekán jelent meg.

A külső borítója alapján „spenótnak” becézett munka törekedett függetlení-teni magát a József Attila-cikk körüli politikai, illetve frakcióvitáktól, de ez tel-jesen aligha sikerülhetett. Az egykori konfliktust mindazonáltal ez az 1966-os kötet és más „hivatalos” dokumentumok azzal igyekeztek tompítani, hogy túl-

40 Szabolcsi Miklós: József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez. I. m. 66–69.

41 Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája, 1930–1937*. Akadémiai, Budapest, 1998, 245–248.

dimenzionálták a korabeli szereplők elfogultságait, a hiperérzékeny költő személyiségjegyeit, illetve a költő és a kommunista mozgalom későbbi állító-lagos újraközeledését a Komintern VII. kongresszusa nyomán. Ezzel egyidejűleg nyomatékosan érveltek József Attila pár-tos líraiságának töretlen folytonossága

mellett. Ezt a szemléletet tükrözi a Tamás Attila által írt, Szabolcsi szerkesztet-te József Attila-portré, amelynek jelentős szerepe volt az 1966 utáni értelmezések és a közismeret, az irodalompolitikai diskurzusok és a tankönyvek szemléletének formálásában: József Attila „cikke élesen bírálta a szektás vonásokat, és sok olyan kérdést vetett föl, amelyet később a nemzetközi munkásmozgalom gyakorlata, elsősorban a Komintern VII. kongresszusa igazolt. A cikkben ugyanakkor talál-hatók helytelen állítások is, túlzott kétségbeesés; viszont a rá adott válasz tovább élezte az ellentéteket. Az 1934–35 közti időszakban kétségtelen, hogy a költő és a párt közt szaporodtak a nézetkülönbségek; ugyanakkor azonban ezekben a nehéz években is a szocializmusért való aggodalom, a párttal, a tömegekkel való együtt-érzés jellemzi József Attila magatartását. Megrázó ma is nyomon kísérni, hogy küzd benne sértődöttség és bizalom, a párthoz való tartozás vágya és a hibáktól való félelem. Egész magatartásának, költészetének egyik fő mozgatója ekkor ez az ellentét. [...] Ha a szervezeti kapcsolat meg is lazult József Attila és a párt közt, a legigazibb értelemben pártos költő ő; lírája – történeti távlatokból tekintve – ki-fejezi, kimondja a magyar nép, a magyar munkásosztály legmélyebb vágyait, tö-rekvéseit, helyesen tükrözi legigazibb aspirációit; s még nagyobb távlatban: egész

munkássága, lírájának mondanivalója egybeesik a nemzetközi munkásmozgalom irányával, törekvéseivel.⁴² Ezek a – természetesen ideologikus és propagandisztikus futamokkal is kevert – állítások az 1965 előtti kommunista, illetve „hivatalos” álláspontokhoz képest jelentős előrelépésről s mindenekelőtt a történelmi szakszerűség fokozatos előtérbe kerüléséről tanúskodnak, még ha az elmúlt fél évszázad kutatásai több ponton korrigálták is őket.

Az 1970-es években megélénkülő filozófia-, eszme- és kritikátörténeti kutatások, diskurzusok, ha szűkszávúan is, kezdték felértékelni a költő tanulmányait, prózai írásait, valamint törekedtek mindinkább eltávolodni a napi politikai álláspontok József Attilával történő igazolásától. Egyre inkább tág, bölcséleti dimenzióban tárgyalták József Attila „problematicus” írásait. Ezzel párhuzamosan a korábbinál árnyaltabban kezdték értékelni a 20. századi polgári filozófiai irányzatokat, a freudizmust s a marxizmusra hivatkozó különböző ideológiai áramlatokat, köztük a Szociáldemokrata Pártot, mozgalmat és álláspontokat. Ugyanakkor az új rálátásokból és a kánondöntési igyekezetekből – megannyi releváns felismerés, tudományos értelmezési ajánlat mellett – esetenként új historizálások, „felszociáldemokratázás”,⁴³ új apológiák, a korábbitól eltérő előjelű, de szintén teleologikus fejlődésképek is megfogalmazódtak. Ennek az időszaknak, valamint *Az egységfront körül* 1989–1990-es rendszerváltozás utáni recepciójának a bemutatása azonban már nem fér bele írásom keretei közé.

42 Tamás Attila: József Attila 1905–1937. In Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Akadémiai, Budapest, 1966. 351.

43 Garai László: József Attilát „felszociáldemokratázzák” [Vita Fejtő Ferencsel és Horváth Ivánnal]. *Élet és Irodalom*, 1988. augusztus 12. 4.

BALÁZS ESZTER

MŰVÉSZ ÉS/VAGY ÉRTELMISSÉGI?

*Avantgárd-szerepfelfogások Magyarországon (1915–1919)**

Értelmiséginek gondolták-e magukat a történeti avantgárdhoz tartozó művészek? A kérdés az avantgárd mozgalmakat megosztó számtalan vita egyike volt,

* A tanulmány a Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, K-120779 számú, *Kassák Lajos avantgárd folyóiratai interdiszciplináris megközelítésben (1915–1928)* című kutatási projektjéhez kapcsolódóan készült. Angol nyelvű változata a következő: *Artist and/or Public Intellectual. Hungarian Avant-Garde Polemics on 'New Art' and the Writer's Role and Responsibilities during the First World War in* Gábor Dobó–Pál Merse Szeredi (eds.), *Local Contexts/International Networks. Avant-Garde Journals in East-Central Europe*, Kassák Foundation, Budapest, 2017, open access.

1 Christophe Charle: *Naissance des « intellectuels », 1880–1900*. Seuil, Paris, 1990.

2 Christophe Charle: *Les intellectuels en Europe au XIXème siècle. Essai d'histoire comparée*. Seuil, Paris, 1996.

és eredetileg a századfordulós, általánosabb társadalmi változásokban gyökerezett. Az értelmiségi szerepek, feladatkörök és magatartások Európa-szerte változóban voltak: Franciaországban a 19. század végén a Dreyfus-ügy kapcsán írók, tudósok és művészek – először a történelemben ilyen *számosan* és különféle művészeti és szakterületeiket *együtt* képviselve – szellemi-művészeti tevékenységükre hivatkozva, valamint új önreprezentációt (*intellectuels*) használva beleszólási jogot követeltek maguknak a köz ügyeibe az igazság és a ráció nevében.¹ Ez az új – etikai definíción alapuló – értelmiségi típus a 20. század elején a francia „univerzalizmus” és kultúra ekkor még mindig erős mintaadó jellegének köszönhetően, valamint az európai sajtó közvetítésével minden-

hol több-kevesebb sikerrel megjelent.² A sikert leginkább a befogadó kontextus befolyásolta: minél inkább szellemi-intézményi autonómiára törekedett az értelmiség egy része a hatalom intézményeivel szemben az adott országban, annál inkább csoportképző erővé válhatott ez az új értelmiségi szerepfelfogás és magatartás. A népszerűség az (ön)reprezentációkban gyakran az orosz eredetű fran-

cia főnévi neologizmusnak (*intellectuel*) a helyi nyelven, új hangalakokkal történő adaptálásában is megmutatkozott.³ A század első évtizedének végére Magyarországon is megjelent az *új értelmiségi* alakja és vele együtt a francia neologizmus (adott esetben német közvetítéssel történő) magyar fordításai [*intellektu(ü)el/intellektuel(l), intellektuális* stb.].

Disszidensek az első világháborúban

A világháború első éveiben a hazai értelmiség autonómiája jelentősen csökkent. Ahogy más hadviselő országokban is, a „nemzeti értékekhez” való visszatérést hirdető háborúpárti értelmiség itt is elérkezettnek látta a pillanatot az irodalmi és művészeti modernizmusokkal való el(le)számolásra. A háborús erőfeszítéseket nagyrészt teljes mellszélességgel támogató tömeg- és időszaki sajtó győzelmet hirdetett e modernizmusok képviselői felett. A rendreutasított értelmiségiek saját lapjaikban – ezek az európai összehasonlításban kezdetben enyhének mondható cenzúra és a „szellemi fronton” tőlük is elvárt háborús erőfeszítés miatt nagyrészt tovább működtek – öncenzúrát gyakorolva maguk is mellőzni kezdték korábbi értelmiségi önábrázolásait, és közülük sokan a háborús erőfeszítésekhez is csatlakoztak. Ugyanakkor az első hónapok elteltével ezekben a lapokban (például: *Nyugat, Huszadik Század*) a háborúval szembeni kritikus hangok is megszólaltak. Minderre azonban kezdetben nagyon visszafogottan került csak sor, és ezek az írók, értelmiségiek ekkor még nem fordultak szembe sem a háborúval, sem az azt képviselő tekintélyelvű háborús rendszerrel.

Ahogy gyakran más hadviselő országokban is, az első disszidensek – azok, akik radikálisan elleneztek a háborút és a háborús üzemmódra átállt rendszereket⁴ – Magyarországon is az avantgárd művészek közül kerültek ki. Európaszerte a radikális művészek egy része, főként azok, akik más baloldali csoportokhoz hasonlóan a marxizmus megközelítést alapul véve minden háborút – beleértve tehát az első világháborút is – a hatalmi elitek és a tömegek közötti konfliktusként értelmeztek, olyan „előre eltervezett provokációkkal, mint amilyen a külföldi írók, művészek publikálása volt”,⁵ élesen szembefordultak a háborúval. Franz Pfemfert, a berlini vezető expresszionista orgánus, a *Die Aktion* főszerkesztője ilyen disszidens értelmiségi volt. A *Die Aktion* az esztétikai és a politikai radikalizmus kombinálásával az expresszionizmust

3 Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914.* Napvilág, Budapest, 2009.

4 Christophe Prochasson: *Intellectuals and Writers.* In John Horne (ed.): *A Companion to World War I.* Wiley–Blackwell, Oxford, 2010. 327.

5 Eva Forgacs: *The Activation of the Avant-Garde.* In Timothy O. Benson – Eva Forgacs (eds.): *Between Worlds: A Sourcebook of Central European Avant-Gardes, 1910–1930.* Los Angeles Museum of Art–The MIT Press, Cambridge–London, 2002. 143.

„a háborúellenesség és a nemzetközi szolidaritás erőteljes közvetítőjévé avatta”.⁶ A szerkesztőség tudatosan hangsúlyozta a lap nemzetköziségét,⁷ és ahogy Forgács Éva is kiemeli: „az avantgárd kifejezés újfent megtelt az eredeti katonai és politikai jelentéssel”.⁸

Míg az első világháború sok helyütt megtorpanásra, változásra kényszerítette a korábban elindult avantgárd mozgalmakat – sőt olyan is akadt, amelynek további militarizálódásához is lökést adott (lásd olasz futurizmus) –, Magyarországon, ahol a háború előtt a vitatott művészeti modernitást nem a radikálisan modern mozgalmak, hanem a *Nyugat* és a *Nyolcak* festőcsoport képviselték, a konfliktus éppen hogy katalizálta az avantgárd mozgalom megjelenését. Az irodalmi körökben már ismert Kassák Lajos 1915 októberében indította el első lapját, *A Tett*et, amely egyszerre volt az első magyar avantgárd lap és – a német expresszionis-

tákhoz hasonlóan, valamint a háborús erőszakot dicsőítő olasz futuristákkal szöges ellentétben – radikálisan háborúellenes platform.⁹ Akárcsak a német expresszionisták, a hazai avantgárd írók, művészek is expresszionista eszközökkel fejezték ki elkeseredettségüket és lázadásukat. Amint Forgács Éva rámutat: az expresszionizmus nem csak esztétikai kategória volt ekkor Közép-Európában (amiként maguk a művek sem voltak „tisztán” expresszionisták); képviselőinek határozott társadalmi és politikai céljaik voltak: a háborút radikálisan elutasították, és a társadalom alapvető átalakítását tűzték ki célul.¹⁰ 1916 őszén a

6 Timothy O. Benson: Die Aktion in Berlin. In Timothy O. Benson – Eva Forgács (eds.): i. m. 145.

7 Eva Forgács: The Activation of the Avant-Garde. I. m. 143.

8 Uo.

9 Balázs Eszter: Antimilitarizmus és avantgárd: *A Tett*. In Dobó Gábor – Szeredi Merse Pál (szerk.): *Jelzés a világba. Háború, avantgárd, Kassák*. Kassák Alapítvány, Budapest, 2016. 10–51. Lásd még a külföldi hatásokról: Oliver Botar: Lajos Kassák, Hungarian ‘Activism,’ and Political Power. *Canadian American Slavic Studies*, 2002/4. 393–394.

10 Eva Forgács: The Activation of the Avant-Garde. I. m. 143–144.

nyár végi kedvezőtlen katonai fordulat (Románia lerohanta Erdélyt), majd következképp a cenzúraviszonyok szigorodása miatt *A Tett* radikális háborúellenességét a hatalom nem tolerálta tovább, és betiltotta.

Avantgárd-önképek az első világháborúban:

„új művészet”, „új művész”, „intellektüel”

Európa-szerre mindenhol nagy változást reméltek a háborútól az irodalomban és a művészetekben. Az első hónapokban nemcsak az irodalmi, művészeti sajtót, de még a napilapokat is foglalkoztatta a háború szellemi-kulturális életet megtermékenyítő hatásának a kérdése. Egyúttal számos író, művész, tudós számára az első világháború új kísérletezési terepet is jelentett. A szellemi életet és a kultúrát pe-

dig áthatotta a „háború kultúrája” („kultúrái”): a kifejezés alatt olyan reprezentációk együttesére kell gondolnunk, amelyek egyszerre alapultak a háború elfogadtatásán és az ellenség gyűlöletén. A magyar avantgárd lapok számára azonban nem a háborúnak az irodalomra és művészetekre gyakorolt hatása volt az érdekes. Azt ugyanis egyértelműen és kizárólag rombolónak tartották. Ugyanakkor a háború számos (különbé) baloldali kritikával egyetértésben azt remélték: a háború káosza jelentős társadalmi átalakuláshoz vezet, ami pedig reményeik szerint alapjaiban fogja megváltoztatni a társadalom és a művészet viszonyát, tehát magát a művészetet is.

Művészet mint (transzcendens) keresés és/vagy mint (tudományos) kutatás

A Tettben

A Tettben (és folytatásában, a *MA*-ban is) a szerzők az „új művész”, „új művészet” fogalmakat önmaguknak a hagyományos modernizmus, mindenekelőtt az esztétizmus szembeni megkülönböztetésére használták. Az „új művészet” az irodalom mellett a többi művészeti ágra is vonatkozott (szemben a *Nyugat* által használt „új irodalom” kifejezéssel), és később *A Tett* folytatásában, a *MA*-ban Kassák a „szintetikus irodalom” mellett kampányolva a „legújabb” jelzőt is magának követelte – amivel szintén az volt a célja, hogy megkülönböztesse a lapját a *Nyugat* által képviselt „új irodalomtól”, azaz a meghaladni kívánt esztétizmustól.¹¹ (Ezzel együtt az „új irodalom” kifejezést is használta.) Már *A Tett* első számaiban sor került a művész szerepének, feladatkörének meghatározására:

Halasi Andor szerint a költők „férfiak és gyermekek”, akik benyomások keresése helyett érzelmeket és gondolatokat közvetítenek.¹² Szerinte a művészet az „impresszionizmus” ellentétéként mindent meg akar ragadni, ami mozgásban van: „Fusson a láb és a toll.”¹³ Ez az *élan vital*ba, az energia koncepciójába, a mozgásba és az intuícióba vetett hit Henri Bergson antiracionalista filozófiájában gyökerezett, és távol állt a háborús tettet felmagasztaló, háború eleji beszédmódtól, amit a magyar sajtó jelentős része képviselt. Haraszti Zoltán – feltehetőleg német közvetítésű, anarchista hatásra¹⁴ – szabályokat és határokat mellőző transzcendens keresésként ábrázolta a művészetet, amely újjászülethet a háború káoszában.¹⁵ Mások inkább tudományos kutatáshoz hasonlították: Halasi Andor egy következő írásában a természetes szelekció szerepét, valamint a művész különlegességét

11 Kassák Lajos: Szintetikus irodalom (Részlet a Galilei Körben december 3-án tartott előadásból). *MA*, 1916/2. 18.

12 Halasi Andor: Új irodalmi lehetőségek. *A Tett*, 1915/2. 22.

13 Uo.

14 Timothy O. Benson: Die Aktion in Berlin. I. m. 45.

15 Haraszti Zoltán: A betüktől az Istenig. *A Tett*, 1915/3. 39.

hangsúlyozta (szelekcióra alkalmas „vezető embertípus”),¹⁶ Vajda Imre szociológus pedig cáfolta, hogy „a tett a káoszt kutatja”; *A Tett* „költőit, esztétáit és tudományokkal foglalkozóit nem a világrend megismerhetetlenségei és misztikuma,

16 Halasi Andor: Barta Lajos: Egyszerű szívek. *A Tett*, 1915/3. 52.

17 Vajda Imre: Világnézet. *A Tett*, 1916/5. 69.

18 Kassák Lajos: Programm. *A Tett*, 1916/10. 153–155.

19 Eva Forgacs: The Activation of the Avant-Garde. I. m. 144. Lásd például: Komját Aladár: Hungaricus: A szenvedő ember. *A Tett*, 1916/13. 224.

20 A művészet átpolitizálásának és a politika átesztétizálásának programja elsőként az első világháború előtt indult kis baloldali vitalista lapokban jelentkezett konkrétabban (*Aurora*, *Május*, *Új Magyar Szemle*). Ezek elutasították a l'art pour l'art-t és forradalmi művészetet hirdettek, ugyanakkor még több szálon kötődtek a *Nyugathoz*.

21 Kassák Lajos: Jelzés a világba. *A Tett*, internacionális szám, 1916/16. 277.

hanem a törvényszerűségei érdeklik”.¹⁷ 1916. márciusi programszövegében Kassák egyik megközelítés mellé sem tette le kizárólagosan a voksát: úgy vélte, az „új irodalom” – amely általuk egy magasabb szintre, a „tudatos akarat lírájának” szintjére jutott – éppúgy nyitott a spiritualitásra, mint a tudományokra.¹⁸ Egyúttal azt is leszögezte, hogy „szabadulnia kell minden konvencionális »eszméi« és technikai pályából”, és „nem esküdhetik fel egyetlen izmus zászlaja alá sem”. Ugyanúgy távol kell tartania magát – politikai értelemben – a futurizmustól, ahogy a „krisztianizmustól” is; „faji és nemzeti öncél” sem lehet. (*A Tett* szerzői ugyanakkor a futurizmus esztétikai elveit, múltellenességét magukénak vallották, ahogy az a lap számos publikáció-

jából, reprodukciójából kiderül.)¹⁹ Kassák a progresszista politikával együttműködő „új irodalom” képviselőinek az állam működtetésében is helyet követelt. (A művészet átpolitizálása összefüggött a politika átesztétizálásával, és kezdetben jellegzetesen avantgárd jelenség volt Magyarországon is.)²⁰ Az 1916. augusztusi „internacionalista” szám bevezetőjében Kassák „abszolút értékű művészetet” ígért, és a pacifista európai példaképek – Romain Rolland, Hall Caine, Karl Liebknecht – megemlézése mellett főként olyan radikálisan modern műveket közölt, amelyeknek az alkotói történetesen a háborús ellenfelek vagy azokkal szimpatizáló semleges országok művészei voltak.²¹ Ez a háborúellenes, illetve a művészet nemzetközi jellegét hangsúlyozó szám túrhetetlen provokációnak számított, és *A Tett* betiltásához vezetett.

A romantikus zsenitől a háborúellenes maszkulin új művészig a budapesti MA-ban

A betiltott *A Tett*-tel folytatólagosan elindított *MA*-ban az „új művészet” kérdése már belső vitákhoz is vezetett – akarva-akaratlanul is hozzájárulva ezzel az irodalom és a művészet szerepéről, valamint az értelmiség felelősségéről szóló orszá-

gos (sőt európai) diskurzushoz is. Kassák itt közölt első, *A plakát és az új festészet* című tanulmányában érdekes módon azonban nem éppen az avantgárdra jellemző megközelítést hangsúlyozott, amikor az „új művészt” – a konzervatív kritika megbélyegzését a visszájára fordítva – „zeninek”, „vátesznek”, „felforgató temperamentumnak” nevezte, „aki tornyos individuumnak születik meg a tömegek elé”.²² A romantikus művészdefinícióval folytatólágos, a művészi individualitást hangsúlyozó minősítés elsősorban a konzervatív támadásokra adott válasznak tekinthető, hiszen a korabeli avantgárd művészek – volt, hogy maga Kassák is – inkább az alkotásra és nem az alkotó személyére helyezték a hangsúlyt. Az „új festészettel” kapcsolatban Kassák azt is leszögezte: akárcsak az utcai plakátnak, a képeket fegyverként használva a modernitás káoszát kell kifejeznie.²³

A következő számban megjelent *Szintétikus irodalom* című írásában az esztétizmus képviselőitől való elhatárolódás újabb fordulatot vett – ezúttal Kassák hangsúlyosan nőiesnek ábrázolta a meghaladni kívánt modernizmust: „Öntudatos lények vagyunk, utálunk minden feminin játékot, megalázkodást, szerelmi tömjénezést és ezek az elvi álláspontok determinálják költészetünket!”²⁴ (Ennek előzménye, hogy már *A Tett* internacionális számához „a pesti legények” nevében írta a beköszöntőt.²⁵) Kulturális produk-

tumok megítélésekor – legyenek azok a korabeli besorolás szerint az elit- vagy éppen a tömegkultúrához tartozók – a „nőies” megbélyegzés a századforduló óta széles körben elterjedt volt Magyarországon (is), és a „rég” és az „új” művészet szembeállításakor Kassákot – úgy tűnik – nem zavarta, hogy bizonyos tekintetben hasonló beszédmódot használ, mint például a „maszkulin” frontot a „nőies” hátországgal szembeállító hatalom. Kassák szemében a művészek „szociális alapon rendezkedő agresszív emberek”, akik erőteljes fellépésükkel felrázzák a publikumot.²⁶ Céljuk „a folytonos harcra ingerlés”. Kassák a művészek mellett a művészetet is hasonló jelzőkkel illette. A költemények „nehézkes, bárdolatlan tömbök”, „tömegben rejlő provokáció”-k. Az avantgárd művész és művészet imázsának maszkulinizálásával Kassák hasonlóképp járt el, mint a radikális és fiatal modern művészeti mozgalmak, az expresszionizmus és a futurizmus. Ezek „az új ember” utáni kutatásban a hegmon maszkulinitások alternatíváját kínálták,

22 Kassák Lajos: A plakát és az új festészet. *MA*, 1916/1. 2. Kassák a rájuk sült bélyegre – „esztelen mánia”, „raffinált humbug”, „bolondok, gazemberek, gyermekrontók” – itt tért ki: Kassák Lajos: Szintétikus irodalom. I. m. 19.

23 Kassák Lajos: A plakát és az új festészet. I. m. 3. Timothy O. Benson: Exchange and Transformation: The Internationalization of the Avant-Garde(s) in Central Europe. In uő (ed.): *Central-European Avant-Gardes: Exchange and Transformation, 1910–1930*. Los Angeles County Museum of Art–MIT Press, Cambridge–London, 2002. 60.

24 Kassák Lajos: Szintétikus irodalom. I. m. 20.

25 Kassák Lajos: Jelzés a világba. I. m. 277.

26 Kassák Lajos: Szintétikus irodalom. I. m. 21.

hogy ekként (is) megkérdőjelezzék az uralkodó vezetést. Míg azonban a futuristák a háborút dicsőítő militáns maszkulinitást állították a középpontba²⁷ – hogy például így provokálják a háborúba belépni vonakodó liberális politikai eliteket 1915 májusa előtt –, addig a Kassák által képviselt háborúellenes maszkulinitás épp ellenkezőleg, a szárnyaló szabadságot, testvériséget és a lélek kaotikusságát hirdette, mivel úgy vélte, mindenélkül lehetetlen a remélt nagy társadalmi változás. (Kassák a *MA*-ban ugyanakkor baloldali eszmei alapon a nőkkel való bajtársiasságot hirdetett, az „új asszony” megteremtését az „új művészet” pandanjának látta, következésképp nyitott volt a női szerzőkre és témákra is.)

Az orosz forradalmak hatása a művészetről szóló belső vitákra a MA-ban

A művészetről szóló nagyobb belső vitáknak az orosz forradalmak adtak lökést. A februári orosz forradalom és nyomában a Magyarországon is jelentősen megváltozott közbeszéd és közhangulat hatására 1917 júniusában a tizenkilenc esztendőes Révai József is kifejtette íróról, művésről, irodalomról és értelmiségről szóló nézeteit.²⁸ A „művészet” fogalma helyett inkább az „irodalom” szót használta annak feltételezett nagyobb propagandapotenciálja miatt. Az irodalom legyen „monumentális”, „tendenciózus”, „állástfoglaló”, „hatalmas és súlyos”; a francia és a német „dekadens” irodalom helyett pedig elsősorban az orosz és az angol irodalomban gyökerezzen. Az író egyben legyen olyan, mint Gorkij vagy Petőfi: harcos, katonás, „sőt politikus”, és nem utolsósorban „felelős legyen azért, amit ír”. Véle-

ménye szerint „minden komoly és józan intellektüel” ezt várja az irodalomtól. A „harcos” írónak és a „józan intellektüelnek” – itt Révai kifejezetten a francia neologizmust használta – ezt a leírását az első világháborút követően a tömegesen pártokhoz orientálódó értelmiségi egyik első (ha mégoly halvány) körvonalazódásának is tarthatjuk. Kassákhöz hasonlóan Révai is a társadalmi nemeket hangsúlyozó sztereotípiákhoz fordult érvelésében: az irodalom ahelyett, hogy

„feminin és érzelő” lenne, „nagy, nyers – sőt piszkos erős és grandiozitás” legyen, mert csak így tudja a „konok, kopasz és harapós, dolmányos és magukba szerelmesedett bajuszos magyarok” által képviselt maradisággal felvenni a harcot.²⁹ Miközben osztotta Kassák retorikai nőellenességét, azt hangoztatta: a művészeti produktum legyen szociális, olyan, mint „az életszagú tömeglakás”.³⁰ A munkásirodalom eme toposza Révainál a művészeti újítás emblematisz képevé lépett elő.

27 George L. Mosse: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1990. 55.

28 Révai József: Ibsen és a monumentális irodalom. *MA*, 1917/6. 129.

29 Révai József: Kritika (Schöpflin Aladár könyvéhez. Kritikai tanulmányok. A Nyugat kiadása 1917). *MA*, 1917/7. 135.

30 Révai József: Ibsen és a monumentális irodalom. I. m. 129.

A harcos mivoltot Révai József a kritikán is számon kérte: Schöpflin Aladár, aki szerinte „toleráns kritikus, inkább irodalomtörténész”, nem követendő példa, mert a jó kritikus csakis „harcos” lehet.³¹ A kritika is legyen harcos („ne legyen objektív”), és az írás maga „agresszív és piszkos”.³² Ehhez példának egy következő írásában Turgenyevet nevezte meg mint „a Verlaine-nel beoltott Európa” megújítóját.³³ Akárcsak Kassák és a többiek, ő is elutasította az esztétista mintát (amit hol szecesszióknak, hol impresszionizmusnak nevezett), de – szemben velük – nagy hangsúlyt helyezett az író felelősségére, azonban nem esetleges közéleti fellépésére, hanem kifejezetten az írásra, a művekre vonatkozóan: „Ne lehessen többet felelősség nélkül csinálni mindenféle szépirodalmat.”³⁴ Az év októberében, közvetlen a bolsevik hatalomátvétel előtt pedig már az írók társadalmi származását hangsúlyozandó azt követelte: azok objektívek, nemzetközi, valamint proletár származásúak legyenek.³⁵

1917 novemberében Révai tovább radikalizálódott, és – szembemenve Kassákkal – elvetette az írózseni koncepcióját, valamint a tömegekből származó szereplők ábrázolása mellett az írás „személytelenítését”, a szerző teljes eltüntetését követelte: „ne az egynek, az írónak az arcát keressük”.³⁶ A költészetnek a társadalmi tevékenységben kell gyökereznie, következésképp a forma a tartalom elleni bűn – hangsúlyozta; ezzel előrevetítve a Kassák ellen a bécsi emigrációban megfogalmazott formalizmus vádját, amely kitartó vádnak bizonyult a kommunista mozgalomban az avantgárd elleni támadások során. A formának ez a tagadása már ekkor szembefordította Kassákkal, aki

pedig lényegesnek tartotta a forma megválasztását. Bár a művészt maga Kassák is a társadalmi változások fontos szereplőjének vélte, de társadalmi származási, illetve mindenféle morális megkötöttség nélkül. Révainak végül ez a novemberi volt az utolsó cikke a *MA*-ban, mert György Mátyással, Komját Aladárral, illetve Lengyel Józseffel szakítottak Kassákkal és lapjával. Komjattal közösen *Kilenszáztizenhét* címmel önálló lapot

indítottak, de csak a program megírásáig jutottak el, mivel a cenzúra megakadályozta az első szám megvalósulását. 1918 októberében a *MA*-val szakító írók *1918 Szabadulás* címmel közös antológiát jelentettek meg. Mindannyian részt vettek az öszirózsás forradalom után formálódó kommunista mozgalomban, majd a pártalapításban, és különösen kivették részüket a kommunista média működtetéséből.

31 Révai József: Kritika. I. m. 134.

32 Uo. 134–135.

33 Révai József: Készülő könyv elé. *MA*, 1917/9. 175.

34 Révai József: Ibsen és a monumentális irodalom. I. m. 129.

35 Révai József: Kassák, új fajiság és objektív líra. *MA*, 1917/10. 192–193.

36 Révai József: Babits Mihály: Irodalmi problémák. *MA*, 1917/11. 9. A személytelenítéshez lásd még: Révai József: Kritika. I. m. 135.

Kassák legközelebb 1918 augusztusában szólalt fel hangsúlyosan a művészet kérdésében. Nevének említése nélkül, de kétségkívül Révainak üzenve, kijelentette: a művészt „progresszív tehetség” és „agresszív erő” jellemzi.³⁷ 1918. novemberben, amikor hivatalosan is véget ért a háború, és új – polgári-szociáldemokrata – politikai erő került hatalomra, Barta Sándor, aki Kassák híve volt, Komjáték antológiájának ismertetésekor a szemükre hányta, hogy miközben szociális művészetet hirdetnek, csupán „tudóskodással és majdnem pártpolitikai dogmákba öltözködéssel gondoltak új ereket csatornázni költészetükbe”.³⁸ Úgy vélte, a művésznak új kultúrát, új gondolkozásmódot és új morált kell képviselnie pártdogmák helyett. Ugyanezt Kassák a következő számban így fogalmazta meg: „új ideológiákkal, új morállal született emberekre” van szükség.³⁹

*Egy avantgárd paradoxon a sok közül:
a liberálisértelmiségi-kép hiánya – a művészeti autonómia védelme*

Az új polgári-szociáldemokrata hatalommal való elégedetlenség miatt, valamint mert a polgári, illetve baloldali pártok maguk is kifejtették kultúráról, művészetéről vallott nézeteiket, no meg a remélt társadalmi változások miatt a *MA*-ban 1918 novembere és 1919 márciusa között újból megszaporodtak a művészet, valamint a művész szerep- és feladatkörével kapcsolatos írások. Ezek már kifejezetten a *forradalmi művészet* témáját járták körül, és a művészetet – a szó elehol a „szocialista”, hol a „kommunista” jelzőt biggyesztve (vagy mindenféle jelző nélkül említve) – szembeállították a „pártművészettel”.⁴⁰ Az avantgárd programja szerint a művészet és a világ (újbóli) összekapcsolása volt a cél,⁴¹ és nem a pártoknak való alárendelődés. Szélpál Árpád költő 1919 januárjában egyértelműen szétválasztotta a „forradalmi művészetet” a „pártművészettől”: „Az igazi művész sohasem fogadott el pártprogramot, de semmiféle világnézetet sem. Ő alkotott *magának* és az univerzumnak programot [...] de mihelyt megalakotta, már meg is tagadta [...]. [...] Mi a művészetet tehát alkotónak és nem elfogadónak akarjuk. A párt mindig egy meglévő világnézet állandósítására vagy megvalósítására egyesült emberek csoportját jelenti, akik céljaikat programpontokba szögezték. [...] Éppen ezért egy művész nem férhet bele egy párt bármilyen szélsőséges kereteibe sem.”⁴²

37 Kassák Lajos: A „Ma” demonstratív kiállításához. *MA*, 1918/9. 90.

38 Barta Sándor: 1918 Szabadulás (György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József, Révai József). *MA*, 1918/11. 135.

39 Kassák Lajos: Tovább a magunk útján. *MA*, 1918/12. 139. A kiemelés Kassáké.

40 Lásd uo.; Szélpál Árpád: Forradalmi művészet – vagy pártművészet. *MA*, 1919/1. 4.; Juhász Gyula: A Ma útja és célja. *MA*, 1919/1. 10.

41 Lásd ehhez Peter Bürger elméletét: *Az avantgárd elmélete*. UNIV, Szeged, 2010.

42 Szélpál Árpád: Forradalmi művészet – vagy pártművészet. *MA*, 1919/1. 4., 9.

Kassák a művészeket osztályharcot vívó „szellemi munkásoknak”, „agyat és akaratot mozdító dolgoosoknak” nevezte, akik megvetik az esztétizmust, és „a kommunista gazdasági berendezkedés mellé a kommunista művészetet akarják megteremteni”, miközben a politika beleszólását elvetik: „szocialista művészetet akarunk, de újból kihangsúlyozzuk, hogy minden külső parancsokhoz alkalmazkodás nélkül”.⁴³ A művész szerepe nem azonos a „pártagitátoréval”, és a munkások magasabb rendű életszükségletének megteremtése a célja. Értelemszerűen a „kommunista művészet” itt nem a frissen alakult kommunista párt hivatalos művészetét jelentette; a jelzőként használt fogalom ekkor még képlékeny volt, és elsősorban a remélt társadalmi forradalom szinonimájaként értelmezhető Kassákék lapjában. A „szellemi munkások” kifejezés pedig a háború előtti nyugati marxista nyelvezetben terjedt el (és az első világháború után Európa-szerte a baloldali mozgalmakat meghaladóan népszerű statisztikai kategóriává vált). Kassák itt a radikális művész szinonimájaként használta, egyúttal azt is jelezve: kerüli az új (liberális) értelmiséget jelölő francia neologizmus magyar írásmódjainak használatát. Ezt bizonyítja az is, hogy mindenekelőtt a „művész” szót használta: szemében a (többek között például Révai által használt) „intellektüel” vagy a Magyarországon gyűjtőfogalomként a konzervatív oldalon is elterjedt – ezen az oldalon az egész nemzet képviselőjére alkalmasnak gondolt – „intelligencia” a felvilágosodásban gyökerező modernitáshoz kapcsolódó kifejezések voltak. Bár Kassák az *intellektüelt/intelligenciát* és a *művészt* sosem állította nyíltan szembe egymással, írásai arról tanúskodnak, hogy e két szerep- és feladatkört kimondatlanul is egymás ellentéteinek gondolta. A művész az intuíciót és a kreativitást, az intellektüel/intelligencia az absztrakt fogalmi gondolkodást jelölték. Ez utóbbiak – különösen az *intellektüel* – politikai értelemben a Kassák által (is) meghaladni kívánt felvilágosodástól eredő racionális és progresszív ideológiához kapcsolódtak, amely magában foglalta az osztályidentitásokat meghaladó állampolgárság absztrakt koncepcióját is,⁴⁴ és amit Kassák valószínűleg a szabad akarat és intuitív közösségiség avantgárd modelljével nem látott kompatibilisnek. A *Die Aktion*, amely Kassák számára modellértékű volt az első világháború alatt, a francia neologizmus német írásmódot tükröző alakját, a (der/die) „Intellektuelle” kifejezést 1918 végétől – ebben az időszakban már mint a Spartacus mozgalom lapja – például kifejezetten negatív előjellel használta. A lapban, amely esztétikai szempontból és radikalizmusát tekintve orientációs pont volt Kassák számára, nem viszonyultak

43 Kassák Lajos: Tovább a magunk útján. I. m. 138–139.

44 Mark Antliff: The Jew as Anti-Artist. Georges Sorel and the Aesthetics of the Anti-Enlightenment. In uő: *Avant-Garde Fascism. The Mobilization of Myth, Art and Culture in France, 1909–1939*. Duke University Press, Durham–London, 2007. 74.

pozitívan az új (liberális) értelmiségi modelljéhez, és ez nem kerülhette el Kassák figyelmét sem.⁴⁵ Ugyanakkor az, hogy Kassák saját lapjában nyíltan sohasem állította szembe e két fogalmat, arra is rámutat: mégsem vetette el maradéktalanul ezt a mintát⁴⁶ – ahogy az individualizmussal kapcsolatban is sokszor ambivalensnek mutatkozott.⁴⁷ Adyról például a következőket írta elismerően nekrológjában: akárcsak Petőfi, „politikus, morális karakter és a világot jobbra igazítani akaró ember volt művészetében”.⁴⁸

45 Biró Annamária: Értelmiségeképzetek a német és a magyar aktivizmusban. In Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írói csoportosulások*. 2. Partium Kiadó–reciti, Nagyvárad–Budapest, 2016. 213.

46 Biró Annamária némileg eltérő következtetésre jutott: szerinte Kassák teljesen elutasította ezt a modellt. Ugyanakkor ő is hangsúlyozta az „új művész” jelentőségét, ami szerinte a német Kurt Hiller értelmiségi koncepciójának hatását mutatja Kassáknál (uo. 217–218.).

47 Az individualizmus ellentmondásos megítéléséhez Kassák első világháború alatti lapjaiban lásd Balázs Eszter: Antimilitarizmus és avantgárd: *A Tett*. I. m. 33–34.

48 Kassák Lajos: Ady Endre (1877–1919). *MA*, 1919/2. 14.

49 Mark Antliff: i. m. 74–75. (Az idézethez lásd: 63.) Itt nincs lehetőség bemutatni a Wagner óta Európa-szeret elterjedt diskurzust a zsidóról mint antiművésztől. 50 Uo. 106.

51 Révai József: Ibsen és a monumentális irodalom. *MA*, 1917/8. 129.

52 Az első világháború alatt más okok miatt, de szintén bírálat érte asszimiláns értelmiségiek részéről (például: Jászi Oszkár, Bíró Mihály) a felső és középosztályhoz tartozó zsidóságot.

53 Timothy O. Benson: Exchange and Transformation: The Internationalization of the Avant-Garde(s). I. m. 56.

Szemben Kassákkal, azok a radikális baloldali gondolkodók, illetve művészek, akik ellentmondás-mentesen utasították el az új (liberális) értelmiségi modelljét, gyakran pálfordulást is végrehajtottak. Jó példa erre Georges Sorel francia író és politikai gondolkodó, aki az anarcho-szindikalizmus felől az antidemokratikus jobboldal felé mozdult el már az első világháború előtt, és „a forradalom esztétizált koncepcióját kidolgozva a mítoszok agitációs szerepét hangoztatta”.⁴⁹ Sorel nemcsak politikai orientációját tekintve különbözött a baloldaliságát soha meg nem tagadó Kassáktól, hanem abban is, hogy gondolkodásában összekapcsolta az értelmiség bírálatát a modern antiszemitizmussal: a zsidókat „az »intellektüel« tipikus megtestesítőiként ábrázolta, akik a felvilágosodástól örökölt ideák, absztrakciók képviselői”,⁵⁰ szemben a közönség zsenialitását megtestesítő művésszel.

A *MA*-ban éppen az egyébként zsidó származású Révai József lépett fel e téren kritikusan 1917-ben: úgy vélte, a magyar zsidók többsége – véleménye szerint helytelenül – a dekadens esztétizmus híve.⁵¹ Az esztétizmus és az azzal összefüggőnek ábrázolt zsidó származás és kultúra meghaladni kívánt jelenség volt a szemében.⁵²

A Tanácsköztársaság idején az addig *outsider* radikális művészek hirtelen a hatalom sáncain belül találták magukat,⁵³

és a művészet és a művész szerepének a kérdése egy ideig nem a „pártművészettel” szembeni defenzívában, hanem az új rezsim kultúrpolitikáját jellemző hatalmi konfliktusokban, vagy éppen a politikai forradalmat kiegészítő, de azzal egyenértékűnek ábrázolt kulturális forradalom kapcsán merült fel. Március végén Kassákék röpirattal jelentkeztek, és „a forradalmi művészek diktatúrája” (ennek direkt orosz mintája volt⁵⁴) nevében ki akarták szorítani az átállt „burzsoá művészeteket”, amelyeknek a képviselői közé odasorolták a szerintük kompromittálódott szociáldemokrata írókat és művészeket is.⁵⁵ Ez utóbbiak pedig az „érthetetlenség” vádjának csatabárdját forgatták Kassákék felé. Ugyanakkor a *MA* áprilisi számában (a lap a rendszer egyik kedvezményezettjeként zavartalanul folytathatta működését, sőt jelentős támogatásban is részesült)⁵⁶ Kassák lehozta a még februárban tartott előadását az aktivizmusról.⁵⁷ Ebben Szélpál Árpádhoz hasonlóan a forradalmi művészet egyéni megközelítését képviselte. Kassák szerint az aktivizmus – amely a februári címlapokon már a lap címléírásában is szerepelt – az állandó forradalom biztosítékának tekintett „kollektív individuum” szabad világát hivatott megteremteni. A „kollektív individuum” (másképp: „föleszmélt emberek közössége”) az új társadalmat építő tömegek gyűjtőneve volt, és akiért a művészek – többes számban (!) „kollektív individuumok” – küzdenek úgy, hogy állást foglalnak „a mai társadalmi forrongásokban szereplő pártok ellen vagy mellett”.⁵⁸ Februári – de áprilisban is aktuálisnak tartott – írásában úgy vélte, a kommunisták által a jövőben levezényelt gazdasági forradalmat követően „a lélek felszabadításáért” és „az antiburzsoá morál felépítéséért” folytatott harc az aktivista művészekre hárul majd, akiknek azonban nem szabad megelégedniük „a pártok spekulatív forradalmával”, hanem „a létezés forradalmának végnélküliségét”, „lélekben forradalmi erőt” kell képviselniük.⁵⁹ A művészet szféráját magának követelve Kassák ugyanakkor hitt a politikával – azaz a proletárdiktatúrával – történő „praktikus munkamegosztásban” is.⁶⁰ Ez az új politikai helyzetben még radikálisabb olvasatot kapott, a korábbiakhoz képest is eleve radikalizálódott avantgárd program egy olyan időszakban jelent meg, amikor Kassák maga fontos pozíciót töltött be a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájában: plakátcenzor volt, valamint a nevéhez fűződik az Írói Direktó-

54 A „művészetek diktátora” kifejezés például a következő, az 1917. februári orosz forradalomról szóló újságcikkben jelent meg: n. n.: Gorkij, a szépművészetek minisztere, *Világ*, 80. sz., 1917. márc. 21., 1.

55 *Forradalmárok!* Aktivista röplap 22 művész, író aláírásával (1919. március 25.) KM–1645. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

56 *A MA művészcsoporthoz munkaterve*. D. n. [1919. márc. 28. előtt.] KM-an. 12002. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

57 Kassák Lajos: Aktivizmus. (Felolvasás. 1919. II. 20.) *MA*, 1919/4. 46–51.

58 Uo. 46., 51.

59 Uo. 49., 51.

60 Uo. 51.

riumban a kataszteri lista összeállítása is.⁶¹ A *MA*-ban 1919 tavaszán az irodalom és a művészetek radikális megújulását remélték: Hevesy Iván például „soha nem sejtett magasságú szépkultúrát és népművészetet”, amely a szabad egyénekből álló „emberközösség eleven öröme” lesz.⁶² Kassák viszonylag hosszú ideig nem hozta fel a művészeti autonómia kérdését, helyette májusban Barta Sándor „a proletariátus kulturális forradalmasításának” megvalósítás előtt álló programját ismertetve – ami „lelki anarchia” megteremtésére, azaz a kapitalista morál szétrombolására irányult – fejtette ki nézeteit a kérdésben.⁶³ Írásával egyben a „szocialista pártok”

61 Lukács György helyettes népbiztos levele a Közoktatásügyi Népbiztosság részéről Kassák Lajoshoz (1919. március 28.). KM-lev. 368. 1r. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum; Kassák Lajos: *Egy ember élete*. II. kötet. Magvető, Budapest, 1983. 511–512., 516–517.; Oliver Botar: i. m. 392. A Tanácsköztársaság alatt az avantgárdról lásd Pacsika Márton: Az új hangszer legtudatosabb kezelője. Kassák Lajos és a Budapesti MA (1916–1919). In Balázs Eszter–Sasvári Edit–Szeredi Merse Pál (szerk.): *Művészet akcióban. Kassák Lajos avantgárd lapjai A Tett-től a Dokumentumig (1915–1927)*. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum, Budapest, 2017, 84.

62 Hevesy Iván: Tömegkultúra – tömegművészet. *MA*, 1919/4. 71.

63 Barta Sándor: A kultúrájában forradalmasított ember. (Az aktivista csoport III. előadása). *MA*, 1919/6. 110–112.

64 Uo. 113., 114.

65 Kahána Mózes: A Ma-t több ízben ért támadásokról. *MA*, 1919/ 6. 142.

vezetőinek kapitalizmusban gyökerező, régimódi „kultúráját” is támadta, és kiállt a művészet, a kultúra autonómiája mellett: „De az új kultúrában nincsenek törvények. A kultúra eddig gazdasági uralom alárendeltje volt, holnap, ha teljessé akar válni, az új gazdasági rendben neutralizáltan kell élnie. A gazdasági rend soha maga alá nem gyűrheti a tulajdonképpeni életet: a gondolat bekerektezhetetlen nekiszabadulását. [...] A kultúrában uralomnélküliség lesz.”⁶⁴ Nála azonos lapszámban élesebben fogalmazott Kahána Mózes: „A »Ma« művészei nem szolgálták ki a burzsoá-társadalmat és nem fogják kiszolgálni a proletárdiktatúrát sem.”⁶⁵

A szociáldemokratákkal kulturális kérdésekben állandósult viták miatt 1919. június elején Kun Béla egy pártgyűlésen elhangzott beszédében a *MA*-ra kitérve azt vetette a maisták szemére, hogy a „burzsoá dekadenciát” képviselik,

és érthetetlenek a tömegek számára (ez utóbbit Kassákék szociáldemokrata bírálói is előszeretettel hangoztatták). Június 14-én kelt válaszelevelében Kassák leszögezte, hogy miként Kunék a politikában, ők a művészetben képviselik – egyébiránt Kunékkal egyenértékűen – a forradalmat. Egyúttal kiállt a művészet szabadsága mellett is, az íróknak, művészeknek követelve a művészeti kritika jogát (Kun Bélát pedig felületes kritikájáért megbíráta). A „nemzetközi jellegű és erejű” „új művészetnek” nem az osztályharcot kell képviselnie – mert az csak eszköz –, hanem „az abszolút embert” kell létrehoznia. Kun Béla különösen a Kassák-levél

ötezer példányban kinyomott röpiratként való terjesztése miatt neheztelt.⁶⁶ Szimbolikusan ezek voltak Kassák utolsó szavai, mert július elseje után – ekkor jelent meg az utolsó, Budapesten kiadott szám – papírhány miatt elrendelték a *MA* szüneteltetését (azaz nem jelent meg többé).⁶⁷ Kassák egy kiáltványban még hangsúlyosabban állt ki a művészeti autonómia mellett, de ennek megjelenését már megakadályozta a Közoktatási Népbiztosság: „Az új művész hivatása az elnyomottak butaságába és az uralkodók kalmárspekulációiba veszett emberiség önmagára ébresztése. Nem egyéni megdicsőülés tehát és nem tömegművészet a néptribunok értelmezésében. [...] Mert amint nincsenek kiszolgálók és kiszolgáltak, úgy ne legyenek megdicsőültek és megszegyenültek. Jelszavunk az: Ember. S mi emberek vagyunk a művészetünkben s amint nem voltunk a burzsoá osztály kiszolgálói a múltban, úgy nem akarunk semmiféle osztály kiszolgálói lenni a jövőben – nem akarunk, ha annak az osztálynak proletariátus is a neve.”⁶⁸ Asztalfiókban maradt kiáltványában Kassák a művész szerepére is kitért, mivel ezt a művészeti autonómia és szabadság kérdésével szorosan összefüggő problémának látta: a művész szerepe nem egyenlő az ügyvédekével, adminisztrátorokéval és szónokokéval.

A művészettel és művésszel kapcsolatos fogalmak áttekintése lehetőséget ad arra, hogy nyomon kövessük a művészeti autonómia kérdésének alakulását, valamint a művész szerepét, feladatkörét érintő változásokat a történeti avantgárd hazai megjelenésétől az 1919-es emigrációig. Mint láthattuk, Peter Bürger arra vonatkozó elméletét, miszerint az avantgárd tagadja a művészet autonómiáját,⁶⁹ Kassákék számos megnyilatkozása és gyakorlata nem támasztja alá. Ugyanakkor az is jól látható, hogy a *Nyugattal* és a *Huszádik Századdal* Magyarországon is jelentkező új értelmiségi

66 A Szellemi Termékek Országos Tanácsának ajánlott levele Kassák Lajoshoz (1919. július 1.), KM-lev. 419–420. 4ra. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

67 Kassák Lajos levele a Szellemi Termékek Országos Tanácsához (1919. július 8.), KM-lev. 388 r. a. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

68 Kassák Lajos: *A világ új művészeihez!* Gépirat. D. n. [1919. június?], KM-an. 13.001. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

69 Peter Bürger: i. m. 59–67.

szerep- és feladatkörre Kassák nem volt nyitott, amit a francia neologizmus („intellectuel”) különböző magyar írásmódjai, illetve az „intelligencia” szavak szinte teljes hiánya bizonyít az avantgárd lapokban. Az új (liberális) értelmiségit jelölő francia neologizmus egyik magyar írásmódja ugyan előfordul Révai Józsefnél a *MA*-ban, de már egy újabb, az első világháború után jelentkező *pártértelmiségi* típusát előrevetítve. Mindeközben maga Kassák erősen tartózkodott a szó használatától. Néhány hónappal az emigráció előtt, a magyar értelmiség háborús szerepét hangsúlyozandó, negatív előjellel használta: „az egész magyar »intelligen-

cia« pénz után őrjöngött a háború vérörületében”.⁷⁰ Az emigrációban sem állt be e tekintetben fordulat: megint csak a „háború nacionalista narkózisa” hatása alá került értelmiséget nevezte így; (ezúttal) „entellektuelleknek”.⁷¹ Az „intelligencia” és a francia neologizmus fordításának kitartó negatív előjelű használata az avantgárd mozgalom megkülönböztetését szolgálta az esztétizmus hívének és háborúpártinak (vagy nem radikálisan háborúellenesnek) beállított értelmiségtől, miközben a művészeti autonómia kérdése – amely az írók, művészek, értelmiségiek egyik alapvető célkitűzése a modernításban – folyamatosan napirenden volt

a lapokban, még a Tanácsköztársaság alatt is.⁷² Hogy az emigrációban a kommunista támadások idején ez miképp alakult, egy következő tanulmány témája lehet.

70 Kassák Lajos: Levél Kun Bélához a művészet nevében. I. m. 146.

71 A MA folyóirat köré csoportosult aktivisták memoranduma a Magyarországi Kommunisták Pártjához. Aláírók: Kassák Lajos, Uitz Béla, Bortnyik Sándor, Újvári Erzsé, Barta Sándor. D. n. [1920 májusa után], KM-an. 14001. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

72 Egyébként még a francia neologizmust a leginkább adaptáló *Nyugat*ban is a művészeti autonómia és szabadság kérdése volt a központi probléma, és nem a közéleti fellépést megjelenítő új szóhasználat. Lásd Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei*. I. m. 23.

BALLA ZSÓFIA

KÉT VERS
Standeisky Évának

**ČESKÝ KRUMLOV AVAGY:
SCHIELE: STADT AM BLAUEN FLUSS II.**

Azt jelenti a város, hogy reneszánsz
a párkányzat, s a falfelület csupa freskó?
Hogyha gőz fedí be, vakul az, ami régmúlt,
ha az élvezet elnehezül, elillan a durva szavak közt –
Lehet-e életünk része fiaskó?
Nem, nem. A túlélő város képe,
a látvány fénye dübög a halánték dobjaiban.
A festő képe szorítja magába.
Krumlov az, ami fény s folt, távolodó,
ama kis fesztávú piktori szemben.
A látvány ritmusa pompa.

MÁSOKKAL, LÁTHATATLANUL

Hogy nincsenek már itt velünk azok,
kiket szerettünk s azok sem, kiket
meghitten megvetettünk, de mégis, e sok-
féle azt summázta, együtt vagyok

minddel élő; vitázunk, csókolózunk,
futólag gondolunk egyikre-másra. Míg
látatlan, testem fölött puha lózung
az arcom – emlékeztet rám, ki bent lakik,
aki vagyok – s ki értetlen csodálja
az égboltot, a szörnyű s lágy világot.
Nyáron várom, nyitott-e már a mályva,

gyógyul-e már sok csöpp viszály s ha lángot
vetett, tudom-e oltani? Az ágyba
egy mondatot viszek, mely élni visszarántott.

ELTŰNT IDŐ, ELHUNYT IDŐ

Standeisky Évának

Még egy és még egy és... ahogy az erdők
sóvárognak sötétre, csillagokra, –
úgy várni az utolsót, mint az elsőt
s minden köztes órát, meg-meglatolva,

hány születés és túlélés az élet
s hogy mért csak a hajnali szürkületben
örökölsz naponta testet, vagy ott sem.
Eltűnt idő, elhunyt idő, remények

mérge, örömök közt elérhetetlen
boldogság. Messzi-édes hegedűhang
a telt időben. De mégis: csak itt lenn,

itt a földön nem idegen a csillag
és az ember, hol hullva is ragyoghat
s azóta örök, mióta belobbant.

BÓDY ZSOMBOR

AZ 1945-ÖS ÁTALAKULÁS ÉRTELMEZÉSI KÁNONJAIRÓL

Az elfogadott történelemértelmezéseknek, illetve a történeti kánonok kialakulásának megvan a maga története, amely sokszor kanyargós. A ma 1945-höz kapcsolódó értelmezések eredettörténete visszanyúlik egészen magáig az eseményig, sőt bizonyos értelemben még régebbre is, mert a háború végével bekövetkező történések kortárs értelmezései annak a várakozási horizontnak a függvényében fogalmazódtak meg, amellyel a kortársak ezekre az eseményekre készültek. Így a háborúval bekövetkező változás egykorú megélése minden bizonnyal a megelőző korszakban kialakult pozíciókhoz kapcsolódott, s így a kortársi tapasztalat is sokféle volt. A kortársi tapasztalatokat valamiféle értékelő, egységesítő értelmezésbe már 1945-ben is megpróbálták beilleszteni. 1945 mai kánonjai azonban, bár gyökereik visszanyúlnak az események idejére, csupán szelektív módon őrzik az egykorú jelentéstulajdonításokat. Vagyis, bár van közükhöz az 1945-ben formálódni kezdő értelmezésekhez, de nem azonosak velük, mert többszörös transzformáción mentek át azóta, még ha bizonyos alaptémák, amelyeket a kánon szövegei variálnak, azonosak maradtak is.

Egyes történelmi eseménysorokról formált kanonikus képek természetesen mindig leegyszerűsítők. Sohasem lehetnek képesek a mindig szükségyszerűen heterogén elsődleges kortársi tapasztalatot visszaadni, szerveződésükben pedig olyan fogalmak játszanak szerepet, amelyek mindig értéktelítettek. Ahogyan Koselleck megállapítja, a közvetlen, elsődleges tapasztalat és az esemény bármiféle másodlagos értelmezése vagy utólagos emlékezete mindig diszkontinuuus. Az elsődleges tapasztalat szegmentált, sokan tudnak valamit, ám senki nem tud mindent. A szétszórt elsődleges tapasztalatok közvetlenül átadhatatlanok, s nem összegződnek a későbbi másodlagos emlékezetben vagy értelmezésekben. Utóbbiak

szerveződése, majd kánonokba rögzülése mindig saját logikát követ, amely nem vezethető le a megélt tapasztalatokból.¹

1 Reinhard Koselleck: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000, 1999/11. 3–8.

A kikristályosodó kánonok egyrészt meghatározzák tartalmilag azt az értelmezési keretet, amelyben az esemény elbeszélhető, másrészt rögzítik azt is, hogy kik azok a szerzők, akik referenciaként szolgálhatnak, akik az adott kánonban legitim megszólalónak, a diskurzus elismert résztvevőjének számítanak. Miközben a történeti kánonok megalkotják azt a képet, hogy mit és hogyan változtatott meg 1945 a magyar történelem menetén, szükségszerűen reflektálnak – még ha néha csak implicit módon is – a rivális értelmezésekre, s közben a kulturális másság megkonstruálásának és a szimbolikus kirekesztésnek a mechanizmusaival élnek.² Ennek során elvágunk olyan szálakat, amelyek a kanonizálódó szövegeket összekötik más, velük egykorú szövegekkel annak érdekében, hogy kellően homogén értelmezési kánon jöjjön létre. Vagyis a kanonizáció során a szövegek kikerülnek eredeti kontextusukból, láthatatlanná válik az, hogy érvelésmódjukat mi köti össze más korabeli, a kánonból kizárt szövegekkel, s így válnak a jelenből megformált kanonikus értelmezés részeivé.³ A kirekesztés azonban nem csak érvelésmódokra, fogalomhasználatra vonatkozik, kiterjed szerzőkre is, akiket kizárnak a párbeszédképesnek tekintett értelmezők sorából. Itt azonban a két szint elcsúszhat egymástól, amennyiben az egyes személyek befogadása vagy kirekesztése a kánonból nem mindig mondanivalójuk tartalmi szempontjai által meghatározott. A kánon szerzői közé

2 Hasonló folyamatokat elemez Trencsényi az etno-nacionalista diskurzusok kapcsán: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológia viták Kelet-Európában*. Argumentum, Budapest, 2011. Módszertani szempontból lásd: 11–23.

3 Efféle eljárás minden történeti kánonképzés részét képezi. A kanonizált szövegeket a kánon kialakítása során kiemelik abból a kortárs kontextusból, ahová tartoztak, s ahol különböző pontjaik más és más szövegekhez kapcsolódtak őket. A történeti kánonképzésről lásd: Gyáni Gábor: *Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés*. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Budapest. 2015. 19–39.

tartozást a 20. század második fele magyar történelmének gyakran bekövetkező politikai fordulatai inkább határozták meg, mint a szerzők álláspontja, érvelésmódja. A szerzőknek – szövegeik belső világától függetlenül – van ugyanis politikai helyi értékük, s 1945 óta többször változott, hogy milyen politikai helyi érték minősül az adott jelenben vállalhatónak. Az 1945-értelmezések különböző tartalmi transzformációi mellett, azoktól sokszor függetlenül változik tehát az is, hogy mely személyek minősülnek legitim módon a kánonhoz tartozónak.

Jelen írásban arra vállalkozunk, hogy 1945-höz fűződő történelmi elbeszéléseket elemezzünk. Egyszerű módszerként az 1945-ös változás értelmezésének kánonjait ütköztetni fogjuk egymással, illetve az egyes kánonokhoz tartozó szövegeket összevetjük az adott kánonon kívül maradó szövegekkel. Ez utóbbi lehetővé teszi, hogy megmutassuk, a transzformációk sorozatán át létrejött jelenlegi kánon határai a narratívák tartalma szempontjából önkényesek, inkább a szerzők politi-

kai helyi értéke szerint alakulnak, semmint a szövegek állításai szerint. Vagyis az, ahogyan az 1945-öt értelmező szövegek érvelésmódjaik szerint csoportosíthatók, nem esik egybe azzal, ahogyan a szerzők a jelen nézőpontjából tekintve különböző – vállalhatónak vagy nem vállalhatónak minősülő – politikai családokba sorolódnak.

Az 1945-öt értelmező valamennyi elbeszélés közös alapszerkezete – és ez nem is lehet másként –, hogy mindenképpen az e korszakhatár előtti és utáni magyar történelemről is szólnak, hiszen a második világháború és következményeinek „értelme” egyedül a magyar történelem hosszabb időszakáról alkotott elbeszélésben jöhet létre, csak egy „előtte”, illetve „utána” állapot bemutatása révén.

* * *

Az 1945-ös átalakulás értelmezésére vonatkozó kánon bemutatását egy olyan szöveggel kezdjük, amely a domináns kánon jelenlegi formáját mutatja. Azt az elképzelést, hogy az 1945-ös társadalmi változások megnyitották az utat valamifajta társadalmi és politikai demokrácia előtt, Ständeisky Éva a következőképpen fogalmazta meg. „Negyvenöt »szerencséje« az is, hogy addigra a vagyoni szélsőségek okozta politikai-társadalmi feszültségeket »megoldotta« a második világháborút követő átalakulás. Végbement a nagy tőkevagyonok lépcsőzetes állami kisajátítása. (A törvényileg zsidónak minősítetteket már 1945 előtt megfosztották tulajdonuktól.) Kicsérélődött szinte a teljes uralmi elit, átalakultak a földbirtokviszonyok. A viszonylagos, kényszer szülte egyenlőség egyensúlyállapot körülményei között könnyebb volt demokráciáról álmodozni [...]»⁴ Ständeisky elemzésének nem az idézett társadalmi változások állnak a fókuszában, célja a de-

4 Ständeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág, Budapest, 2015. 17.

demokráciáról való korabeli gondolkodás analízisa. Az idézetek csak a politikai gondolkodás egykorú társadalmi háttérének a megvilágítására szolgálnak munkájában.

E társadalmi háttérrel illetően evidenciának tűnik, hogy a földosztás és a nagytőke kisajátítása, s ezzel a vagyoni egyenlőtlenségek mérséklődése esélyt jelent a demokrácia számára, s az is magától értetődő, hogy a korábbi társadalmi struktúrák pedig akadályozták a demokratikus kibontakozást. Ez az elképzelés ebben a formában egy hosszú hagyomány öröksége. Jelen írásban ennek a hagyománynak a forrásait keressük, kanonizálódásának fordulatait próbáljuk rekonstruálni, s lehetséges alternatív értelmezésekre is rá kívánunk mutatni. Ugorjunk most vissza először a kortárs 1945-értelmezésekhez.

Ez utóbbiak mindegyike számára megkerülhetetlen tény volt, hogy a bekövetkező eseményeket külső erő okozta, azaz a nyilvánvaló törést nem a magyar történelem belső fejlődése termelte ki. Rákosi Mátyás ezt például a következőképp fe-

jezte ki. „A legelső gondolat, amelyet kifejezésre akarok juttatni, amikor Budapest dolgozó népe elé állok, a köszönet szava a Vörös Hadsereg s annak nagy vezére, Sztálin elvtárs felé. (Hosszan tartó lelkes éljenzés és taps, a nagygyűlés résztvevői helyükről felállva, percekig át éltetik a Vörös Hadsereget és Sztálin marsallt.) Ha annyi balszerencse után a magyar nép újra biztos tudattal tekinthet a jövőbe, ezt elsősorban a Vörös Hadseregnek köszönheti [...]”⁵ Az a gondolat, hogy külső erőre volt szükség a magyar történelem valahol megakadt kerekének továbblendítéséhez, korábban is megjelent. „Igen: örültünk [1944.] március 19-én, mert tudtuk, hogy a magyar felszabadítás napja jött el, mert tudtuk, hogy nem idegen ellenséges horda tiporja a magyar földet. [...] Tudtuk, hogy barátok jönnek és szövetségesek. Jönnek a megváltás tiszta hitével és szándékával. Jönnek úgy, hogy feltárják a magyar nép előtt az élet, a fejlődés, az újjászületés kapuit. [...] Igenis: köszönjük a Nagynémet Birodalom Führerének, köszönjük Hitler vezér és kancellárnak (felkiáltások, ütemes: Hitler! Hitler! Hitler!)”⁶

A külső erő behatását mindkét szöveg pozitívan értékeli a magyar történelem belső fejlődésének kontextusában is, azonban egy ilyen értelmezés esetén valamilyen szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a szükségesnek ítélt és kívülről megvalósított változás miért nem következett be „magától”, mintegy a magyar történelem belső fejlődéséből. „Minden bizonnyal boldogabbak lennénk, büszkébben feszülne testünkön az egyenruha, lobogóbb lenne a hitünk és lángolóbb a lelkesedésünk, ha a magyar nép önmaga tudta volna kiverekedni a felszabadulását. Mi, magyar nemzetiszocialisták hosszú esztendő óta kétségbeesett igyekezettel dolgoztunk azon, hogy önerőnkől ugorjunk talpra a leszorítottságból [...]”⁷ A külső behatással szemben nyilvánvalóan felmerülő lehetséges érveket Hubay Kálmán némi logikai bakugrással próbálja elhárítani. „Ne jöjjenek most a neo-kurucok, ne jöjjenek a modern Csínom Jankók a csontos karabéllyal, ne búsongjanak és ne sápítozzanak, ne féltsek a magyar függetlenséget, szabadságot és szuverenitást, mert miért nem féltették akkor, amikor ezt a függetlenséget, szabadságot és szuverenitást belül lebéklyózták a zsidók és szabadkőművesek, a feudálisok és klerikálisok, az aranyborjú bérencei és eljegyzettjei [...]”⁸ Az ellenségképhez tartozók felsorolásával együtt a szöveg a saját pozícióját mindezzel erőlköcsileg is igyekszik alátámasztani, amennyiben a vele azonosulóknak azt kínálja föl, hogy ők nem „az aranyborjú bérencei”.

5 Rákosi Mátyás: Budapest népéhez. 1945. február 25. In uő: *A magyar jövőért*. 2. kiadás. Szikra, Budapest, 1947. 338.

6 Hubay Kálmán beszéde a Magyar Nemzetiszocialista Párt 1944. április 2-án tartott nagytanácsán. In Hubay Kálmán (szerk.): *Párt és állam. A magyar nemzetiszocialista párt politikája, programja és szervezete*. K. n., Budapest, 1944. 13.

7 Uo. 14.

8 Uo. 12.

A külső behatás tényével a változás más értelmezőinek is szembe kellett nézniük. Bibó István meglátása szerint a változás külső eredete azzal a veszéllyel fenygetett, hogy elhomályosítja a változás magyar történelmen belüli „értelmét”. „Magyarországon a lakosság túlnyomó többsége a demokrácia és a felszabadulás ügyét és a háborúvesztés nyomorúságának tényeit összekapcsolja [...]. Ez pedig olyan veszély, aminek a súlyosságát nem lehet eléggé leszögezni. [...] Együnk vele tisztában, hogy Magyarország számára életkérdés, hogy a régi világ összeomlása felszabadulás maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen [...] hogy a szovjet hadsereg felszabadító teljesítménye a magyar demokratikus fejlődés számára megtartsa a maga jelentőségét [...]”⁹ Az 1945-ös változás értelme itt egy hosszabb történelmi fejlődésre vonatkoztatva jelenik meg, ahol a múlt megítélése éppoly fontos alkotóelem, mint a jövőre vonatkozó várakozások. Bibó másutt az 1945-ös változás értelmét egy kifejezetten hosszú történelmi fejlődésbe illesztve sommásan a következőképp adja meg. „1945 nem azért felszabadulás, mert zavartalan örömet és boldogságot hozott a magyar társadalom túlnyomó többségének, úgy, ahogyan azt hozott nálunk szerencsésebb népeknek, akik ezt a felszabadulást komoly el-

9 Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In uő: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. Magvető, Budapest, 1986. 19–20.

10 Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In uő: i. m. 502.

lenállással készítették elő, és komoly részvétellel segítették kivívni. Súlyos tehertétel, hogy ezt a felszabadulást nem mi harcoltuk ki magunknak. De mégis felszabadulás, azért, mert a magyar társadalom mozdulatlanra merevedett társadalmi erőviszonyai 1514 óta most moz-

dultak meg először, és pedig a nagyobb szabadság irányában.”¹⁰

Hubay és Rákosi természetesen nem azonos politikai pártokhoz tartoztak, Bibó pedig egészen más intellektuális színvonalat képvisel, ám megnyilatkozásaik közös mintázata, hogy a háború végével bekövetkezett eseménysort a külső erő–belső magyar történelmi fejlődés koordináta-rendszerében helyezték el, s értelmezésükben a külső erő olyan történelmi feladatot végzett el, amely „belülről” esedékes volt, mégpedig régóta. Az egészen sommás értékeléseken túl árnyaltabb megfogalmazásokban is megvizsgálhatjuk, miként volt leírható az a történelmi fejlődés, amely szükségessé tette az 1945-ben kívülről előidézett változást.

Mód Aladár gondolatmenete mintegy százéves távlatba állítja be 1945 értelmét: „A társadalmi átalakulás és a függetlenségi küzdelem vezető osztálya 100 esztendővel ezelőtt a megyei birtokos és értelmiségi nemesség volt. A birtokos osztály érdekei megakadályozták a jobbágyság teljesebb felszabadítását és ezzel a magyar nép egészének mozgósítását a nemzeti ügy védelmében s így a függetlenségi küzdelem 1848-ban elbukott. Az 1918–19-es rövid megszakítástól eltekintve közel egy évszázadon keresztül korlátlan úr volt Magyarországon az idegen hatal-

mi tényezőkre támaszkodó reakció s éppen ez a tény az, ami egy évszázadon át a magyar nép haladó osztályai és legjobbjai számára, mint minden további haladás elengedhetetlen feltételét tette a nemzeti és társadalmi felemelkedés központi kérdésévé 1848 korszerű befejezését. [...] 100 esztendővel ezelőtt a feudalizmus minél teljesebb felszámolása volt a népszabadság és nemzeti függetlenség döntő feltétele. A feudalizmust azonban a nagybirtokosoknak a nagytőkésekkel, nagykapitalistákkal, nagybankokkal és nagyiparral szövetkezett uralma váltotta fel és ezzel a népszabadság és nemzeti függetlenség már nem csak a feudalizmus, hanem a nagytőke reakciós uralmának a felszámolását is megkövetelte. [...] A magyar munkáosztály élén a Kommunista Párttal [...] visszatért 1848-hoz. Kossuth, Petőfi és Tancsics célkitűzéseinek megvalósításából, 1848 korszerű befejezéséből indult ki [...] és a munkásság reakció elleni harcát a legigazabb értelemben az egész nemzet harcával, az egész magyar nép küzdelmével kapcsolta egybe. Az elmúlt három esztendőben földreformmal, a politikai szabadságjogok törvénybe iktatásával, a demokratikus köztársaság megteremtésével s megvédelmezésével, a kormányzat és a törvényhozás, a politikai vezetés demokratizálásával, végül a nagybankok és a nagyipar államosításával nemcsak teljesítette, hanem túl is haladta 1848 célkitűzéseit. De ez távolról sem azt jelenti, hogy eredményeinket már semmi veszély nem fenyegeti. A világ reakciós, imperialista érdekeltségei új világalomról álmodnak.”¹¹

Az 1945-tel kibontakozó fordulat itt egy 1848 óta esedékes történelmi feladat végrehajtása. 1848 forradalma társadal-

mi szempontból nem lehetett teljes, s ezért bukott el a nemzeti függetlenség védelmében is (az 1849-es orosz beavatkozás említés nélkül marad a szövegben). A társadalmi forradalmat lehetetlenné tevő „reakció” külföldi, „idegen” erők szövetséges volt, s ezért a nemzeti függetlenség megvalósítása a társadalmi forradalom győzelmének előfeltételévé vált. 1945 és következményei így egyszerre teljesítik a két feladatot, még ha a reakció összetétele módosult is az eltelt időszakban, mert a nagybirtokosokhoz a „nagytőke” is társult időközben. Mód a magyar történelem függetlenségi hagyományát értelmezni tulajdonképpen oly módon újra, hogy azt összekapcsolhassa a kommunista programmal, illetve a magyar társadalom szovjetizálásának lépéseivel, amelyek így – földosztás, államosítás stb. – nemzeti ügyek, mintegy nemzeti vívmányok lesznek.

Az 1949-ben megjelent szövegnek a nemzeti függetlenség megvalósulására vagy a „demokratikus köztársaság megteremtésére”, még inkább a „szabadságjogokra” vonatkozó kitételei a mából nézve szinte akaratlan ironiának tűnnek. Ennél azonban fontosabb, hogy a felmutatott történelmi ellenségképek listája Hubayétól eltérő politikai nyelven fogalmazódik meg ugyan, ám nagymértékben

11 Mód Aladár: *Pártharcok és a kormány politikája 1848–49-ben*. Szikra, Budapest, 1949. (Előszó.)

ugyanazt a kört jelöli meg: „feudalizmus” és „nagybirtok” = „feudálisok és klerikálisok”; „nagyőke”, „nagykapitalisták” = „zsidók”, „az aranyborjú bérencei” stb. Az ezekre az ellenségekére alapított történeti fejlődésvonalat, amelyet Mód Aladár 1848 és 1945 között meghúzott, variációkkal ugyan, de alapjaiban azonos megállapításokkal sokan képviselték, olyanok is, akik – szemben a kommunista helyi érteken számon tartott Móddal – ma is részesei a kánonnak, ama szerzők körének, akiknek szövegei érvényesnek, diskurzusképesnek számítanak a magyar múlt értelmezésében (például: Erdei Ferenc, hogy csak egy központi jelentőségű szerzőt említsünk). Bibó István például Móddhoz hasonlóan vezette le azt a történeti fejlődést, amit 1945 forradalmi átalakulása végre lezárt. „A katasztrófa Mátyás halálával s a nagybirtokos főnemesség végleges nyeregbe kerülésével kezdődik, a Dózsa-forradalommal fokozódik, és a mohácsi vésszel s az ebből kinőtt Habsburg-királysággal pecsételődik meg.”¹² Ez a megállapítás Bibónál az európai fejlődésnek egy erősen Hajnal István hatását mutató, a hajnali társadalomfejlődési elképzelések átpolitizált, sommás képébe illeszkedik.¹³ Bibó és Mód minden különbségük – és eltérő politikai helyi értékük – ellenére egyetértenek abban, hogy a magyar történelem 1945 előtt egy olyan fejlődést képvisel, amelyet forradalmi módon meg kellett törni.¹⁴

Ez utóbbi gondolat azonban a politikai helyi érték szempontjából hagyományosan baloldalinak minősülő szerzőknél tágabb körben volt megtalálható. Ugyanez a társadalom-, illetve történelempép kifejezetten szélsőjobboldali helyi

12 Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In uő: i. m. 496.

13 Mód is kidolgozta a magyar történeti fejlődés Bibóéval sok párhuzamot mutató hosszabb távú értelmezését is. Mód Aladár: *400 év küzdelem*. Szikra, Budapest, 1945. A munka 1954-ig hét kiadást ért meg.

14 Bibó az idézettnél részletesebb elemzést adja a magyar fejlődésnek az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem* című tanulmányában. In Bibó István: i. m. 569–619.

15 Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*. Cserépfalvi, Budapest, 1937. 222.

értéken számon tartott szerzőknél, például Málnási Ödönnél is felbukkan. „A pszeudodzsentri 1867-es életszemléletébe temetkezve, elvesztette a fajmagyar népi rétegekkel való kapcsolatát, elzárkózott minden jogkiterjesztéstől, a fajmagyarságot megmentő földreformtól, szociálpolitikától, és világtörténelmi perspektíva hiányában, az európai nagy átalakítás iránt érzéketlenül, nem tudott a nemzeti fejlődés útépítő munkájában méltó részt vállalni. Csak a mindenkor uralkodó párt mandarinbürokráciája lett.”¹⁵ Az 1945 előtti magyar

társadalomfejlődést és az elitek elégtelenségének témáját Bibó és Németh László is – Málnásihoz képest valójában csekély variációval, ám magasabb intellektuális színvonalon – tárgyalta. Némethnél ugyanúgy, mint Málnásinál, a kiegyezés a fordulópont a magyar elitek fejlődésében. „A Habsburg-ház az elnyomás felét al-

bérletbe adta a magyar álelitnek, amelybe (minthogy a magyarság ellenzékben maradt) egyre több renegátot kellett bevonni, az ország leggyengébb, vagy legközömbösebb »népeiből«: svábból, tótból, és zsidóból.¹⁶ A jobb- vagy baloldalra nem besorolható Némethnek ez a Szegfűt támadó megfogalmazása az áleltről feltűnően rímel Málnási „pseudododzsentrijére”. A két háború közti elittel szemben etnicista és „minőségi” alapon kritikát megfogalmazó Németh alaptémája azonban nemcsak Málnásival közös, hanem más „népiek” által is képviselt állásponttal. A közösséget Némethtel Bibó is vállalta, amikor az eltorzult magyar alkatról szóló tanulmányában azt írta a *Kisebbségben* kapcsán, hogy „[a]hogy Németh László felteszi a kérdést, meg kell találnunk, hogy »hol veszett el a magyar a magyarban«”.¹⁷ S bár Bibó módszertanilag meghaladja azt, ahogyan Németh az alkát és asszimiláció problémájával foglalkozik, ám Bibó szerint Németh „alapvető válságérzékelése mélyen igaz és hiteles”¹⁸ mégis.¹⁹

A második világháború előtti szélsőjobboldali társadalomkritika alaptémái nemcsak a „népi”, de más a baloldali politikai helyi értéken számon tartott szerzők elképzeléseivel is közősek voltak. „De még a szocializmus nevétől is borzonganak a percmbervezetők és minden olyan törekvés képviselőjét, amely a társadalom veszedelmes sztatikájának változtatását szolgálja, burkolt vagy nyílt kommunis-tagyanúsítással tisztelik meg. [...] K]ommunista jelzővel tisztelik meg a titkos választójog, a földreform, tőkehitbizományi reform sürgetőit...”²⁰ „A nemzetnek évszázadok óta elavult politikai rendszere és a szociális problémáknak nemzetvégbetorkolló megoldatlansága a nemzettudatos elemek legjobbait is alapos, tervszerű szervezkedésre és egy nagy társadalomsebészeti felkészülésre indította.”²¹ Bár Málnási íráskészsége nem mérhető Némethéhez, Bibóéhoz, de még Módéhoz sem, ám ítélete „a nemzetnek évszázadok óta elavult politikai” rendszeréről, továbbá a szociális problémákat megoldó „társadalomsebészeti” beavatkozás igénye, sőt azoknak a szempontoknak a közössége, amelyeknek egy ilyen beavatkozást vezetni kell, azonos mintázatot mutat az említettekével.

De továbbmenve, első vonalban álló szélsőjobboldali politikusoktól is találhatunk hasonló szövegeket, nem csak az olyan értelmiségi szerepkörökben mozgó

16 Németh László: Szekfű Gyula. In uő: *Kisebbségben*. Magyar Élet, Budapest, 1942. 218.

17 Bibó István: Eltorzult magyar alkát, zsákutcs magyar történelem. In uő: i. m. 571.

18 Uo. 572.

19 Bibó és Németh gondolatmeneteinek rokonságát más szempontból így fogalmazta meg Trencsényi: „Bizonyos értelemben e koncepció [Bibóé] is a szocializmus »népi« értelmezésére megy vissza, amely például Németh minőség-szocializmusának esetében maga is a marxista referenciáktól megtisztított szocialista kánon és a kisárutermelői individualizmus összeegyeztetésére tett kísérlet volt.” Trencsényi Balázs: i. m. 463.

20 Málnási Ödön: i. m. 232.

21 Uo. 232–233.

szerzőktől, mint Málnási. Imrédy Béla megfogalmazásai között is fellelhetjük azokat az elemeket, amelyek Málnásiéval, Némethével, avagy akár Bibóéval rokon módon mutatják be a 20. század első felének magyar társadalmát. „De tegyük fel egy pillanatra, mintha a zsidókérdés nem léteznék [...]. Ebben az esetben is rendkívül súlyos problémákkal kellene szembenéznünk. [...] Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a magyar életnek még ma is vannak bizonyos feudális-patriarkális vonásai, hogy a társadalom horizontális rétegződése sehol nem mutat olyan erős és csaknem áthághatatlan határvonalakat, mint minálunk, s mondjuk ki nyíltan, hogy az úrnak, a nadrágos embernek látszólag annnyival jobb dolga van, hogy ez a kevésbé tehetséges és kevésbé ambiciózus alsóbb rétegeknél egy sötét ressentiment-t, a tehetségesebbeknél és ambiciózusabbaknál pedig egy beteges felfelé törekvési vágyat kezd kiváltani.”²² E megállapításokból Imrédy később le is vonta azt a következtetést, hogy milyen politikai programmal kell a magyar társadalom

viszonyait átalakítani. „A nemzetnek, ha élni akar, arányosan kell tagolva lennie. Nincs helye a nemzeten belül a kasztokra, az osztályokra való elkülönülésnek, a születési előjogoknak, a gőgnek [...]. Mi a népi egység új Magyarországot akarjuk felépíteni és utódainknak átadni.”²³

Az itt a legkülönbébb politikai helyi értéken számon tartott szerzők szövegei révén illusztrált szemléletmódot, amely ma is jól ismert, „népi-demokratikusnak” neveznénk, abban az értelemben, hogy kiindulópontja valamiképpen a történetileg alávetettnek tekintett „népi” rétegek fogalmának konstrukciója, s a „népnek” a nem néphez tartozónak tekintett rétegekkel szembeni felszabadításának igénye, vagy – később – az 1945-ös történéseknek ilyen, a „nép” felszabadítása-ként való tételezése. Ezt a felszabadítást

lehetett szélsőjobboldali vagy kommunista nyelvezetben éppúgy képviselni, mint más változatokban, az alapok érintetlenül hagyása mellett.²⁴

1945 „népi-demokratikus” értelmezése 1945 után úgy kanonizálódott és határozta meg a kánonba felveendő alkotók és művek körét, hogy elvágta azokat a szálakat, amelyek az Erdei- vagy a Bibó- – vagy akár a Mód- – szövegek társadalomképét tartalmilag összekötötték a szélsőjobboldaliként elkönyvelt szerzők

22 Imrédy Béla memoranduma a miniszterelnökhöz, 1937. március. In Sipos Péter (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Osiris, Budapest, 1999. 445.

23 Imrédy Béla beszéde a Magyar Élet Mozgalom nagygyűlésén. 1939. január 6. In Sipos Péter (szerk.): i. m. 506.

24 A „felszabadítás” fogalmához minden értelmezésben hozzátartozott annak erőszakos jellege. Bibó is helyeselte az erőszakos fellépést, például a közigazgatás „megtisztítása” és az oktatásügy tekintetében. Utóbbiról így írt: „ez az a terület, ahol a jelenlegi elgyávult, lezüllesztett, előítéletektől terhelt, mégis mindenben megbizonytalanodott, tehát végeredményben a jövő szempontjából használhatatlan mai nemzedék helyébe lépő új nemzedék lelki és erkölcsi és társadalmi alakításának a feltételeit megszabhatjuk”. Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In uő: i. m. 56.

írásaival. Pedig az említettek és az előbb hivatkozott szélsőjobboldaliak szövegei között nem véletlen és részleges egybeesésekről van szó, hanem a magyar társadalomról alkotott sémák struktúrájában van nagyfokú átfedés, sőt az ezekből a sémákból kibontott politikai program is átfedésben lehetett. Mindkettő – eltérő politikai nyelven, de – megkonstruált egy önkényes „nép” fogalmat, és azt, hogy kik „idegenek”, „népellenségek” ehhez a néphez képest, s velük szemben felfüggesztették az emberi és állampolgári jogokat. Bár a szigorúan vett „népi-demokratikus” kánonhoz tartozó szerzőktől nemigen találhatunk utalásokat, amelyek a szélsőjobboldal politikai programját méltatná, fordított irányban nem ez a helyzet. Az említett Málnási például 1966-ban az emigrációban olyan szövegben értékelte a magyar szocializmust, amelyet – egyetlen mondat kivételével – ugyanekkor a Hazafias Népfrent ülésén is elmondhatott volna. „Magyarországon egyetlen munkás és egyetlen paraszt sem sírja vissza az 1945 előtti időket, mert senki sem akar az élet vonatán még egyszer a harmadosztályon utazni. A lezajlott szocialista forradalmat, ha kívülről jött is, mindenki elfogadta [...]”.²⁵ E megállapítást Málnási a létező magyar szocializmus vívmányainak hosszú listájával támasztja alá,²⁶ s leszögezi, hogy „a magyar munkás sajátjaként ragaszkodik a gyárakhoz, ha a történelem még egyszer felvetné a reprivatizálás gondolatát, akkor bármely nyugati neokolonizáló hatalom tankjaival szemben ugyan úgy védené, mint 1956-ban”.²⁷ Összességében Málnási – aki füzetének bevezetője szerint szocialista politikai meggyőződéséért tizenkét évet töltött börtönben Horthy és Rákosi rendszereiben – úgy becsüli Londonból 1966-ban, hogy otthon „senki sem kívánja kiszorítani a közéletből a magyar élet éltető elemét: a szocializmust”.²⁸ A magyar történelem hosszabb fejlődésébe illesztve úgy értékeli, hogy 1966-ra „egészében véve az otthon verejtékező magyar nép a szocializmus útján behozta a bűnös évszázadok mulasztásait”.²⁹

Málnási szerint a hazai magyarság a szocializmust „csak módosítani kívánja azzal, ami hiányzik: szabadsággal”.³⁰ Mondhatnánk, hogy mindezzel Málnási csupán az 1960-as években is hűséges maradt ahhoz az alapálláshoz, amelyet már az 1930-as években is képviselt, s ez tulajdonképpen így is van. Ám a két időszak között megírta *Magyar Márttyrok* című munkáját is, amelyben Hain Pétertől elkezdve számos kisebb-nagyobb háborús bűnösnek állított emléket.³¹

25 Málnási Ödön: *A hazai magyarság mai követelése*. Harsona, London, 1966. 11.

26 Az ipar fejlődésével, a társadalombiztosítás adataival, a könyvtárlátogatásnak a Német Szövetségi Köztársaságot meghaladó arányaival és a tokiói olimpia tíz magyar aranyérmével, amivel hazánk az országok éremtáblázatának hatodik helyén állt stb.

27 Uo. 10.

28 Uo. 12.

29 Uo. 13.

30 Uo.

31 Málnási Ödön: *Magyar Márttyrok*. 3. kiadás, Interhun, Hemet (California), 1999.

Éppen azért, mert a „népi-demokratikus” értelmezés nem kötődött kizárólagosan a kommunista párthoz, sőt még valamely baloldali politikai helyi értékekhez sem, képes volt arra, hogy 1945 óta különböző transzformációkon keresztül mindmáig fennmaradjon. A kánonból 1945 után természetesen kimaradtak a „népi-demokratikus” alapállást szélsőjobboldalról képviselők, azután a Kádár-rendszerben némiképp átalakultak témái, ám 1989 után is újabb variációkban él

32 Például Mód Aladár, bár ő már a kánon egy korábbi transzformációjában, amelyet itt nincs módunkban részletesen elemezni, az 1960-as években kikerült a kánon szerzői közül.

33 A „népi-demokratikus” 1945-értelmezésnek azonban már az 1980-as évektől kifejlődött egy olyan változata, amely az 1945 előtti társadalom „nagypolgári-polgári” részét kivette a kritika alól, bennük többé nem a „nép” elnyomóit látta, hanem éppenséggel egy, a hazai elmaradottsággal szemben állónak tételezett európai fejlődés tényezőjeként értékelte őket. Erről az értékelésről lásd: Bódy Zsombor: „Polgár” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár*, 2007/3. 3–15.

34 Ez az értelmezés Kende számára is evidensen érvényes. Kende Péter: Hogyan vált 1945 reményből megosztó erővé. In Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország 1945*. 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 181.

tovább, oly módon, hogy a kánonból kimaradnak az ezt a történeti értelmezést egykor kommunista helyi értéken képviselő szerzők.³² Tulajdonképpen mindmáig ez maradt 1945 domináns értelmezése, a potenciális alternatív 1945-értelmezések nemigen tudták kétségbe vonni, sőt valójában saját magukat sem tudták kánonként felépíteni.³³

A lehetséges alternatív 1945-értelmezések közül egyet vett számba Kende Péter az 1945 értelmezéstörténetét összefoglaló tanulmányában. Ebben a szűkebben vett, a baloldali szerzőkre korlátozódó „népi-demokratikus” értelmezéssel egy sokáig csak bujkálva, látenszen létező ellenelbeszélést állított szembe. Ennek az alternatív 1945-értelmezésnek éppen abban látta a rendszerváltás után kialakuló új, az általunk itt „népi-demokratikusnak” nevezett kánon minden változtatásával szemben álló sajátosságát, hogy

az tagadja azt, „amit a háború utáni években még a nem kommunista demokraták egy része is igaznak tartott, vagyis hogy az 1944-ig fennálló magyar társadalmi struktúrák radikális átalakulásra szorultak, s ehhez a 45-ös változások, még az oly fájdalmasan átélt szovjet brutalitásokkal együtt is, valamiféle esélyt nyújtottak”.³⁴ Ez a megfogalmazás egyszerre írja körül 1945-nek a „népi-demokratikus” értelmezését, és vele szemben azt, ami 1945-öt mint a társadalom alapjait hatoló felforgatást értelmezi. Kende Péter úgy foglalja össze ez utóbbi értelmezést, mint amely 1945-ben nem felszabadulást, hanem egy hódoltság kezdetét látja, amely nem demokráciát hozott, hanem annak karikatúráját, s megfosztotta a nemzetet valódi szellemiségétől, értékeitől. Nehéz lenne azonban azt állítani, hogy ez az „1945 mint felforgatás” értelmezés kanonizálódott volna. Ehhez nincs elegendő részle-

tességgel és a különböző regiszterekben megfelelően kidolgozva, úgy, mint a „népi-demokratikus” értelmezés, amely a sommás politikusi megnyilatkozásoktól a publicisztikákon át és a történetpolitikai esszéken keresztül egészen a vaskos történeti monográfiák műfajaig mindenhol jelen van.³⁵ Kétségtelen, hogy a tágabb nyilvánosságban létezik 1945-nek az a megközelítése, amely számára a második világháborús összeomlás nem egy régóta esedékes társadalmi forradalom külső feltétele és kezdő lökése, hanem a valódi Magyarország sarkaiból való kárhozatos kiforgatása. Az sem zárható ki, hogy a jövőben – egy, mondjuk konzervatívnak nevezhető – kánonná is kiépül, ettől azonban egyelőre messze vagyunk. Az is egyértelmű azonban a fentiekből, hogy ez az 1945-értelmezés nem az 1930-as, 1940-es évek szélsőjobboldali beszédmódjából építkezik, hiszen az az 1945 előtti világot nagyon is „felforgatandónak” tartotta. Utóbbi tényt azonban nemcsak a „népi-demokratikus” kánon háború utáni szövegei felejtették el, hanem úgy tűnik, általánosan is feledésbe merült.³⁶

Egy harmadik lehetséges 1945-értelmezést jobb híján „liberálisnak” neveznénk. Kanonizáltak ez sem tekinthető, mert bár komoly intellektuális színvonalon fogalmazódott meg, csupán egyetlen szerző képviseli. Ezzel a lehetséges „liberális” értelmezéssel szembeállítva a baloldali „népi-demokratikus” és a „népi egység új Magyarországot” igénylő egykori szélsőjobboldali értelmezés közös pontjai még inkább láthatóvá válnak. Az emigráns Péter László értelmezése ez, ami ellenpólust képez(hetne) a „népi-demokratikus” interpretációk különféle variációival szemben.

Péter mindazt, amit 1945 hozott, első megközelítésben nem a megelőző korszakhoz képest mutatja be és értékeli, ahogy az eddig idézett gondolatmenetek, hanem a rá következő diktatúra kiépülése szempontjából mérlegeli. Pétert ugyanis elsődlegesen az a kérdés foglalkoztatja, hogy miért ment olyan könnyen végbe az 1940-es évek második felében Magyarország és a térség többi országainak szovjetizálása. „A népi demokráciák nem az égből pottyantak az Elba vidékére, nem idegen szuronyok kényszerítették abba az ellenálló lakosságot, hanem kivétel nélkül mindenütt a helyi lakosság tíz-, sőt százezreinek aktív (de mennyire aktív) közreműködésével jöttek létre.”³⁷ Az aktív közreműködés magyarázatát keresve Péter is

35 Utóbbira példa Balogh Sándor: *Parlamenti és pártarcok Magyarországon 1945–1947*. Kossuth, Budapest, 1975. Ennek a kánon története szempontjából egyébként lényeges munkának az elemzésére nincs itt terünk.

36 Természetesen léteznek történészszakmai publikációk az 1930-as, 1940-es évek szélsőjobboldali politikai gondolkodásával kapcsolatban, amelyek számot adnak erről a tényről, ami azonban a szélesebb közvéleményben ettől még ismeretlen. Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Jaffa, Budapest, 2013; Ungváry Krisztián: „Árjásítás” és „modernizáció”. *Századvég*, 2002/4. 3–37.

37 Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In uő: *Az Elbától keletre*. Osiris, Budapest, 1998. 18.

a második világháború előtti társadalmi viszonyokhoz fordul, ám nem a vagyoni egyenlőtlenségeket vagy valamiféle társadalmi elnyomást hoz fel magyarázatul. Érdeklődése a közjogra, illetve a jogrendszer bizonyos jellemzőire irányul. A gyors és könnyű szovjetizálódás okait ugyanis ezekben, pontosabban bizonyos polgári alapértékeknek a jogban fellelhető hiányában kereste. Ez nem volt véletlen, a polgári átalakulás ugyanis számára nem elsősorban a társadalmi struktúrának – foglalkozásszerkezetnek, vagyoni tagolódásnak – az átalakulása. Amint egy, a magyar

38 Péter László: Volt-e magyar társadalom a 19. században. In uő: i. m. 157.

39 Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In uő: i. m. 24.

40 Uo. 23.

41 Uo. 24.

polgári fejlődést 1848-tól vizsgáló tanulmányában kifejtette, „[e]gészen torz képet alkotnánk magunknak, ha egy marxista beidegződés hatására úgy vélnénk, hogy a jogrend átalakítása mindössze a »jogi oldala« volt a polgárosodásnak. Szűkebb értelemben ugyanis a polgárosodás – a civilizáció – éppen a világosan

megfogalmazott és jogegyenlőséget teremtő törvényekkel rendezett emberi együttléte – azaz a civil társadalmat – jelentette”.³⁸ Álláspontja szerint Magyarország és a régió más országai azért voltak könnyen szovjetizálhatók, mert ezek jogrendjében mindig is érvényesült a kormányzat diszkrecionális túlhatalma, és hiányzott az állampolgári jogegyenlőség, az egyéni jogok mély kidolgozása és magátólérteztődősége. Ez – és nem a vagyoni egyenlőtlenségek, amelyek például Angliát legalább annyira, ha nem még inkább alkalmassá tették volna a szovjetizálásra, mint Közép-Európa országait – teremtett lehetőséget arra, hogy 1945 után a kormányok gyorsan maguk alá tudják gyűrni a társadalmat és az egyéneket. Rajk László belügyminiszter, amikor minden törvényi felhatalmazás nélkül ezerszám tiltott be egyesületeket, csak a korábbi kormányzat hagyományait vitte tovább. Tágabb léptékben vizsgálódva Péter megállapítja, hogy „a liberális demokrácia az Elbától keletre 1945 előtt sehol nem létezett – még itt-ott sem, és még rövid időre sem”.³⁹ Liberális demokrácia helyett e térséget etatizmus jellemezte. Péter felidézi azt a mulatságos példát, hogy az 1902-ben Magyarországra látogató angol gazdák a mezőgazdaságba való állami beavatkozást már-már kommunizmusnak látták,⁴⁰ hogy végül oda konkludáljon, „az etatista gazdaságpolitika útja kisebb előreugrásokkal és kitérőkkel vezetett Darányi Ignáctól Gerő Ernőig”.⁴¹

Péter optikájában 1945 éppen nem képez fordulópontot. Olyan átmenet a korszakok között, amely éppenséggel megőrzi – sőt éppen legkedvezőtlenebb elemeiben felerősíti a korábbi korszak sajátosságait. A folytonosságra utal például azt írva, hogy „a mezőgazdasági termelés is állami segítséggel indult meg 1945-ben. A »művelés-kényszer«, a kötelező beszolgáltatások rendszere és az árdrágítók ellen hozott szigorú rendszabályok sok más intézkedéssel együtt átmenetet ké-

peztek a vidéki gazdaság 1945 előtti és az 1948 utáni állami irányítási rendszere között”.⁴² Az 1945–1948 közötti évek ilyen jellemzése mellett az 1945-ös év legnagyobb horderejű átalakulása, a földosztás is inkább probléma Péter számára a liberális demokrácia kialakulásának útjában, semmint afelé tett fontos lépés. „Az évtizedekig halogatott földreform helyett 1945 tavaszán a felszabadult ország területén helyi bizottságok egy kommunista miniszter sebtében kiadott rendeletére [...] földet osztanak.”⁴³ A nagybirtokok felosztása tehát egy „földreform helyett” (kiemelés – B. Zs.) történt meg, s Péter liberális alkotmányosságról formált elképzeléseinek nyilvánvalóan az sem felelt meg, hogy egy ilyen horderejű kérdést ne egy kikerült törvény szabályozzon, hanem egy „sebtében kiadott rendelet”.⁴⁴ A földosztás Péter a jogbiztonság szempontjából súlyosnak értékeli. „Az 1945-ös földosztás során viszont éppen a tulajdon vált bizonytalanná.” Vagyis a jogrendnek azok az értékei is megrendültek, amelyek a dualizmus korában és a két háború közötti korszak nagyobb részében azért biztosítottak voltak. A földosztás eredményeként „a földnek az új birtokosa juttatásban részesült; »etatizált« paraszt lett. Helyzete a kommunista párthoz kötötte őt anélkül, hogy attól birtokának tulajdonjogi konszolidációját remélhette volna”.⁴⁵

Messzire vezető kérdés, amellyel itt nem tudunk foglalkozni, hogy az 1945-ös átalakulás liberális értelmezésének miért nem alakult ki történeti kánonja Magyarországon 1989 után sem.⁴⁶ Hogy ilyenről a szocialista időszakban nem lehetett szó, az magától értetődik.

42 Uo. 24.

43 Uo. 21.

44 Nota bene, a Független Kisgazdapárt 1945 tavaszán éppen azzal próbálta elhárítani a rendelet kiadását, hogy a kérdés törvényi rendezést érdemel. A vitát ismeretes módon a szovjet beavatkozás döntötte el a kommunista álláspont javára. Tehát nem éppen egyedül a magyar jogi hagyományok játszottak ebben szerepet.

45 Uo. 32.

46 Legújabbban talán Ö. Kovács József kezdeményezett olyan kutatást, amely Péter értelmezéseivel rokonítható, s egykor talán egy liberális 1945-értelmezési kánon szaktörténeti regiszterbe tartozó darabjai közé számíthat majd. Bár Ö. Kovács nem hivatkozik Péter Lászlóra, ám példái mintha utóbbi téziseit igazolnák mikroszinten. Tézise szerint a parlamenti politikában 1945-től kezdve látszólagos koalíciós demokrácia létezett, mintegy az események felszínén. A társadalom alsóbb rétegeiben, a vidéki Magyarországon az emberek intézményes, jogok érvényesülésén alapuló védettség hiányában valójában kiszolgáltatottak voltak a hatalomnak. Pontosabban talán különféle hatalmaknak, mert ebben az összefüggésben nem lényegtelen, hogy Ö. Kovács többes számban beszél diktatúrákról. Ö. Kovács József: *Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben*. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József: *Váltoállítók. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. MTA BTK – NEB, Budapest, 2017. 19–65. Szintén ide kapcsolható, Péter László munkáit hivatkozó monográfia Nagy Ágnes: *Harc a lakáshivatalban: politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban 1945–1953*. Korall, Budapest, 2013.

Péter László szövegeivel ütköztetve jól látszik, hogy 1945 széles értelemben „népi-demokratikus” történeti kánonjában fennmaradt egyfajta antiliberális, a második világháború előtti társadalomhoz végső soron forradalmi attitűddel viszonyuló értelmezés, amely antiliberális muszában is egészen a háborús és a háborút követő idők gondolkodásáig nyúlik vissza.⁴⁷

Bibó 1944 nyarán papírra vetett képzelte párbeszéde a magyar középosztály és

47 Bibó elvileg is leszögezte a forradalom szükségességét. „Ez a változás eddig soha sehol nem jött létre választással, szavazással, többségi akarattal és szabályok pontos betartásával. Egy választás csak fennálló erőviszonyokat juttathat kifejezésre, a demokrácia elindulásának feltétele pedig a feudális erők túlsúlyának és a feudális beidegződéseknek a megtörése.” Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In uő: i. m. 50.

48 Bibó István: A magyar munkásság „békeajánlata” a magyar középosztálynak. In Kemény István – Sárközi Máttyás (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái*. 4. kötet, Bern, 1984. 1279.

49 Nem tudok itt belemenni a fenti Bibó-idézet részletes elemzésébe, noha az rendkívül tanulságos. Árulkodó egyébként, hogy Péter legfontosabb tanulmányainak gyűjteményében mindössze két, a szövegekben meglehetősen mellékes Bibó-hivatkozás található. Hajnal István és sok más szerző ennél jóval több hivatkozást érdemelt ki Pétertől.

a magyar munkásság között a két fél egymásra találását nagyon is „népi-demokratikus”, antiliberális alapon írta körül: „[A] magyar középosztály [...] ne tévessze össze a magántulajdon ügyét a nagybirtok, a nagytőke és a nagybérház-tulajdon ügyével, és azért, mert családi házat félti, ne álljon a grófi hitbizományok, a zsidó és keresztény nagytőke védelmezői közé. A magyar munkásságnak nincs szándékában Weiszéket, Chorinékat, Kornfeldéket és a magyar nemzeti vagyont a németeknek eladó többi társukat régi vagyoni és hatalmi helyzetükbe visszahelyezni.”⁴⁸ Bár Péter erről a kérdéstről tudomásom szerint nem írt, ám gondolatmenetéből, premisszáiból – és abból, hogy a földtulajdon kártalanítás nélküli megbontását sem helyezte – logikusan adódhat a kérdés: az 1944-es jogtiprások után miért is az jelentette volna a demok-

rácia működőképes konszenzusos alapját, ha „Weiszéket, Chorinékat, Kornfeldéket [...] régi vagyoni [...] helyzetükbe” nem helyezik vissza?⁴⁹

A különböző lehetséges kánonok között állást foglalni természetesen nem feladata egy diskurzuselemzésnek. A különböző 1945-értelmezések egymásra vetítve valószínűleg meg tudják mutatni mindegyik erősségeit, gyengeségeit, illetve vakfoltjait, vagy implicite maradó előfeltevéseit. Ez különösen a „népi-demokratikus” értelmezés esetében lehet hasznos, mert az mindmáig sokak szemében alternatíva nélküli evidencia. Valamennyi kánon szolgálhat empirikus kutatások kiindulópontjául is. Utóbbiak persze nem fogják véglegesen megcáfolni vagy igazolni egyik értelmezést sem, de hozzájárulhatnak a közöttük való egyre elmélyültebb, árnyaltabb dialógus kialakításához.

GONDOLAT, VISELKEDÉS, SZERKESZTETT GONDOLAT

Nem kell különösebben bizonyítani, hogy az elmében megjelenő gondolat a viselkedést szabályozó szerkezet. A viselkedésnél használt mozgásszervek irányítása, a viselkedés céljának meghatározása mind az agyban történik – a legtöbbször automatikusan. A szabály- és rítuskövetés jó példái ennek még a nyelv megjelenése előtt. A célszerű mozdulatok mögött mindig egy gondolat van, amely a maga összetettségében képes irányítani a teljes viselkedési formát. Az embernél a tudatos gondolatok nagyobb szerepet játszanak, mert a tudat fényébe került gondolaton el lehet mélnézni, így vagy úgy dönteni róla – esetleg a régebbi tapasztalatok alapján vagy valamilyen ügyes trükk érdekében. Azt gondoljuk, hogy a tudatos állapot a legtöbb állatnál rövid, sokaknál pillanatszerű: megtörténik egy döntés, és már automatikusan megy minden tovább. Az emberi tudatot viszont sokkal hosszabb ideig lehet „ébren tartani”: koncentrálni valami probléma megoldására vagy egy feladat végrehajtásának lehetőségeire. De a tudat drága mulatság: lelassítja a gondolkodást; az emberi elme komplexitása viszont olyan sokféle gondolat kialakítására, tárolására, szerkesztésére alkalmas, hogy a leghelyesebb választás érdekében a döntési folyamatot megéri lelassítani.

Minél egyszerűbb egy állat elméje, a gondolatai annál darabosabbak. Négy-ötféle dolog juthat egy rovar eszébe, és a környezeti tényezők hatására azok között válogathat fennmaradása érdekében. Az egér már fejlett emlősállat, sokféle gondolata lehet, és ami a legfontosabb, tanulás révén a gondolatait módosíthatja is; tehát attól függően, hogy éppen milyen külső hatások, jelek érik, más-más gondolatot választhat a végrehajtásra a jó eredmény érdekében. Ahogyan nő az állatfajokban az agy tömege, jelentősen növekszik a memóriájuk kapacitása, így gyorsan szaporodik azon gondolatkombinációk száma is, amelyek a viselkedésüket szabályozzák. Ez az agynövekedés evolúciós előnye. Remek módszer a lehetséges gondolatok számát a memória segítségével szaporítani úgy, hogy egy-egy gondolatot az elme valamilyen tapasztalattal kiegészít. Az állatoknál is ismert ez a jelenség, de

az ember esetében a gondolatok viselkedésszabályozó funkciója teljesen új lehetőségekkel is bővült, ami később a nyelv kialakulásához vezetett.

Az egyik ilyen új eszköz a *gondolatok tördelése*. Ha valakire rákiáltunk, hogy „Ne!”, legtöbbször megérti, hogy az éppen folyó cselekvését meg kell szakítania, mert mi azt kívánjuk, és kívánságunk mögött biztosan valami fontos ok rejtőzik. A másik viselkedésének megszakításához nem szükséges az egész gondolatot kimondani, az adott helyzet és a „Ne!” elegendő. Sokféle ilyen apró szavunk van: az „így”, „ide”, „oda”, „erre”, „arra” és hasonlók. Egyértelmű, hogy itt az egész gondolat helyett csak egyetlen jelet használunk, és társunk cselekvése rögtön megváltozik. Az is világos, hogy a csoportban élő élőlényeknél ez csak akkor működik, ha a gondolatot tördelő jeleket mindenki ismeri: a gyerekek megtanulják, és a felnőttek változatlan formában és gyakran használják azokat, vagyis az embereknek van már szabálykövető képességük. A legegyszerűbb ilyen jeleknek emocionális töltetük van, ez teszi őket olyan hatékonná.

Nemrégien jelent meg Benjamin Bergen könyve,¹ amely a minden nyelvben gyakran megmutatkozó káromkodás jellegzetességeivel foglalkozik. Az adatok azt mutatják, hogy egy-egy szaftos kifejezés képzése nem a nyelvet generáló agykéregben indul, hanem a sokkal ősbíbb középagyú részekben. A szerző arra következtet tehát, hogy ezek a kifejezések még jóval a nyelv előtt vagy legalábbis keletkezésének legkorábbi szakaszában alakultak ki.

Az sem túl merész feltevés, hogy a kiáltásokkal megjelölhető gondolat töredékek száma aránylag gyorsan növekedhet – élőlényeket, tárgyakat, társakat is megjelölhetünk egy-egy kiáltással. Ettől fogva nevezhetjük ezeket bátran szavaknak. Ha akár csak 50–100 ilyen képződmény – gondolat-hangjel – létrejön, már igen hatékony és célszerű együttműködésüket ki lehet alakítani. Természetesen ezeket a hangjeleket, szavakat arckifejezésekkel, testmozdulatokkal is támogathatjuk, ezáltal még egyértelműbbek lesznek. A szociális megértés magasrendű formái működnek itt, amelyek faji jellegzetességei az embernek.

Gondoljuk végig! Még nincsen nyelv, de elindul egy fajnál a csoportok közösséggé formálódása, ehhez fontos a csoporttagok közötti agresszió csökkenése. Bizonyosak vagyunk benne, hogy amióta a csimpánzoktól elvált az ember evolúciója, az agresszió folyamatosan csökkent, ami lehetővé tette a brutális dominancia helyett a szabálydominancia kialakítását. A szabályok követése – akár egyszerűek, akár bonyolultabbak azok –, ha nincs is még nyelv, igencsak alkalmas a gondolkodás egységesítésére. Minden csoporttag igyekszik megtartani a szabályokat, és

azonos gondolkodásra törekszik, mert ezáltal könnyű és eredményes az együttműködés. És félig-meddig máris közösségi csoportszerkezetben élünk.

1 Benjamin K. Bergen: *What the F: What Swearing Reveals About Our Language, Our Brains, and Ourselves*. Basic Books, New York, 2017.

Ezeket a változásokat természetesen egészítette ki az az emberi képesség, hogy képesek vagyunk a gondolatok tudatos, célszerű szerkesztésére. Egy állatnak sok minden járhat a fejében: az elfogyasztandó vacsora képe, az őt esetleg üldöző ragadozóé, de a gondolatai nagyon messze nem kalandozhatnak el, mert az élete néhány fontos gondolat irányította viselkedési formától függ. Amikor az embernél megjelentek a viselkedést szabályozó gondolatok egyes részeit jelölő szavak, elképesztően új lehetőségek nyíltak meg számára. A gondolat darabolása és az egyes daraboknak hangokkal, tehát szavakkal történő megjelölése lehetővé tette, hogy egy embercsoport sokféle gondolatot, sokféle szót legyen képes együttesen használni. Ám emellett azonnal megjelent még egy új, az egyedi állatok életében nem jelentkező lehetőség is, mégpedig az, hogy a szavakra tördelt gondolatok darabjait, elemeit új csoportosításokban, új gondolati formák szerkesztésére is felhasználjuk. Olyan különleges konstrukciós lehetőség nyílt meg ezáltal előttünk, amely a csoport rendelkezésére álló szavakból eddig nem használt, de hasznos, érdekes gondolatokat volt képes szerkeszteni, és a gondolatok szabályozásával új viselkedésformákat meghonosítani. Ám ahhoz, hogy az új gondolatok működjenek, mindenkinek meg kell értenie az új kombinációt, ami csak intenzív kommunikációval, próbálkozással, együttes tevékenységekkel érhető el, vagyis ez a roppant lehetőség kizárólag a közösség szerveződési szintjén hasznosul. *Minden egyéni tapasztalat gondolatdarabokba csomagolható és a társaknak átadható – ez a hiedelmek eredete.*

Arról nagy viták folynak, hogy mikor és miért jelent meg a beszélt nyelv, és hogy milyen összefüggésben áll a közösségformáláshoz szükséges egyéb tulajdonságokkal. Vannak, akik azt gondolják, hogy a nyelv fokozatosan, évmilliók alatt fejlődött ki az emberösök adaptációs képességét bizonyítandó. Mások azt gondolják, hogy a nyelv mindössze néhány tízezer éves, és hirtelen jelent meg – ennek legfőbb bizonyítékát pedig a komplex barlangrajzokban, valamint a temetési és vallási szertartások hirtelen felbukkanásában látják.

Az állati létből kifejlődő emberösök közösséggé válásának legfontosabb jellemzője, hogy nyelv nélkül is lehetséges a szociális megértés. Ehhez a kérdéskörhöz járult hozzá az a majd húszéves munkánk az ELTE Etológiai Tanszékén, amelynek során a kutyát használtuk modellként az ember nyelv előtti kommunikációjának vizsgálatára.² A kutya farkas létéből lépett át egy új ökológiai fülkébe, az emberi közösségbe, itt-tartózkodását pedig azok a genetikai változások tették lehetővé, amelyek éppen az emberrel kapcsolatos szociális megértést célozták. A kutyának ugyanaz a problémája, mint a nyelv előtti embernek: a társai (embe-
rek) viselkedéséből kell megértenie, hogy milyen helyzet van éppen, mi követke-

2 Csányi Vilmos – Miklósi Ádám: The Dog as a Model for Human Evolution. *Magyar Tudomány*, 1998/9. 1043–1053.

zik a helyzetből, mi lehet a feladata, mikor végzi jól vagy rosszul a dolgát. Tudjuk, hogy a farkasból kifejlődött kutya a házasítás 50–70 ezer éve alatt mintegy huszonhét génmutációja segítségével ezt a feladatot remekül megtanulta.

Mint említettük, bár a kutatók többsége a nyelv evolúcióját lassú, folyamatos változásnak gondolja, vannak, akik egy kedvező, hirtelen mutáció fellépésével magyarázzák a megjelenését. Nemrégiben látott napvilágot Robert Berwick és Noam Chomsky jelentős tanulmánya, amely a nyelv elsődleges funkciójának nem a kommunikációt, hanem a gondolkodás elősegítését tekinti. Könyvük címe, a *Why Only Us?* (Miért csak mi?) arra hívja fel a figyelmet, hogy nincsenek olyan állatok, amelyek az emberi nyelvhez hasonló, csak primitívebb vagy gyengébb változatokkal kommunikálnának.³ Szerintük az emberi agy fejlődése során olyan gondolkodási mechanizmusok alakultak ki, amelyek alkalmasak hierarchikus gondolati struktúrák gyors generálására, és ezeket azután a test motoros rendszerei viselkedéssé alakították – ez az alapja a szociális megértésnek. Amikor egy kisebb embercsoportban olyan mutációk jelentek meg, amelyek a hierarchikus gondolati struktúrákat lineáris nyelvi konstrukcióvá alakíthatták, a gondolati struktúrák megosztásának képessége is villámgyorsan létrejött. A beszélt nyelvvel nemcsak érzelmeket, de gondolatokat is tudunk a társainkkal közölni.

Talán azzal lehet ezt egy biológusnak kiegészítenie, amit az előbbiekben már részletesebben indokoltunk: a nyelv előtti világban létező és működő gondolati struktúrák elemei a nyelv megjelenésével csupán egy-egy jelet kaptak, a szavakat, amelyek a közösségtől, a közösség kultúrájától származtak. Egy-egy komplexebb gondolat társaknak történő átadása ezek után már gyorsan megvalósulhatott a szavak lineáris sorba fejtésével. Feltételezéseink szerint az emberi közösségek ki-

alakulása hosszú, több millió éves folyamat volt – lényegében a nyelv nélküli gondolkodás bonyolódásának és a szociális megértés kifejlődésének periódusa –, és a nyelv véletlen megjelenése csupán a

3 Robert C. Berwick–Noam Chomsky: *Why Only Us? Language and Evolution*. MIT Press, Cambridge, 2016.

már meglévő gondolati konstrukciós képességet alakította kommunikációs eszközzé, létrehozva ezzel a hiedelmek szociális megismerő rendszerét.

FEITL ISTVÁN

DEMOKRATIKUS POPULIZMUS, 1945–1948

John Lukacs *Demokrácia és populizmus* című, velejéig öskonzervatív könyve a 19–20. század meghatározó trendjének tekinti a demokrácián, a népfelség elvén kiépülő átkos populizmus terjedését. Szerinte a népfelség elve mind a szocialisták, mind a nacionalisták eszközévé silányult, no és természetesen összeboronálja a szocializmust és a nacionalizmust is. („Mussolini, Hitler, Peron, Sztálin: valamennyien nemzetiszocialisták voltak.”) Nem kíméli a liberalizmust sem, amely a haladás téveszméjének népszerűsítésével járult hozzá a populizmus hatásos fejlődéséhez. Ahogy írja: „És lássuk be, hogy a technikában töretlenül, sőt lelkesen hittek olyan emberek, mint Hitler vagy Goebbels – akik populisták voltak.” Úgy véli, az antiszemizmus is a népre való hivatkozás, „folyamodás” egy sajátos módja. A nacionalizmus és a „nép” mítosza összekapcsolódik, szemben az európai arisztokráciával, amely egyszerre volt kozmopolita és nemzeti. A populista népimádó „gyanakvással tekint arra, aki nem az ő fajtájához tartozónak látszik”.¹

A könyv külön előszót tartalmaz a magyar olvasó számára. Lukacs ebben a magyar történelemre utal röviden. Megemlíti ugyan, hogy a népre, népfelségre hivatkozás baloldali toposz volt, ugyan-

akkor azt nyomatékosítja, hogy már a 19. század végén megjelent a Katolikus Néppártban a jobboldali interpretáció. Ezt követően az 1930-as évekre ugrik, és a népi mozgalomban véli fellelni a nacionalista, az antiszemita vonást: „Mindez nagyjából fennáll az 1945-ben megjelenő Parasztpárt jó részére, amely maradt volna ilyen akkor is, ha 1945-ben és azután Magyarország nem orosz, hanem ideiglenesen angolszász megszállás alá került volna.”² Lukacs esetében a történelmi értékelés két fő okból hibázik. Egyfelől nem veszi számításba a két világháború magyar nemzetiszocialista populizmusát, másrészt a népi mozgalom alapvető baloldali töltetét. John Lukacsnak eszébe sem jut, hogy a második világháború utáni

1 John Lukacs: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Európa, Budapest, 2008. 45. és 58.

2 Uo. 7.

néhány esztendő sajátos karakterét megemlítsé, pedig szerintem ezeket az éveket méltán illehetjük a demokratikus populizmus jelzőjével, amely 1948-tól átmegegy baloldali diktatórikus populizmusba. Ahogy John Lukacs is utal rá, számos elnevezésben egy sor orgánus, intézmény vagy megtartja a nép, a népi kifejezést (*Népszava*), vagy annak kereszteli el magát (népköztársaság, népfront, *Szabad Nép*, vagy Gazdasági Főtanácsból Népgazdasági Tanácsra).

Legújabbán Antal Attila foglalkozik a populizmussal, és több szerzőre utalva megállapítja annak történelmi gyökereit, taglalva, hogy a népi mozgalom a második világháború előtt populistának tekinthető. Ezzel egyet lehet érteni, és mindjárt a világháború utáni évekre is értelemszerűen kiterjeszthető a minősítés, különösen abban az esetben, ha a populista demokrácia alatt olyan berendezkedéseket és irányzatokat értünk, amelyek *a liberális demokráciával szemben határozzák meg önmagukat, és valamilyen formában teljesíteni kívánják a liberális demokrá-*

*ciának azt a több évtizedes vágyát, hogy a demokrácia ne szűk elitek, hanem a velük szemben értelmezett „tömeg” érdekeit szolgálják.*³

3 Antal Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán.* Napvilág, Budapest, 2017. 15–16.

Az alábbi írás röviden a következő megállapításokat és megfontolásokat tartalmazza:

1. Populista pártok voltak-e az 1945 után hatalomra jutott szervezetek? Ezt a minősítést kevésbé alkalmazták eddig ezekre a pártokra, inkább az osztály- és néppárti mivoltukat emelték ki. Az nem kétséges, hogy tömegpártok voltak, még ha eltérő nagyságrendben is. (A Kisgazdapárt 1945 végére csaknem egymillióssal tagsággal rendelkezett, a Szociáldemokrata Párt 50 ezerről 500 ezerre, a kommunisták néhány ezerről 500 ezerre, a Nemzeti Parasztpárt 170 ezerre növelték taglétszámukat. Ez nem volt véletlen: a választók családtagjaikkal karöltve járultak az urnák elé, és az 1945-ös szabad többpárti választás minden korábbi és későbbi választást felülmúló több mint 92 százalékos részvétellel zárult.)

2. Ugyanakkor nem kívánom a populizmust kizárólagos vagy alapvető tulajdonságként jellemzőnek tartani a kormánypártokra, hanem csak egyik vonásuként, amelynek azonban megvoltak az előzményei, és a második világháború után felerősödtek a jellegzetességei. John Lukaccsal ellentétben az eltérések és a sajátosságok árnyaltabb bemutatására törekszem.

3. A pártok eltérő módon, egymással együttműködve és egymással vetélkedve, egymás ellenfeleiként is viselkedtek, annak ellenére, hogy populista jegyeket hordtak magukon, mondhatni populista köntösbe öltöztek. A meghatározó tartalmi eltérés a liberális polgári demokratikus, az átmeneti és az antipolgári diktatórikus jellegben fogalmazható meg. A piaci szabályozásból a bürokratikus

szabályozásba, illetve a totális diktatúrába való átmenet is populista retorikával, érvrendszerrel történt meg.

4. A néppártiság ideológiája, sőt politikai nyelvhasználata gazdagon alakult ebben a rövid időszakban. Ennek az is feltétele volt, hogy a korábbi nyelvhasználat, illetve ideológia Magyarországon tökéletesen kompromittálódott, beleértve a populista szélsőjobbaldalt is. Ez azt mutatja, hogy szögesen ellentétes érvrendszerrel is lehet populista pártot elképzelni. Rasszista, nacionalista alapon és osztályalapon szerveződő alakulatok különböztethetők meg. A szociális követelések hasonlatosak voltak.

5. Eleinte egyensúly volt a polgárbarát és a polgárellenes populizmus között. Miután megbomlott ez az egyensúly – nem utolsósorban nemzetközi tényezők hatására –, elbillentek a kommunisták javára az erőviszonyok. A demokratikus megoldást a feszültségekkel teli, de kompromisszumokra jutó, minden társadalmi csoport érdekeit figyelembe vevő politika biztosította.

1945 után (Jugoszlávia kivételével) az egész kelet-európai térségben munkás- és parasztpártok kerültek hatalomra. Ezek mellett polgári radikális csoportok színezték a politikai palettát. A korábban uralkodó konzervatív és jobb-, illetve szélsőjobbaldali szervezetek eltűntek, perifériára szorultak, majd teljesen kikerültek nem egyszerűen a hatalomból, hanem a politikai életből is.

Magyarországon is így volt. Nálunk azonban számolni kellett a nyilas mozgalom populizmusával, mert a párt hatékonyan szerepelt az 1939-es választásokon, és azok a szavazók nem tűntek el a semmiben. A parasztságot és különösen annak szegényebb rétegeit, a munkásosztály tekintélyes részét megnyerte, továbbá a városi kispolgárokat is magával ragadta. Befolyását a lakosság körében 30–35 százalékra lehetett becsülni.

Magyarországon 1945 előtt a szélsőjobb két irányzatát különböztetjük meg, amely 1944. október 15. után összefogott. Az egyik a jobb módú polgári tényezők között igyekezett gyökeret eresztetni, a másik, a Nyilaskeresztes Párt által képviselt szélsőjobbaldali populizmus a munkásokat és a szegényebb paraszti rétegeket célozta meg. Kampányukban az ország dolgozó népe arányos jövedelem- és vagyonmegosztás útján való felemelése szerepelt előkelő helyen, miközben az ősi alkotmányos rend tiszteletét és Horthy kultuszát hirdették. Sovén jelszavak keveredtek a földkérdés sürgős és úgymond becsületes megoldásával, a házhely- és legelőigénylés kielégítésével, megfelelő munkabér és munkaalkalom biztosításával az iparos embereknek is. Igazságosabb adórendszert követeltek a nagy vagyon fokozott adóztatásával, a kisipart pedig hitellel támogatták – a zsidók rovására. A földosztás és a munkások részvényekhez juttatása is a célok között szerepelt, illetve a részvények 30 százalékának jövedelmét a bérekre kívánták fordítani. Ideo-

lógiajukat így foglalták össze: a magyarság négy elemből áll: nemzetmegtartó parasztság, nemzetépítő munkásság, nemzetet vezető értelmiség és a nemzetet védelmező honvédség. A sorrend sem érdektelen. Paraszt-munkás államot kell a nyilasok szerint létrehozni. Ebbe nem fért bele a földbirtokos és a zsidó tőkésosztály. (A Matolcsy Mátyás-féle Keresztény Nemzeti Szocialista Front következetesen radikális földreformot hirdetett az 500 holdon felüli birtokok felosztásával.)

A nyilasok sikereire az jellemző, hogy világmegváltó nézeteik jó talajra hullottak a súlyos helyzetben lévő tömegek között. Ellenséggépet nyújtottak (zsidóság, arisztokrácia), konkrét megoldásokat kínáltak kifejezetten a szegények számára anyagi helyzetük javítására, kapcsolódva a nemzeti felemelkedés perspektívájához a világhelyzetre való utalásokkal.

Rákosi Mátyás 1945-ben Moszkvában Dimitrov előtt így nyilatkozott a fasiszták és a kommunista párt viszonyáról: „Vegyük a fasiszták kérdését. Magyarországon több százezer fasiszta volt, túlnyomó többségben munkások és napszámosok, mivel a fasiszta párt a háború előtt legális ellenzéki párt volt. Ők vagy azért lettek a fasiszta párt tagja, mert becsapták őket vagy azért, mert a gyárosok és munkaadók kényszerítették őket a belépésre. Mi ezt mindeddig elvi kérdésként kezeltük és nem vettük fel őket. A következőket tanácsoltuk nekik: lépjenek be a szakszervezetbe, dolgozzatok ott hat hónapig vagy egy évig, mi megnézzük, hogyan dolgoztok, s azután gyertek hozzánk.”⁴ A szociáldemokraták azonban könnyebben felvették őket, így a Magyar Kommunista Párt (MKP) is dilemma elé került. Miután Dimitrov közbeszólt, és megerősítette, hogy ragaszkodni kell az elvi állásponthoz, Rákosi kitérő válasz adott, és másra terelte a szót. Az 1947-es választások előtt erre a bázisra utalt, amikor azt mérlegelte, hogy vajon a kisnyilasokat ki

kell-e zárni a választójogból. Ezt mondta az MKP Központi Vezetőségének 1947. június 13-i ülésén: „Én nem tudom, hogy 1945-ben a nyilasok hogy szavaztak. Nagyon eltérőek voltak a nézetek. Voltak elvtársak, akik azt mondták, hogy az, hogy mi védtük a nyilasokat, nekünk széles e világon semmit nem hozott a

4 Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. (Közli: Póth Piroska.) *Múltunk*, 1999/4. 210.

5 Feitl István: A nagy fordulat Rákosi Mátyás „élménybeszámolójában” az MKP Központi Vezetőségének 1947. június 13-i ülésén. *Múltunk*, 2017/2. (Online melléklet.)

konyhára. Mások azt mondták, hogy helyenként, pl. a tatai medencében, ahol mégis megkaptuk a bányavidékek szavazatának 40–60%-át, valamit mégis hozott. Salgótarjánban 80%-ot kaptunk, tehát ezekben a bányászfalvakban úgy látszik, hogy mégis inkább ránk szavaztak. Mindenesetre ezt a jogfosztást mi meg fogjuk nézni és ha úgy találjuk, hogy helyes a jogfosztás ellen fellépni, akkor én fel fogok lépni.”⁵ Ezt a kérdést tehát a szavazatmaximálás szempontja határozta meg, és a kisnyilasokat, illetve a korábbi nyilas szavazatokat igyekezett a kommunista párt

beseperni. De nem rasszista, antiszemita jelszavakkal, hanem szociális követelésekkel. Azt nem vették észre, hogy a szociális egyenlőtlenségek elleni fellépés, a feketézés halállal büntetése, az ezzel való hangulat- és hisztériakeltés antiszemita indulatokat és pogromot generálhat, aztán ráeszméltek, hogy az „árdrágító” vidéken, de még a városokban is egyenlő a kizsákmányolóval.

Alaposan el kellett volna gondolkodni a szélsőjobboldali populizmus erős hatásán, de csak a nyilasok megsemmisítő vereségét voltak hajlandók tudomásul venni. A politikai megsemmisülés még nem jelentett társadalmi végállapotot. Ezt mostanság mint az antiszemitizmus kibeszéletlenségét emlegetik, akkor mint a Horthy-rendszert képviselő értelmiségi, hivatali, katonai, tulajdonosi csoportok bűnét bélyegezték meg, és az úgynevezett népi szélsőjobbboldaliságot nem vették komolyan számításba. Pedig a nyilas befolyás alatt álló rétegeknek a rasszista, nemzeti indulatai és ugyanakkor persze a szociális törekvései megmaradtak 1945 után. A szociális törekvéseket átvették a populista pártok, a nemzeti igényeket igyekeztek átfogalmazni, de nem folytattak következetes és erőteljes antirasszista kampányt. Az MKP esetében ennek oka az, hogy a fasizmust intenzíven kötötték az antikommunizmushoz, és ez pedig az uralkodó elit jellemzője volt, ezért elsősorban az uralkodó elit ellen küzdöttek, függetlenül attól, hogy az fasiszta vellelítésű volt vagy sem.

Magyarországon – mint közismert – két munkás- és két parasztpárt került hatalomra. A néppárti jelleg a Független Kisgazdapárt (FKGP) és a Magyar Kommunista Párt karakterében mutatkozott meg, előbbi a polgári erőket tömörítette inkább, utóbbi a munkásokat. Kevésbé volt ez jellemző az osztálypártiságba szorult szociáldemokratákra és parasztpártiakra. A négy pártot összefoglalóan nevezzük most populista alakulatoknak, bár fontos eltérések figyelhetők meg közöttük, ami jelzi azt, hogy a populizmus többé-kevésbé eltérő politikai irányzatokat reprezentált.

A helyzetet a háború végkifejlete és utániséga nagyon markánsan karakterizálta. Ez közös antifasiszta mozgalmi, majd ebből kinövő koalíciós együttműködésbe kényszerítette a pártokat. Az 1945-ös közös program a fegyverszüneti szerződés kötelezettségeit foglalta magában, tehát a szovjet csapatok kiszolgáltatását, az antifasiszta lépéseket, illetve a demokratizálást, a földosztást, a participációs intézkedéseket, a szociális segítségnyújtást és az újjáépítést, később a köztársaság megteremtését, a nők (további) egyenjogúsítását, a kötött gazdálkodás bevezetését és az infláció megfékezését. Még a hároméves terv célkitűzése is idesorolható, de ennek kivitelezése már más lapra tartozik. A jobboldal külföldi, amerikai kölcsönből kívánta megteremteni ennek a fedezetét, a baloldal saját, belső erőből, a terhek nagy részét a gazdag rétegekre hárítva. A nagybankok és ennek megfelelően az iparvállalatok tekintélyes részének államosítása volt az a végső pont, ami

szétszedte a koalíciót 1947 tavaszán, és a Kisgazdapárt polgári karakterének felhasználásához vezetett.

Nézzük, hogy az egyes pártok mennyiben öltötték magukra a populizmus ruháját.

1945-ben új gondolatokkal kellett felfrissíteni a politikát. A mintákat illetően nehéz helyzetben a Szociáldemokrata Párt (SZDP) volt, amely számára a német-osztrák orientáció összeomlott Weimar csődje miatt, és nem látszott, hogy belátható időn belül újraépül. A népállam – Volksstaat – eszménye, amelyben a töketlajdon nélküli többség politikai hegemoniája ellensúlyozta volna a polgárság gazdasági, szociális és kulturális előnyeit – antimilitarizmussal, antiklerikalizmussal, antirassizmussal társítva –, hivatkozhatatlannak bizonyult. Visszatért az SZDP a kétlépcsős szocializmushoz, a nép országához, vagyis nem a bankok, a nagytőke, a földesurak, a nagypapok, a főszolgabírók és hajcsárok számára építik újjá a romokból Magyarországot. Már 1945-ben túlléptek a polgári kereteken, és a *Ma a demokráciáért – holnap a szocializmusért!* jelszó jegyében kézzelfogható közelségbe hozták a korábban erőteljesen zárójelbe tett eszményt. Szocializmus alatt a tulajdonviszonyokat is érintő szociális demokráciát értettek. A háború alatti szociális kifejezést 1945-ben gyorsan szocialistára cserélte a párt. A polgárság képviselőtét egyre inkább elfelejtették. 1946 szeptemberében az új akcióprogramjukban sokkal nagyobb figyelmet fordítottak a kisember problémáira. Árleszállítás, a kisember állami támogatása, újjagzák adómentessége szerepelt ebben. A munkásosztályhoz való hűség volt az egyik tétje a Peyer Károllyal folytatott vitának. „...én sohasem lehetek hűtlen a hajdani kőfaragóinashoz, sem pedig a proletár osztályhoz” – vallotta 1946 decemberében, születésnapján Szakasits Árpád. 1947 szeptemberében a szociáldemokraták „a dolgozó nép egyetemes érdekei” alá rendelték pártjuk érdekeit. A gazdasági demokráciát azonban nem tudták megkülönböztetni a tervgazdasági állami diktatúrától. Igaz, ezen meditálni nem is maradt idejük.

Új helyzetbe került a Független Kisgazdapárt is. A második világháború alatt még polgári arculatú párt volt, sőt 1943 elején az antifasiszta, németellenes összefogást, a demokratizáló reformokat a horthysta erőkkal és az „úri középosztállyal” közösen, mi több, azok vezetésével képzelte el. Ugyanakkor lényegében megmaradt a parasztság politikai szervezetének, részben a polgárosodott gazdag-, a kis- és középparasztokat, másutt a radikális mentalitású agrárproletárokat vagy a kevésbé tudatos nincsteleneket tömörítette magában. Voltak a pártnak közép- és elvétve nagybirtokos tagjai is. A nagyburzsoázia németellenes csoportjai viszont közeledtek az FKGP-hez. A városi alsóbb rétegekhez még nem ért el a párt vonzereje. A paraszti kötődést erősítette, hogy a kisgazdák változó, de komoly befolyással rendelkeztek az 1941-ben létrejött Parasztszövetségben, amely a parasztság minden rétegét igyekezett tömöríteni. 1943 őszén a kisgazdák váltást hajtottak

vége, és a szociáldemokrácia felé fordultak, és magukévá tették a munkás-paraszt szövetség – akkor még antikommunista – gondolatát. Ez a német megszállást követően változott meg, amikor is a Magyar Frontban kezet nyújtottak a kommunistáknak. A végkifejlettel azonban nem számoltak. A Szovjetunió meghatározó szerepe és a magyar uralkodó rétegek szinte teljes összeomlása, valamint a munkáspártok szövetsége és aktív, kezdeményező szerepe új helyzet elé állította őket. A politikai palettán markáns balratolódás történt, és ezt nekik (is) követniük kellett. A korábban uralkodó politikával most már maguk is szakítottak, radikális demokratizálást hirdettek, és különböző csoportjaik más-más eszményt tettek magukévá. Leginkább a nemzeti paraszti demokrácia eszménye mellett foglaltak állást, és támogatták a földreformot.

A párt elképesztően gyorsan magas szervezettségre tett szert, taglétszámát a többi párt együttevve sem érte el, annak ellenére, hogy – mint említettem – általános volt a pártosodás. A Kisgazdapárt néppárttá és egyben gyűjtőpárttá vált főleg vidéken. 1945 nyarán a községek 85 százalékában létrejött a párt helyi csoportja. Vezetői mind személy szerint is hitelesek, antifasiszták és a nép fiai voltak. Református lelkész (Tildy Zoltán), katolikus kispapok (Balogh István, Varga Béla), hat elemit végzett, autodidakta parasztpolitikus (Nagy Ferenc), szakiskolát végzett autodidakta parasztpolitikus (Kovács Béla) és autodidakta mélyszegény agrárproletár (Dobi István) volt a vezetésben, illetve a nagy nemzeti díszpompával eltemetett mártír, Bajcsy-Zsilinszky Endre fémjelezte a pártot. Mögöttük persze részben értelmiségiek, polgárok és angolszász orientációjú horthysta politikusok foglaltak helyet.

Jelszavuk népiesedett: a *Bort, búzát, békességet!* mondattal igyekeztek összefogni a párt egész nemzetet átfogó kampányát 1945-ben, ebben azonban a nagybirtokot és a nagytőkét nem vették számításba. A vallásosságot mint a magyar parasztság egyik attribútumát is az FKGP emelte be a politikába, az 1945-ös választásokon őket támogatta a katolikus egyház. (Például 1947 januárjában a Paraszt-szövetség rádióműsora a népfőiskolákról a következő megszólítással kezdődött: „Adjon az isten előmenetelt a munkában s hozzá isteni áldást, hogy a fáradtság ne legyen hiábavaló.”)

A parasztdemokrácia eszménye volt a domináns eleme az FKGP ideológiájának. Saláta Kálmán *Magyarország Potsdam után* című stratégiai anyagában fogalmazódott ez meg:

„Két életforma küzd egymás ellen. A paraszti életforma és a munkás életforma. A paraszti életforma konzervatívabb és stabilabb, a magántulajdonon, a jogrenden és a személyes és politikai szabadságjogokon, nyugati értelemben

vett demokrácián épül fel. A munkás életforma a független egzisztenciák megszüntetését, az egyenlőségnek az ipari munkás életszínvonalán való megteremtését, a szabadságjogok erőteljes megnyirbálását, viszont valószínűleg nagyobb civilizációt igyekszik megteremteni. Ebben a helyzetben a magyarságra nézve megnyugtatónak csakis a parasztság győzelmét látjuk, mert a parasztság egyrészt a nemzet nagy többségét alkotja, s így szilárd kormányzatot tud teremteni, amelyre ma Magyarországnak igen nagy szüksége van, másrészt a parasztság sokkal tisztábban magyar összetételű és sokkal határozottabban nemzeti, népi gondolkodású s inkább őrzője a nemzeti vagyonnak, mint a munkásság. A munkásság oly kis rétegét alkotja a magyar népnek, hogy uralmát feltétlen diktatúrával vagy terrorral, továbbá intenzív külföldi segítséggel tudná csak fenntartani.”⁶

Az 1945. augusztus 20-i nagyválasztmányt követően a paraszttagozat, vagyis a Nagy Ferenc és Kovács Béla vezetése alatt álló csoportosulás hivatalos formába öntötte a párt centrumának szándékait. Idézzük a határozatot: „A magyar pa-

6 Idézi: Csicsery-Rónai István – Cserenyey Géza: *Koncepció per a Független Kisgazdapárt széttözázására 1947.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 24.

7 Idézi: Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947.* Akadémiai, Budapest, 1976. 74.

rasztság a demokrácia megingathatatlan alapja. A magyar parasztságot politikailag ezer esztendőn át elnyomták. Most el akarja foglalni méltó helyét magyar politikai életben. Ezért szabad politikai fejlődést kíván a maga számára. A parasztság a nemzet abszolút többségét te-

szí ki. Ezért számolni kell azzal, hogy a tiszta demokráciában a parasztság döntő tényezője a politikának.”⁷

Ez a felfogás a paraszti életforma mozgalmát teremtette volna meg, olyan eszmerendszerrel, ami konzervatív, evolucionista, nemzeti, vallásos és jogrendtisztelő volt, és aminek megtestesülése a párt társadalmi mozgalma, az említett Parasztszövetség. (Népszerűségére, tömegbázisára mi sem jellemzőbb, mint az Országos Parasztnapok, amelyen az otthonából nehezen kimozdítható osztályból 150 ezren jelentek meg 1946. szeptember elején.) Csak a polgári tagozat ingadozott, de ebben is az értelmiség és a kispolgárság reprezentálta egyre inkább a népet.

A Nemzeti Parasztpárt (NPP) mutatott eredendően populista jellemzőket. Szellemi mozgalmuk az értelmiség és a szegényebb parasztság szövetségében gondolkodott. Szociográfiákban és tudományos munkákban dolgozták fel a magyarországi szegénység helyzetét. Az ország sorsának jobbra fordulását mindenekelőtt ennek az osztálynak a felemelésétől várták. Eredetileg egyenlőséget tettek a magyar nép és a magyar parasztság közé. Társadalmi mozgalmat szerveztek, ez volt a Márciusi Front. Miután ennek felfutását adminisztratív eszközökkel megakadá-

lyozták, az értelmiségi csoport visszavonult a sajtó (*Szabad Szó*) területére, amelynek révén százezreket ért el. Mindenekelőtt radikális földreformot követeltek a feudális eredetű nagybirtok rovására. Erdei Ferenc, Kovács Imre és Veres Péter kezdeményezésére 1939-ben, a pártta szervezést követően programjukban népruralmat, igazságos adórendszert, a munka megbecsülését, a nagybirtok és a nagytőke uralmának megtörését, új szövetkezést és egyetemes népnevelést követeltek. Identitásuk középpontját a szegényebb parasztságra építették. Tovább radikalizálták nézeteiket a háború és a pártot sújtó adminisztratív eszközök. 1943-ban Szárszón Veres Péter nyomatékkel népi eszmének nemesítette fel a mozgalom ideológiáját. A lelkek formálásának szolgálatáról beszélt. „Hiszen nekünk azután igazán nincs egyebünk, mint a nép és a népben megszerzett becsületünk” – mondta.⁸ A szélsőjobboldal populizmusát világosan érzékelve kétféle népiességet különböztetett meg. Az egyik, amely úgy szereti a népet, ha azt teszi, amit vezetője akar, ez a tekintélyuralmi, fasiszta népiesség. Ezt elutasította. A másik feltétel nélkül szereti népét, ez a demokratikus népiesség. A megszervezett magyar népbe ekkor már beleértette a munkásságot is.

A háború végén a Nemzeti Parasztpárt egyetértett a munkáspártok törekvésével, és a demokratikus, antifasiszta, nemzeti függetlenségi mozgalomhoz csatlakozott, bár a maguk eszközeivel a parasztság soraiban szervezkedtek.

1945-ben megvalósult a földosztás, a *Néppel a népért* választási kampány jelszava a populizmus melletti elkötelezettségüket mutatta (no meg a kalapács nélküli sarló mint a párt emblémája). Az NPP kitartott a szegények mellett, és követelése a következők voltak: a földreform befejeztével szabályozza az állam a megváltás és a törlesztés rendjét, s a befolyó összegből az újjazdákat és szövetkezeteiket hitelezzék. Szorgalmazta az érdekképviseletük megoldását.

Az NPP ideológusa, Bibó István kifejezetten a magyar parasztság szegényebb néprétegei felszabadítójának – a szegénységből és a kulturális számkivetettségéből kiemelőjének – tekintette pártját. A tudatos, önálló, szabadságával élni tudó, kiszolgáltatottságot nem tűrő emberek képviselőjének. Az osztályok vagy uralmak pusztá eszközévé le nem süllyeszthető ember ideálját valósítja meg a Nemzeti Parasztpárt. A szegény nép nem proletarizálódik, hanem a szó citoyen értelmében polgárosodik. Ennek érdekében a Parasztpárt radikális, harcos politikát képvisel, nem egyezkedik a nagybirtokkal, a dzsentrivilággal és a vármegyeuralommal. A rendi hierarchiával, a múltat megőrizni akaró irányzattal élesen szemben áll.

Forradalmi párt, amennyiben az minden olyan tömegmozgalom vállalását jelenti, amelyen keresztül a tömegek a maguk erejét valóságosan megtapasztalják.

8 Pintér István – Györffy Sándor – Sebestyén László – Sipos Attila (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Kossuth, Budapest, 1983. 344.

Nem azonos azonban ez az erőszakos módszerek önmagáért való dicsőítésével. Ezzel a demokratikus populista gondolat radikalizmusának álláspontja kapott hangot Bibó István eszmefuttatásában.⁹

A kommunista párt népre való apellálásának alátámasztására elég, ha jelszavait emlegetjük: *Nem a nagytőkének, a népnek építjük az országot! Ki a nép ellen-ségeivel a koalícióból!* – ez a két jelszó a III. kongresszusé volt, amely 1946. szeptember–október fordulóján tanácskozott. A kongresszus az önkéntes szövetkezés alapján zajló fejlesztést fogadta el a parasztság számára. Az MKP tovább fokozta populizmusát. A hároméves terv bevezetésének követelése során fogalmazza meg azt a jelszót 1947 tavaszán, hogy *Fizessenek a gazdagok!*

Összességében a kor sodorta mind a négy pártot a populista eszközök felé.

1946 őszének politikai programja testesítette meg a populista politika jellegzetességeit. A Baloldali Blokk követelései, a bankok állami ellenőrzése, a nagy-

9 Lásd erre: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet, 1945–1949. Magvető, Budapest, 1986. 401–442. A felszabadítás akarására idézte Bibó Veres Péter ceglédi beszédének egy mondatát: „Elég volt már abból a világból, amelyben a parasztnak mindenki »úr«, a paraszt pedig mindenkinek »hallja kend«!”

malmok államosítása, az ipari árak 25 százalékkal való leszállítása, hitelezés a szövetkezeteknek, mindez a munkásság és parasztság életkörülményeinek javítását célozta a szakszervezeti jogok kiszélesítése, a közigazgatás demokratizálása mellett. Az államosításokba nem ment bele a Kisgazdapárt, de a többit elfogad-

ta, december elején a drágaságot csökkentő, a feketézést felszámoló, az aránytalanul nagy jövedelmeket mérséklő programot tett az asztalra a párt. Versengés kezdődött a két populista csoport között populista programokkal. Mindkét tábor érezte, hogy a belpolitikai csatát csak ezzel a politikával lehet sikerre vinni. A társadalom erős sodrása magával ragadta a pártok vezetőit, mi több, ők maguk is előrehajtóivá váltak ennek a lendületnek. Jelentős tömegmegmozdulásokat sikerült generálniuk. Ilyenek voltak a szabad május elsejék, a Dózsa-ünnepségek, a parasztnapok stb.

A politikai nyelvhasználatbeli változásokat másutt kifejtettem, most csak utalok néhány mozzanatra. A sajtótermékek neveiben is kifejezésre jut a nép fogalom felértékelődése, jó példa erre a *Népsport*. A születési és a társadalmi különbségek eltüntetése markáns törekvés volt a koalíció részéről, kivéve az egyházi, illetve a tudományos területet. A Nemzeti Parasztpárt említett 1945. május 15-i Dózsa-ünnepében a felvonulók táblái épp az előjogként rögzített, feudális eredetű nyelvváltást hirdették, például ezzel a jelszóval: *Nincs cseléd, csak dolgozó!* Egyben szinte a semmiből meghatározóvá vált a történelem átértékelése, az új hagyományservezés, emlékezetpolitika, a munkás- és a parasztnemziség története, egyáltalán a munkásság és a parasztság történetének elbeszélése.

Van-e, s ha igen, mi a központja, illetve a központi fogalma az új politikai köznyelvnek? Értelmszerűen adódik, hogy a politikai rendszer legitimációs bázisfogalmait tekintsük annak, vagyis a népet és a demokráciát. A kormányzat egységes volt a Horthy-korszak legitimációs bázisának elutasításában, és egységes az új bázis alapjainak, a népuralomra épülő hatalomnak a megteremtésében: ezt fejezte ki a köztársaság kikiáltása 1946. február 1-jén.

A néphez kapcsolódik az egyenlőség és a munka fogalmának felértékelése. A munka, amely természetes attribútuma volt a két preferált társadalmi rétegnek, a munkásságnak és a parasztságnak, az értelmiséggel együtt a dolgozóknak. A „dolgozó nőnek” is megkülönböztetett figyelmet szenteltek. Az első május elsején ütős jelzős szerkezetbe ágyazva szerepelt mint szabad munka, s a földosztás után mint szabad paraszti munka. A munka kultusza, vagyis hogy a munka becsület, érdem, dicsőség, sőt hősiesség kérdése, ugyanúgy süket fülekre talált volna, ha nem párosul tényleges intézkedésekkel. Az *egyenlőség* igen erőteljesen, a demokráciával szinte egyenértékűként és a szabadsággal összekapcsolódó fogalomként jelentkezett a korszakban.

A nép és a demokrácia összegződött a „népi demokrácia” fogalmában. Az eredetét bizonytalanság kíséri, az egyik elgondolás szerint a Moszkvából hazatért kommunisták hozták magukkal a népfrontkorszakban. Palmiro Togliattinak tulajdonították, aki 1936-ban a spanyol polgárháború hatalmi viszonyainak elemzésekor jutott el ehhez az új, a „munkás-paraszt demokratikus diktatúrát” meghaladó, azt szélesítő kategóriához. A később általánosan elterjedt kifejezést Georgi Dimitrov, Bolesław Bierut, Władysław Gomułka is használta. Más felfogás szerint a népiek táborában használta a fogalmat, Péter László szerint először a Márciusi Front dokumentumaiban, az 1937. október 3-i Makói Kiáltványban fordul elő, amelyet a *Válasz* egyik száma közölt. A kiáltványt Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre és Veres Péter írta alá. Gyanakodva tekintettek rá, a szociáldemokraták főleg szövisméltatást láttak benne, sőt egyesek a fasiszmus gyanújába keverték. Szekfű Gyula a proletárdiktatúra új kiadásának érezte. A második világháború előtt ez egyszerre jelentett egyenlőséget, a közösségek szabadságát és antiliberalizmust, vagyis gazdasági állami kiegyenlítést. A marxisták szerint a kapitalizmusból a szocializmusba tartó új út lehetőségét és egyben ennek hosszúra nyúló átmeneti korszakát jelölte biztos prognózis, előre meghatározott politikai menetrend nélkül. A szakítás lehetőségét tartogatta tehát a korábbi forradalomlélettel kapcsolatban, ezért mind Nyugaton, mind Keleten, különösen a pártok demokratikusabb személyiségei számára fontos volt. Definíciós kísérletek születtek, főként addig, amíg az átmenetet hosszabb időnek tartották. Rákosi sem vonhatta ki magát ebből, jó példa erre a Magyar Radikális Párttal való tárgyalás, ahol ő kérdezett rá az átmenet hosszúságára, de partnereinek bizonytalanságát látva,

maga prognosztizált öt esztendőre. A harmincas évek második felében a *Marxizmus és népiesség* szerzője, Révai József számára a nép fogalom a parasztságot és a munkásságot egyenrangú félként foglalta magában, kiegészülve az értelmiséggel, a kispolgárság és a polgárság progresszív részének kategóriájával. Éppen ezért a népi demokrácia nemcsak egy szocialisztikus, de a paraszti-farmer kapitalizmus megvalósulása irányába való fejlődési utat is lehetővé tett. Ez több, mint liberális demokrácia, mert a földosztás mellett megszünteti a kartellmonopóliumok gazdasági hatalmát. 1945-ben Révai történelmi kerülő útként jellemezte, amelyet a fasizmus kényszerített az ebben a térségben lévő országokra. A polgári forradalom követeléseinek végrehajtása volt ugyanis napirenden, így a népi demokrácia fogalma a fasiszták betiltása, a földkisajátítás és a nagytőke állami ellenőrzésének és részben állami kézbe vételének volt eszköze.

Rudas László 1945 végén úgy érezte, hogy az ő feladata elméleti igénnyel megmagyarázni a fogalom jelentését. Szerinte a polgári demokrácia egy válfaja mint kiteljesedett parlamenti demokrácia és mint kötött tőkés piacgazdaság. Mégsem államkapitalizmus, mert elidegeníthetetlen sajátja a munkás-paraszti, azaz a népi állam. Rudas egyenesen az imperializmus korszakának új típusú kapitalizmusáról beszélt.¹⁰ Lukács Györgynek viszont az 1945 utáni változásokról elsősorban a közvetlen demokrácia intézményeinek megjelenése, a nemzeti, üzemi, földigénylő bizottságok hallatlan vitalitása jutott eszébe. Ő is a szocializmusba való átmenet lehetőségét kereste, de számára a szocializmus mindenekelőtt a kiteljesedő tömegdemokráciában volt megragadható, és ahogy taktikusan kifejezte, a szovjet demokráciából annyi az átvehető, amilyen mértékben ez abban testet öltött. Lukács kitartott felfogása mellett, és 1947 decemberében a milánói filozófuskongresszusi-

10 Rudas László: A népi demokrácia. (Közli: Feitl István.) *Tájékoztató*, 1985/4. 111–130.

son is ezt az új, a dolgozó nép demokráciáját állította szembe a formálisnak nevezett polgári demokráciával. Ugyanakkor tisztában volt azzal, milyen hi-

vetlen akadályokat kell leküzdeni a közvetlen demokrácia kiteljesedése érdekében, így az ilyen értelemben vett valóságos szocializmust nem is tartotta közvetlenül napirenden levőnek.

A helyzet 1947 közepén változott meg. Moszkva kiadta a parancsot: a kelet-közép-európai kommunista pártok gyorsítsák fel a gazdasági-társadalmi és politikai átalakítás folyamatát országaikban. Révai leszerepelt ezen az ülésen, mert Lukács felfogásához hasonló elképzeléssel állt elő.

A gyorsítás ideológiai alapját így már nem Révai, hanem Gerő Ernő fogalmazta meg. Elérkezettnek látta az időt, hogy a népi demokráciáról már ne abban az értelemben beszéljen az MKP, mint korábban. Megszületett a Gerő-féle formula, amely szerint a népi demokrácia se nem kapitalizmus, se nem szocializmus, ha-

nem valami keverék, ami így értelemszerűen nem életképes. Jobb hát szocializmust csinálni belőle, mielőtt magától visszarendeződne kapitalizmussá.

Egy epizód azonban közbejött, s ez Nagy Imre ellenvéleménye volt: 1947. december 10-i keltezésű írásában kiállt a népi demokrácia egy igen korszerű változataként már korábban elfogadott meghatározás mellett, és leszögezte, nincs napirenden a szocializmus megteremtése Magyarországon.¹¹ A Politikai Bizottság Gerő Ernőnek adott igazat. Nagy Imre megbélyegzéséről ekkor azonban még nem volt szó.

1948 derekára a szociáldemokraták is elfogadták a népi demokrácia kifejezést, ezt mutatta Szakasits Árpád májusi írása, amelyben feltette a kérdést, hogy valóban népi-e az új demokrácia. Igen, az új demokrácia lényege: hogy népi célokat valósít meg. „Mindig csak a nép, egyedül csak a dolgozók érdekeit szolgálja – minden körülmények között. A nép legjobb erőit mozgósítja közös, nagy célok érdekében. Nincs tekintettel a polgári demokrácia játékszabályaira, ez igaz, de miért is? Merőben más a történelmi rendeltetése. A parasztságot illetően a földosztás mellett megszervezi a termelést szabad szövetkezés útján. Ha módjában van, igaz-állatokat ad neki, vetőmaggal látja el őket, traktorállomásokot szervez, mezőgazdasági szerszámok olcsó megszerzését teszi lehetővé, ipari cikkeket juttat a falunak, mezőgazdasági tanfolyamokat szervez, agrárakadémiákat épít, népi kollégiumokat teremt, hogy a parasztság fiait magasabb kultúrfokra emelje és – hatékony eszközökkel fejleszti az ipart.”¹² Az energiaszektor és a nehézipar államosítása sem öncél, hanem a népjog érvényesítése az idejétmúlt termelési és hatalmi viszonyokkal szemben. Ezt az idejétmúltaságot pedig a háborúk, a válságok mutatják. A liberalizmus ma csak halotti maszk. A népi demokrácia jellegzetességét így foglalta össze: 1. tervezés és szervezés, 2. népművelés, 3. népellenőrzés. A népellenőrzés egyik szerepe az állami, a szövetkezeti és a magánszektor koordinálása.

Nagy Imre zárt ajtók mögötti letorolása után egy esztendőnek sem kellett eltelnie, és hibásnak minősült Gerő Ernő definíciója is, bár ezért nem rajta, hanem Révai Józsefen verték el a port. Így jutott aztán Rákosi Mátyásnak az a feladat, hogy döntőbíróként 1949 elején kimondja – Sztálin nyomán – a „végső” meghatározást: a népi demokrácia proletárdiktatúra szovjetforma nélkül, vagyis proletárdiktatúra, csak éppen tökéletlen, mert nem teljesen olyan, mint a Szovjetunióban.¹³ Ez már nem a gyorsítás,

11 Nagy Imre: Észrevételek a Magyar Kommunista Párt gazdaságpolitikai irányelveinek tervezetéhez. Egy írás sorsa. *Társadalmi Szemle*, 1989/7. 55–61.

12 Botos János – Schiffer Péter (szerk.): *Szakasits Árpád emlékkönyv*. Kossuth, Budapest, 1988. 145.

13 Rákosi Mátyás: A népi demokrácia néhány problémája. *Szabad Nép*, 1949. január 18. Az alkotmány elfogadását követően ez szentesült Beér János cikkében: „A Magyar Népköztársaság a proletárdiktatúra funkcióit ellátó Magyar Népi Demokrácia állama.” Beér János: Népünk első alaptvénye. *Állam és Közigazgatás*, 1949. július–augusztus, 181.

hanem a lezárás és a megkeményítés ideológiája volt. Lám csak, mégis igaza lett Szekfű Gyulának!

A világhelyzettel és a hazai adottságokkal józanul számolni tudó kommunista teoretikusok sorában Varga Jenő és Nagy Imre önkritikára kényszerítése után most már csak Lukács Györgyöt kellett „jobb belátásra” bírni, hogy senkinek ne jusson eszébe, hogyan töltötte meg egészen más tartalommal ezt a fogalmat a kommunista párt.

A nagy Sztálin és Rákosi nyomán végül Révai József összegezte 1950-ben a kérdést *A magyar népi demokrácia jellege és fejlődése*¹⁴ című pártfőiskolai előadásában. Tévedés volt azt hinni, hogy a népi demokrácia egy válfaja a polgári demokráciának, hogy lényegi különbséget fejez ki a Szovjetunió állapotához képest, hogy feleslegessé teszi a proletárdiktatúra bevezetését, sőt, hogy a proletárdiktatúra egy későbbi állapot, és hogy a népi demokráciában hatalommegosztás működik a munkásság és a parasztság között. A népi demokrácia folyamat, aminek végső állomása a szovjet berendezkedés: „népi demokráciánk 5 éves fejlődése lényegében a szocialista forradalom végrehajtását jelenti”. Ez az átértelmezés és átmagyarázás azt a célt szolgálta, hogy a népi demokrácia kifejezés használható maradjon a terror időszakában is, és ezzel mint pozitív, identitást teremtő és legitimáló fogalom, a demokrácia és a nép használható maradjon az ötvenes években. Ha az ötvenes évek politikai fogalmait és ideológiáját végigvesszük, láthatjuk, hogy a populista kifejezések átértelmezve jórészt megmaradtak a korszakban. Így jutunk az írás elején megfogalmazott állításhoz vissza, és mondhatjuk, hogy a demokratikus populizmus diktatórikus populizmusba fordult át.

14 Révai József: *A magyar népi demokrácia jellege és fejlődése*. Szikra, Budapest, 1950.

Ha nem tesszük magunkévá a kommunisták, nálunk Rákosi és Révai fogalomjátékát, akkor azt mondhatjuk, hogy a népi demokrácia – már aki használta –

egy kissé tautologikusan fejezi ki az 1945–1947 közötti évek popularizmusát. A fogalmon a parasztság és a munkásság, valamint a hozzájuk csatlakozó értelmiség polgári, kispolgári rétegekkel közös, demokratikus és szociális rendszerét értették, amíg Sztálin nyomán a lengyel pártkongresszuson Bolesław Bierut, majd a bolgár Georgi Dimitrov formális eltérésekkel azonosította a proletárdiktatúrával. Ettől kezdve a Szovjetunió másolását szolgálta a csatlós országokban.

Később, 1956-ban Nagy Imre bírálta a népi demokrácia = proletárdiktatúra tételezt, és igyekezett eredeti jelentéséhez közelíteni a fogalmat, amikor nem nyilvános írásaiban legfeljebb annyit fogadott el a sztálinista dogmatikus tételből, hogy az a proletárdiktatúra „demokratikus válfaja”, és nem lehet a szovjet modell sablonos másolataként leírni. Magyarországon szerinte a Rákosi-klikk pártidiktatúrája, személyi diktatúrája, bonapartizmusa már nem azonos a népi demokráciával.

Az 1945 utáni rendszerváltás olyan esztendőket hozott Magyarország történelmében, amelyek a demokratikus Magyarország megteremtéséről addig egyeduralkodóan gazdag szellemi termést eredményeztek. Soha korábban ilyen intenzív, színvonalas vita nem volt a demokratikus politikai nyelv, mentalitás, identitás kialakításáról, mint 1945–1948 között. Hogy miért? Talán éppen azért, mert együtt járt a demokrácia megteremtésének kísérletével is.

Bibó István *A magyar demokrácia mérlege* című kéziratában a helyzetet jól írja le, nevezetesen szembeállítva az olasz és a román kiugrást a magyarral. Horthyék teljes csődje következtében az uralkodó réteg és rezsim elvesztette morális és tényleges lehetőségét a politikai legitimitásra, aminek következtében radikális közjogi és társadalmi újrakezdésre nyílt lehetőség, sőt kényszer, és ez csak az elnyomott osztályokra hivatkozhatott. Így állt elő két és fél, három évre az a helyzet, aminek fundamentumát kétféle populista irányzat adta. Az egyiket a konszolidációs jellegű, de becsületesen demokratikus párt, nevezetesen a kisgazdák testesítették meg. A másik a dinamikus, radikális szerveződés, a kommunisták voltak. Addig állt fenn a magyar demokrácia, amíg a kettő között az egyensúly megvolt. Sorsát nemzetközi tényezőkben kell keresni. A belpolitikai okok a koalíció másik két pártjának kommunisták felé való elhajlása és az ellenzék felmorzsolása volt. Az FKGP – ismét Bibó István szavaival – „gyakran riadt, tehetetlen, és rémüldöző együtt haladása a konkrét lebonyolításban egy bizonyos rendezettséget és tompítotttságot adott, ami egészében jobban megfelelt az ország megtépázott és kiábrándult állapotának, mint a túl hangos s ennél fogva hamis pátosz. Ez az egyensúly mutatkozott meg a választások lebonyolításánál, a köztársaság kikiáltásánál, s ebből, ha megpróbálunk okosan élni vele, a jövőben is származhatik egy s más jó.”¹⁵

15 Bibó István: i. m. 183.

Az egyensúly felborult, a kisgazdapárti centrum összeomlott, s a sztálinizációnak nem maradt fékje nálunk sem. A sztálinizmus a propaganda szintjén populista eszközökkel élt, a valóságban kemény katonai-rendőri totális diktatúra volt, és sajnos a szovjet egyeduralkodó hatalmával sem tért vissza a korábbi egyensúly.

„JÖVŐLESŐK”, AVAGY A TRAUMA GENEZISE

A trauma újabb elméletei nagy szerepet tulajdonítanak az idő tényezőjének az élmény traumává történő átalakulási folyamatában. Az élmény önnön közvetlenségében még nem trauma, idővel lesz belőle olyasvalami, amit a *poszttraumás stresszszavar* fogalmával szoktak leírni

1 Pintér Judit Nóra: *A nem múltó jelen. Trauma és nosztalgia*. L'Harmattan, Budapest, 2014. 40.

2 Uo. 41.

a klinikai gyakorlatban. Az utóbbiról azt tartja a pszichológia és a pszichiátria, hogy atipikus, kimerevített élmény, amely ellenáll a vele kapcsolatos értelemadási, értelmezési törekvéseknek. „A trauma olyan radikálisan negatív, törésszerű, szeizmikus élmény, amely a tudat homlokterében marad, így a szubjektum számára állandó jelen időre tesz szert ahelyett, hogy múlttá, feldolgozott tapasztalattá válna.”¹ A *traumapsziché* fő jellemzői a veszteség, az ismétlési kényszer és az elidegenedés. Ez együtt jár azzal, hogy az emlékek nem múlnak, nem felejtődnek el, hanem fixálódnak: örökké úgy és azonmód idéződnek fel, mondhatni kényszeres módon, ahogy annak idején szert tettünk rájuk. „A traumatikus pillanat abnormális emlékezeti formában kódolódik, és időről időre spontán módon betör a tudatba, éber állapotban bevillanásként, az alvás idején pedig ismétlődő »traumás rémálmom« formájában. Az emlékek gyakran teljes részletességgel és érzelmi töltéssel térnek vissza, és nem úgy kódolódnak, mint általában a felnőtt emlékei, tehát nem folytonos élettörténetbe illeszkedő narratívaként.”² Helyesebb tehát egyfajta „traumás emlékezetről” beszélni vele kapcsolatban, mivel ezek az emlékek és emlékképek soha sem kontextualizált történetek formájában, hanem különösen élénk érzetek és képek, egyszóval: nyelvi megformáltság nélküli élményemlékek gyanánt törnek be újból és újból a tudatos én világába. Ez az emlékezés kifejezetten cselekedet jellegű mentális aktus, mivel az ismétlésben, az ismétlődésben nyilvánul meg. A trauma mint kényszeresen ismétlődő emlékezet mindig frissen találja az egyénnek a traumát okozó esemény élményét, amely feldolgo-

zásra vár ugyan, mégsem válik kiérlelt tapasztalattá. „A túlélő nem tudja uralma alá vonni az élményt”, képtelen „tudatos uralma alá vonni a tudattalanban eleven, onnan örökösen táplált, energiával ellátott élményt”.³ A traumatizált egyén egyre csak rágódik ezeken az emlékein, amelyektől képtelen megszabadulni. „A trauma emléke maga lebeg, nem lehorgonyozható a már megszilárdult értelmezési formákba, mert épp maga zilálta szét a tájékozódás kereteit. Ebben az állapotban a túlélőre az a feladat vár, hogy újra lakhatóvá tegye, újradefiniálja a trauma által szétzilált világot, és visszanyerje »saját idejét«: a múlt, a jelen és a jövő összefonódott nyalábjához való saját viszonyát, és ne a trauma idejét élje.”⁴ Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a traumaélmény emléke átalakul egyéni (és társas) tapasztalattá, hogy ekként teremtsen és tartsa fenn a személyes és a csoport-identitást. Ami rendszerint narratív, vagyis elbeszélte identitásként valósul meg.

A pszichoanalitikus kulturálistrauma-elmélet, ahogy Cathy Caruth formába önti, az időbeli lefolyással határozza meg a trauma keletkezését: Freud nyomán⁵ Caruth élesen elválasztja egymástól a traumaélményt kiváltó eseményt és magának a traumának az élményét. E felfogás értelmében a trauma „tapasztalattát” nem csak megismétlik, egyszersmind el is felejtik egy időre, hogy majd csak a visszatérése után szerezzenek róla tapasztalatokat. A trauma referencialitása ezek szerint abban áll, hogy a trauma élménye az azt kiváltó esemény pillanatában még nem is létezik, legalábbis nem a maga teljességében kerül be a tudatba, hanem utólag, bizonyos lappangási idő elteltével válik tudatossá.⁶ A kulturálistrauma-elmélet szociológiai variánsa szerint pedig, ami Jeffrey C. Alexander

3 Uo. 43.

4 Uo. 44.

5 Sigmund Freud: *Mózes. Michelangelo Mózese. Két tanulmány*. Európa, Budapest, 1987. A kommentár-irodalomhoz vö. Heller Ágnes: *Freud Mózese*. In uő: *Trauma*. Múlt és Jövő, Budapest, 2006. 85–113.

6 Gyáni Gábor: *Kulturális trauma: adott vagy teremtet?* In uő: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram, Budapest, 2016. 84–87.

7 Jeffrey C. Alexander: *Toward a Theory of Cultural Trauma*. In uő et al.: *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley, 2004. 1.

jövőbeli identitásukat is megszabja”.⁷ Az elmélet arról beszél ezúttal, hogy a nagyobb társadalmi csoportok és közösségek (nemzetek, olykor egész civilizációk) kulturális traumákat *konstruálnak* maguknak. Ez azt jelenti, hogy a szóban forgó

ágensek kognitív eszközökkel azonosítják az emberi szenvedést, és eközben felmutatják a trauma múltbeli eseményforrásait is. Ezt cselekedve fokozott felelősséget (empátiát) kezdenek tanúsítani a traumatizált egyének és közösségek iránt.

8 Jeffrey C. Alexander: Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton. In Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014. A szociológiai kultúralist-trauma-elméletről bővebben: Gyáni Gábor: i. m. 87–108.

9 E műfaj fő, mondhatni emblemikus műve: Saul Friedländer: *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews 1939–1945*. Harper Perennial, New York, 2007.

10 Zoe Waxman: Testimony and Representation. In Dan Stone (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004. 487–507.; Zoe Waxman: Transcending History? Methodological Problems in Holocaust Testimony. In Dan Stone (ed.): *The Holocaust and Historical Methodology*. Berghahn, New York, 2012. 143–157. A szakirodalom persze ennél jóval terjedelmesebb, ennek a felsorolására azonban most nincs módunk.

11 Kovács Éva – Lénárt András – Szász Anna Lujza: A magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei. BUKSZ, 2011/Tél. 336–351.; Huhák Heléna – Szécsényi András (szerk.): *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai*. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2016.

12 Kelbert Krisztina: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből – Eye to Eye with the History of Szombathely's Jewish Community*. Yellow Desing Kft., Szombathely, 2016.

13 Néhány pregnáns példa: *Szakácskönyv a túlélésért. Lichtenwörth, 1944–1945*. S. a. r., bev. és az interjút készítette: Czingel Szilvia. Corvina, Budapest, é. n.; *Kismama sárga csillaggal. Egy fiatalasszony naplója*

Ebben az értelemben a trauma nem „természetes”, hanem „mesterséges” úton, vagyis teremtettként keletkezik, és fejti ki a maga hatását a közösség mindennapi életében.⁸

Mindezt el kellett mondani ahhoz, hogy belevághassunk az egyetlen autentikus túlélő-beszámoló elemzésébe. Az elemzés célja a trauma időbeli keletkezésének, a folyamat adekvát tárgyi keretének és környezetének empirikus megragadása. Forrásunk olyan, az áldozat kezétől származó egodokumentum, közelebbről napló (és nem egy későbbi visszaemlékezés a szó szoros értelmében, még ha itt sem hiányzik teljes egészében az emlékezés aktusa), amely a traumaélménynek a traumát kiváltó eseménnyel egyidejű írásban rögzített elbeszélése. Mielőtt közelebből is szemügyre vennénk a naplóíró és produktumát, mindenképpen szólnunk kell néhány szót a holokauszt szubjektív forrásairól, aminek különösen nagy hasznát veszi az áldozatközpontú holokauszt-történetírás.⁹ Újabban ráadásul kibontakozóban van ennek módszertani szakirodalma is, ami segítségünkre lehet az elemzésben.¹⁰

Nálunk ma még gyerekcipőben jár az áldozatközpontú holokauszt-történetírás; többnyire a dokumentumok számbavételének a fázisában tart csupán.¹¹ Ugyanakkor mind nagyobb számban látunk napvilágot a témába vágó egodokumentumok is, olykor fényképalbumok,¹² máskor naplók formájában.¹³ S lassanként

csordogálni kezd idehaza is a holokauszt személyes dokumentumainak a történeti elbeszélésbe foglalt feldolgozása.¹⁴

Témánk szempontjából a naplóknek (és a holokausztról tudósító leveleknek, amelyek azonban szinte nincsenek is) van vagy lehet kivételes forrásértékük. Nem kívánom ezzel tagadni az évekkel és évtizedekkel később papírra vetett visszaemlékezések forrásértékét a trauma keletkezési folyamatára nézve, de nem ott kell keresni a kérdés elsődleges dokumentációját. A napló, ami az eseményekkel egy időben, legalábbis velük csaknem egy időben rögzíti – írott formában – a trauma élményét, mindennél jobban bevilágíthat a traumakonstrukció keletkezési körülményeibe, a folyamat hogyanjába. Ezt a ritka dokumentumot adja kezünkbe Rózsa Ágnes nürnbergi (hollescheini) lágernaplója, amely először 1971-ben, majd 1978-ban jelent meg¹⁵ (ezek magyar nyelvű publikációk voltak), hogy végül németül is napvilágot lásson már jóval a naplóíró halála után.¹⁶

A naplóíró és műfordító Rózsa (lánykori nevén Halász) Ágnes 1910-ben született Erdélyben és 1984-ben halt meg Kolozsváron. 1931-ben jogakadémiát végzett, majd a francia Dijonban három félévet hallgatott az egyetemen, hogy végül 1945-ben a kolozsvári egyetemen angol–francia–esztétika szakos tanári diplomát szerezzen. Eközben munkát is vállalt, 1936 és 1941 között magántisztviselőként tartotta el magát Nagyváradon, 1941 és 1944 között ugyanebben a városban volt gimnáziumi tanár. 1944 májusában a családjával együtt Auschwitzba deportálták Rózsa Ágnest. Hazatérése után 1945 és 1948 között előbb nagyváradai líceumi, majd gimnáziumi tanár, 1949-től 1953-ig a kolozsvári Magyar Leány Líceumban, 1953 és 1957 között az Ady Endre Líceumban tanít, 1957-ben pedig átkerül a Bolyai Tudományegyetemre, és idegen nyelvi lektorként oktat 1968-as nyugdíjba vonulásáig.¹⁷

a német megszállástól 1945 júliusáig. Bev., záró tan., szöveggondozás és jegyz.: Huhák Heléna – Szécsényi András – Szívós Erika. Jaffa, Budapest, 2015; *Lägerutazás. Holländer Margit feljegyzései a vészkorszakról és az újrakezdekről (1945–1946)*. Bev., utószó, szöveggondozás és jegyz.: Huhák Heléna – Szécsényi András. Jaffa, Budapest, 2017.

14 Ferenc Laczó: *Hungarian Jews in the Age of Genocide. An Intellectual History, 1929–1948*. Brill, Leiden, 2016; Szász Anna Lujza – Vajda Júlia: *„Mindig van éhség”. Pillanatképek Mauthausen felszabadulásától. ELTE Eötvös, Budapest, 2012; Huhák Heléna: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig. In Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2017. 147–185.*

15 Rózsa Ágnes: *Jövőlesők. Nürnbergeri lágernapló 1944–45*. Bajor Andor előszavával. Kriterion, Bukarest, 1971; Rózsa Ágnes: *Jövőlesők. Nürnbergeri lágernapló 1944–45*. Magvető, Budapest, 1978.

16 Ágnes Rózsa: *„Solange ich lebe, hoffe ich”. Die Aufzeichnungen des ungarischen KZ-Häftlings Ágnes Rózsa, 1944/1945 in Nürnberg und Holleschein*. testimon Verlag, Nürnberg, 2006.

17 Dávid Gyula (főszerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon*. IV. k. Erdélyi Múzeum Egyesület–Kriterion, Kolozsvár–Bukarest, 2002. 769–770.

El kellett mondani mindezt azért is, mert a holokauszttanúságtételeit érintő módszertani megfontolások sorában a kutatók kiemelten kezelik a kontextualizálás szükségességét: „a túlélők tanúságtételeit mint a múlt és a jelen közötti aktív dialógust kell megérteni. Fontos, hogy ne az események pillanatfelvételeiként olvassuk őket, amelyek függetlenek a tanúságtétevő személyétől.”¹⁸ A közlési szándék ismerete közelebb vihet bennünket a tanúságtételek jelentéseinek megértéséhez. Milyen szándék jegyében vetette az illető papírra a naplót és a visszaemlékezést, mi motiválta és milyen intenciók vezették őt a dokumentálás során?¹⁹ Rózsa Ágnes motivációjáról – naplója alapján – tudható, hogy a távol lévő férjével való szakadatlan, bár egyoldalú dialógus szándéka sarkallta őt napló vezetésére. Férje elképzelt lényé, a vele folytatott képzeletbeli beszélgetés tartotta Rózsát lelkileg is életben, és ennek adott nyomatékosan hangot a naplóban. „Most, hogy írok, jeges a kezem. De téged meleg szobában képzellek el, s ez könnyebbé teszi életem. Nem miattad, Kedves. Önzésből. Te vagy az életem egyedüli fix pontja. Az, aki vár rám. Vigyázz hát magadra.”²⁰ Nem más ez, mint a külvilággal megszakadt kapcsolatot pótlása tisztán képzeleti úton, ami arra szolgál, hogy a légerrab lehetőleg átmentse magát a jobb időkre, a túlélés utáni életre. „Én minden közösséget itteni életemmel megragadok. Érted, ugye, mit akarok mondani! Mint a medvé téli álma idején csak létezik, nem él, én sem élek. Itt nincsenek a jelenhez szóló vágyaim. Csak megfeszített akarat vagyok: szabadnak lenni s a szabadságban újból emberré válni. Jelenem pusztá fizikai létezés csupán.” (165.) Az egész családja is mindig az eszében van ugyanakkor, mint elképzelt valóság. „Ma újból egész nap anyámra gondolok. Olvasás közben hang nélkül folynak végig a könnyek arco-

mon.” (163.) Rózsa Ágnes álmái, ezek a terápiás események rendszerint a családja körül forognak. „Mondom: ma éjjel is otthon voltam, de tudatomban nem léteztél, azaz olyan periódusa volt az életemnek, amikor még nem ismerhettelek.” (121.) Az álmái azonban nem teljesen semleges vagy ártatlan képzelgések csupán, bár kétségkívül visszaviszik őt a lágerélet előtti személyes életbe, de olykor bizony rémálmok is egyúttal. Ezek a

18 Zoe Waxman: i. m. (2012) 151.

19 A motiváció (motiváltság) és az intenció (intencionáltság) különbözőségéről: Quentin Skinner: *Motives, Intentions and the Interpretation of Texts*. In James Tully (ed.): *Meaning and Context. Quentin Skinner and His Critics*. Polity, Cambridge, 1988. 68–78.

20 Rózsa Ágnes: i. m. (1971) 113. A naplóból vett idézetek oldalszámát a későbbiekben a főszövegben zárójeltek között adom meg.

tudattartalmak azonban viszonylag gyorsan feldolgozhatók (például elbeszélhetők a napló számára), hogy végül besorolódjanak a „normális” dolgok közé. „Az éjjel megint otthon voltam. De előbb a tegnapi álmomról kell neked szólnom. Tegnap még nem voltam képes leírni, oly nyomasztóan hatott rám.” (120.) Így helyettesíti az emlékezeti képzelet a külvilággal való tényleges kapcsolattartást, mely

utóbbi nélkülözhetetlen az emberi mivolt változatlan megőrzéséhez. „Amennyire csak tehetem, lesem a híreket. Tudom, hogy sok a megbízhatatlan vagy egyenesen hazug hír. Tudom, hogy még az igaz hír is deformálódik, míg eljut hozzánk. Mégis, ha van számunkra menekülés, az csak kívülről jöhet. De nem csak ezért. Ők egész érdeklődésünket az éhségtől való állandó rettegésre akarják leszűkíteni. De én őrzöm összes emberi dimenzióimat. Az emberségem megtartásához hozzátartozik a külvilág, az élet dolgai iránti érdeklődés. Jövőlesés ez.” (III.)

Fontos impulzust adott emellett Rózsa Ágnes számára – saját bevallása szerint is – a lágerélet valóságának a megörökítése az utókor számára, az a feltett szándéka, hogy megghiúsítsa a végletesen tönkrement emberéletek majdani elfelejtését. Különösen gyakori motiváció ez a hasonló tanúságtételek többi szerzőjénél is.²¹ Ugyanakkor, ha naplót vezet

az ember az adott körülmények között, 21 Zoe Waxman: i. m. (2012) 152.

ami különösen nagy kockázattal jár

a lágeréletben, a saját személyes felejtése ellen is hadakozik ezáltal. „Részletesen írok [...] arról, amit gondolom, hogy ha már nem leszek itt, elfelejtek. Például az éhezésről, mert otthon már nem leszek képes átérezni, mint ahogy itt sem értem auschwitz-i önmagam...” (120.) A nürnbergi táboréletből visszatekintve már az Auschwitzban eltöltött nagyjából négy hónap emléke is fakulni kezd, ami azt bizonyítja Rózsa Ágnes számára, hogy akár még az iszonyú szörnyűségek is könnyen juthatnak a felejtés sorsára. Ne feledjük: októberben került át Rózsa Auschwitzból Nürnbergbe (az idézett naplóbejegyzés pedig január 24-ről való), ahol már arról panaszkodik a lágerrab, hogy kezd kiveszni belőle Auschwitz érzéki emléke. Aminek pedig az kölcsönöz itt kivételes jelentőséget, hogy az emlékezetben tartott (akármilyen) személyes múlt tudata nélkül az identitás sem lehet megfelelő állapotban. Jóllehet az auschwitz-i, valamint a nürnbergi (és a hollescheini) lágerélet két, egymástól merőben különböző entitás, és ennek az eltérésnek kulcsszerepe van naplóírónk traumatudata szempontjából is.

Rózsa Ágnes naplója azok közé a ritka írásos holokauszt-tanúságtételek közé tartozik, amelyek gondos elemzése elvezethet bennünket a traumatudat születésének a titkához: mikor vált, mikor válhatott tudatossá, és hogyan kerülhetett át a tudattalanból a tudatosba a traumatizáló stresszhatás? Ezekre a kérdésre vet éles fényt Rózsa naplóbeli önvallomása, ez a naplóíró önmagát is elemző írásmű.

Az 1944 májusában Auschwitzba deportált Rózsa Ágnes október 16-án hagyta el a megsemmisítőtábort, amikor századmagával a Nürnberg egyik kerületében működő Siemens-gyár részlegműhelyében kezdett kényszerszermunkásként dolgozni. A megsemmisítőtáborból a munkatáborba való átkerülés adta meg számára azt a kivételes lehetőséget, hogy tudatára ébredjen a nemrég még személyesen átélt traumának. Már első nürnbergi naplóbejegyzésében (1944. december 5.) ott a felisme-

rés, hogy miben tér el egymástól Auschwitz és Nürnberg. Bár ott is dolgoztatták, de – mint írja –: „Még nem tudtam, még nem éreztem saját bőrömön, hogy az embert munkájában lehet a legjobban megalázni, megfosztani emberi méltóságától. Azóta megtanultam. A birkenauai C-lágerben naphosszat köveket cipeltettek velünk ide-oda. Mi voltunk a Planier-Kommando [Földegyengető osztag]. Szép elnevezés. Ámde mi tudtuk, hogy annak a kőnek (s nekünk is) édesmindegy, hol fekszik, csak vittük, egyre cipeltük egyik helyről a másikra, s másnap esetleg viszsza, lélektelenül, gépiesen. Tudtuk azt is, hogy e felesleges robottal nemcsak fizikai megsemmisítésünkre törekszenek, de lelki ellenállásunkat is össze akarják zúzni. Azt akarják, érezzük, nemcsak mi magunk vagyunk feleslegesek, a munkánk is az.” (15.)

Nem biztos persze, hogy visszapillantása a két hónappal azelőtti énjére („tudtuk”), pontosan adja vissza akkori tényleges énjét; bár semmi kétség, a más helyzetbe kerüléssel egyszeriben megnyíló perspektíva hiányában Rózsa Ágnes nem jöhetne tisztába auschwitzi önmagával (sem). Ott és akkor, tehát a teljes apátia állapotában énje a végső felbomlás és megsemmisülés felé tartott, utólag azonban már ez is „tudható”. „Érzelem... Auschwitz... Még mindig nehezemre esik kimondani egymás után e két szót.” (34.) A számottevően megváltozott élethelyzet pedig a valamiképpen „értelmes” (láger)életnek, elsősorban a munkavégzésnek a folyománya. „Én Auschwitzban nem éltem, itt születtem meg másodszor, mikor dolgozni kezdtem.” (99.)

Az az éles kontraszt, ami Auschwitz-Birkenaut és Nürnberget (majd Hollescheint) szembeállítja egymással, folyton és makacsul foglalkoztatja a naplóíró. „Birkenauban az egész élet hosszára nyúló agónia csupán. Hosszan tartó és mégis... egyik deportált sem tudhatja, megéri-e a következő félórát. Minden értelmetlen, irracionális, logikátlan, esztelen a deportált bizonytalan életében. Csak egy bizonyosság létezik: mindenkire, aki átlépte Auschwitz kapuját, a halál vár, mint azokra, akik előttünk senyvedtek és pusztultak el itt.” (42.) Az Auschwitz–Nürnberg-váltás lényege az értelmesnek tetsző munka újonnan adott lehetősége, ami életkedvet, életerőt kölcsönöz a nürnbergi lágerrabnak. „Auschwitzban csak egy szám voltam a hajnali és esti számlálásokkor. S ha elpusztultam volna, akkor is csak szám maradtam volna, legfeljebb a halottak rovatában. Itt a műhelyben ülök, ha hidegben is, de emberhez méltóbb körülmények között, *mert dolgozom*. A munka része volt deportálás előtti életemnek, s eredménye gyakran jelentett örömet, elégtételt.” (32.) (Kiemelés tőlem.) A valódi vagy az ahhoz közel álló munkavégzés lehetősége folytonosságot teremt Rózsa Ágnes számára a lágerbeli és a deportálás előtti élet, az akkori identitása között; ez a felismerés pedig „részegítő érzés” volt. (32.) Nem utolsósorban azért, mert olyan erős élni akarással járt együtt, amely „már szinte ismeretlen volt számomra” Auschwitzban, ahol:

„Eltompultam. Érzéseim elkoptak. A boldogsággal, a reménykedéssel egyszerre a félelem is elhalt bennem.” (33.)

Rózsa Ágnes a munkavégzés révén szabadul meg tehát az Auschwitzban őt magát is fogságban tartó „jellemző lelki dermedtségtől”, és ezt a belátást még az sem rontja le vésszesen, hogy bár „dolgozom, de kinek és ki ellen?” (32.) A munka hozza magával a rabok, legalábbis Rózsa Ágnes számára a felszabadultság érzését. „Hogy a jól végzett munka önmagában is öröm forrásává válhat és kibékítheti az embert nemcsak önmagával, de nyomorúságos körülményeivel is, azt tizenöt-tizenhat éveseken figyeltem meg. Büszkék, ha a mester megdicséri őket.” Majd hozzáfűzi: „Az első napokban azért dolgoztam jól, mert erre önmagamnak volt szükségem. Az önmegbecsülés igénye vagy csak a munka újdonsága ragadott magával? Vagy mindkettő? Nem is tudnám megmondani.” (35.)

Az érzelmek történetének új keletű történeti kutatása kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a félelem az egyik legállandóbb emberi érzelm.²² Nem meglepő ugyanakkor, hogy a félelemre utaló nyelvi kifejezések a leggyakoribbak Rózsa Ágnes naplójában, amikor önnönmaga és rabtársai érzelmi állapotát írja le unos-untalan. Ilyen és hasonló szavak és szóösszetételek vallanak erről főként a napló első felében: *fél, retteg, szorong, reszket, ideges, rémült, vagy kitartó jajongás, a fájdalomtól megkövesedve* stb. Szüntelenül kitölti tehát az extrém félelemérzet a lágeréletet, jóllehet félelem és félelem között nagy különbség van a helytől, a lágerektől függően. Teljesen más helyet foglal el a félelemérzés a megsemmisítő táborok lakóinak érzelmi háztartásában, és másként gyűri maga alá a személyiséget, mint Nürnbergben, ahol „csak” rabszolgamunkásként tartják fogva az embert. Auschwitzban a félelem az emberi dermedtség és apátia velejárója volt: „a láger a tébolyító mindennapi tengődés a nem szűnő halálfélelemben...” (210.) Nürnbergben ezzel szemben a félelem az életakarás veszélyeztetettségének a lelki szimptomájaként bukkan fel újra és újra. Ez kettőjük döntő különbsége. „Itt Nürnbergben, mikor dolgozni kezdtem, lassan felszívódott érzéketlenségem. De embernek lenni nemcsak azt jelenti, hogy tudok sírni, gondolkodni, hanem azt is, hogy újból tudok félni. Bennem a gyengeség, a halálfélelem támadt fel elsőnek. Többé már nem »kívülállóként« fogadom a légiriadókat. Most hasamba nyílik, ha felüvölt a sziréna.” (35.)

A dermedtségből, a lelki tespedtségből egyetlen esemény rántotta ki időről időre az auschwitzi rabokat, a „Szelekció” a rámpán. Rózsa Ágnes életében kétszer fordult elő, hogy itt látszott eldőlni az élete. „Kilenc hónapja, hogy június 1-én, csütörtökön megérkeztünk Auschwitzba. Legnehezebb időszaknak, a megérkezés borzalmi után, a nürnbergi utat megelőző periódust tartom, október hatodiká-

22 Vö. Jan Plamper: *The History of Emotions. An Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2015.

tól tizenkettődikéig.” (130.) Az Auschwitzba érkezéssel és az onnan való eltávozással összefüggő „Szelekció” jelentette számára az „igazi” halálfélelmet: „Előfordult, hogy naponta kétszer is szelektáltak: ürítették a lágereket.” Ez annyira kimerítette Rózsát, hogy idővel fel is adta lelkileg. „Mengele mindig visszadobott a gyengék közé a blokkba. [...] Pirkadatkor kézen fogtam Évát, elvittem a kapuhoz legközelebb álló blokkba, és közöltem vele: az első transzportba be kell csapódní. [...] Ha úgyis meg kell halnom [...] nincs értelme a napi kétszeri halálra készülésnek.” (130.) A dolgok végül másként alakultak a később naplót vezető fogoly esetében.

A félelemérzet soha egy pillanatra sem hagyja el, a munkatáborokban sem a rabokat, de itt nem a „Szelekció”, hanem a szövetségesek szüntelen bombázásai jelentik mindannyiuk számára (az őrzőiket is beleértve) a közvetlen életveszélyt. A közös halálfélelem (ami Auschwitzban még egyéni ügy volt!), továbbá a halálosztó személyének a külsődlegessége és végül a munkavégzésben újra fellelt személyes én – ezek együtt másféle halálfélelmet tartogatnak a naplói-író számára, mint amivel Auschwitz töltötte el őt (és mindenki mást) annak idején. Erre vall, egyebek közt, hogy úgy beszéli el naplói-írónk a gyakori bombázások elől való sűrű meneküléseiket, jobb esetben a föld alatti bunkerekben történő elrejtőzést, mint valamilyen „normális” életeseményt: szinte nyoma sincs ezekben a feljegyzésekben a traumatizáltság hatásának. Ilyenformán részletes beszámoló olvasható bennük az esemény előzményeiről, lefolyásáról, a következményeiről és a végéről egyaránt; s eközben olykor még a tágabb élethelyzetbeli kontextusra is fény derül. Álljon itt végül néhány példa ezekre a szenvtelen hangon elbeszél- t rövid krónikákra. „Tizenkettőkor kezdődött egy két órás légítámadás. A bombák másodpercenként hulltak. Két bomba a láger területére esett. Három német meghalt, közülünk hárman sebesültek meg könnyebben, akik az ő bunkerükben voltak [...]. A gépek röpcéket is dobáltak. Emiatt délután öt óráig az óvóhelyen tartottak bennünket. A sebesülteket nincs mivel kötni [...] és így kivitték őket a városba.” (148.) Vagy: Február 21. szerda „másfél órás szakadatlan támadás. A két blokkunk földig égett, és az óvóhelyünktől vagy negyven méterre fekvő műhely is. A mi barakkunktól két-három méterre bomba csapódott a földbe. Nem tudtunk feljönni az óvóhelyről, mert fenn a csupasz, bombáktól feltépett föld várt ránk. A blokkok eltűntek a föld színéről.” (149.) A légítámadások páni félelmet váltottak ki mindenkiből, aki a helyszínen tartózkodott: erről sohasem felejtkezik el beszámolni a naplói-író, például ilyenénképpen: „Éjszaka van. Légítámadás. Be vagyunk zárva. Pánik tör ki a sötéttségben.” (152.) Mindamelllett: ez az életveszély nem a megszokott halálosztó, a náci német hatalom kezétől és akaratából sújt vagy sújthat le a rabokra, hanem véletlenszerűen éri őket azok részéről, akik végül számukra is elhosszúsítják majd a vágyott szabadulást. Ez így mégiscsak más, mint ami a megsemmisítő táborban jutott nekik osztályrészül. „S azután itt a riadó, a gépek fenyegető morajlása. Be-

kergetnek a blokkba. A katzenwangeri [helyesen: a Katzwanger Strasse-i] lágerben, Nürnbergben a bunker mellett, ahol tartózkodtunk, a bombák a szó szoros értelmében felszántották a földet. De találat mégis csak elmenetelünk után érte a bunkert. Tudják a Tommyk és Jóska [a szövetségeseik], hogy nekik nem mi vagyunk a célpont.” (164.)

* * *

Az öt nyelven beszélő, világlátott, művelt és intellektuálisan különösen kifinomult Häftling (koncentrációs tábori rab) Rózsa Ágnes, aki éppúgy megjárta Auschwitz poklát, mint ahogy a németországi rabszolgamunka borzalmait is meg tapasztalta, kivételes forrást hagyott ránk a traumafolyamat önmegfigyeléses diagnózisával. Írásos önvallomásából világosan kitetszik, hogy a megsemmisítő tábor-beli életesemény sohasem önmagában és nem azon nyomban idézi elő a traumatizált lelki állapotot. Rózsa Ágnes akkori életében dokumentálhatóan alig két hónapnyi idő kellett ahhoz, hogy Auschwitz túlélő áldozata „felismerhesse” Auschwitzban saját traumatizáltságának a kiváltóesemény-okát. Ez messzemenően alá támasztja azt a pszichoanalitikus és a szociológiai kulturálistrauma-elmélet hirdetői által egyaránt nagy hévvel sugallt feltevést, amely szerint a trauma rendszerint a látencia közbejöttével, rövidebb-hosszabb időbeli késéssel keletkezik. Rózsa Ágnes bizonyosságtétele különösen becses forrásként kínálja magát a holokauszt áldozatközpontú történeti kutatása számára. A napló szűk körű ismertsége lehet az egyedüli ok, ami miatt eddig még nem akadt értő történész elemzője a benne előadott megrázó emberi történetnek.

GYÖRGY PÉTER

A VALÓSÁG ELTAGADÁSÁNAK STRATÉGIÁI

*Realizmus és radikális utópia az államszocializmus idején**

Érttem már mi az ellenőrből

A kés szerepe

De a szocialista realizmus

Sem a kettőnk terepe

Egymástól függetlenül ismerjük régről

Biztos nem ez az, ami majd minket beavat

Pajor Tamás (Neurotic): Miért kell összefüggésbe hozni
(Budapesti Látnok – Demo, 1987)

A felülről irányított radikális sztálinista forradalom örökségével együtt élni kénytelen, elbánni képtelen államszocializmus 1956 után semmitől nem tartott jobban,

* Részlet a szerző készülő könyvéből, amely *Szerződés a valósággal* címmel 2018 őszén jelenik meg a Magvető Kiadónál.

1 Amikor nincs forradalmi valóság, forradalmi elmélet sem lehetséges, vélte Roger Garaudy. Mindez nem pusztán elméleti, illetve a kortárs kapitalizmus viszonyai között érvényes kérdés, ellenben a Kádár-rendszer identitásának alapproblémája is volt, hiszen az egy győztes, majd összeomlott, felülről irányított forradalom és diktatúra örököse volt, amely hagyomány folytonosságát vállalniuk felért volna egy politikai öngyilkossággal. Így aztán a sztálinizmus kimondhatatlan örökségének vállalhatatlan valósága a marxizmus teljes kiürüléséhez, egyszerű retorikai, taktikai gépezetként való használatához vezetett. A Garaudy munkáiból, s különösen a parttalan realizmusról, annak vonzó tágasságából következő, számos nyelven zajló viták, a korszak kategóriáját idézve, a „nyugati marxizmus” kihívására adandó válaszok kényszerével jártak együtt. A szocialista országok pártjainak ideológiai osztályvezetői ugyan megmondhatták a saját filozófusaiknak, művészeiknek, hogy ők, úgymond, meddig mehetnek el, de a marxizmust és a kommunista ideológiát egyaránt komolyan vevő francia,

mint a valóságtól. A rendszer politikai sikere, azaz túlélése múlt azon, hogy milyen széles volt az átfedés a normatív ideológia és a valóság között, tehát ez adta meg a realizmusról szóló esztétikai viták jelentőségét is.¹ Ugyanakkor a marxizmus „túlzott” komolyan vétele sem tűnt épp ideális megoldásnak, egy filozófiailag elkötelezett elit ugyanis a politikai elméletet nélkülöző hatalomgyakorlás taktikai kompromisszumokra fordítását még aprópénzre váltásnak is értelmezhetette volna: amint az a valóságban történt.

Az MSZMP ideológusai számára a marxizmus kortárs eszmeként, s nem taktikai tézisek gyűjteményeként való használata, azaz annak bármely alternatív értelmezése meghökkenítő, szédítő lehetőség, avantgárd idea, kiszámíthatatlan kaland volt. Következésképp a konkrét politikai vitáktól függetlenül a „Lukács-iskola”, tehát a marxizmust komolyan vevő elit önmagában véve is mennyi problémát okozott az ideológiai tanokat felvilágosultan használó MSZMP

ideológusainak. Az ideológiai normához igazodás csapdája a rendszer elfogadottságát csökkenthette volna. Ugyanakkor a politikai-filozófiai elvárások teljesíthetlenségének, irreálisnak mértékének megfelelően azok lényegét, tehát a forradalmi osztályuralomból következő radikális és teljes kulturális és politikai emancipáció programjának elmaradását *jobb híján* a kortárs művészetben és irodalmon hajtották be, attól követelték meg a valósággal kötött szigorú szerződéseket – mintha bármely eltérés a pártszerű reprezentációtól a rendszer legitimitását ásta volna alá. A politikai elmélet hiánya, az ideológiai normák, azaz a komolyan vett és használt marxizmus kényszerű eltüntetése veze-

tett az esztétikai kérdések folyamatos túlértékeléséhez, így lehetett a kultúrpolitika mindenkor irányítója a rendszer főszereplője – amint az történt Aczél György esetében is. (A magyar helyzet némiképp egyedi volt: hiszen az NDK léte elválaszthatatlan volt az ideológiai és politikai önazonosságért folytatott küzdelemtől, Lengyelországban a tényleges hatalommal bíró katolikus egyház és a sztálinizmus világháború alatt nyújtott rettenetes teljesítményének nyomasztó emléke között valamiféle társadalmi méretekben érvényes kommunista identitás megteremtése elkerülhetetlen volt. A Román Kommunista Párt a nemzetiségi kérdés „megoldásához” nyújtott segédeszközként használta a marxista terminológiát.)

Aczél a politikai emancipáció és az esztétikai pótlék: tehát a katartikus realizmus között nem tett, pontosabban nem tehetett különbséget. Az államszocializmus számára éppoly lehetetlennek tűnt lemondani a politikai és kulturális emancipációról, mint amennyire képtelen volt azt tényleg keresztülvinni, s így vált a forradalmi politikai program, a realizmusról szóló, '50-es évekből megörökölt, de azután is folyamatosan jelen lévő vita a valóság ellenében folyó diskurzus, így lett a rendszerépítés folyamatos védekezés: mert bárki számon kérhette, hogy ténylegesen mi is történt az emancipáció kultúrájával – s ez rendszeresen meg is történt.²

A rendszer legitimitása nem a jogállam és az alkotmányos rend normáin, tehát a legalitásán alapult, ellenben teoretikusan a történelmi szükségszerűség elveit, tehát a forradalmi emancipáció utópikus valóságának megteremtését követte, ezért minden olyan mondat, festmény és ritmus, amelyből hiányzott az extenzív vagy/és

olasz, német elvtársaik a szólás- és sajtószabadság eltérő normái között éltek, s annak megfelelően is dolgoztak. Azaz vitatkoztak, de csak elméletből ismerték az ideológiai cenzúra mindennapjait, ami nem akadályozta meg őket abban, hogy kíméletlen doktrínerek legyenek, és fegyelmezetten vetették magukat alá az öncenzúrának.

2 A munkáskultúra valóságos története ezért tűnt el a Munkásmozgalmi Múzeumból. A munkáosztály saját kultúrája ezért látszott lényegtelennek, lévén az osztálykultúra olyan ideológiai konstrukció, amely értelmezhetetlennek bizonyult a megbékélés taktikai manőverei között. Akik számon kértek ebből bármit – esztétikai különbségektől függetlenül –, így a Kilenck, Váci Mihály, illetve Galgóczi Erzsébet, mind rosszul jártak.

intenzív totalitás, a „nagy realizmus” remélt rendszerhűsége, azaz az emancipáció katartikusnak vélt békés kisrealizmusa, szocialista viktoriánus giccse – óhatatlanul fenyegetést jelentett: lévén az utópikus valóság megteremtése helyett a társadalmi képzelet feletti uralom lett az esztétikai, ideológiai „küzdelem” tárgya. A politikai hatalomgyakorlás helyett mindössze esztétikai ígéreteket nyújtó rezsim alapkérdése a nagy adósság, az emancipáció elmaradásának láthatatlanná tétele volt.

Am az igazi kérdés az volt, hogy miként oldható meg a nagy feladat: nevezetesen a valóság „lektorálása”, „megszerkesztése”, azaz *cenzúrázása*, amelynek technikai megoldásait azoktól az ideológusoktól várta el a rendszer, akik meg is értették, hogy miért szükséges mindez – Király István, Pándi Pál, részben Ortutay Gyula vagy Nagy Péter és olykor Szerdahelyi István, vagy a fiatalabb, pragmatikus, az apparátusban dolgozó Agárdi Péter, Bánfalvi István, Radics Katalin, Széchenyi Ágnes mind másként, egymással is vitatkozva, de pontosan tudták, hogy mi a dolguk: fellelni és alkalmazni a valóság eltagadásának pillanatnyi megoldásokra használható, folyamatos válságkezelésre való stratégiáit, taktikáit. Aczél György közvetlen munkatársai a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején már gyakorlatilag lámpással keresték azokat a kommunista meggyőződésű fiatal értelmiségieket, írókat, esztétákat, társadalomkutatókat, akik elég tehetségesek, s ugyanakkor hajlandók arra, hogy nyilvánosan a rendszer mellé álljanak. És látták ugyan, hogy a rendszer eróziója megállíthatatlan, mégsem tettek – hiszen nem tehettek – semmit, mert ők maguk sem vették komolyan az emancipációhoz szükséges ideológiát, ami persze érthető, minthogy az rövid távon végezte volna ki a rendszert. (A politikai emancipáció elmaradása, illetve megvalósulása, azaz a rendszer osztálypolitikája közti eltérések módszeres, elmélyült összehasonlítása messze meghaladja ennek az írásnak a kereteit, illetve a szerző képességeit. A magyar helyzetet nyilván az is nehezítette, hogy a munkásosztály kultúrájának hagyománya tényleg keveseket érintett.)

„Személyi javaslatok fiatalokra (az ELTE vonzásköréből)

Megjegyzések: 1. Kérésére első közelítésű javaslatot teszek. 2. A felsorolás nem tükröz rangsort. 3. A megnevezett személyek nem tudnak arról, hogy egy ilyen javaslatban szerepelnek. 4. A javaslatban szereplő emberek rendkívül sokfélék. – Esetleges megbízásuk konkrét megítélést igényel. – Olykor egészen eltérő szempontok szerint kerültek a javaslatba, – legtöbbjük mélyen vívódó, kritikus, kétségekkel teli személyiség. De felelős, becsületes, pártos (ill. néhányuk: »szövetséges«). – Sokakat közülük nehéz lesz »elmozdítani«, funkcióba állítani. Egyeseket épp azért javasolok, hogy tehetségük, kritikai készségük ne távolítsa el tőlünk őket.”³

Agárdi Péter 1981 novemberében Aczél-
nak írott levele ugyanezzel a problémá-
val küzd:

3 MTA Kézirattár Ms 6036/2. Bánfalvi István,
1979. március 1.

4 MTA Kézirattár Ms 6036/56.

„Kedves Aczél Elvtárs! Korábbi beszélgetéseink során (s leveleimben, »kárderjavaslataim« kísérszövegében) elég gyakran esett szó arról, hogy jó lenne a fiatal, »még« nem skeptikus, »még« marxista erőket összefogni. A jelenlegi, az erózió – remélem, időleges – erősödésére valló időszakban különösen szükség lenne erre, sokan érzik elszigetelve magukat, szeretnének részt venni »valamiben« stb. El tudnám képzelni – ha Aczél elvtárs egy délutánt vagy estét föl tudna áldozni erre az ügyre – egy beszélgetéssel lehet megkezdeni ezt a »szervezkedést«. Aminek az eredménye – a bizalom erősödése mellett – az is lehetne, hogy néhányan valamelyik társadalomtudományi vita-programba bekapcsolódhatnának. Akiket az alábbiakban javaslok, mind párttagok, a maguk szakmájában tehetségesek s érzik, kívánják a kezdeményezést és »egymásratalálást«. Csakhogy – furcsa módon – mi nem nagyon szervezkedhetünk. (Az ellenzék – idézőjelben vagy anélkül – annál inkább!) Bánfalvi Pistivel is sokat beszélgettünk ezekről a dolgokról, ő is ismeri az alábbiak többségét. Tütő László – filozófus, ELTE, Bécsy Ágnes – irodalmár, ELTE, Tverdota György – irodalmár, Intézet, Kapitány Gábor – szociológus, Művelődéskutató Intézet, Kapitány Ágnes – az előbbi felesége, egy helyen dolgoznak, 6. Kulin Ferenc – ELTE, Mozgó Világ, 7. Tóth Éva – volt bölcsészkar KISZ-titkár, 8. Ambrus János – esztéta, Lukács Archivum, 9. Szegedi Iván – filozófus, Bp. Oktatási Igazgatóság, 10. Vadas József – Corvina, ÉS, 11. P. Szűcs Julianna – Népszabadság, Intézet, 12. Wintermantel István – Szovjet Irodalom, Kritika, 13. S természetesen: Bánfalvi István.

Tisztelettel és szeretettel üdvözlí: Agárdi Péter.”⁴

Mindez óhatatlanul is nagypolitikai kérdéssé tehetett sok „apróságot”: egy novella félmondatát, egy film befejezését. A szocializmus említett ideológusai között számos szakmai, morális, habituális különbség volt, de a katarzis, azaz a változás reménye iránti éhségük nem volt véletlen: az volt a valóság eltagadásának leghatékonyabb stratégiája, amit ismertek. Agárdi Péter egy Aczél Györgynek írott 1983. februári feljegyzése a „hiányzó jó szellemű művészetkritikai tanulmánykötetekről” jól érzékelteti, hogy milyen sajátos logikához vezetett mindez.

„Néhány héttel ezelőtt, amikor szóba hoztam ezt a problémát, azzal biztatott Aczél elvtárs, hogy írjam le konkrét javaslataimat. Helyes, ha a kiadók – ebben az amúgy is szűkös helyzetben – nem árasztják el a piacot »saláta« kötetekkel, életművé felfújtt szervetlen cikkgyűjteményekkel. De ezen túl is: általában hiányzik kiadóinkból a marxista igényű s szakmailag igényes szerzők kötete iránti megrendelés. Ezzel szemben jó néhány tisztos, derék, de nem éppen a leginkább »támogatandó« kritikus vagy vitatható szemléletű esszéista maga adja le köteteit s ezek általában meg is jelennek – ami önmagában persze nem baj. (Rónay László, Mészöly Miklós, Réz Pál, Balassa Péter, Domokos Mátyás, Veres András, Szegedy-Maszák Mihály, Kis Pintér Imre kötetei, a JAK sorozat állítólag készül: Szakolczay Lajos, Vasy Géza, Alföldy Jenő s mások kötete.) Ezen közben hiányzik a piacról az alábbi szerzőké, kiknek egy része fiatal... 1. Száraz György esszéi, 2. Veress Miklós esszéi, kritikái, 3. Ördögh Szilveszter esszéi, 4. Tóth Dezső 1976 óta publikált tanulmányai, 5. Almási Miklós film- és színházi esszéi, 6. Szerdahelyi István tanulmányai, cikkei, 7. Koczás Sándor legjobb, korábbi korszakának tanulmányai, 8. Szabó B. Istvánnál – ugyanez, 9. P. Szűcs Juliana írásai, 10. Illés Lászlónak a szocialista irodalom múltjával foglalkozó tanulmányai és újabb (kemény!) kritikái (pl. Csoóriról), 11. E. Fehér Pál jobb esszéi, 12. Rózsa Gyula új cikkei, 13. Tímár Árpád, 14. Bereczky Lóránd igényesebb írásai, 15. Vadas József igényesebb írásai, 16. Berkes Erzsébet realista szellemű tanulmányai, 17. Tverdota György József Attila-tanulmányai és aktuális kritikái, 18. Bécsy Ágnes tanulmányai és kritikái, 19. Wintermantel István tanulmányai és kritikái, 20. Tarján Tamás tanulmányai és kritikái, 21. Balogh Ernő tanulmányai és kritikái. Nem személyek támogatásáról lenne szó esetükben, hanem progresszív értékorientációkérő. Ne engedjük át áldozatul őket a »tehetség«-terrornak, a sznobizmusnak.”⁵

5 MTA Kézirattár Ms 6039/49.

Nem pusztán egy – valóban igen tehetséges és konzekvens – tanácsadónak a pártközpont nyelvhasználatától eltérő, szokatlanul civilizáltan megfogalmazott „szerény javaslatairól” volt szó. Az *Irodalmunk helyzete* című, ugyanazon év júniusában kelt elemzés világosan foglalja össze a Nagy Péter és Szerdahelyi István vezette munkabizottság véleményét.

„Az irodalmi közélet viszonyai romlottak. A helyzet megváltoztatása érdekében mindenekelőtt létre kell hozni a kommunisták konszenzusára épülő

pártegységet, és az irodalompolitikai irányítás módszerein kell javítani [...]. Végre kell hajtani a publikációs fórumok (folyóiratok, könyvkiadók, rádió és tévé) struktúrájának – régóta igényelt – reformját. A párt vezető szerepének, a marxizmus hegemoniájának érdekeit következetesen érvényesítve újjá kell alakítani a műhelyek profiljait. Levonva a szükséges káderpolitikai konzekvenciákat, el kell érni, hogy a műhelyek megfeleljenek az önállóságukból következő követelményeknek.”⁶

Azaz az MSZMP hatalmon volt, de az nem volt magától értetődően azonos egy minimálisan konszenzuális uralommal, amit 1956 után akkor is kívánatosnak tartottak, ha közben folyamatosan felrúgták, mint a *Mozgó Világ*,⁷ az *Új Symposion*⁸ vagy a *Tiszatáj*⁹ esetében, a JAK botránya¹⁰ vagy a Duray-kötet elé írt Csoóri-előszó¹¹ után történt.

De a lényeg mégiscsak a hatalom és az uralom közti distinkció volt. Újra és újra, Erdélytől a Vajdaságig, az íróktól a közgazdászokig, az ideológusok az ideológián

6 MTA Kézirattár Ms 6040/145.

7 Vö. Németh György: *A Mozgó Világ története 1971–1983*. Új Palatinus Könyvesház, Budapest, 2002. A *Mozgó Világ* a KISZ lapjaként indult, s így az MSZMP-t saját pártjukként ismerő és elismerő szerkesztői nehezen értették meg, hogy az 1983-ban egyszerűen lecserélte őket. 1982 őszén kivették a lapból Kántor Lajos D. R. Popescuhoz írott „nyílt levelét”, melyben Lăncrănjan hírhedt könyvéről írt. A szerkesztőség munkatársai, okkal s joggal, azért fordultak Aczélhoz, illetve ugyanakkor Kádárhoz, Köpeczi Bélához, Pozsgay Imréhez, Puja Frigyeshez, Szentágothai Jánoshoz, Gosztonyi Jánoshoz, a Magyarok Világszövetsége főtítkárához, Bajnok Zsoltához, a Tájékoztatási Hivatal elnökéhez, Sarkadi Nagy Barnához, az Országos Béketanács főtítkárához, Harmati Sándorhoz, a Magyar Szolidaritási Bizottság főtítkárához, Hubay Miklóshoz, az Írószövetség elnökéhez, Burján Sándorhoz, az MTI vezérigazgatójához, Siklósi Norberthez, a Lapkiadó Vállalat igazgatójához, mert úgy vélték, hogy azoknak ugyanúgy elégük van a Ceaușescu-korszak magyarellenos tébolyából, mint nekik vagy bárkinek. (MTA Kézirattár Ms 6043/46.)

A Ceaușescu-diktatúrával kapcsolatos magyar álláspont évtizedes tehetetlensége akkor is nehezen volt elfogadható, ha a magyar lakosság nagy részét az akkor éppúgy nem érdekelte, mint 2004-ben a kettős állampolgárságról szóló népszavazás idején.

8 Lásd: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-uj-symposion-szerkesztosegenek-levaltasa-%E2%80%93-magyar-tiltakozas> (utolsó letöltés: 2017. december 3.). A szétzúzott lap főszerkesztője a harminchat évesen meghalt Sziveri János volt. Lásd: Reményi József Tamás (szerk.): *Sziveri János művei*. Gondolat, Budapest, 2011.

9 Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada, 1947–1997*. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1997.

10 Németh György: *A József Attila Kör története*. (JAK Füzetek, 176.) Prae.hu, Budapest, 2013.

11 Duray Miklós: *Kutyaszorító*. Püski, New York, 1983. A könyv elé *Kapaszkodás a megmaradásért* címmel Csoóri Sándor írt előszót, amiért szilenciumot kapott, nem utazhatott, azaz értelmetlenül megalázták. Lásd: Görömbei András: „Az elveszített hazák csikorognak”. Csoóri Sándor a kisebbségi magyarságról. *Új Forrás*, 2000/3. 46–56.

kívüli valósággal találták magukat szembe, s képtelenek voltak erre az ellentmondásra feloldást találni, mert sem a posztsztálinista ideológiai radikalizmus, sem a nyugati marxizmus demokratikus vitakultúrája nem állt rendelkezésükre. Az előző lehetetlen volt, az utóbbiban pedig még azok sem hittek, akik a Fehér Házban éltek, minthogy nem vitatkozni óhajtottak, hanem mindössze annyit, hogy elviseljük őket azok, akik nekik voltak kiszolgáltatva. Hatalmon voltak még, amikor már nem uralták az általuk teremtetett helyzeteket.

A valóság nem pusztán a realizmus esztétikai kérdése volt, ellenben az annak nevezett esztétikai függöny által el- vagy kitakart igazság időről időre, ha szerényen is, de felidézte Bíró Mihály 1919-es plakátját, melyen egy hatalmas vörös (munkás)ököl töri át a palota ablakait, sújt le az asztalra s az ott lévő urakra. „Bitangok! Ezt akartátok?” – szóló a szöveg.

Amíg Révai József tisztában volt azzal, hogy a kultúrpolitika lényege a valósággal való szembesítésen alapszik, s annak uralása nélkül a kommunizmus üres beszéd, addig az ennek a stratégiának a csődjét megörökölt MSZMP az üres szavak felöltöztetésére kényszerült. 1973. március 27-én Aczél György elküldte Kádár Jánosnak Gyurkó László feljegyzését a március 15-én történt tüntetésbe fordult eseményekkel kapcsolatban. „A feljegyzés átadása után, személyes beszélgetés során is elmondta, hogy aznap több órát tartózkodott Budapest különböző helyein, de érzi, hogy nincs kellőképp tájékozódva a történekről és nincs meggyőződve arról, hogy szükség [kézírással:] volt rendőri beavatkozásra” – írta Aczél Kádárnak. „Láttam, visszaküldöm. Figyelemre méltó meglátások és javaslatok vannak a feljegyzésben. Kádár, III. 28.” Tény, hogy amíg Aczél a „személyes beszélgetés” során meg nem győzte, addig Gyurkó elég kritikus volt a rendőrségi intézkedésekkel kapcsolatban, s úgy vélte, némi nyilvános önkritika után a pártnak végre komolyan kellene vennie, hogy március 21. és április 4. mellett ott van március 15., az evidens nemzeti ünnep.

Ugyanakkor született egy másik feljegyzés is, amelynek szerzője ismeretlen. A névtelen tanácsadó nehezményezi az ideológiai defenzívát, ehelyett az offenzív jellegű hozzáállást javasolja, melynek elvi alapjául megállapítja: „Március 15. a mienk: kommunistáké és kommunista, kiszista fiataloké [...]. Forradalmi feladat, hogy ne hagyjuk kisajátítani és meggyalázni ezt az emléknapot. Szembe kell szállni Petőfi ellenségeivel, március 15. meggyalázóival.” A „lobogónk, Petőfi” fordulat gyakorlatra váltásáról van tehát szó. Az ismeretlen szerző végül megjegyzi, hogy „XY szerint [ő maga] nem ismeri a helyzetet. Nem tudom, hogy a KISZ megalakulásának napja március 21. S ez a hivatalos KISZ emléknep. (Elég hiba ez)” – jegyzi meg végül az ismeretlen bennfentes.

A valóság – abszurd – kritikája, azaz a normatív beszéd általi eltüntetésének, láthatatlanná tételének hamis reménye, a realizmus esztétikai paradigmájának

eszközeként használva ugyanannak a módszernek a variációi. Gyurkó jól látta: 1973-ban szó sem volt ellenforradalmi veszélyről, ellenben szó volt annak valóságáról, amit nemzeti érzésnek is hívhattak. Feltűnt az írás a falon, hogy a szocialista társadalom nemcsak a kommunistákkal azonos, ellenkezőleg, legalább annyira a kívülállók néma tömegével.

A valóság eltagadása, cenzúrázása azonban *önmagában* kevés volt, hiszen ahelyett állítani kellett valami mást, s ennek a konstrukciónak a hitelessége egyszerűen a konszenzus szimulációján múlt.

Végül: egyetlen pillanatra sem feledhető, hogy az MSZMP *a realitás és igazság hatalmától rettegett 1956 óta*, azaz vezetői okkal és érthetően különösen érzékenyek voltak minden olyan intézményre, szubkultúrára, amely nem tekintette sem magától értetődőnek, sem kizárólagosnak az államszocializmus létét, vagyis ismert és elismert azon túli világokat.

HATOS PÁL

FELEMÁS KÖZTÁRSASÁG 1918-BAN

1918. október 31-én a „vértől és boldogságtól sáros” pesti utcát egyszerre vette át a mámor és a felfordulás.¹ A hideg esőben együtt várakozott a jól öltözött belvárosi kereskedő a lábadozó munkásköltővel, „mert jó volt a tömegben együtt lenni”.² A Kossuth Lajos utcát és a Rákóczi utat csaknem egy kilométernyi hosszúságban hatalmas, örvénylő, éljenző tömeg zárta el. A tömeg a magyar himnuszt és a Kossuth-nótát, illetve ez utóbbinak Károlyira átírt változatát énekelte. A 13 éves Arthur Koestler, aki apja irodája elől figyelte az eseményeket, ujjongva érezte magát magyar hazafinak.³ Persze nem feltétlenül mindenkit a forradalmi öntudat vitt ki az utcára. A Károlyi Mihály győzelmi beszámolóját hallgató tömegben magánregények szövődtek, akár egy mai Sziget Fesztiválon. A *Pesti Napló* tudósítója – nem más, mint Kosztolányi Dezső – feljegyezte: „Mellettem egy rokonszenves úrilány szorongatja egy forradalmi magyar hadnagy kezét. »Mondja, Gyula – így a lány –, lehet magának hinni?»”⁴ A forradalmak évszázados koreográfiájának

1 Nádas Sándor: Pesti kövezet. *Pesti Napló*, 1918. november 3., 8.

2 Kassák Lajos: *Egy ember élete*. II. könyv. Digitális Irodalmi Akadémia, Budapest, 2011. 429.

3 Arthur Koestler: *Nyitl vessző a végtelenbe*. Osiris, Budapest, 1996. 67.

4 *Pesti Napló*, 1918. november 3., 7.

5 Schönwald Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Akadémiai, Budapest, 1969. 37.

megfelelően a börtönökből kiszabadították a foglyokat. Politikaiakat, mint a galileistákat, köztük Tisza István sikertelen merényletét, Lékai Jánost, de köztörvényes bűnözőket is. Budapesten 233 elítéltet engedtek szabadon az első nap tanácstalan zavarában, a köztörvényeseket alig lehetett később összefogdosni.⁵ Lékait, mint Táncsics Mihályt egykoron, vállán hozta ki a Markó utcai börtönéből a nép, s ő rövid szónoklatban arról beszélt, hogy miért kellett Tisza

István ellen, „a háború földézőjének bűnöse” ellen merényletet elkövetni, és miért áll fönn még most is ennek a szükségessége. Az erőszakra nem kellett különö-

sen buzdítani, mindenfelé katonák és matrózok száguldoztak elrekrutált autókon, s ahogy Bécsben és Zágrábban az előző napokban, a katonák letépték sapkáikról az uralkodó monogramját tartalmazó sapkarózsát, s helyére öszirózsát tűztek. Öszirózsák öntöttek el a várost – írták az újságok forradalmi lírával. Nem mindenki látta azonban ilyen gyöngédnek a forradalom szimbólumát. „A katonák mindenkit megállítanak az utcán és megkérdezik, hogy békepárti-e, és ha nem felel, azonnal agyonlövöik!” – hangzott a számos rémhír egyike, ami, ha nem is volt igaz, mégis hű képet ad a katonaság és az utca hangulatáról. A béke fegyverrel és puskaropogással érkezett. A békevágy mögött ott parázslott a bosszú érzése – s akik erre játszottak rá, azok lettek a történelem csinálói. Az antimilitarizmus harcba vagy éppen polgárháborúba szólította híveit. Lenint mindenki bolondnak hitte, amikor 1917 áprilisában arról szónokolt elképedt hallgatóságának, hogy nem úgazdag demokraták és arisztokrata liberális barátaiak dolgozószobáiban készül a jövő. „Tökfejek! – harsogta Trockij szerint Lenin. – A történelmet a lövészárkokban csinálják, ahol a háború rémképeitől gyötört katonák szuronyait tiszteikbe döfik, majd tehervonatokat tetején hazaszökve első dolguk lesz, hogy tüzes csövát dobjanak szülőfalujuk urasági kastélyára.”⁶ Leninnek magyar viszonylatban is igaza lett, 1918 őszén a magyar politikát a leszerelt katonák csinálták, a novemberi „parasztforradalomban” legalább százezer ember vett részt, Linder Béla ezért nem akart katonát látni. 1918. november elején égtek az urasági kastélyok, a zsidó kereskedők boltjai, menekült jegyző, boltos, uraság, például Bethlen István és családja is a nádason keresztül mentette életét. Budapesten október 31-én este megölték Tisza Istvánt, rajta kívül még tizenhárman vesztették életüket az öszirózsás forradalom első napján, jórészt fosztogató katonaszökevények és a külvárosok desperádói. A karhatalmat szakszervezeti vezetők, pacifista újságírók és az a Balázs Béla szervezte, aki a háborút 1915-ben még úgy ünnepelte, mint „hazatérést a férfiak közé”.⁷

Budapesten is volt lincshangulat az ünnepbe vegyülően. S a hangulatból egy-egy esetben valódi lincselés fejlődött ki. Az egyik bulvárlap naturalisztikus részletekkel örökítette meg azt, ahogy a Nagymező utcában egy katona megszólított egy fiatal huszár főhadnagyot, hogy a rozettáját vegye le. A huszár főhadnagy meglepetve tiltakozott a felszólítás ellen: „Nem veszem le. Én felesküdt katonája vagyok Őfelségének. A katona revolvert rántott elő, s a következő pillanatban a huszár főhadnagy élettelenül roskadt az utca aszfaltjára. A holttest körül izgatott csoport verődött össze: a köztársaságot éltette. A hullát végül a mentők vitték el.”⁸ Az eset-

6 Idézi: Eelco Runia: Into Cleaness Leaping: The Vertiginous Urge to Commit History. *History and Theory*, 2010/1. 1.

7 *Lélek a háborúban*. Balázs Béla honvédtizedes naplója. Kner, Gyoma, 1916. 53–54.

8 A szabadság napjának foltjai. *Friss Újság*, 1918. november 1., 5.

nek Kassák Lajos is szemtanúja volt: „A Nagymező utcában láttam, hogy egy katonára megszólított egy huszár főhadnagyot, akinek a gallérján még fönt voltak a csillogok. A két ember hangosan vitázott, pillanatok alatt összecsődült körülöttük a tömeg. Revolverlövés, egy dühödt, hosszúra nyújtott kiáltás, s a huszár főhadnagy ott feküdt holtan az utca kövezetén.”⁹ Kassák későbbi leírása rövidebb, drámaibb, mégis hiányzik belőle a kortárs pillanat egy fontos metszete: az erőszak spontán módon ideológiát talált a köztársaság ősi eszméjében. Ez a momentum pedig rávilágít arra, hogy mennyire különbözött a köztársaság szinte a semmiből feltörő jelszava a politikai elit elképzeléseiben és az elszabaduló tömeghangulat használatában. A köztársaság követelése a megszűnt lojalitást fejezte ki – IV. Károly az olasz front felbomlásának pillanataiban szerencsétlen módon megszavaztatta a csapatokat is, többségük a Monarchia ellen szavazott, sok helyütt tisztek, legénység egyaránt. A köztársasági eszme hirtelen felbukkanása azonban nem új politikai szervező elv elfogadását jelentette, hanem a mindent elöntő elégedetlenség kifejezése lett. Abban volt *pillanatnyi* egyetértés a bukás anarchikus forgatagában, hogy a korábbi politikai rend meghalt. A republikanizmus Magyarországon hosszú, a 18. század végi magyar jakobinus mozgalomig érő hagyományra tekinthetett vissza ugyan, de elsőprő támogatottsága sohasem volt a magyar közvéleményben. Még Kossuth Lajos sem merte proklamálni a köztársaságot az 1849-es debreceni trónfosztás után, bár kormányát „republikai irányúnak” hívta.¹⁰ Az időről időre magányos értelmiségiek és marginális politikai csoportok által felvetett köztársasági gondolatnak a tartalma jórészt kimerült a hagyományos Habsburg-ellenességben, a ’49-es függetlenségi hagyományok és a radikális Kossuth-kultusz ápolásában. A ki-egyezés Magyarországon azonban „Ferencjóska” tisztelete békésen megfért „Kossuth apánk” kultuszával. Nagy György

9 Kassák Lajos: i. m. 432.

10 Mezey Barna: Az első magyar köztársaság, 1849 republikája. In Feitl István (szerk.): *A köztársaság a modern kori történelem fényében*. Napvilág, Budapest, 2007. 181.

11 Lásd: Bónis György: *Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom*. Akadémiai, Budapest, 1962. 88.

fiatal székely ügyvéd és függetlenségi országgyűlési képviselő 1910-es évek elején kibontott köztársasági mozgalma nem volt több egy látványos *one man show*-nál. Egyszemélyes színház, amely – a Viharsarok és a Székelyföld protestáns gazdarétege kivételével – nem mozgató meg számottevő választói csoportokat.

A Nagy által alapított Magyar Köztársasági Párt és vérvörös fedelű folyóirata, a már 1911-ben megindított *Magyar Köztársaság* nem az eredeti politikai gondolatoknak, inkább az eredetieskedésnek volt a terepe. Lapjain „thurzó szittyák és székely szittyák” küzdöttek a halszagú finnugorság gondolata ellen, s minden skrupulus nélkül, plebejusán voltak sovíniszták és kurucok.¹¹ Nagy György az 1868-as Eötvös József-féle nemzetiségi törvényt pél-

dául szerencsétlen, oktan nagylelkűségnek tartotta, amelyet rég el kellett volna törölni, s úgy gondolta, a magyar jövő útja „az imperiális uralmon nyugvó köztársaság” lehet.¹² 1913-ban pártját betiltották, de ez sem vert különösebb hullámokat. A szociáldemokraták és Nagy György sem voltak szövetségesek. Amikor a Függetlenségi Párt vezére, Justh Gyula meghalt, temetésén Nagy György azért szólalt fel Kunfi Zsigmond után, hogy ne csak nemzetközieskedő szocialista pártvezérek parentálják el Kossuth küzdelmeinek utolsó mohikánját. Hasonló ellenérzés kísérté a köztársasági mozgalmat a magyar progresszívek részéről. Bár Ady Endre kiállt mellette, Jászi Oszkár Nagy Györgyöt és a köztársasági pártot lenézően „kis csomó lateiner” mozgalmának titulálta, s az államforma kérdését másodrendű közjogi kérdésnek.¹³ 1918-at megelőzően a köztársaság nem volt olyan vonzó ideológiai gondolat, hogy azzal akár a függetlenségi-nacionalista ellenzék vagy a magyar progresszívek „szabad szocializmusa” komolyan számolt volna.

A köztársaság forгатókönyvét így az őszirózsás forradalomban inkább a történelem szédülete diktálta, mint régóta készülődő szereplők. 1918. október 31-én délelőtt még sokak számára úgy tűnhetett: az egész forradalmi folyamat kimenetele egy parlamentáris nemzeti királyság lesz megifjodott és megmagyarosodott Habsburgokkal. És hát persze Szent István érintetlen birodalmával, a megmaradt történelmi Magyarországgal. A győztes forradalom pillanatában Ottó királyfi és testvérei Gödöllőn, a királyi kastély-

ban aludtak, álmukat senki sem zavarta. ¹² Uo. 23.

A király azt tervezte, visszatér Budapestre. ¹³ Uo. 95.

Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke Vörösmartyt idézte a Károlyi-palota erkélyéről, amikor azt mondta, hogy a legelső magyar ember a király.¹⁴ Lengyel József: *Visegrádi utca*. Kossuth, Budapest, 1957. 70.

A konzervatív *Pesti Hírlap* vezércikkírójának is Vörösmarty jutott eszébe, amikor ab-

ban reménykedett, hogy a Habsburg-dinasztia magyar nemzeti királysággá alakul, s miután mindenét elvesztette, megérti és megfogadja, hogy a nagyvilágon e kívül nincsen számára hely.¹⁵ A századelőn született magyar birodalmi gondolatból, amely Budapesten képzelte el a jövő birodalmi fővárost, a háború végével csak Vörösmarty pesszimista dacossága maradt. Az újságok az első napokban azal biztattak, hogy az antant ejtette Erdély elszakításának tervét. De a félelem már kézzelfogható volt. Nyitra város közgyűlése arról határozott, hogy nem akar cseh uralmat. Eperjesen falhoz állították az október 31-én hajnalban fellázadt 67-es közös gyalogsági ezred szlovák katonáit, de már cseh katonák törtek be Malackára „rendet csinálni”. Nem maradt idő arra, hogy „az ideális népkirályság” eszméje írja meg a Szent Korona-tan újabb fejezetét, sem arra, hogy Szent István palástja óvón takarja be a fenyegetett Magyarország testét. ¹⁴ *Pesti Hírlap*, 1918. november 1., 1.

Előbb a királyság intézménye omlott össze. Károlyi és kormánya 1918. október 31-én még felesküdt a királynak, de a Várból már úgy tértek vissza, hogy az utca a köztársasági követelésektől harsogott. Ez a fordulat a Nemzeti Tanács vezetését váratlanul érte. Sem Jászi, sem Garami Ernő, sem Károlyi nem tudott róla, Kunfi is csak igen óvatosan említette az október közepi szociáldemokrata kongresszuson az államforma kérdését. Október 31-én este Károlyi kijelentette, hogy a „túlizgatótt” hangulatra tekintettel a perszonáluniót már nem lehet a kormányprogramba foglalni, de „Őfelsége nekünk királyunk, s kijelentjük, hogy nincs kifogásunk az ellen, hogy rajtunk kívül más országoknak is uralkodója legyen, de Magyarország teljes függetlenségének sérelme nélkül”.¹⁶ November 1-jén egész nap ülésezett a kormány, s tagjai arról tanakodtak, hogy visszaadják megbízatásukat. Végül a király, elsősorban arisztokrata minisztereinek, gróf Károlynak és gróf Batthyánnak a könyörgésére, felmentette minisztereit a neki tett hűségesküjük alól, miután délután a Tisza Kálmán téren (ez lesz majd 1946-ban a Köztársaság tér), majd onnan a Conti utcába, a *Népszava* szerkesztősége elé vonuló csepeli és újpesti munkástömegek már a Nemzeti Tanács felborításával fenyegetőztek. Amiről, úgy

16 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. október 31. 5.

17 Schönwald Pál: i. m. 33.

18 Biermann István vallomása a népbiztosok perében. Idézi: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. 5. Szikra, Budapest, 1956. 301. Lásd még Lengyel József: i. m. 71–73. Lengyel tévesen november 5-re datálja a tüntetést.

19 Népuralmat, köztársaságot! *Népszava*, 1918. november 2., 3–4.

tűnik, Kunfi Zsigmond előre nem is tudott, ő ugyanis még nem látta elementáris erejűnek a közvéleményt, s azt mondta, csupán a Nemzeti Tanács „hisztériás rohamáról” van szó.¹⁷ Kunfinak akár igaza is lehetett volna. Az elementáris erejű közvélemény Pesten valójában néhány ezer ember volt. Négyezer munkás, akik szó szerint leordították a *Népszava* szerkesztőségi ablakából az őket lecsendesíteni kívánó Garbai Sándort, elegendőnek bizonyult arra, hogy az államforma kérdése eldőljön a kormányülésen.¹⁸

Ráadásul megérkeztek a hírek arról, hogy Temesváron a helyőrség parancsnoka, Bartha Albert alezredes is kikiáltotta az autonóm Bánátot a Magyar Köztársaság részeként, a temesvári munkássággal. Nagyváradon és máshol is köztársasági megmozdulások voltak.¹⁹

Esküjük alól Károly király november 1-jén este telefonon felmentette minisztereit, lemondani viszont nem volt hajlandó. Az alkalmazkodás bajnoka, József főherceg – alig néhány napja még Wekerléék nádorjelöltje – viszont Károlyt szitette, vajon nem lesz-e baj és bolsevizmus abból, ha nem sietnek a köztársaság kikiáltásával. A főherceg forró hazafissággal ajánlotta magát a nemzet szolgálatára. Ennek egyik, szinte komikus megnyilvánulása volt, hogy szabadulni kívánt

a hirtelen rossz hangzásúvá lett Habsburg családnévtől.²⁰ A Habsburg-ellenesség a következő napokban és hetekben konjunktúráját élte, a királyi gyermekeket elszállították Gödöllőről, a királyt lebeszélték arról, hogy Pozsonyba költözzön Bécsből. Rendszerváltás Magyarországon nincs szobordöntés nélkül. Buda vára 1849-es osztrák parancsnokának, Hentzi vezérőrnagynak a szobra régóta szálla volt az ellenzéki ifjúság szemében. Most kalapácsokkal verték szét, s a hírt a pesti színházak aznap esti előadásán is bejelentették.²¹ A színházak egyébként is érzékenyen reagáltak a gyors változásokra. A Nemzeti Színház óvatos igazgatója, Ambrus Zoltán levette Szomory Dezső sikerdarabját a műsorról, mert az II. Józsefről – egy Habsburgról – szólt.²² A sajtó hangja kiélesedett. A *Népszava* publicistája Svájcba küldte az uralkodócsaládot, mondván, menjenek vissza, ahonnan jöttek. Hamarosan elkészültek a Habsburg-ház bűneit bemutató pamfletek is. A tomboló forradalmi mámor közepette már november 2-án is anakronisztikusan hatott, hogy a református egyház vezetői Baltazár Dezső tiszántúli püspök kezdeményezésére és megfogalmazásában hosszú körlevélben álltak ki a királyság fenntartása mellett: „a nép az erő, a korona a fék. A féktelen erő sírja önmagának.”²³ (A katolikusok jobban mérték fel a helyzetet, Csernoch János hercegprímás november 1-jei körlevelében a Nemzeti Tanács támogatására szólított fel, s *Te Deumot* tartott az ország visszanyert függetlenségért.)²⁴

Nemcsak azért hatott anakronisztikusan a kálvinista vezetők királypártisága, mert azokban a napokban senki más nem vállalta ezt nyilvánosan, hanem azért is, mert a Habsburg-ellenesség főleg a református többségű Alföldön talált visszhangra. A Jászkun Szövetség például a volt uralkodócsalád birtokainak zár alá vételével akarta visszaperelni azt a félmillió rajnai forintot, amellyel a jászkunok megváltották szabadságukat Mária Teréziától a 18. században.²⁵ De erős visszhangra talált a Habsburg-ellenesség a nagybirtok dominálta Dunántúl magyar falvaiban is. Esterházy Miklós gróf (az író Esterházy Péter dédapja) szerint a köztársaság gondolata már az első 48 órában valóságos rohammal ragadta meg Magyarország egész népességét.²⁶ A köztársaság a rend elleni lázadás volt, de nem „huszonöt zsidó” összeesküvése – mint azt már ebben a napokban terjesztette a suttogó antiszemita propaganda. (Menekül-

20 *Magyarország*, 1918. november 19., 10.

21 A Hentzi-szobor végzete. *Világ*, 1918. november 3.

22 II. József császár és a köztársasági kormány. *Az Újság*, 1918. november 22., 9.

23 Lásd: Baltazár Dezső: *A próbáltatások idejéből*. Méliusz, Debrecen, 1920. 92–95.

24 Persián Ádám kormánybiztos visszaemlékezései. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 704. 12. ő. e., 9.

25 Bakó Miklós felhívása. MNL OL K440. Magyar Nemzeti Tanács iratai, 1918–1919. X1511. 6997. doboz.

26 Esterházy Miklós: *Emléklapok 1918. nov. 1-től 1919. augusztus 2-ig terjedő időkből*. Szent István Társulat, Budapest, 1921. 14.

nie a zsidó Vázsonyi Vilmosnak és a kikeresztelkedett Szerényi Józsefnek kellett október 31-én, mert hűek voltak a királyhoz és ellenzői a forradalomnak.) A lázadást és felfordulást az addig lojális magyar parasztság csinálta, sőt a hűséges öreg cselédség. Csákváron a rendbontókban Esterházy gróf a szolgálatában megöszült benső cselédeknek harctérről visszatért fiait ismerte fel, akik kilőtték vadállományát, és köztársasági tanácsokat alakítottak a katolikus legényegyleti épületekben. A gróf úgy emlékezett, hogy aligha képzelhető el nagyobb öröm, „mint amit a magyarok éreztek ezeréves országuk és kultúrájuk összeomlásán”, még a leglojálisabb hadirokkantak is letépték tiszti rendfokozatukat és kitüntetéseiket.²⁷

A frontkatonák könnyebben, Károlyi Mihály azonban nehezebben szabadult öröklött monarchikus ösztöneitől. Nem volt hajlandó azonnal proklamálni a köztársaságot – végül a Nemzeti Tanáccsal, amely előtt november 1-jén este letették új esküjüket a miniszterek, a kormány abban állapodott meg, hogy hat héten belül az általános, titkos, egyenlő és nőkre is kiterjedő alkotmányozó gyűlés fog dönteni az állam- és kormányforma kérdéseiről. A következő hetekben azonban felgyorsultak az események, Németország november 9-én, Ausztria november 12-én proklamálta a köztársaságot, az új csehszlovák állam pedig november 13-án. Az antanthatalmak között, amelyek elismerését Károlyi kereste, ott volt a republikánus Franciaország és a republikánus Egyesült Államok, a november 13-án aláírt belgrádi katonai konvenciót pedig Károlyi, Jászi és kormányának többi tagja igyekezett úgy értelmezni, mint kormányuk *de facto* elismerését. (Erről szó sem volt.)

27 Uo. 12., 18. Esterházy leírja, hogy a király arcképét egy budapesti szocialista asztalos mentette meg saját falujának földműves katonáitól.

28 Károlyi-per, előkészítő irat. Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII.2.c. 36537/1921. 626.

29 MNL OL K27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 13., 2. pont.

Károlyi Mihály később – saját perében – úgy nyilatkozott, hogy főleg külpolitikai érdekekre figyelemmel járult hozzá a köztársasági államformához.²⁸ A november 9-i minisztertanácson Jászi éles hangon követelte a királyhoz és a parlamenthez való viszony tisztázását, s javasolta, hogy egy 500 főre kibővített Nemzeti Tanács proklamálja. Károlyi kérésére –

más elbeszélések szerint saját kezdeményezésükre – magyar arisztokraták utaztak a királyhoz Eckartsauba, hogy rábeszéljék a lemondásra. Az uralkodó hosszas ellenkezés után saját kezűleg írt egy rövid nyilatkozatot: visszavonul uralkodói jogainak gyakorlásától, s eleve elismeri azt a döntést, amely Magyarország jövőendő államformáját meghatározza. Ezzel a homályos megfogalmazású lemondással elkerülte a trónfosztás megalázó aktusát, s egy kiskaput is hagyott magának.

November 13-án a kormány végre elhatározta a köztársaság kikiáltását. A minisztertanács határozata „függetlenül a király elhatározásától” megállapította, hogy „Habsburg Károly nem uralkodója az országnak”.²⁹ Igaz, ezekben a napok-

ban a kormány nem talált ellenzékre állásfoglalásában. „Jelen pillanatban nagyon népszerű nálunk a köztársaság gondolata. Sőt gyanúsán népszerű” – írta a filozófus Lukács György, aki ekkor még nem volt kommunista.³⁰ Budapesten nem csupán a kispolgárság, hanem a nagypolgárság is a köztársasági államformában látta a jövőt. Jászi szerint Lipótváros pénzemberei azon gúnyolódtak, hogyan volt képes Károlyi a forradalmi hatalomra jutása ellenére a királynak felesküdni.³¹ De a régi rendszer politikusai is „átálltak” – vagy úgy tettek. Olyan meggyőződéses legitimista politikus, mint Pallavicini György örgróf is úgy nyilatkozott: „Tényleges köztársaság vagyunk, a királyság megszűnt. A köztársaság a nemzet érdeke.”³² A keresztényszocialista Huszár Károly, aki másfél hónappal korábban *A mi királyi családunk* címmel írt hódolatteljes könyvet a királyról és királynéről, igyekezett gyorsan kivonni a forgalomból a díszes albumot. De a konzervatív értelmiség fiatalabb nemzedékeit szintén magával sodorta a hirtelen jött republikánus áradat. Hóman Bálint, a Horthy-korszak későbbi emblematisztikus kultúrpolitikusa – ekkor ambiciózus fiatal történész – forradalmi szakszervezetet csinált munkahelyén, az Egyetemi Könyvtárban, s az „elmúlt történelemhez” sorolta egy rövid brosrúrában a régi dinasztikus rendszert. (1919 után aztán sikeresen, szinte nyom nélkül vont ki a forgalomból mind szakszervezeti múltját, mind e fiatakori botlásának összes nyomtatott példányát.)³³ Kollégája, későbbi szerzőtársa, Szekfű Gyula szintén lehetőséget látott a trónok hullásában – akár egy „szocialista köztársaságba” is szívesen hazajön, ha az európai és nem „Balkánország” lesz.³⁴ November 14-én a budapesti tudományegyetem jogi karának a küldöttsége Károlyi Mihálynál járt. Írásban is elkészített véleményük egyértelműen fogalmazott: a trón üresnek tekintendő, a trónöröklés feltételei sem állnak fent, mivel megszűnt a *Pragmatica Sanctio*-ba foglalt alkotmányos előfeltételek mindegyike, nevezetesen a társországok elszakadtak, s egyikben sem uralkodó már a király, s a kölcsönös védelmi kötelezettség sem teljesíthető.

Ez a szinte egyik napról a másikra fellobbanó és az egész társadalmat átjáró köztársasági láz visszaigazolta a kormány tagjainak előremenekülő politikáját. Mert előremenekülés volt ez inkább, mint tudatos politikai stratégia. Jászi barátja, az államtitkári funkciót vállaló Bíró Lajos ki is mondta: ha IV. Károly okosabban kezelte volna a forradalom előtti válságos heteket, „akkor ma Magyaror-

30 Lukács György: A köztársasági propaganda. *Világ*, 1918. november 10., 17.

31 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar feltámadás*. Magyar Hírlap, Budapest, 1989. 65.

32 Andrássy helyzete a forradalmi átalakulásban. *Az Est*, 1918. november 14., 4.

33 Vértessy Miklós: Hóman Bálint és Szekfű Gyula 1918-ban. *Valóság*, 1972/7. 57–58.

34 Szekfű Gyula levele Gábor Andornak, 1918. november 14. Idézi: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Budapest, 2015. 189.

szágon sokkal több érvet lehetne a monarchia mellett és egy nagy és talán döntő érvet nem lehetne a köztársaság mellett felhozni”.³⁵ Lukács György pedig arra figyelmeztetett, hogy a köztársaság önmagában semmit sem jelent, ha nem kapcsolódnak hozzá radikális szociális és gazdasági reformok. A Nemzeti Tanács körtáviratban fordult a megyei közigazgatás szerveihez, a főispánokhoz és törvényhatóságokhoz, valamint a vidéken ekkor már százasaival létrejött helyi nemzeti tanácsokhoz, ezekben kérték, hogy nyilatkozzanak a köztársaság mellett. Ezek a válaszok szinte egyöntetűen támogatóak voltak. Fehér holló volt az olyan távirat, mint Késmárk Nemzeti Tanácsáé, amely nem tartotta magát jogosultnak arra, hogy e kérdésben az „összes lakosság” véleményét képviselje, hanem azt kívánta, hogy az általános, egyenlő és titkos választójog alapján az „összpolgárság” döntsön az államforma kérdésében, vagy Kismartoné, amely egyszerűen hallgatott az államforma kérdéséről.³⁶ Sőt a köztársaság ezekben a napokban egyfajta

35 Bíró Lajos: Fegyelem! *Világ*, 1918. november 3., 1.

36 Topperczér Rezső elnök távirata. MNL OL K440. Magyar Nemzeti Tanács iratai, 1918–1919. X1511. 6994. doboz.

37 Katona Sándornak, az Esztergom megyei és városi Nemzeti Tanács elnökének üdvözlő levele és beszámolója az országos Nemzeti Tanácsnak. MNL OL K440. Magyar Nemzeti Tanács iratai, 1918–1919. X1511. 6994. doboz.

csodafegyvernek tűnt. A múlttal való megbékélés, a lázongó katonaság megnyugtatója, a nemzetiségek elvesztett lojalitásának visszaszerzése, a történelmi Magyarország területi integritásának megtartása mind a köztársaság kikiáltásától függött. Ahogy Esztergom szociáldemokrata nemzeti tanácsának vezetője írta: „Nemzeti tanácsaink azzal a hazafias indítvánnyal állnak elő, hogy a köztársaság haladéktalanul kikiáltassék, mert ezzel ez a bűnben fogant parlament kiengesztelné bűneit és elkerülhetővé válnék egy csonka alkotmányozó gyűlés, ha az elszakadni kívánó nemzeteink passzív rezisztenciát tanúsítanak. Más államforma el sem képzelhető, mert a katonaság volt itt az első, mely a köztársaságot követelte, és a mi meggyőződésünk az, hogy ez az egyedüli módja lenne ezeknek a nemzeteknek egy népköztársaság keretében való megtartásának. A köztársaság kikiáltása hatalmasan szolgálhatná az ország területi integritásának égető vágyát, mert befejezett tényt jelentene, mely az elszakadni akarók lelkében megerősítené a tényleges megújulásban vetett reményeket és felmentené őket a külön kis államszervezetek megalakításának majdnem megoldhatatlan problémájától. És még ha ezeket meg is oldhatnák, adva lenne azon gyűpont, mely köré tömörülhetnének anélkül, hogy kifelé kellene gravitálniuk és a bizonytalanság rémével küzdeniük.”³⁷

A megfogalmazás a wilsonista illúzió elsőprő erejét mutatja, ami ekkor több volt, mint politika: szinte eszkatologikus reménység. A nemzetiségi vidékekre szánt magyar propagandakiadványok a köztársaságot egyfajta eldorádóhoz ha-

sonlították. Egy több tízezres példányszámban osztogatott kétnyelvű röpirat például a magyar Alföld fehér kenyerét ígérte a felvidéki szlovákoknak, ha a republikánus Magyarországot választják a csehekkel szemben.³⁸ Hatástalanul, ahogy a román nacionalizmus sem hajolt meg a köztársaság zászlaja előtt. A köztársaság gondolata semmilyen pozitív hatást nem váltott ki a nemzetiségi vezetőkben, sem a nemzetiségi tömegekben. Az al-dunai Orsova kisvárosának német–magyar–román nemzeti tanácsa azt jelezte, hogy sajnálják, hogy egy ilyen fontos kérdés megoldása nem a népre bízott, kinyilvánítva, hogy a román nemzeti tanács sem a tanácskozásban, sem a határozathozatalban nem vett részt. „A Magyar Köztársaság turulmadara előtt mi is meghajtjuk a zászlónkat, kik a keleti határ vérzivatarait magyarként álljuk” – írták Gyergyószentmiklósról, de a veszélyeztetett székely végeken a magyar nemzeti öntudat köztársasági formában sem lett vállalható identitás. A gyergyószentmiklósiak táviratának idején a román csapatok már átjöttek a Kárpátok hágóin, s december elején Gyergyót megszállva, egyik első dolguk volt a magyar nemzeti tanács felszámolása, és vezetőjének, Vákár Artúrnak, a fentebb idézett távirat szerzőjének a letartóztatása. A demokrata köztársaság melletti kiállás volt a gyulafehérvári magyar nemzeti tanács utolsó üzenete is, mielőtt a románság teljesen átvette volna a városban az ellenőrzést, hogy két héttel később itt mondják ki Erdély elszakadását Magyarországtól.³⁹ Voltak, akik sejtették, hogy így lesz. De éltette őket a remény: ha a Magyar Köztársaság elbukik, akkor majd az egyesült Európa fogja a fájó sebeinket orvosolni: „Nemzeti Tanácsaink természetesen a területi integritás elvén állnak, ezt mindenképpen kívánják, azonban ha ez nem sikerülne, nem esnek kétségbe, mert az európai egyesült köztársaságok gondolatában rejlő vigasztaló eszme az eddigi országhatárok megszűnésének félelmes tervét esetleg elviselhetővé tehetné.”⁴⁰ A magyar intelligencia már az első világháború éveiben is érzékenyen reagált minden európai föderalista eszmére. A Naumann-féle *Mitteleuropa* terve, s vele vám- és egyéb akadályok nélküli közös gazdasági tér felvillanyozta Jászi Oszkárt és Szabó Ervint is, annak ellenére, hogy a porosz junkerek hazájából, a vilmosi Németországból érkezett – Kunfi Zsigmond meg is rőttá őket ezért. 1918 őszén már mindenki eltemette ezt az elképzelést, de az egységes Európa eszméjét korántsem. Az összeomlaskor a magyar értelmiség krémje egy rövid ideig a Monarchia népeinek „morális alapokon nyugvó államszövetségében” bízott, ahol „egyik nemzet sem akar ura lenni a másiknak”, és ahol történeti határok nem lesznek többé gátjai a gazdasági és kulturális érintkezés korlát-

38 A népköztársaság és a szabad tót nép. MNL OL K26. 1918-XLI-639.

39 Gyulafehérvár Nemzeti Tanácsa demokrata köztársaságot akar. 1918. november 13. MNL OL K440. Magyar Nemzeti Tanács iratai, 1918–1919. X 1511. 6994. doboz.

40 Lásd a 41. jegyzetet.

lan szabadságának. „Mert szent a haza, de még szentebb az emberiség!” – írta a kiáltvány szerkesztője, a katolikus Babits Mihály félreérthetetlen messianizmus-sal.⁴¹ A vallásos és hagyománytisztelő Babits ebben egy hullámhosszon volt a vallásos és hagyománytisztelő német-zsidó filozófussal, Martin Buberrel, aki szintén úgy gondolta, hogy „az emberiség nagyobb, mint az állam, s ennek kimondása ma sokkal inkább feladata minden istenben élő embernek, mint valaha is volt”.⁴² 1918

41 A magyar intelligenciához. *Világ*, 1918. november 3., 12.

42 Michael Löwy: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In Simon Róbert (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. ELTE ÁJK, Budapest, 1985. 221.

„nemzetellenes” pacifista messianizmusa zsidó és keresztény gyökerekből egyaránt táplálkozott. A szabadkőműves *Világ*-ban közzétett kiáltvány aláírói között Ady Endrétől Harsányi Zsoltig, Csók Istvántól Rippl-Rónai Józsefig, Lukács Györgytől Fogarasi Béláig és Bartók Bélától Kodály Zoltánig a magyar művé-

szet, zene, irodalom és filozófia megelőző és következő évtizedeinek legfontosabb alkotói találhatók, későbbi kommunisták és katolikusok, szabadgondolkodók és reformátusok egyaránt.

Ilyen körülmények között került sor 1918. november 16-án a Magyar Népköztársaság proklamálására az Országház kupolacsarnokában. Az eseményt megelőzte a régi képviselőház utolsó, alig negyedórás ülése, ahol a képviselők egyhangúlag megszavazták a képviselőház felosztását, majd rövidesen a főrendiház mondta ki, hogy „berekeszi” üléseit. Ezután következett a Parlament kupolacsarnokában a Nemzeti Tanács 1000 fős kibővített ülése, amelyen ott voltak a kormány tagjai, az egyházi méltóságok többsége, sőt még néhány negyvennyolcas honvéd is. Először Hock János tartott szónoki hírnevéhez méltó nagy hatású beszédet. „Ha nemzetünk történelmét felnyitjuk, egy évezredes temetőnek kapuján lépünk be” – kezdte szónoklatát, s végig a beszéden a függetlenségéért és Európa védelméért vérét ontó magyar nép áldozatos történelme bontakozott ki, egy kossuthiánus mártírológia a világháború barbárságába vezetett, becsületesen harcoló, de „félrevezetett nemzetről”. Hock a tömegsírokban nyugvó vagy „kihűlt mellel” Volhínia mocsaraiban fekvő halott katonák hősi áldozatára hivatkozott, majd egy patetikusan az emelvényhez vezetett ’48-as honvéddaggastyánnak is azt mondta, nem lett rokkant és elnyomott vértanú hiába – a köztársaság új életet ad majd a jövőendő magyarság millióinak. Ennek zálogául Hock javaslatának értelmében rögtön két új nemzeti ünnepet kreáltak a jelenlévők: október 31-ét, a diadalmas forradalom napját, s november 16-át, amelyből még alig a fele telt el. Kevés nemzeti ünnepről mondható el, hogy még le sem játszódtak az eseményei, de már „örök időkre szóló nemzeti ünnepként” proklamálták az Országház kupolacsarnokában. Április 11-ét és a többi „királycafrangos” ünnepet pedig a lomtárba küldte Hock szónoki hevülete.

(Azt, hogy a köztársaság első évfordulóján, 1919. november 16-án Horthy Miklós fog bevonulni Budapestre, hogy tetemre hívja „a bűnös várost”, sem Hock, sem Horthy nem sejtette, utóbbi ekkoriban polgári ruhában a Hadügyminisztérium folyosóit járta állásért kopogtatva – hiába.) Hock ezután bejelentette a király lemondását, a képviselőház és főrendiház feloszlását, hozzáfűzve, hogy ha ezen lemondások és feloszlások meg nem történtek volna, „a forradalom erejével ezeket mi megszüntettük volna”.⁴³ Ezután következett Magyarország önálló és független népköztársaságként való államiségének kimondása, illetve annak elfogadása, hogy Magyarország alkotmányát az új választójog alapján összehívandó alkotmányozó gyűlés határozza meg. A hivatalos elnevezés tehát a népköztársaság lett, de a szónokok ezzel egyenértékűként használták előtag nélkül is, jelezve, mennyire cseppfolyós és kialakulatlan volt az államformaváltás ideológiai tartalma.

⁴³ *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet. Függelék, 457–458.

A határozatokat Nagy György, az újjáalakult Köztársasági Párt vezére olvasta fel, s a jelenlevők alkotta Nagy Nemzeti Tanács vagy nemzetgyűlés úgynevezett néphatározatban rögzítette. (A jegyzőkönyv Nagy Nemzeti Tanácsról szólt, de a szónokok „Tisztelet Nemzetgyűlés!” megszólítással fordultak a jelenlevőkhöz.) Minden természetesen közfelkiáltással ment, ahogy az a határozat is, hogy a választásokig az állami főhatalmat a Károlyi Mihály elnöklete alatt álló népkormány gyakorolja, a Magyar Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával. A néphatározat kimondta, hogy a népkormány alkosson sürgősen néptörvényeket az általános, titkos, egyenlő, közvetlen és a nőkre is kiterjedő nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról, a sajtószabadságról, a nép esküdtbíráskodásáról, az egyesülés és gyülekezés szabadságáról, a földműves népnek földhöz juttatásáról. E célból a nemzetgyűlés az összes államhatalmat a kormányra ruházta át, a Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával, és azzal a korlátozással, hogy a határozati javaslatban felsorolt törvényeket azonnal bocsássák ki, és azok végrehajtásáról mielőbb gondoskodjanak.

Ez a fajta forradalmi törvényhozás példátlan volt addig a magyar történelemben, mivel a Nagy Nemzeti Tanács nem választott testület volt, de kétségtelenül nagy támogatottsággal bírt. Ez a támogatottság kifejeződött a csatlakozások és hűségnyilatkozatok százaiban, ezeket nem csupán az egyházak és az egyházi szervezetek teljes köre tette meg sokszor ünnepélyes formában, hanem a magyar gazdasági élet teljes vezérkara, a nagybirtokosokat tömörítő Országos Magyar Gazdasági Egyesület ugyanúgy, mint a nagyipar és banktőke szervezetei, a Magyar Kereskedelmi Kamara vagy a Gyáripárosok Országos Szövetsége. S természetesen a társadalmi élet legkülönbözőbb testületei. Sőt az „ellen-Nemzeti Tanácsnak” indult Nemzetvédelmi Szövetség is beszüntette tevékenységét, és

behódolt. Vezetője, a jezsuita Bangha Béla folyóiratában, a *Magyar Kultúrában* publikált vezércikkben jelentette ki, hogy a régi rend a maga bűneivel, mulasztásaival s korhadtságaival nemcsak a demokráciának állt útjában, hanem legalább ugyanolyan mértékben a keresztény etika érvényesülésének s a hitélet szabad fejlődésének is.⁴⁴ Prohászka Ottokár pedig tisztséget is vállalt a Fejér megyei Nemzeti Tanácsban.⁴⁵ Néhány nap múlva a Katolikus Nagygyűlésen azt fejtette, hogy a katolikus egyháznak nem lesz nehéz a szociális és demokratikus eszmék

44 Bangha Béla: A demokrácia győzelme. *Magyar Kultúra*, 1918. november 20., 354.

45 Tengely Adrienne: *Magyar egyházak a forradalmak korában*. Líceum, Eger, 2011. 86.

46 8 órai Ujság, 1918. november 26., 8.

47 Ravasz László: Hogyan állunk? *Út*, 1918. november–december, 179–185.

útján járnia, mert az evangélium tele van demokratikus ideálokkal.⁴⁶ Ravasz László erdélyi református püspökhelyettes azt írta: „Most csak egy párt lehet Magyarországon: *köztársasági*, mert az ezzel ellenkező véleménynek vagy oktalanság, vagy nemzetellenes bűn most megnyilvánulni.”⁴⁷ Mindezen csatlakozások tarka kavalkádján túlmenően a

legfontosabb mégiscsak az volt, hogy a vidéken alig két hét alatt létrejött nemzeti tanácsok százai (több helyen a plébános vagy a lelkész vezette őket), mintegy a közvetlen demokrácia letéteményeseiként, lojalitásukról biztosították a Nemzeti Tanácsot és a köztársasági államformát. A néphatározat így alkotmányosság és forradalmiság között lebegett, de az ambivalenciát ekkor elfedte az eufórikus hangulat. Kétszázezer ember várta kintről a proklamációt, budapesti polgárok, illetve az elővárosok és külvárosok nagyüzemeinek szervezett munkásai. Kamerák tüzében, ahogy ez már két évvel korábban, az utolsó magyar királykoronázáson 1916 decemberében történt. A kosztüm és a díszlet azonban teljesen más volt. Nem Bánffy Miklós tervezte historizáló színpadiassággal, hanem a modern magyar festészet vezető alakja, Kernstok Károly puritán egyszerűséggel. Díszmagyarok sorfala és udvari bandériumok helyett az ünnepség koreográfiája erősen 1848-ra hajazott, a kápolnai csata utolsó, életben lévő hőseivel, Budapest összes cigányzenekarának felvonulásával, nemzeti zászlókkal és a szüntelenül felsíró kuruc és '48-as dalokkal. A Kossuth-nóta strófáit átköltötték, s Károlyi Mihállyal helyettesítették. Transzparenszek tömkelege jelezte, hogy a köztársaság elnöke Károlyi Mihály. A nemzeti színű zászló mellett már észrevehető tömegben ott voltak a vörös lobogók is, az ünnepség impozáns tömegeit jórészt a fegyelmezett munkások alkották. (Ezekben a hetekben a szakszervezetek tagsága hetenként tízezerrel emelkedett.)

Károlyi arról beszélt, hogy széjjel kell tépni a múltat. Később szemére hányták azt, amivel *akkor* mindenki egyetértett – Prohászka Ottokártól Jászi Oszkárig. Károlyi beszédének a fontosabb része viszont annak az utópiának a hosszas kifej-

tése volt, amely szerint a pacifizmus a jövő politikája Európában. Károlyi meg volt arról győződve, hogy a lövészárkok tapasztalata nem széjjelválasztotta, hanem összehozta az embereket, s a frontbarátkozásokhoz hasonlóan „a pacifista program a jövőben össze fogja foglalni az összes népeket, amely a jövőben biztosítani fogja minden népnek a függetlenségét, biztosítani fogja minden nemzetnek önállóságát és biztosítani fogja minden polgárnak szabad fejlődését, mert ez a pacifista program ma [...] világprogram”.⁴⁸ Károlyi, aki 1916 augusztusában „tigrisként” akarta védeni Erdélyt a románoktól, akit a király még egy hónappal korábban is „ultranacionalistának” tartott, akit a nemzeti színekkel lobogós forradalom juttatott hatalomra október 31-én, most, bő két héttel később azt gondolta, hogy a nacionalizmusnak leáldozott. Elődeivel szemben Károlyi megértette a háborús kimerültség pszichológiáját, azzal azonban nem számolt, hogy a lövészárkok pacifizmusa egy hullámzó és eldöntetlen küzdelem rövid szavatosságú terméke volt. Az összeomlás után egyszerre kirajzolódott: győztesek és vesztesek állnak szemközt egymással. Károlyi ekkor, a köztársaság proklamációjakor szakított végleg azokkal, akik – mint Milotay István – „az önző és mély nacionalitás kultuszában” látták a sikert és boldogulást.⁴⁹ Beszédében a köztársaság nemzeti jellegének már néhány frázissal sem adózott, de ez később végzetes tévedésnek bizonyult. Deficitje ugyanis csak a vesztesek nacionalizmusának volt. Milotay – Károlyi rosszakarója – jól látta, hogy az új, nagyratörő állami alakulások, a csehek, a románok, az ukránok, a délszlávok és a lengyelek nem beszélnek pacifizmusról, világképről. Károlyinak arról is tudnia kellett, hogy a győztesek nacionalizmusa a demokratikus és föderalista magyar politikát a magyar imperializmus álruhájának vélte. Buchinger Manó, a Szociáldemokrata Párt jól tájékozott külügyese 1918. október legutolsó napjaiban Svájcban járva megdöbbenően tapasztalta, mennyire hatalmába kerítette a nacionalista mámor a magukat győztesnek érző cseh, román és délszláv munkásmozgalmi vezetőket. Beszámolójában Shakespeare *A velencei kalmárjából* veszi a hasonlatot az emigrációs nemzetiségi politikusok követeléseinek bemutatásával: „Shylock nem követeli nagyobb rátartisággal a velencei nemes testéből neki kijáró font húst, mint ahogy ezek a nemzetek bíróságától mindazt, amire az antant-hatalmaktól állítólag már ígéretet is kaptak.”⁵⁰ Varga Jenőt, a kiváló gazdasági szakértőt Prágába küldte ugyanezekben a napokban a szociáldemokrata pártvezetőség, s ő is elutasítással tért vissza: csak akkor ismerik el a Magyar Nemzeti Tanácsot, ha az kifejezetten elismeri szlovák lakosságú területeinek Csehországhoz való csatolását népszavazás nélkül – azaz homlokegyenest

48 *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet. Függelék, 458.

49 Milotay István: Forradalom után. *Új Nemzedék*, 1918. november 9., 1.

50 Buchinger Manó: Az események és Svájc. *Szocializmus*, 1918. december, 552.

ellenkezőleg a wilsoni önrendelkezés elveivel.⁵¹ Hasonló tapasztalatokról számolt be a polgári radikális Supka Géza, aki már a Károlyi-kormány hivatalos kiküldöttje volt Prágában: a csehek be fognak vonulni a Felvidékre, Prágában a győzelmes antant láza viharzik.⁵² Jászi Oszkár Keleti Svájca pedig november 13–14-i tárgyalásain kapott kosarat a román nemzetiségi vezetőktől. A nemzetiségi munkásvezérek már az 1918. október 13-i szociáldemokrata kongresszuson érzékeltették,

51 Varga Jenő: Forradalmi impressziók Csehországban. *Szocializmus*, 1918. december, 554.

52 Hajdu Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése. III. kötet, 1925–1930.* Akadémiai, Budapest, 1991. 835–837.

53 Kővágó László: *A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben.* Akadémiai, Budapest, 1964. 67.

54 Erényi Tibor: Magyar köztársaság 1918–1919-ben. In Pölöskei Ferenc (szerk.): *A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon.* Cégér, Budapest, 1991. 33.

hogy az alakuló nemzeti utódállamokkal fognak tartani, sem Károlyi, sem a Jászi Keleti Svájca iránt nem mutattak elfogadást, ez utóbbit a horvát sajtó „magyar tragikomédiának” minősítette.⁵³ Jászi Oszkár vagy Babits Mihály föderalizmusának Európa más országaiban is voltak értelmiségi hívei, nem is csekély számban, de csak Magyarországon alakult ki olyan hatalmi vákuum, ahol ez a program ortodox meggyőződéssel képviselt kormányprogrammá lett. Ugyan-

akkor 1918. november közepén még akkora volt Károlyi tekintélye, hogy szinte mindenki esélyt adott Károlyi egyoldalú békepolitikájának, nemcsak a baloldaliak, hanem a nacionalisták és konzervatívok is, Gömbös Gyulától Ravasz Lászlóig, sőt még Milotay István is reménykedett a „krisztusi pacifizmus” megalázkodásának sikerében, hiszen Károlyi és kormánya minden pacifizmusa ellenére sem tagadta meg a korábbi magyar politika sarokkövét, a magyar területi integritást. A Magyar Népköztársaság tehát születésének pillanatában is a pacifizmus magányos és paradox politikája volt, amely nem tagadta meg a célt, amiért elődei világháborúba mentek. Ezt a kétértelműséget egyébként tükrözte a Károlyi-kormánynak szikratávírón a világ nyilvánosságához intézett üzenete, amely a „Magyar Nemzeti Népköztársaság” kikiáltását adta hírül.⁵⁴ Míg Hock János az önálló nemzeti fejlődés zálogát, Károlyi a pacifizmus világprogramjába való beilleszkedést látta november 16-ában, a köztársasági ünnepség utolsó szónoka, Kunfi már „a szegénység és gazdagság nagy küzdelmében” akart döntő eredményt elérni: „Nekünk a politikai demokrácia csak eszköz arra, hogy a munkanélküli jövedelmeket kiküszöböljük a társadalomból.” Bizonyos mértékig mégis ő volt a legrealistább. Tudta, hogy az élelmiszer-ellátás, a fűtés kulcsfontosságú lesz az új rendszer túléléséhez. Ezért az angol, francia és a cseh munkásvezérektől a nemzetközi proletárszolidaritás nevében teljesen konkrét dolgot kért – szentet: „ne akadályozzák meg azt, hogy ide bejusson az a szén, melyre az élelmezés, a katonák hazaszállítása és a munka produktivitása szempontjából egyaránt szükség van.”

A parlamenti ünnepség diadallal fejeződött be, a vezetők fürödtek a tömeg ünneplésében, további beszédek hangoztak el Károlyitól, Jászitól, Bokányi Dezsőtől, sőt egy rövid és komor biztatás a pesszimista Garami Ernőtől is. Csak egy momentum volt zavaró, a parlament felett repülőgépek jelentek meg vörös színű röplapokkal, Lenin és Szverdlov üzenetével, amelyben „Magyarország katonáit, parasztjait és munkásait” szólították fel a szocialista köztársaság kikiáltására. Kun Béla még csak úton volt Magyarország felé, de az anarchista forradalmi szocialisták beépített embereik révén már megszerezték a csepeli szikratáviró által vett orosz üzenetet, amely a tőkésekkel való leszámolásra szólított fel, munkás- és katonatanácsok alakítására, azaz a frissen létrejött polgári rend megdöntésére. A kommunizmus ekkor ért kulturális befolyásának zenitjére szerte Európában, de leginkább ott terjedt sikeresen, ahol a nacionalizmus csődöt mondott céljaiban, tehát a háborús vereség sújtotta Németországban, Ausztriában és Magyarországon.⁵⁵ Magyarországon 1918. november közepén még csak a forradalmi szocialisták anarchista értelmiségének szűk csoportjai voltak fogékonyak a világforradalmi illúzióra, de hamarosan a fegyelmezett szociáldemokrata vezetés sorait is

55 Leszek Kołakowski: A kommunizmus mint kulturális jelenség. 2000, 1989/1. 8–12.

kezdte megbontani a marxista eszkatológia azonnali megvalósítását ígérő bolsevik politika. Ez a fejlemény aztán a következő hónapokban végzetesen kisiklatta a magyar köztársaság vereségben fogant baloldali pillanatát. „Holt-tenger” lett, ahogy Illyés Gyula máig aktuálisan megírta a *Kora tavasz* kezdő oldalain.

HUNYADY GYÖRGY

A DEMOKRATIKUS KÖZVÉLEMÉNY REMÉNYE

A közvélemény-kutatás távlati beláthatatlanok,
mert amikor a közös akarat megállapítását a választási eljárások és parlamenti viharok
szenveldéyeinek és véletlencinek zűrzavarából a tudományos megfigyelés szelíd fényébe emeli,
a tudományt érvényesíti a politikában.

A tudomány a haladó politikának legmegbízhatóbb szövetségese!
Horváth Barna (1945)

Standeisky Éva gazdag forrásokból merítő és fogalmi-stiláris tisztaságot tükröző írásaiban – 1945-ről vagy 1956-ról szólván¹ (2005, 2010, 2015) – keresi és meggleli a demokrácia töredékes hazai múltját, érzékeli és bemutatja e demokrácia színárnyalatait, gondol arra és gondoskodni akar arról, hogy legyen folytonosság a demokrácia történeti hagyományában. Nincs könnyű dolga: meg kell állapítania, hogy 1918 emléke nem volt életteli és jótékony 1945-ben. '56 ugyan sokak szemében visszatérés volt a '45-ös időkhöz, a rendszerváltás pedig visszahivatkozott a szabadság szellemének felidézésekor '56-ra s a jogrend újraépítésekor '45-re, de ezen ténszerűségekre lassan mintha árnyék borulna. Tagolatlanul elsikkad az 1940-es

1 Standeisky Éva: Remény és szorongás. – Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések. In Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945*. 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 54–91.; Standeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Kalligram–1956-os Intézet, Budapest, 2010; Standeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág, Budapest, 2015.

2 Lénárt András: „Nevet nem szabad kérdezni!” – Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1948 között. In Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): i. m. 146–175.; Vásárhelyi Mária: 1945 megítélése a közgondolkodásban. In Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): i. m. 183–198.

évek második felének minden különbsége, sőt az 1945 után egymást váltó markáns politikai rezsimok – sokak homályosuló emlékezetében és az erőteljes antikommunista propagandában – egybe mosódnak, hovatovább '45 sem lesz más, mint a nemzeti önrendelkezést tipró idegen uralom valamiféle halvány választvonal. A közvélemény megszólaltatásának ténye és mégoly csendes hangja 1945 és 1949 között viszont másról tanúskodik, a közvélemény kutatásában megtalált folytonosság pedig reményt kelt a tekintetben, hogy az értékörző történeti realizmusnak meglesz a helye és konstruktív szerepe a demokráciát őrző és életető

közvéleményben. Ehhez próbálok – nem előzmények nélkül² – szociálpszichológus szakmám szerint adalékokkal szolgálni.

A demokratikus közvélemény és kutatásának amerikai iskolája

A népuralom Magyarország 20. századi történetében többnyire akkor jelent meg, amikor a központosított államhatalom erős külső behatásra megrendült és összeomlott. Így volt ez a két világháborút követően (e tekintetben határesetnek tekinthető a sztálinizmus téveteg bomlása a szovjet birodalomban), s bizonyosan idesorolható magának a szovjet birodalomnak világháborús vereséggel felérő önfeladása is. Ilyenkor tört nálunk élményszerű erővel felszínre a szabadságigény, vette kezdetét a társadalom önszerveződése, de a külső erőter a demokrácia megszilárdulását, normarendszerének kiépülését és folytonosságát rendre meggátolta, a rendszerváltás 1989–90-es történeti fordulatának egyedüli kivételével. Most az európai csatlakozás és befogadás, az amerikai szuperhatalom világszerte exportált politikai elvei és gyakorlata – a kinyilvánított szándékok szerint – kívülről mind támogatják a demokrácia intézményes rendjének hazai működését, egyedül az intézményrendszert kitöltő közszellemen múlik, hogy mennyiben reményteli a demokrácia jövője Magyarországon.

Ennek a közszellemnek, a *demokratikus közvéleménynek* bizonyosan vannak *minőségi ismérvei*. Önmagában az autokratikus hatalom megbicsaklott és levitézlett válfájának elvetése ezeket nem meríti ki. Magától értetődő az embertelen kirekesztés és a kiszolgáltatottságra vezető egyenlőtlenség tilalma. Ahhoz kell keresni biztosítékokat, hogy a felfokozott és végtelenített hatalomösszpontosítás igénye nem kap teret, jogállami keretekben kontroll alatt áll, és technikailag kizárt. Kettős azonosulásra van szükség, amely egyfelől a szabadon megválasztott véleménycsoporthoz fűz, másfelől viszont elkötelez egy olyan politikai rendszer mellett, amely a többségi-kisebbségi vélemények átrendeződését olajozottan tűri és követi. A társadalmi különbségek mobilitást gátló megmerevedését vagy e különbségeknek az életminőség tömeges romlására vezető kiéleződését le kell küzdeni, különösen egy olyan országban, ahol az életnívó történeti távlatban visszamaradt. Ehhez nem vezet más út, mint a közbeszéd nyíltsága, a problémákat elfedő és a közfigyelmet elterelő kommunikáció kerülése, a jó társadalmi közérzetet megalapozó értékekre épülő, öntudatot erősítő nevelés. A konstruktivitást és a realizmust kell egyesíteni a jövő kilátásai és várakozásai tekintetében csakúgy, mint a múltra nézve, amikor rá kell mutatni a szabadság és egyenlőség sérelmeire és az ezen értékekhez való közeledés eredményes kísérleteire.

A két fogalom – a demokrácia is és a közvélemény is – bonyolult dolgokra utal, sok nézőpontból nyernek többféle értelmezést, de összetartozásuk mégis elég nyilvánvaló.³ A hatalom, az egész

3 Illusztrációként lásd Horváth Barnának a mottóban idézett művét: Horváth Barna: *Demokrácia és jog*. In Erdei Ferenc et al.: *Demokrácia*. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest, 1945. 46–68., illetve John C. Ranney: *Do the Polls Serve Democracy? Public Opinion Quarterly*, 1946/3. 349–360.

társadalmat uraló államhatalom mindenkor rá van utalva közegére, azt erővel vagy ráhangolással együttműködésre kell készítenie. Így van ez még a feudális uralkodóknál is, amint erre a politológiai alpmű, Machiavelli fejedelemnek szánt tanácsai a maguk szenvtelen racionalizmusával rámutatnak. S így van ez a jogállam haladottabb válfajainál is, amikor kitüntetett csoportok vagy deklarált módon a társadalom belátással rendelkező tagjai választják vezetőiket, és legalább közvetve befolyásuk alatt tartják a közügyek szabályozását és intézését. A demokratikus berendezkedés azt ígéri, hogy a politikai vezetők és irányok megválasztása a többségi akarattól függ, és az autokratikus rendszereknél zökkenőmentesebb dinamikáját épp az biztosítja, hogy szabályozottan követi a megoszló és változó közakarat hullámverését. A sokágú, sokrétű, erős hatásoknak kitett, képlékeny közvéleményt nem minden ok nélkül tekinthetnénk *organikus szerveződésnek*, amelyben csoportok és személyek változó helyzetekben eltérő súlyt kapnak. Ez leképeződik, de erősen torzulhat is a tömegkommunikációban, miközben ma felszabadultabban érvényesül az elektronikus kapcsolatháló szociális médiájában. Ugyanakkor a választások kitüntetett demokratikus intézménye egy kimerevített pillanatban az egymás mellé sorakozó *egyéni vélemények mechanikus összképét* nyújtja. Ennek mintáját követve és ennek előképét ígérve az egyéni állásfoglalások egységeiből indul ki a közvélemény kutatása is, amely a demokratikus közélet természetes *kísérője, bejósolója* és mért eredményei révén *oda-vissza ható befolyásoló tényezője*. A választás logikájához igazodik tehát a közvélemény-kutatás figyelme és metodikája, de a közkeletű vélekedések *mintavételen, egyéni kikérdezésen és összehasonlító csoportelemzésen nyugvó vizsgálata*

4 Angelusz Róbert: *Optikai csalódások*. Pesti Szalon, Budapest, 1996; uő: *A láthatóság görbe tükrői – Társadalomoptikai tanulmányok*. Új Mandátum. Budapest, 2000. Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terstyéni Tamás (szerk.): *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Gondolat, Budapest, 2007; Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásai*. Gondolat, Budapest, 1971.

a politikan túl gazdagon kamatozik a gazdasági szférában és a viselkedés kulturális mintázatának felderítésében is. A vélemények számbavétele természetesen csak felzet:⁴ a vélemények kinyilvánítása társadalmilag és pszichológiailag is szűrt, alatta rejtett rétegek húzódnak, megannyi szóbeli-szimbolikus aktusban jelentkezik, ezek azonban nem sűrítik

magukba mindazt, ami a cselekvő viselkedésben jut életszerűen kifejezésre. A demokrácia működésének a véleményvilág áramlása és ennek pillanatfelvételei szerkesztés és kiiktathatatlan részét képezik.

A *közvélemény fogalmát* elsőként Walter Lippmann (1922), a nagy tekintélyű amerikai publicista tette éles elméjű és kritikus tudományos elemzés tárgyává. Ő nem a köz (public) és a vélemény (opinion) meghatározásánál és egymásra vonatkoztatásánál időzött el, hanem a köznapi gondolatáramlás jellegével foglal-

kozott, amint ebben a tények felfogása és kiértékelése desztillált általánosítások, a *sztereotípiák szintjén és révén* megy végbe (mintegy elővételezte a szociális információfeldolgozás menetére és buktatóira vonatkozó, jó fél századdal később jelentkező és elburjánzó szociálpszichológiai kutatásokat). Az empirikus szociálpszichológia amerikai úttörője, Floyd Allport írta a közvélemény-kutatás világvizonylatban mértékadó folyóiratának 1937. évi első számában azt az irányt szabó tanulmányt, amely a társadalomtudomány *módszertanának individualizmusát* (s tán ennek burkában az amerikai közszellem individualista értékrendjét is) szembeállította azon felfogással, hogy lenne *kollektív forrása, megszemélyesíthető alanya, folytonos hordozója* a közvéleménynek. Utóbbit ő viszont lényegében a közérdeklődésre számot tartó tárgykörök és álláspontok szituatív megítélésének tekintette számos, ebben aktuálisan involvált egyén részéről, akik – jórészt konfliktusos módon – reflektálnak egymás megfogalmazott véleményére, tettere készen és célratorően.⁵ Az atomizált vélemények aktuális-organikus szerveződésének gondolata tér vissza már a 40-es és 50-es évek fordulóján az oly termékeny szociálpszichológus, Leonard Doob munkájában is, amely a politikai nézőpontból releváns véleményalkotást a célzott propaganda aktív véleményalakításával együtt szemléli és elemzi.⁶ A tárgykörökhöz, a felmerült álláspontokhoz való viszonyulás, illetve a mérlegelés nyomán születő döntés és a kifutó viselkedés mind értékelő jellegűek, ezért is fonódik össze egymással a *közvélemény és az attitűd kutatása és irodalmuk*. A közvélemény megoszlásának és politikai érvényesülésének mérése szempontjából hálás feladat annak feltérképezése, hogy milyen dimenziókban jelentkeznek markáns és tartós attitűdkülönbségek, és hogyan jellemezhető egyének és csoportok pozíciója ebben a dimenzionált szellemi térben.⁷ (Érdemes lehet itt elidőzni, bár jelen írásunk kereteit és céljait meghaladja, hogy tulajdonképpen milyen viszony van az egyes kihegyezett véleménykérdések megválaszolása és az egyének elvben karakterisztikusan rögzült attitűdjei, e két társadalmi megoszlása között. Ennek megválaszolása fontos annak a messze vezető kérdésnek az elbírálásában,⁸ hogy vannak-e tartós, koherens eszmei mintázatok az alkalmilag szondázott vagy választásokon kibukó egyéni vélemények mögött, vagy ilyen értelemben a vélemé-

5 Floyd H. Allport: Toward a Science of Public Opinion. *The Public Opinion Quarterly*, 1937/1. 7–23.

6 Leonard W. Doob: *Public Opinion and Propaganda*. Holt, New York, 1948.

7 Forrest P. Chisman: *Attitude Psychology and the Study of Public Opinion*. The Pennsylvania State University Press, University Park, 1976; Marvin E. Shaw – Jack M. Wright: *Scales for the Measurement of Attitudes*. McGraw-Hill, New York, 1967; Stuart Oskamp – P. Wesley Schultz: *Attitudes and Opinions*. 3rd ed. Erlbaum, New York, 2005.

8 William J. McGuire: A poli-psi kapcsolat: egy hosszú történet három szakasza. In Hunyady György: *Történeti és politikai pszichológia*. Osiris, Budapest, 1998. 2–17.

nyek kavalkádja esetleges, legfeljebb szituatív, a demokratikus intézményrendszerben megjelenő és érvényre jutó közvélemény racionálisan nem szervezett, jórészt „csak” érzelmezérelt.)

Nem véletlen, nyilvánvalóan jellemző, hogy a közvélemény természetének latolgatásán túl tényszerű megragadásának kísérletei és mintái is az Egyesült Államokhoz kötődnek. Jean Converse, e történet jeles alakja *a felmérések három gyökerét* – a szociális állapotokról való leíró tájékozódást, a pszichológiai és szociológiai attitűdmérés elegáns rokonságát, valamint a gazdasági érdekű piackutatást a 19. század legvégére, a 20. hajnalára vezeti vissza.⁹ Beszámol arról, hogy a század derekán a bevándorlási hullám és a háborús szükségletek hogyan alapozták meg és járultak hozzá az alkalmazott társadalom- és véleménykutatás intézményesedéséhez és intézményi gócpontjai kialakulásához. A New Deal válságos idején a Roosevelt-adminisztráció hozott létre olyan – állami projekteket szolgáló – szakmai apparátust, amely ambiciózusan fejlesztette a mérések módszertanát, a mintavételre – beleértve az országos reprezentációt – ügyelt, és szellemi hidat épített az elméleti-kísérleti attitűdkutatás felé. A Cattell által ösztönzött úgyszólván *pszichológus korporáció* – anyagi feltételek kitermelését is célzó – közvélemény-kutatása elsőként 1932-ben jelent meg. A harmincas évek közepére már a markáns véleménykutató egyéniségek egész csokra jelentkezett minőségi sajtóorgánumokhoz kötődő vállalkozásával. Crossley (*Literary Digest*) és Roper (*Fortune*) mellett ekkor tűnt fel *George Gallup* is, aki egyetemi pozíciókkal váltogatva hirdetési ügynökségi szerepvállalását. Mindeközben 1935 októberére létrehozta a Gallup Poll intézményét, amely utóbb vezető lapok sorának volt visszatérő szereplője, és világszerte névadójává vált a közvélemény-kutatásnak általában. Kielezett

9 Jean M. Converse: *Survey Research in the United States, Roots and Emergence 1890–1960*. University of California Press, Berkeley, 1987.

politikai helyzetben, 1936-ban szembe mert fordulni a tekintélyes *Digest*tal, és megjósolta Roosevelt újráválasztásának sikerét (aminek mértékét ugyan – bár vitapartnerétől eltérően az alacsonyabb

jövedelmű társadalmi csoportokra is kiterjedt mintája – ő is alábecsülte). Az újságíró professzora volt nemcsak elvont elemzőként, hanem gyakorló mesterként is, és e minőségében is szuggesztív erővel képviselte, hogy ez az új kutatási irány *egyszerre képes* jól szolgálni *a tudományt és a demokráciát*. Aggálytalan volt mindkét vonatkozásban, és e kettő összekapcsolásának tekintetében is (eltérően a korábban már említett Lippmanntól, aki magával a közvéleménnyel, és Doobtól, aki a véleménykutatás tudományosságával szemben volt skeptikus). Gallup kortársa volt a Bécsben doktorált Paul Lazarsfeld, aki a fasiszta térhódítás idején Rockefeller-ösztöndíjjal érkezett az Egyesült Államokba, és pszichológiai szenzitivitását megőrizve az empirikus társadalomkutatás módszertanának (különösen

a változások vizsgálatának) avatott szakértője lett.¹⁰ Az általa a Columbia Egyetemen évtizedes távon vezetett alkalmazott társadalomtudományi kutatóegység gondozta, majd talán ki is sajátította Hadley Cantril (és társa, Frank Stanton) projektjét a rádió pszichológiai és kulturális hatásairól. Cantril (Galluppal együttműködve) utóbb a legkényesebb kormányzati kérdés kutatója lett, amikor az Egyesült Államok izolációjának és/vagy háborúba lépésének megítélését kutatta a közvéleményben. Ő lett a mértékadó szaklap, a *The Public Opinion Quarterly* szerkesztőinek egyike, egy időben vezette a princetoni The Office of Public Opinion Research (OPOR) nyilvános céget, miközben annak független lebonyolító apparátusával fedett elnöki-kormányzati megbízásokat teljesített a háború előtt és alatt. Ez idő tájt katonai, civil és külföldi terepen magasan szervezett véleménykutatások folytak,¹¹ amelyeknek válogatott szakmai eredményeit *Szociálpszichológiai tanulmányok a második világháborúban* című négykötetes kiadványsorozatban tették közzé.¹² Az 1946-ban már és még kivételes megbecsülésnek örvendő vélemény- és attitűdkutatást McNemar hiperkritikus módszertani szemléje támadta meg, amelynek célkeresztjében az OPOR eredményei álltak.¹³ A politikai és gazdasági gyakorlatot szolgáló közvélemény-kutatás és a szociológiai és pszichológiai tudományterületeken jobban beágyazott attitűdkutatás összefonódása hosszabb távon többek között talán ezért sem valósult meg, a véleménykutatás vezéralakjai azonban létrehoztak rangos egyetemi kutatóintézeteket (a Columbián, Chicagóban, a michigani Ann Arborban). E tekintetben kivétel volt Cantril, aki 1955-ben az OPOR vezetését millió dolláros Rockefeller-életösztöndíjra cserélte fel, és ezt követően komparatív jellegű másodelemzéseket végzett (többek között 1958-ban a francia és olasz Gallup-filialék adatainak felhasználásával az ezen országok nagyszámú kommunista választóinak mentalitásáról *A kétségbeesés politikája* címen).¹⁴ Az amerikai közvélemény-kutatás fénylő felfutást élt át épp a világháború előtt és idején, s bizonyos, hogy hasznos szerepet játszott demokratikus államok világháborús küzdelmében. Ez utóbbival kapcso-

10 Paul F. Lazarsfeld – Morris Rosenberg: *The Language of Social Research*. The Free Press, New York, 1955.

11 Frank Tibor: 'Public Morale' – az amerikai közgondolkodás befolyásolása és mérése a második világháború előestéjén. In Fülöp Márta – Szabó Éva (szerk.): *A pszichológia mint társadalomtudomány – a 70 éves Hunyady György tiszteletére*. ELTE Eötvös, Budapest, 2012. 275–292.

12 A sorozatot a társadalomtudományi kutatási tanács különbizottsága adta ki F. Osborn elnökletével, a legnevezetesebb az első két kötet lett, amely *Az amerikai katona* főcímet viselte: Samuel A. Stouffer – Edward A. Suchman – Leland C. DeVinney – Shirley A. Star – Robin M. Williams, Jr.: *The American Soldier*. Wiley, New York, 1949.

13 Quinn M. McNemar: Opinion-attitude methodology. *Psychological Bulletin*, 1946/4. 289–374.

14 Hadley Cantril: *The Politics of Despair*. Basic Book, New York, 1958.

latban szerintem értékrendi talajvesztésnek tekinthető, ha a véleményalakulás és a meggyőzés ezen módszeres vizsgálatát akár céljait, akár eszközeit tekintve a mili-táns fasizmus szellemi rombolásával rokonítjuk vagy hasonlítjuk össze.¹⁵ A közvélemény-kutatás új tudománya utóbb betagozódott a nagyfokú egzaktásra törekvő társadalomkutatás főáramába, és bár feledhetetlen ígéretet jelentett a politika demokratikus működtetésére nézve, ezt eleddig nem (de feltehetően ezután sem) tudta maradéktalanul valóra váltani.

A közvélemény homályos tükre a villanásnyi demokráciában

Magyarországon az intézményes formát öltő szakszerű közvélemény-kutatás a fel-szabadulás lendületével indult, és a totális kommunista hatalomátvétellel zárult 1945 és 1949 között.¹⁶ Mondhatjuk, hogy ennek a szervezett tevékenységnek a

fókuszában – hazánkban is – a politikai pártélet és -vetélkedés állt (a választások előrejelzése volt az 1945-ös kezdet,¹⁷ és szemlélatomást nagy figyelmet és szak-mai önvizsgálatot is indukált az 1947-es parlamenti választás is).¹⁸ E tekintetben három megfigyelést is tehetünk: egyrészt nemcsak az eredmények bemutatásának hangvétele, hanem a kérdésfeltevés és elemzés módja is tárgyyszerű volt. Más-részt az adatfelvétel szervezésében be-álló és fokozódó *torzulások* (önkéntes kérdezők, majd nyilvánvalóan baloldali szakszervezeti aktivisták igénybevétele kérdezőként) a feltárt helyzetképet any-nyiban nem homályosították el, hogy a közvélemény politikai *megosztottsága mindvégig* tükröződött benne, és példá-ul olyan árnyalatos sajátosságok is meg-

15 Lénárt András: i. m. 149.

16 Harkai Schiller Pálnak, a Magyar Közvélemény-kutató Intézet alapító igazgatójának az érdeme volt, hogy már 1944 márciusában, a finn béketapogató-zások örvéin közvélemény-kutatás folyt tulajdonkép-pen a különbke tárgyában. Lásd: Z. Karvalics László – Andreides Gábor: *A Magyar Távirati Iroda törté-nete 1945–1948*. Napvilág–MTI, Budapest, 2006. 97.

17 E közvélemény-kutatás kiváló pontosságáról nyil-atkozott Harkai Schiller Pál utóbb a bécsi rádióban. OSZK mikrofilm FM3/7398, 29 tekercs. Idézi: Z. Karvalics László – Andreides Gábor: i. m. uo.

18 MTI *A Magyar Közvéleménykutató Szolgálat je-lentései*. 1946–1948. Kéziratos kiadvány. (A további-akban: MKSZ) 1947/16. 1–49. oldal és 14. táblázat, valamint 1947/16a. 1–7.

19 MKSZ 1947/16. 12.

mutatkoztak, hogy a politikai vezetők személyes presztízseben és a pártpreferen-ciák megoszlásában jelentős eltérések voltak.¹⁹ Ebből is kiolvasható a kommunista baloldal erőteljes előtérbe nyomulása, és ugyanakkor fékezett és korlátozott tö-meghatása. Harmadrészt a magyar közvélemény-kutató szolgálat kimondott érté-kei közé tartozik a szűk belpolitikai érdeklődésen *sok irányba túlterjedő* figyelem, ami a mai történetkutatók számára is egy más forrásból nem meríthető többletet jelent, akár a kereszteződő politikai törekvések hátterének megértéséhez és ezen is túl a szó laza, tág értelmében vett „korszellem” érzékeléséhez.

Anélkül, hogy itt elvesznénk a részletekben, az eredményekre történő halvány utalással érdemesnek tűnik kiemelni a véleménykutatások bizonyos témáit. Így visszatérő kísérleteket tettek arra, hogy az 1945 nyomán *bekövetkező változásokat* a közfelfogás – szókimondóan *szubjektívnek* nevezett – tükrében vizsgálják.²⁰ Ennek sajátos módszere lett, hogy a legkülönbözőbb vonatkozásban tapasztalt elmozdulások mértékére kérdeztek rá évről évre: hogy alakult a gazdaság, az életszínvonal, a közélet demokratikus jellege stb. A változásérzékelés kutatása önmagában figyelmet és elismerést érdemlő nívó volt, akkor is, ha ennek a technikai kivitelezése felvetett kérdéseket. Egyrészt a kérdezettek számára – és itt különböző iskolázottságú és felkészültségű emberek nagyon differenciált együttesére kell gondolnunk – nehéz intellektuális feladatot jelentett, hogy a százalékban megadott elmozdulást két horgonyponthoz kellett mérni. A nulla pontot az 1945-ös állapotok jelentették, és a vélt-várt fejlődés 100 százalékát a gazdaság, illetőleg életszínvonal esetében a „békeidők”, a közélet demokratizálódása tekintetben „az ideális állapot” jelentette. Ez utóbbi célpontok különbözősége, elmosódott jellege a szó pejoratív értelmében is szubjektívvá tette a válaszadást, amit az sem könnyített, hogy a kérdezettek támpontként megkapták, hogy az előzőkben hány százalékos pozitív elmozdulásról tanúskodtak az országos szinten összegzett válaszok. Módszertani szempontból sem tekinthető optimálisnak, hogy hiányoztak olyan válaszlehetőségek, amelyek az 1945-ös állapotokhoz képest negatív változásokat fejezhették volna ki, mindamellett, hogy tudva tudjuk, hogy a háborús és társadalmi összeomlás 1945-ös időpontjához képest a pusztaság és konszolidáció minden életjelensége csak pozitívként jöhetett számításba. Ebben a keretben kell értenünk és értelmeznünk, hogy az éves nagyjátlag 1946-ban 18,6 százalék; 1947-ben 38,9 százalék és 1948-ban 42,4 százalék volt (ha a szintek közötti változásokat az előző év mutatójának százalékában

20 MKSZ 1947/3. 1–16., 1948/8. 1–15.

21 MKSZ 1947/7. 1–2.

fejezték ki, akkor mondjuk 1947 és 1948 között ez az elmozdulás 9 százalék volt, jelentős rétegkülönbségekkel, amelyek között a munkásnők válaszaiból kiolvasható 18 százalék excellált). Az *életnívóhoz* képest – az adatok szerint?! – szépen haladt a *demokrácia* fejlődése. Az átlag évről évre néhány százalékkal magasabb volt, 1947 és 1948 között az (1947-es mérőszám százalékában kifejezett) elmozdulás 16,4 százalék (amit az értelmiségi férfiak ugyan nemigen érzekeltek, viszont a kispolgárként besorolt férfiak nagyotmondása ekkor érte el a csúcst, szerintük a demokrácia előrelépése 31,2 százalék volt). A tapasztalatok, illetve ezek kinyilvánítása szempontjából korántsem közömbös, hogy ebben a kritikus történeti időszakban a megkérdezettek tulajdonképpen mit is tartottak demokráciának, illetőleg mennyire voltak képesek ezt a felfogásukat szavakba önteni.²¹ Amint erre a szakirodalom már korábban is utalt, a *demokratikus ország ismérvei* között – ki-

emelten az értelmiségiek körében – első helyen álltak a szabadságjogok („mérlegelt átlag” 25,9 százalék). A második helyen szerepelt a jogegyenlőség és jogállamiság (18,4 százalék), harmadik volt a népjólét és művelődés (13,5 százalék), amit relatíve a munkásemberek tartottak különösen fontosnak. Az egyéb, szórt kritériumok közül még említésre méltó lehet a (semmitmondó szófejtésnek tűnő) népuralom vagy ehhez csatlakozóan a többség uralma (7,3 és 1,1 százalék). Az osztálynélküliség és a javak egyenlő elosztásának perspektívája (4,9 százalék) érdemleges arányban elsősorban az értelmiségiek között merült fel. Az eszményi állapotok ezen vázlatos leírása után különösen figyelemreméltó, hogy a kérdezettek Magyarországot *demokratikus országnak tekintették-e* vagy sem.²² A válaszok mondhatni meglepően tömeges többséget tükröztek, azon megengedő, fellazító követelmény mellett is, hogy az ország demokratikus vagy „efelé halad”, a „mérlegelt átlag” (azaz az ország lakossági arányainak megfelelően súlyozott csoportvélemények együttese) csupán 53,5 százalék, amelyet, mondhatnánk, jól megközelít az ellenvélemény. (Eltérő igénynívóval kell számot vetnünk, de így is józanul tudnunk kell, hogy az angol közvélemény-kutató intézet az ő országukról szintúgy csak 50 százalékos pozitív választ kapott.)

Különösen tanulságos azonban, hogy a magyar kérdezettek ekkor milyen véleményt fogalmaztak meg a néhány év előtti – mondjuk így udvariasan – „erős” szövetséges németiséggel kapcsolatban. Az élesen megfogalmazott kérdésre – „Vé-

leménye szerint a német nép be akar-e illeszkedni Európa demokratikus népei közé vagy nem?” – a pozitív válaszok aránya nem éri el az egyharmadot, a ki-

22 MKSZ 1947/7. 3.

23 MKSZ 1946/1. 2–3., illetve MKSZ 1946/3. 4–5.

fejezetten elutasító válaszok viszont egyértelmű többségbe kerülnek (a „mérlegelt átlag” 55,2 százalék, ebből is kirívó az értelmiségiek markáns tagadó megítélése, 60,8 százalék). Több tényezővel is számot vethetünk, hogy a németeknek tulajdonított szándék megítélése ekkor miből is fakadt, mindenesetre a máig vezető történeti fejlemények ismeretében különösen azt a gyanút ébreszti, hogy *megmaradt a hazai közvélemény előítéletes jellege*, még ha előítéleteinek iránya radikálisan megváltozott is. Ebből a szempontból is figyelemre méltó, hogy a svábok kitelepítésének kérdésében – az események folyamán, 1946-ban – mi volt a lakosság véleménye.²³ Ha számot vetünk azzal a kétségtelen ténnyel, hogy a hazai sváb populáció jelentős része nemcsak rokonszenvet árult el a Harmadik Birodalom iránt, hanem annak állampolgárságára aspirált, akkor is különösen kemény közmegítélés volt, hogy a „mérlegelt átlag” egyértelműen helyeselte a svábok kitelepítését (42,8 százalék), sőt szigorítást követelt volna (35,1 százalék), míg enyhítésre csak a kérdezettek ötöde gondolt. A válaszok megoszlásában mutatkoztak társadalmi és nemek közötti különbségek, például a férfi „kispolgárok” képviselték a legmarkán-

sabban a szigorítás követelését, az értelmiség és a „kispolgár” nők voltak némileg visszafogottak e tekintetben.

A magyar társadalom felbolydult állapotára jellemző, hogy a Nagy-Budapest zsidóságának 1 százaléka kiterjedő kikérdezés szerint ekkor az érintettek 55 százalékos többsége mérlegelte a kivándorlás lehetőségét, amihez 10-12 százalékos habozó csoport is kapcsolódott (ezen belül, ahogy rafináltan fogalmaztak, „a múltban zsidónak számító keresztények” 40 százalékos arányban szerepeltek).²⁴

A közvélemény gondolkodási irányát és realitásérzését tükrözte, hogy a *háborús felelősség* tekintetében hazánk szerepét a kérdezettek kétharmada elismerte (67,6 százalék „mérlegelt átlag”), ugyanakkor ennél is nagyobbnak ítélték – pontosabban szólva többen felrótták – Szlovákia (74,2 százalék) és Románia (80,6 százalék) háborús felelősségét.²⁵ 1946 elején az *országhatárok* dolgában a lakosság mintegy fele reménykedett a néprajzi határok kijelölésében (49 százalék), a trianoni határok visszaállítását látta előre 37 százalék, az első világháború előtti úgynevezett történeti határok visszaállításában mindössze 4,5 százalék reménykedett.²⁶ Egy évvel később, a békekötés következményeit latolgatva²⁷ a Nagy-Budapesten megkérdezettek zöme öt éven belül várta a nyugodt, békebeli állapotok bekövetkeztét, a meghatározó többség, mintegy 90 százalék mellett volt, hogy a „Duna-völgyi államok gazdasági egysége” kifejezetten kívánatos.²⁸ A szomszédos országokkal való politikai kapcsolatok javulásában reménykedett a többség (a kérdezetteknek mintegy negyede tartott csak a távolság fennmaradásától vagy további elhidegüléstől), a külföldi

24 MKSZ 1946/7. 1–2.

25 MKSZ 1946/1. 6–7., MKSZ 1946/3. 4–5.

26 MKSZ 1946/1. 6., MKSZ 1946/3. 5–6., MKSZ 1946/12.

27 MKSZ 1947/1. 1–2.

28 MKSZ 1946/12. 1–2.

29 MKSZ 1946/14. 1–4.

gazdasági kapcsolatok lassabb vagy rohamosabb javulásában bízott a kérdezettek zöme, és túlnyomó többségük (az értelmiségiek 85,9 százaléka) sajátosan a tudomány és művészet fejlődésében remélt a békekötés hatására előnyös változásokat. A békefolyamatot kísérő eseményekkel kapcsolatos társadalmi várakozások is követhetők a közvélemény-kutatások eredményeiben. 1946 áprilisában a „magyar kormányférfiak *moszkvai* útjától” az ország külpolitikai helyzetének pozitív változását 63,7 százalék, a magyar béke-előkészítő tervzet megértő támogatását 57,8 százalék várta.²⁹ A hadifoglyok hazatérésével kapcsolatban elenyésző kisebbség várt azonnali megoldást (15,2 százalék), a kérdezettek zöme ezt a békekötés utánra, egy- vagy többéves távlatba helyezte. A jóvátétel dolgában a kérdezetteknek mintegy hetede remélt esetleg előrehaladást. Ehhez képest az év júliusában a *washingtoni* tárgyalásoktól a nagy-budapesti kérdezettek több mint 80 százaléka várta a külpolitikai helyzet javulását, és 75 százaléknál többen remélték a magyar

béke-előkészítő tervezet kifejezett támogatását, illetve megközelítően ennyien az ország gazdasági megsegítését.³⁰ Az Egyesült Államokkal kapcsolatos kritikus kérdésként merült fel „a Nyugatra hurcolt nemzeti vagyon visszahozatala”. E vonatkozásban ugyancsak 70-75 százalékban reméltek előrelépést. Az összes, Nyugaton lévő magyar hadifogoly hazatérését a kérdezetteknek csak kisebb csoportja kötötte a békekötéshez, vagy tolta ki többéves távlatba, mintegy 40 százalék az év folyamán várta, és a megkérdezettek mintegy fele remélte egyéves távlatban e kérdés rendeződését. Az egyes politikai lépésekkel vagy nemzetközi politikai eseményekkel kapcsolatos vélekedéseken túl a politikai közgondolkodás háttéréről is sokat elárulnak az olyan dokumentált megfigyelések, hogy például kik és hogyan követik a *BBC magyar nyelvű híradásait*.³¹ A budapesti 1200 rádió-előfizető közül több mint 50 százalék mondta, hogy az esti órákban a brit adó híradásait hallgatja, és e közönségnek pusztán egynyolcada mondta azt, hogy soha nem hallgatja a londoni adást. Arra a célirányos kérdésre, hogy e rádió híradásai befolyásolják-e a véleményét, a különböző rétegeknek mintegy fele visszatérően állította, hogy igen. A legnagyobb polarizáltság a munkások körében mutatkozott (akik közül 52,1 százalék válaszolt igennel és 45,9 százalék nemmel).

Az oktatás ügye az iskolarendszer akkori – jelentős, társadalmilag kiegyenlítő – átalakítása idején többször került napirendre, és fény derült arra, hogy a 14 éves korig tartó iskolai oktatást a kérdezetteknek mintegy kétharmada helyesli (magukat az érintett fiatalokat is kérdezték: mind Budapesten, mind vidéken csaknem 90 százalékos volt a 14 éves korig tartó, kötelező iskoláztatás támogatása, az egységes iskola tekintetében ennél némileg kisebb volt az egyetértés).³² A közgondolkodás és kilátásai szempontjából tanulságos, hogy a budapesti fiatalok elsősorban a *nyelvtanulás iránt* árultak el érdeklődést (ami a 14 éven aluli fiúk esetében 30 százalékhoz közelített, a 14 évnél idősebb lányok esetében csak a 18 százalékot haladta meg). A hagyományos (és – legyünk őszinték – azóta sem érdemben fejlődő) tantárgyi struktúra szempontjából érdekes, hogy *második helyen a társadalomtudományi, közgazdasági stúdiumok* álltak volna (átlagosan 15 százalék felett, a 14 évnél idősebb fiúknál 20 százalékot meghaladó mértékben). Ehhez képest a természettudományok iránti érdeklődés zömmel nem érte

el az 5 százalékot (akkor sem), viszont már elérte az érzékelhető mértéket a lélektan és a pedagógia iránti érdeklődés. A vidéken jelentkező tantárgyi, illetve tematikus igények alapvetően hasonló szerkezetet mutatnak azzal, hogy a nyelvtanulás ambíciója – és az ebben

30 MKSZ 1946/23. 1-2., 4-5.

31 MKSZ 1946/8. 2., 4.

32 MKSZ 1946/2. 6-7.; MKSZ 1946/4. 1-3.; MKSZ 1946/4a. 1-2.

33 MKSZ 1946/4a. 4.

megmutatkozó nyitottság – némileg kisebb mérvű.³³ E nyomon haladva figyel-

met érdemelnek a közvélemény-kutató szolgálatnak azon felmérései, amelyek a lakosság *irodalmi tájékozódását, könyvolvasási szokásait* próbálták felderíteni. E tekintetben informatív, hogy a különböző technikával különböző közegben végzett tájékozódó felmérések a világháború után markáns francia irodalmi preferenciát tükröznek,³⁴ ám van olyan hullám is, amikor az angolból fordított irodalom szerez viszonylag erős pozíciót.³⁵ Mindenképpen kitűnik, hogy a nyugati szellemi-irodalmi élet vonzása erősen érvényesül, azzal együtt, hogy kétségtelen tény, hogy a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság is kulturális propagandatevékenységet fejtett ki, és mérhető hatást gyakorolt.³⁶

A társadalmi atmoszféra visszatekintő vizsgálatához is értékes adalékokkal szolgál néhány olyan kutatás, amely – tudomásom szerint ez időben is szokatlan módon – pszichológiai érzékenységgű témákkal foglalkozott. Ilyen volt 1947 februárjában Nagy-Budapest 2000 lakójának kikérdezése abból a szempontból, hogy milyen motívumoktól vezettetve, kikkel *barátkozik*.³⁷ Az általánosságban megfogalmazható kérdésekre adott, értelemszerűen általános válaszok nem alkalmasak finom részletek felderítésére, az azonban ebből e kutatásból is kiderül, hogy bevalottan érvényesül egy státuszhomogenizáló hatás (iskolázottság, foglalkozás, jövedelemszint szempontjából hasonlókkal ápolnak a kérdezettek baráti kapcsolatot). A társadalmi hierarchia kötöttségein át-átütő törekvések kifejezetten (és a maguk egyoldalúságában fura módon) a magasabb státuszúak irányába mutatnak (míg a homogenitás a kérdezettek jó felénél jelentkezik, a magasabbra törők részaránya általában egyharmadra rúg, kivételt az értelmiségi és kispolgári kategóriába sorolt nők képeznek, akik állításuk szerint ennél nagyobb arányban keresnek és találnak magasabb iskolázottságú barátokat). A kikérdezés a barátok külső megjelenésére is kitér. A nők viszonylag nagyobb arányban találnak „jobb megjelenésű” barátokat, és ennek jelentőségét erőteljesebben is hangsúlyozzák, mint a kérdezett férfiak. Mindebben sok a konvencionális elem, viszont az aktuális korszellem nyomát láthatjuk abban, hogy két-háromszoros arányban nyilatkoznak úgy a vizsgálati személyek, hogy az „üldözött egyének” iránt nagyobb rokonszenvet éreznek, mint a szerencsések iránt.³⁸ A társadalmi mobilitás szempontjából egyáltalán nem érdektelen, hogy 1947 júliusában ugyan-

34 MKSZ 1946/18. 1–2.

35 MKSZ 1947/4. 2–3.

36 MKSZ 1946/20. 2–3., 5–6.

37 MKSZ 1947/5. 1–6.

38 MKSZ 1947/5. 9.

39 MKSZ 1947/14. 1–2.

csak Nagy-Budapesten vizsgálták, hogy a különböző generációk *boldogulási lehetőségeit* hogyan látják a kérdezettek.³⁹ Jellemző módon szüleik boldogulási lehetőségeihez képest minden harmadik válaszadó ítéli saját kilátásait könnyebbnek, kétharmaduk azonban kifejezetten

nehézebbnek. A férfiaktól fiuk, a nőktől lányuk várható, saját helyzetükhöz mért

boldogulásáról érdeklődtek,⁴⁰ itt mindössze 12–15 százalékos különbség volt azok között, akik gyerekeik sorsát nehezebbnek ítélték, és azok között, akik könnyebbnek remélték. A lányokkal kapcsolatban generálisan felmerült az a kérdés is,⁴¹ hogy az iskola elvégzése után egyáltalán legyen-e valamilyen foglalkozásuk. Ezt kétharmad-egyharmad arányban inkább javallták (érdekes módon ettől eltérően az értelmiségi és kispolgári férfiak több mint 40 százaléka ellenezte a lányok önálló egzisztenciáját). Amikor a fiúk pályaválasztására fordult a szó,⁴² akkor a korszak viszonylag preferált foglalkozása volt a mérnöki és orvosi (állatorvosi) pálya, ezen értelmiségi pályákon kívül viszonylag gyakran (13 százalékos gyakorisággal) csak a kézműiparosi tevékenység merült fel. Ezen interjúműfajban végül – de tudománytörténeti szempontból igazán előremutató módon – 1947 végén firtatták azt is, hogy az emberek *boldogságához* mi hiányzik.⁴³ E tekintetben vitathatatlanul első helyen a pénz és az anyagi jólét állt (összességében 41,1 százalékban, de a munkásnők között 55,5 százalékban). Viszonylag fontos tényezőnek tűnt még a szabadság, nyugalom, félelemmentes élet (9,4 százalék, ám az értelmiségi férfiak között 24,6 százalék), illetve több más mellett természetesen szóba került a családi élet, az otthon, a házastárs vágya is. Arra a kérdésre, hogy mi lenne a kért három legfőbb kívánsága, 60 százalékot is meghaladó mértékben ugyancsak az anyagiak szerepeltek, másodikként mintegy 30 százalékos arányban a szűkebb és tágabb értelemben vett béke, az emberek közötti harmónia, demokratikus működésmód, és harmadik vágyként olyan személyes igények, mint a fiatalság, az erő, az egészség és a szépség. Az ezer irányba mutató, időnként már-már pszichológiai mélységek felé törekvő *véleménykutatás szerepét magát is* egy alkalommal

kérdés tárgyává tették,⁴⁴ és az intézmény és a szakterület számára egyaránt megerősítő és biztató módon a kérdezettek elsőprő többsége – mint írták volt – a közvélemény-kutatás hívének mutatkozott (96,5 százalék). Az ekkor feltett kérdés kontextusa egyébként kifejezetten politikai volt.

A hazai közvélemény-kutatók szakmai önérzetét és bizonyos társadalmi megbecsülését erősítette, hogy voltak *szakmai külkapcsolataik, együttműködéseik* (aminthogy igazgatójuk is egy évet ösztöndíjjal a Columbia Egyetemen tölthetett). Jelentéseik is kitértek egy-egy releváns külhoni kutatásra, amely a hazai adatok elkönyveléséhez is támpontot nyújthatott (például a halálbüntetés eltörlésére való nyitottság tekintetében). A nemzetközi szaksajtóban is megjelent a hazai szolgáltatás, már 1946-ban ezt tükrözi a felmérések világhelyzetéről született áttekintés is, amikor említ kelet-európai intézeteket, a lengyel, a román és a ju-

40 MKSZ 1947/14. 3–4.

41 MKSZ 1947/14. 5.

42 MKSZ 1947/14. 4.

43 MKSZ 1948/5. 5–17.

44 MKSZ 1946/21. 3.

goszláv mellett a magyart is.⁴⁵ Minden érdemi hivatkozás szerint a korábbiakban itt sűrűn említett Cantril személyes figyelmét és támogatását élvezték,⁴⁶ aminek egyébként átütő szakmai-módszertani hasznát nem látjuk, de elképzelhető, hogy kommunista és orosz birodalmi nézőpontból az intézményre nézve politikai tehertételt is jelentett. E kapcsolatok hátterén is különös figyelmet érdemel az egyik szerkesztőbizottsági tagnak, *Oscar W. Riegelnek hosszabb elemző írása a The Public Opinion Quarterly* 1947. évi első számában.⁴⁷

Riegel az amerikai külképviselet tisztviselőjeként tartózkodott Budapesten, és itt a nagyhatalmak együttes jelenlétét kapcsolataik és a kilátások próbakövének találta. A magyarok – megítélése szerint – némi cinizmussal szinte reménykedtek a nagyhatalmak akár háborús konfliktusában, ami esetlegesen enyhíthetne vert, megalázott és kiszolgáltatott helyzetükön. A magyarok – mint egy történetileg is szorongatott helyzetben lévő társadalom tagjai – ügyeskedéssel próbálnak személyes előnyöket elérni. Az ország nyomora és társadalmi feszültségei nem enyhíthetők a demokrácia értékeiről és vívmányairól szóló amerikai információk áramoltatása révén. Az amerikai ideológiai befolyást gyengíti a visszafogott hang és a jobboldali irányvétel, ami egész Európa közhangulatának hullámverésétől elüt. A gazdasági szférában az orosz politika ki akarja védeni az egyenlőtlennek tűnő versenyt, miközben a magyar fél is érzékelheti, hogy az Egyesült Államok nem fog erőfeszítéseket tenni, hogy az orosz függőséget gátolja vagy keresztezze. Az orosz magatartás egyértelmű a magyarokkal szemben, legyőzött ellenfélnek tekintik az országot, Hitler Ukrajnában sötét szerepet játszó csatlósának, az oroszok és a kommunizmus hagyományos ellenségeinek, ami nagyban hozzájárul a helyi lakosság által – túlzó módon is – felpanaszolt atrocitásokhoz, bántalmazáshoz, kártevéshez, ami az ország elfoglalását végigkísérte. Az orosz emberek – akikkel a magyarok és a szövetséges hatalmak képviselői kapcsolatba kerülnek – öntudatosak, ugyanakkor nem számítanak elfogadásra és megbecsülésre az ellenoldalon. Az amerikaiak személyes fellépésében legfeljebb az anyagi fölényt érzélelik, de például az elkötelezett demokratikus, antifasiszta mentalitást nem, sőt alkalmasint találkozhatnak az antiszemitizmus és az oroszellenesség jeleivel is. Az oroszok és az amerikaiak tapasztalatai merőben különbözőek a magyarokkal kapcsolatban, ez utóbbiak legfeljebb a mindenkire kiterjedő jovialitást érzékelik, és értetlenül szemlélik az orosz pressziót. Az oroszok az amerikai kultu-

45 Stuart C. Dodd: Toward World Surveying. *The Public Opinion Quarterly*, 1946/4. 470–483.

46 Számos példaadó munkája volt, lásd: Hadley Cantril–John Harding: The 1942 Elections: A Case Study in Political Psychology. *The Public Opinion Quarterly*, 1943/2. 222–241.

47 Oscar W. Riegel: Hungary–Proving Ground for Soviet–American Relations. *The Public Opinion Quarterly*, 1947/1. 58–82.

rális befolyással szemben eszköztelenek, az oroszellenes sajtóhangokat viszont politikailag kifogásolják (amint Amerika sem tűri meg saját kereteiben az ellene folyó agitáció kísérleteit). Tulajdonképpen nagy a tétje e kis ország kezelésének és a vetélkedésnek, ami itt felszínre kerülhet. Az oroszoknak a pozitív kifejtet érdekében szándékaikat átláthatóvá kellene tenni, nem a magyar kommunistákon keresztül kellene kapcsolatot építeni, és az idegen kultúrák és társadalmak képviselőivel való kapcsolattartás esetlenségén és nehézségein úrrá kellene lenniük. Az amerikai politikának döntenie kell, hogy szándékában van-e oroszellenes és marxizmusellenes hangulatot és fellépést generálni, vagy e tekintetben semlegességet kíván tanúsítani. Együttműködésre képes és kész képviselőket kellene küldeni, és keresni kellene a közös – például kulturális – fellépés lehetőségeit, mint ahogy koordinált szerepvállalásra lenne szükség az európai szövetségesek – mindenképp előbb a britek – képviselétével a modus vivendi érdekében. Az egykori résztvevő-megfigyelő vázlatosan felidézett gondolatmenete a képzett szociálpszichológus maximális megértési szándékát tükrözi, ami a hidegháború bekövetkeztével alapját és értelmét egyaránt elvesztette.

1945 az újrábredő demokrácia közvéleményének történeti sémáiban

Azt állítottuk, hogy a demokrácia nagymértékben épít a közvéleményre, és hasznát látja annak is, ha azt módszeresen kutatni és követni lehet. E nézőpontból természetesen kiterjeszteni a kutató figyelmet a rivális világrendszer közvéleményének alakulására és alakítására is, még ha annak legjellegzetesebb ismérvei közé tarto-

48 Alex Inkeles: *Public Opinion in Soviet Russia*. 5th ed. Harvard University Press, Cambridge, 1967.

zik a spontán közvélemény lefojtása és a kényszerrel kombinált véleményirányítás kiépült rendszere. A nemzetközi – különösen amerikai – társadalomkutatás tett

ez irányú kísérleteket, ennek egyik ismert és jellegzetes eredménye Alex Inkelesnek az 1950-es évektől sok kiadást megélt monográfiája Szovjet-Oroszország közvéleményéről, pontosabban szólva arról a tervszerűen kidolgozott és sok évtizeden át kontinensszerte működtetett *állampárti szisztémáról*, amely a közvéleményt kézben tartotta.⁴⁸ Ez a maga összefogottságában a nyugati elemző számára impresszív rendszer valójában azonban kivetette magából és elemésztette a személyes vélemények reprezentatív vizsgálatát, és hosszú idő után épp Magyarországon kísérletezett a közvélemény-kutatással.

A hazai közvélemény-kutatás évtizedek múltán éledt újra, a régmúlt előzményeihez annyiban kötődve, hogy a Magyar Rádió műsorfigyelő szolgáltatásaira épült rá és bontakozott ki az 1960-as években. A pártban kicsúcsosodó politikai vezetés informálódását – túl a bel- és külügyi állami apparátus rejtett tevékenységén – a bolsevik berendezkedés hagyományai szerint itt is a pártszervezetek ügy-

nevezett agitációs és propagandahálózatának „hangulatjelentései” biztosították. (A véleményfeltárásnak és -közvetítésnek ez a formája minden lépésben valódi vagy vélt elvárásoknak tett eleget, semmiképpen nem tekinthető tárgyszerűnek, még ha a folyamat és eredménye történetileg tanulságos is.) Az 1960-as években viszont a szovjet blokk országaiban egyetlen hullámban az *az ideológiailag befogadott felismerés* terjedt el, hogy a politikai vezetés tisztánlátását szolgálná, ha tanulmányoznák és hasznosítanák az empirikus társadalomkutatásnak a nemzetközi tudományosságban – szociológiában, pszichológiában, a kettő metszeteként a szociálpszichológiában és a mindezek gyakorlati forrásvidékét képező közvélemény-kutatásban – kipróbált és bevált módszertanát. A magyar „reformország” kísérletező kedvével és lehetőségeivel különösen alkalmas volt ennek próbálgatására. (Az ez irányú fogékonyság széles skálán mozgott, az 1970-es évek derekán is járt nálunk olyan kubai pártdelegáció, amely elismeréssel hallgatta meg a min-tavételen és módszeres kikérdezésen alapuló kutatások ismertetését, de kifejezte azt a meggyőződését, hogy a lakótömbökként elhelyezett informátorok beszámolóit még életszerűbbek, mint ez a fajta anonim és statisztikus jellegű tájékozódás.) A Magyar Rádió és Televízió keretében létesült Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) nem utolsósorban amerikai médiakutatásokkal ápolta kapcsolatait. Míg tömegkommunikációs vizsgálatainak eredményei publikusak voltak, az is joggal állítható, hogy emellett kiemelkedően jó feltételrendszerének – kérdezőbiztosi hálózatának, adatfeldolgozási és könyvtári dokumentációs apparátusának – kialakításakor eleve szerepelt a nagy súllyal és volumenben a politikai vezetés által rendelt és számára nyújtott közvélemény-kutatás. Az pikánsnak mondható feltételezés, hogy az MSZMP vezetői ezúton nem az emberek valós véleményének feltárására törekedtek volna, hanem azt kívánták volna bemérni, hogy a

kérdezési szituációkban különböző társadalmi csoportok, illetve az egész populáció képviselői „meddig mennek el” fenntartásaik vagy épp elkötelezettségük kinyilvánításában.⁴⁹ Megítélésem szerint sem e szándék összetettsége, sem az ebben bent bujkáló, gyanakvó bizonytalanság józanul nem tételezhető fel a politikai közvélemény-kutatások megrendelőiről. Jóllehet ezt a szakszerű megközelítést az információszerzés egyik válfajaként fogták fel, eredményeit nemcsak részletező, hanem tömörített formában sem követték elemző módon, és minden – esetenként kritikus – tartalmát önkörükon belül is óvatosan, lekerekítve, bizalmasan kezelték. A TK közvélemény-kutatásai között nyilvánvalóan voltak olyanok, amelyek tabutémákat érintettek, és így a konformizmus falába ütköztek, például a Szovjetunióhoz való viszony. Voltak olyanok, amelyek a társadalmat és a politikai vezetést aktuálisan foglalkoztató (például gazdaságpolitikai) kérdésekre irányul-

49 Vásárhelyi Mária: Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, 2016/tavaszi. 94.

tak, és mint kitűnt, lehettek – nem a megrendelők által kezdeményezett, hanem nekik felkínált – kiterjedt tudatvizsgálatok (például a nemzetfelfogás tárgykörében egy párthatározat apropóján), amelyek alkalmasak voltak a korlátozott nyilvánosság mögött, alatt élő nézetrendszerek felderítésére is.⁵⁰ Ez utóbbiak csoportjába tartozott az az úgynevezett *családtörténet-kutatás*, amelyet 1971-ben a TK szociálpszichológiai osztálya bonyolított le véletlenszerűen kiválasztott, országos, reprezentatív mintán, anonim interjúk révén, amelyekben viszonylag nagy arányban szerepeltek az eredmények kvantifikációját segítő skálás-zárt kérdések.⁵¹

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont eredetileg is jól iskolázott kutatógárdája kivételesen gazdag tapasztalati anyagot gyűjtött, lebonyolító apparátusa létszámában is erősödött.⁵² Az 1980-as években jó szellemű ágense volt a politikailag aktivizálódó köztudatnak, a rendszerváltáskor már a szakmai súlyponteltolódást tükröző Magyar Közvélemény-kutató Intézet nevet viselte, és a magyar

demokratikus kormányzat támogatását élvezte mindaddig, amíg társadalmi híradásai az Antall-kormány pozíciót nem kezdték aláásni. Ekkor (egy, az ELTE-re telepített akadémiai kutatócsoport formájában megőrzött csoport kivételével) megszűnt, és helyére a piaci demokráciák szellemében és gyakorlatának megfelelően magán-közvéleménykutató cégek léptek.

A *történeti tudat empirikus vizsgálata* ezt megelőzően sem szakmai indítatás, sem kutatási lehetőség nem volt. A TK első tájékozódása e téren – a vélemények bizonytalanságával szemben a tudásra vonatkozó keményebb tényeket kereső – szociológusok jóvoltából országos *ismeretszintmérésre* irányultak, illetve esettanulmány-szerű kvalitatív vizsgálatok révén a gyerekek történeti ismereteit vették célba.⁵³ Mint oly sokszor (ittthon és a nemzetközi gyakorlat

ban egyaránt, és ez az, ami támogatja Converse szkepticizmusát a közvélekedések megalapozottságával kapcsolatban), az eredmények minden várakozástól elmaradó, kifejezetten szegényes tudásanyagról tanúskodtak, különösen a kevésbé iskolázott, de akár a hivatalnoki és értelmiségi rétegek esetében is. Az 1971-ben lebo-

50 Hunyady György: Visszatekintés a jelenből. In uő: *Jelentörténeti szociálpszichológia*. ELTE Eötvös, Budapest, 2016. 207–214.

51 Hunyady György – Pörzse Katalin: *Vélekedések a XX. század történetéről és a családok múltjáról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1976.

52 Levendel Ádám: A Magyar Közvéleménykutató Intézet (1945–1949) I–XII. *Jel-Kép*, 1983/2. 123–131.; 1983/3. 134–139.; 1983/4. 109–117.; 1984/1. 108–116.; 1984/2. 148–155.; 1984/3. 86–96.; 1984/4. 121–128.; 1985/1. 94–105.; 1985/2. 148–158.; 1985/3. 107–118.; 1985/4. 142–158.; 1986/1. 148–157.

53 Angelusz Róbert: Ismeretek a történelemről. In Frank Tibor (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. I. kötet, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1980. 211–218.; S. Molnár Edit: *Iskolás korba lépő gyermekek politikai ismeretei*. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1971.

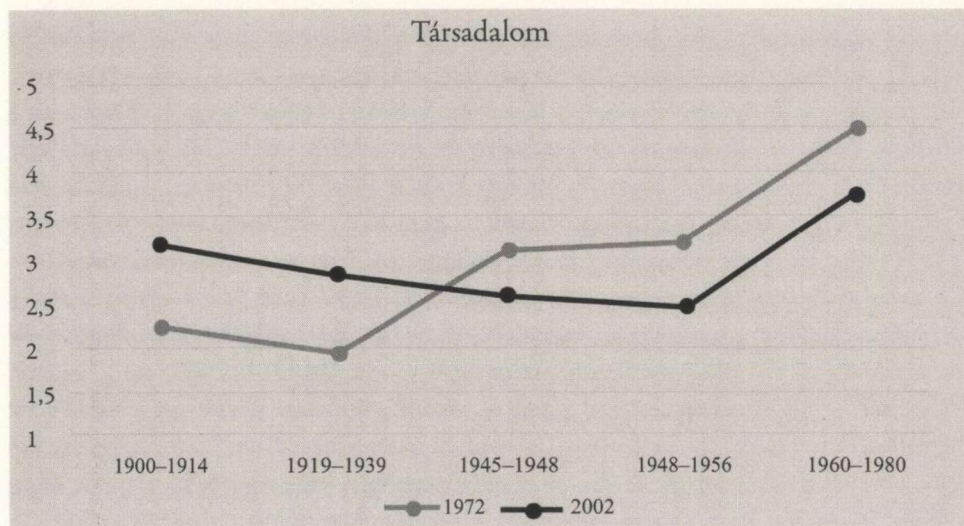
nyolított – már idézett – vizsgálat szociálpszichológiai ambíciókkal, lágyabb változókkal dolgozott: kötetlenül és meghatározott értékelő dimenziókban egyaránt jellemezte a kérdezettek *saját családjának* 20. századi történetét, de azt is, hogy ezen túltekintve *társadalomtörténeti* szempontból hogyan látják *a 20. századot, a különböző rezsimeket, a szimbolikus vezéralakokat, valamint a hierarchikus viszonyoknak* – a család helyzetét is kijelölő – *rendszerét*. Az elemzés során feltárultak az országos, reprezentatív minta egészének – a sokszínű válaszok tömkelegéből kivonható – vélekedései, a demográfiai és foglalkozási csoportok specifikumai, nota bene két egyszerű önbesorolással megközelített attitűd alapján elkülönített csoport sajátos felfogása. (Ezek egyike volt a kinyilvánított politikai érdeklődés, a másik pedig egy furcsa változó: ha tartalmilag ütköznek, akkor a kérdezett minek hisz inkább, a könyveknek vagy a hagyományozódó családi tapasztalatoknak.) Anélkül, hogy ez alkalommal az eredmények részleteire kitérnénk, a társadalom történetéről elmondható, hogy öt kijelölt szakasz közül a mintának relatíve, sőt abszolút mércén mérve is *a legnegatívabb az 1945 előtti két szakaszból* (1914–1919, 1919–1939) volt a véleménye (az ötfokú skálán 2,26, illetve 1,95). Ennél fokozatosan *mind kedvezőbb lett az 1945 utáni szakaszok* (1945–1948, 1948–1956, 1960–) globális értékelése, a háborút követő első néhány év már túlbillen a semleges 3-as skálafokon (3,09), majd emelkedni kezd (3,19), és a Kádár-korszakban – akkor a jelenben – éri el csúcspontját (4,47). A vázolt „fejlődési görbe” egyértelmű és meglehetősen általánosan elterjedt (itt persze a „meglehetősen” szó kiemelését érdemel, mivel a kérdezettek 10–20 százaléka merőben más megítélés alapján akár e fejlődésvonallal kifejezetten ellentétes értékelési sort nyújtott). Számunkra itt most különösen az az érdekes, hogy a korszakrangsor *leggyengébb és legbizonytalanabb pontja* a koalíciós periódus és a Rákosi-korszak megítélésének különbsége: ez a különbség csekély a globális átlag szintjén is, és e mögött jelentős társadalmi eltérések húzódtak meg, amennyiben például a munkások válaszaiban emelkedik magasabbra a Rákosi-korszak, viszont a mezőgazdasági dolgozók és nyugdíjasok körében a koalíciós időszak élvez előnyt.

Ugyanezeket a politikai karakterüket tekintve is különböző időszakokat jellemeztettük és értékeltettük a családok saját történetében, ennek eredményéről ugyancsak kivonatossan elmondható, hogy általános szintje összességében tekintve a társadalom helyzetének jellemzésénél valamivel kedvezőbb az ötfokú skálán, íve azonban ahhoz annyiban hasonló, hogy mélypontját a Horthy-korszak képezi (2,75), és csúcstátusra jutott a Kádár-időszak (4,50). Az előbb jelzett társadalmi különbségek mellett a családi múltban az 1945–1948-as időszakot ítélik meg valamivel kedvezőbben, mint az 1948–1956-ost (3,63 és 3,50). A zárt, skálás kérdések satujába fogott történeti értékelések e tapasztalatunk szerint sémászerűen éltek a köztudatban meglehetősen világos preferenciákkal, 1945 történeti fordulópont

szerepével és az épp megélt Kádár-korszak értékelési csúcsával. Az egykori eredmények láttán értelemszerűen felmerül a valódi történeti perspektíva nélküli, rendszerigazoló konformizmus gyanúja: ahogy a jelen értékelése magasan kiemelkedik, és a történeti-politikai ellenpont lesüllyed.

A 20. századi magyarországi rezsimek megítélése 1972-ben és 2002-ben

Forrás: Hunyady György: *Jelentörténeti szociálpszichológia*. ELTE Eötvös, Budapest, 2016. 210.

A sok vetületben szemlélt eredmények leegyszerűsített vázát látva, a vele kapcsolatos fenntartásokra is tekintettel különösen tanulságosnak ígérkezik, hogy *2002-ben a rendszert váltó Magyarországon ugyanezt a szakaszolt magyar történetet, ugyancsak országos, reprezentatív mintán, azonos eszközökkel mérve hogyan minősítik a kérdezettek. Az egyik szembeötlő változás, hogy a korábbiakhoz képest a századelő és a Horthy-korszak értékelése számottevő mértékben (majdhogynem 1 skálafokkal!) megemelkedik*, bár az 1919–1939 közötti időszak értékelése ekkor is elmarad a semleges 3-as értéktől. Ezen elmozdulás mellett kifejezett *értékcsökkenés tapasztalható az 1945 utáni szakaszok jellemzésében* (fél skálafokot is meghaladó mértékben). A koalíciós időszak és a Rákosi-korszak, valamint a (2000 körüli) jelen idő megítélése negatív (2,58, 2,45 és 2,89), ebben kétségtelenül a Rákosi-korszak jelenti a mélypontot. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a mélypont áttevődése mellett a csúcserteket (bár a korábbinál alacsonyabban) *a Kádár-korszak őrzi meg*, az 1960–1980-as időszak globális értékelése 3,75. Itt is elmondhatjuk, hogy ezen szakaszok megítélése családtörténeti

szempontból rendre valamivel kedvezőbb, mint a társadalmi helyzet jellemzése, az egyedüli kivétel a Kádár-korszak, ahol valójában a két ítélet között nincs eltérés. A korszakértékelések hullámverése a társadalomtörténeti „fejlődésvonalhoz” nagyban hasonló, itt azonban – és tárgyunk szempontjából ez nem közömbös – 1948–1956 valamivel az 1945–1948-as periódus fölé kerül, ami egy mértékében szerény eltérés a társadalomtörténeti megítéléstől, és a történeti perspektíva váltásával 1972-höz képest is módosulást hoz. Magyarán, *a háborút követő koalíciós időszak családi állapotának megítélése* ezen a távon jobban romlik, mint a Rákosi-korszak helyzetének mérlege. Látva a maguk összetettségében a 2002-es eredményeket, azt nem mondhatjuk, hogy ez alkalommal a (feltehetően most is viszonyítási pontnak számító) jelen a konformizmus aggályát keltő történeti csúcsként jelenne meg a válaszokban, épp ellenkezőleg: ezt a kiemelt pozíciót három évtized elteltével is a Kádár-időszak tartja meg mind a társadalom-, mind a családtörténeti periódusok rangsorában.

Ennek a történeti értékelőséma-kutatásnak és összehasonlításnak a háttérben említést érdemel két kiterjedt (egyfelől a mintavétel, másfelől a nézetek beágyazottsága tekintetében különös gonddal vizsgálandó) kutatás *általános és középiskolai tanulók körében 1981-ben és 1991-ben*, azaz a rendszerváltás előtt és után. A társadalomtörténet kibontható „fejlődési görbéje” 1981-ben feltűnően hasonló az 1971-es országos, reprezentatív mintáéhoz, 1991-ben pedig a 2002-es országos reprezentatív mintához. Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy 1945 tengelye körül az elfordulás a diákmintán a rendszerváltáshoz ily közel még radikálisabb és egyértelműbb. Figyelemre méltó azonban, hogy alig néhány évre rá, egy hasonló jellegű diákvizsgálatban árnyaló különbségek jelentkeznek, a jelen pozitív megítélése már 1994-ben visszafogottabbá válik, a várakozásokhoz képest bekövetkező csalódás jelei a sommásan összevont válaszokban megjelennek. *A történeti megítélések dinamikájának jobb megértése* szempontjából nagyon tanulságosnak tűnik egy viszonylag kiterjedt, általános- és középiskolásdiák-mintán végzett 2012-es vizsgálatunk tapasztalata. Itt is zárt skálákon, értékszempontok alapján minősített 720 tanuló hat időszakot. A századelőhöz és a Horthy-korszakhoz mérve az ő számukra is a Rákosi-korszak jelentette a mélypontot, mindehhez képest erőteljes emelkedést hoz a Kádár-korszak értékelése, ám ekkorra már mintegy idealizálódik és csúcstól képez a rendszerváltás, de a maga szórt megítélésében kifejezetten *hanyatlást jelent, és elégedetlenséget tükröz a jelen megítélése* a felkínált szempontokból. Bár itt nincs alkalom ezen vizsgálatokban szereplő értékítéletek tartalmának akár csak említésszerű elemzésére, ez utóbbi kutatás kapcsán mégis érdemes szemügyre venni, hogy *különböző értékszempontok szerint az egyes korszakok egymáshoz képest milyen (rang)helyet* kapnak.

Korszakok rangsorolása különböző szempontokból, 2012

Forrás: Hunyady György: *Jelentörténeti szociálpszichológia*. ELTE Eötvös,

Budapest, 2016. 212.

	Szabadság	Anyagi jólét	Társadalmi egyenlőség	Társadalmi kohézió	Remény
1.	Rendszer-változtatás	Rendszer-változtatás	Kádár	Kádár	Rendszer-változtatás
2.	Jelen	Kádár	Rákosi	Rendszer-változtatás	Kádár
3.	Dualizmus	Dualizmus	Rendszer-változtatás	Dualizmus	Dualizmus
4.	Kádár	Horthy	Dualizmus	Horthy	Horthy
5.	Horthy	Jelen	Horthy	Rákosi	Jelen
6.	Rákosi	Rákosi	Jelen	Jelen	Rákosi

A szabadság, az anyagi jólét és a remény tekintetében a legjobb helyet a rendszerváltás foglalja el, és a Rákosi-korszak a mélypont. A szabadság nézőpontjából a jelen a második, az anyagi jólét és a remény viszonylatában viszont ez lesz az utolsó előtti. A társadalmi egyenlőség és a társadalmi kohézió tekintetében a Kádár-rendszer foglalja el az első helyet, és a jelen az ellenpólus, a mélypont. Összességében a legkedvezőbb a rendszerváltás és a Kádár-rendszer képe, a legelőnytelenebb a Rákosi-kor és a jelen megítélése. Ennél is tanulságosabb talán a különböző értékelési szempontok kezelésmódja, függetlensége és együttjárása. Ennek a 720 általános és középiskolás tanulónak a történeti ítéletalkotása erősítheti azt az álláspontot, hogy a véleményalkotás és az ebben benne rejlő viszonyítások nem konfúz képet nyújtanak, hanem – ha nem is a társadalomkutatók logikája vagy elvárása szerint – összességükben rendezettnek tekinthetők. Ennek én számos példáját tapasztaltam, még ha ebben – mértéktartóan fogalmazva – nem egyöntetűek is a szakértői álláspontok.

Az egykori közvélemény-kutatások sajátos forrásanyaga szerint a rövid életű '45-ös magyar demokrácia kiforratlan, anyagilag nyomasztó volt, szellemi aspirációival a Nyugat felé fordult. Sematikus emléke a rendszerváltó Magyarország közfelfogásában belesimul az 1945 utáni történelembe. De vívódó, biztató és keserű tapasztalata közös reményünk szerint nem veszhet el az értékekre fogékony demokratikus közvélemény számára.

KARSAI LÁSZLÓ

ZSIDÓSORS EURÓPÁBAN 1941-BEN*

Jogfosztás, kifosztás

Németországban egyre növekvő ellenszenvvel figyelték a magyarországi „zsidópolitika” alakulását már 1940–1941 folyamán. Berlin több úton-módon is Budapest tudtára adta, hogy szövetségesétől az első és a második bécsi döntésért, a trianoni határok „revíziójáért” több hálát, nagyobb együttműködést vár el ezen a téren is. Wettstein János berni magyar követ megtudta, hogy a svájci németek körében a Nagynémet Birodalomból érkezett előadók, amikor Magyarországról beszélnek, többek között a nagybirtokrendszert bírálják, a földbirtokreform elmaradását hiányolják, és azt is hangoztatják, hogy a zsidókérdést sem oldotta meg megfelelően Magyarország. A svájci magyar diplomaták gyakran hallották helyi németektől, hogy Magyarország kizárólag német segítségével, minden véráldozat nélkül óriási területeket nyert vissza, miközben ezért nem tanúsít megfelelő hálát.¹ A németországi zsidópolitika radikalizálódását mély szimpátiával figyelő, meggyőződéses antiszemita Sztójay Döme berlini magyar követ április elején részletes jelentésben számolt be a Zsidókérdést Kutató Intézet frankfurti ünnepélyes megnyitására. A megnyitó alkalmából szervezett „kongresszusra” hiába készültek Budapesten. Kultsár István, az értelmiségi munkanélküliség kormánybiztosa, az 1938. évi XV. és az 1939. évi IV. törvénycikk, az úgynevezett első és második zsidótörvény² egyik

* A tanulmány készülő monográfiám egyik fejezetének részlete. A monográfia munkacíme: *A m. kir. Külügyminisztérium és a holokauszt*. Az alábbiakban elsősorban a politikai ügyosztály (K63) 1941-es iratanyaga alapján próbálom bemutatni, hogy ebben az évben milyen információk jutottak el a Külügyminisztériumba, a Dísz tér 1. szám alá a zsidók üldöztetéséről.

1 Wettstein János berni magyar követ jelentése a Külügyminisztériumnak, 1941. január 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) – K63 – 429/1941.

2 A szakirodalomban és a köztudatban is az rögzült, hogy az 1938:XV. törvény volt az „első” és az 1939:IV. tc. a „második” zsidótörvény. Holott az igazi első (idézőjel nélküli) zsidótörvény az 1920:XXV., az úgynevezett numerus clausus törvény volt.

fő előkészítője és végrehajtásának egyik fő ellenőre, és Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal közismerten antiszemita elnöke egy-egy órás előadással készült. A frankfurti ünnepi kongresszus egyik fő szervezője, Alfred Rosenberg, az NSDAP szellemi és világnézeti kérdésekben illetékes oktatásügyi felügyelője mindkettőjükkel átbeszélte tervezett előadásuk szövegét. Amikor megtudta, hogy Kulcsár, Teleki Pál miniszterelnök intencióinak megfelelően, arról akart beszélni, hogy a magyarországi speciális helyzet következtében a zsidókérdés megoldása másként történhetik csak, mint Németországban, Kovács pedig mindezt statisztikai adatokkal is alá akarta támasztani, Kulcsárt „lebeszélte” tervezett előadása megtartásáról, Kovácsnak pedig tizenöt percet biztosított csak. Sztójay jelentésében hangsúlyozta, hogy a frankfurti kongresszus egyik fő célja az volt, hogy világossá tegye, Németország „a leghatározottabban vezető és irányító szerepet kíván magának az összes európai államok zsidókérdésének megoldásánál”. Németország a maga és Európa érdekében nem tűrheti a zsidókérdés országonkénti különböző módon való kezelését. Sztójay azt is megtudta, hogy Berlinben „egyelőre” azt akar-

3 Sztójay Döme berlini követ jelentése Bárdossy László külügyminiszternek, 1941. április 3. MNL OL – K63 – 1941 – 21/7. (német–magyar viszony) – 2660/1941. Hogy Berlinben mennyire elégedetlenek voltak a magyarországi „zsidópolitikával”, az is bizonyítja, hogy Alfred Rosenberg, a „kongresszus” főszervezője a hivatalos magyar küldöttek mellett meghívta a kormánypártinak csak némi jóindulattal nevezhető Rajniss Ferencet és Szálasi Ferenc egyik alvezérét, Baky Lászlót is Frankfurtba.

ják, hogy a zsidókat minden országban zárják „rezervációkba”, mindaddig, amíg „Európa egész zsidósága együttesen el nem szállítható” valami más földrésre.³ Sztójay a „zsidókérdésben” is rendkívül jól tájékozott volt. Most az európai zsidók „kitelepítése” kérdésében úgy tett, mintha nem tudná, hogy az úgynevezett Madagaszkár-tervről, vagyis körülbelül négy millió zsidó deportálásáról a francia gyarmat-szigetre ekkor már letettek Berlinben. Nem kizárt, hogy saját ötlete volt

azt megpróbálni elhíttetni Budapesten, hogy a német „zsidópolitika” irányítói megelégednének egyelőre annyival, ha a magyarországi zsidókat (is) valamiféle „rezervátumba” zárnák. Ami pedig az európai zsidókérdés egységes, németországi elvek és berlini irányítás alatt megvalósuló „rendezését” illeti, itt nyilvánvalóan óhajról, vágyról, tervről van csak szó. Németországnak, mint a következő évek során ezt Hitlernek, Himmlernek és más náci vezetőknek is be kellett látniuk, csak viszonylag korlátozott eszközök álltak rendelkezésre, hogy a szövetségeseik, csatlósai zsidópolitikáját befolyásolják, kézi vezérlésről, irányításról, parancsolgatásról pedig szó sem lehetett.

Még a Szovjetunió megtámadása előtt, nyilvánvalóan a nyugati nagyhatalmak számára készített külügyminisztériumi feljegyzésben Magyarországot mint a függetlenségét még a németekkel szemben is megőrző és a lehetőségekhez képest

azt védelmező országot próbálták beállítani. Visszautasították azt az angolszász követelést, hogy legyen ellenállás, akár fegyveresen is, a németekkel szemben, mondván, az nemcsak „oktalan” követelés, de megvalósítási kísérlete a kelet-európai térségben a kis államok „tönkretételét” jelentené. A feljegyzés ezek után hosszasan sorolja, hogy Magyarország hányszor és milyen erőiesen szállt szembe Németországgal, utasította vissza különféle követelések teljesítését. Németország felajánlotta, hogy több ezer lengyel menekültet hazaszállít, erre Teleki Pál miniszterelnök azt válaszolta, hogy csak olyanokat engedhet elutazni, akik azt maguk kéri. Németország sajtópropaganda-egyezményt akart kötni 1941 januárjában Magyarországgal, ennek értelmében egyik fél sem írhatott volna semmit, ami a másik félnek ártott volna, vagy a másik fél tiltakozását kiváltotta volna. Ezt is visszautasította a kormányzat – szólt a feljegyzés. „A zsidókérdésben Németország részéről különböző formában nyomás érvényesült a probléma gyorsabb és gyökeresebb megoldása érdekében. Ezzel szemben a miniszterelnök úr végül [1940.] november 20-án személyesen feltárta Hitler vezér és kancellár előtt azon okokat, melyek a kérdés a német példa szerinti megoldását nálunk kizárják és ebben az összefüggésben megmagyarázta neki a magyarországi különleges helyzetet.”⁴ Az 1940. november 20-i Hitler–Teleki-tárgyalás pontos jegyzőkönyve nem áll rendelkezésünkre. A tárgyalásról készült német összefoglalóból úgy tűnik, hogy a zsidókérdést nem Hitler, hanem Teleki vetette fel, és „kifejtette, hogy a zsidókat békekötéskor el kell távolítani Európából”. Hitler ekkor csak annyit mondott, hogy a zsidókérdés megoldása a béke egyik legnagyobb feladata, és rá fogja kényszeríteni Franciaországot néhány gyarmatának átengedésére e kérdés megoldása érdekében.⁵

Addig is Németország részéről maradt a hol nyílt, hol közvetett bírálat. A német megszállás alá került Vendvidékről a magyar kultuszminisztériumba érkezett egyik jelentés szerint a helyi Kulturbund vezetői azt terjesztik, hogy Magyarországon nagyon rossz a gazdasági helyzet, magasak az adók, és ott a „grófok, papok és zsidók uralkodnak”.⁶ A Muraközttől délre eső területeken és Szlavóniában is a helyi nemzetiségek, főleg a németek körében intenzív magyarelles propaganda bontakozott ki 1941 tavaszán-nyarán. Többek között azt terjesztették, hogy Magyarország ma „teljesen zsidó befolyás alatt áll, Budapesten védik a zsidók [egyres] magyar körök segítségével utolsó európai pozíciójukat”. Magyarországon, a jelentés szerint, üldözik a nemzeti kisebbségeket, mert ezek anyaországi nemzetiszo-

4 Géppel írott, aláírás nélküli hatoldalas feljegyzés, 1941. március. MNL OL – K64 (Külügyminisztérium, politikai osztály reservált iratai).

5 Ránki György: Bevezető tanulmány. In uő (szerk.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása. 1939–1944. I. kötet.* Magvető, Budapest, 1983. 165–166.

6 Dr. Mikola Sándor ny. tankerületi főigazgató jelentése, 1941. május 5. MNL OL – K63 – 1941 – 67/7. (horvát–magyar viszony) – 2480 (4522).

cialista beállítottaságú országok, és így akarják a zsidók bosszúvágását kielégíteni.⁷ Ezért a mai országhatárok, a megszállt területek határai nem véglegesek, mert „a nemzetiszocialista párt a liberális Magyarországot könnyen térdre kényszerítheti”. A Honvédelmi Minisztérium informátorai úgy értesültek, hogy Magyarország csak Olaszországgal tart fenn bizalmas kapcsolatokat, „mert ott is érvényesülnek [a] szabadkőműves és kiváltságos zsidók”.⁸ Azt ezek szerint Budapesten is egyre inkább tudatosították, hogy Róma sokkal kevésbé radikális zsidópolitikát folytat, mint Berlin, viszont azt a Dísz téren is jól tudták, hogy ezért soha nem bírálták az olasz fasisztákat a német nemzetiszocialisták.

Horvátországban készségesen követték a Berlinből érkező utasításokat. A „függetlenség” kikiáltása után itt is megkezdődött az etnikai „tisztogatással” párhuzamosan a zsidók üldözése. Mindenkit, aki nem volt római katolikus, vagy legalább protestáns, szerbnek nyilvánítottak, és első lépésben kizárták őket az állami szolgálatból, a legjobb esetben nyugdíjazva az érintetteket. A zsidókérdés „rendezését” azzal kezdték, hogy megtiltották nekik bármilyen zászló kitűzését. Egy áprilisi magyar rendőri jelentés szerint Horvátországban igen sok zsidó él, és itt: „Igen gyorsan meg akarják oldani a zsidókérdést.”⁹ Az antiszemita politikusok, döntéshozók nem csak Berlinre figyeltek, nem csak onnan kaptak bátorítást, útmutatást, olykor javaslatot, kérést vagy egyenesen parancsot. A megszállt és a

Németországgal szövetséges államok vezetői egymás „zsidópolitikájának” alakulását is figyelemmel kísérték. Amikor 1941 tavaszán megszervezték Franciaországban a zsidóügyi főbiztosságot, annak vezetője Xavier Vallat, a vichyi magyar követ Khuen-Héderváry Sándor régi ismerőse lett. Vallat kinevezése után nem sokkal arra kérte a magyar követet, hogy bocsássa rendelkezésére a magyarországi zsidótörvényeket és rendeleteket. Khuen-Héderváry talán nem árulta el Vallatnak, hogy az akkor érvényben lévő jó

7 A jelentés szerzője itt a szlovák, horvát bábálla-mokra, de akár Németországra is célozhatott.

8 A HM VKF jelentése a külügyminiszternek, 1941. június 17. MNL OL – K63 – 1941 – 67/7. – 3959/1941.

9 A gyékényesi rendőri kirendeltség vezetőjének jelentése a BM Közbiztonsági Osztályának, 1941. április 18. MNL OL – K63 – 1941 – 16/7 (jugoszláv-magyar viszony).

10 Khuen-Héderváry Sándor vichyi magyar követ jelentése a Külügyminisztériumnak, 1941. április 7. MNL OL – K63 – 2428/1941.

együtacsnyi zsidótörvény és a több száz kormány- és miniszteri rendelet több ezer oldalnyi szövegét hosszú, fáradságos munka lesz majd franciára fordítani. A kérést azzal utasította vissza, hogy inkább kérjék meg a budapesti francia követet a magyar zsidótörvények és rendeletek beszerzésére, mert ő ezt Vichyből „hiánytalanul” nem tudná megszervezni. Ugyanakkor jelentésében kitért arra is, hogy a zsidóügyi főbiztos feladata elsősorban a zsidók vagyonának likvidálása lesz.¹⁰ A magyar diplomaták a megszállt vagy német szövetséges országokban Eu-

rópa-szerre hamarosan felfigyeltek arra is, hogy amint elkezdik az egyes országokban a zsidókat megfosztani állampolgári jogaiktól, ezzel párhuzamosan zajlik kifosztásuk, államilag legalizált kirablásuk. Ez viszont „érinthette” a magyar állampolgárságú zsidókat Németországban éppen úgy, mint Szlovákiában, Horvátországban, Franciaországban stb. A magyar állam érdeke nyilvánvalóan az volt, hogy a magyar állampolgárságú zsidók vagyonát ne engedjék a helyi hatóságok és/vagy a németek kezére jutni. Ezt az álláspontot azonban nem mindenki osztotta a budapesti illetékesek közül. Amikor kitört a második világháború, nagyon sok, több ezer magyar állampolgár rekedt külföldön, sokszor a „tengelyhatalmakkal” hadiállapotban lévő országban. Okmányaik, útlevelük vagy érvényét veszttette, vagy a magyar belügyi hatóságok nem hosszabbították meg ezeket, főleg és elsősorban olyan esetekben, amikor izraelita vallásúak próbáltak érvényes magyar személyi okmányokhoz jutni. Világos központi „zsidópolitika”, egyértelmű utasítások hiányában egyes diplomaták „saját szakállukra” kezdtek embermentő vagy legalább a zsidók vagyonát „hazamentő” akciókba. Bessenyei György vichyi magyar követ óvatosabb volt. Amikor egy Cannes-ban lakó magyar a követséghez fordult azzal a panasszal, hogy üzletét a zsidó ügyek kormánybiztosának rendeletére bezárták, és annak „likvidálására” egy „administrateur”-t neveztek ki, utasításért magához Bárdossy miniszterelnökhöz, egyben külügyminiszterhez fordult. Mint Bessenyei írta, az illető üzlettulajdonos, Stempler Béla „még nem bizonyítottan” magyar állampolgár, vagyis a magyar Belügyminisztérium illetékesei útlevelének érvényességét még nem ismerték el. Másrészt jól sejtette, hogy „ilyen esetek a jövőben gyakrabban fognak előfordulni”, és utasítást kért: „hogyan általában az itt tartózkodó magyar állampolgárságú zsidók anyagi érdekeinek védelme tekintetében minő álláspontra helyezkedjem a francia kormánnyal szemben”.¹¹

A délszláv állam szétverése után a helyi közigazgatás volt, hogy a helyi németek (svábok) kezére került. Egy csendőri felderítő jelentés szerint Pancsován és Versecen a német csapatok bevonulása után a „csőcselék” az összes zsidó üzletet kifosztotta. Pancsován egy Hild nevű ügyvédjelölt lett a polgármester, aki a nagyobb üzemekhez biztosokat nevezett ki. Ezek a biztosok nagyjából kereskedősegédek voltak azelőtt. Önkényesen zsidó üzemnek nyilvánított olyan vállalatokat is, ahol csak egy-két zsidó vezető volt. Ráadásul a zsidók számára előírta, hogy viseljenek sárga karszalagot.¹² A németek által megszállt Szerbiában nem a Gestapo vagy az SS „oldotta meg” a „zsidókérdést”, hanem öntevékenyen, saját kezdeményezésére, mindenféle, Berlinből érke-

11 Bessenyei György vichyi követ jelentése Bárdossy Lászlónak, 1941. december 20. MNL OL – K63 – 11/1. (Franciaország – belpolitika) – 7923/1941.

12 Ismeretlen csendőrtörzstiszt jelentése a Bánátról a Belügyminisztériumnak, 1941. június 3. MNL OL – K63 – 1941 – 16/25. (jugoszláv–német viszony) – 4693/1941.

zett külön parancs nélkül maga a Wehrmacht. Bolla Lajos belgrádi főkonzul 1941 júniusában részletes jelentésben számolt be arról, hogy a német katonai főparancsnokság rendeletet adott ki a „zsidókérdésben”. A már hosszú évek óta érvényben lévő németországi antiszemita rendeleteket másolva meghatározták, ki tekinthető zsidónak, és néhány hónappal megelőzve az anyaországot (Németországban csak szeptember 1-jén adták ki a „sárga csillag” rendeletet), a szerbiai zsidókra sárga karaszalagot kényszerítettek, rajta „Jude” felirattal. Kizárták a zsidókat a közszolgálatból, nem lehettek ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek. Kitiltották őket a színházakból, szórakozóhelyekről, a nyilvános fürdőkből és a sportpályákról is. Számukra külön kijárási tilalmat vezettek be este 8-tól reggel 6-ig. Be kellett jelenteni ingó és ingatlan vagyonukat, elveszítették fölötté a rendelkezési jogukat, csak a legszükségesebb élelmiszerekre költhették a készpénzüket. A szerbiai német gazdasági főmegbízott bármely vállalatot zsidó cégnek nyilváníthatott, ha úgy ítélte meg, hogy túlnyomóan zsidó befolyás alatt áll. Joga volt ügyvezető biztost (kommissärischer Leiter) kinevezni az ilyen üzemek élére. Bolla felfigyelt arra is, hogy már több magyar céget (becsini cementgyár, pancsovai gőzmalom stb.), ahol az igazgató a német megszállás előtt zsidó volt, zsidó vállalatnak nyilvánítottak.¹³ A magyar kanizsai rendőrkülönítmény vezetője arról számolt be „utasoktól szerzett információk” alapján, hogy a Bánátban a németek elkobozzák a zsidók üzleteit, az árukészleteiket elszállítják. A zsidók kezében lévő nagybirtokok megvásárlását tovább folytatják. Ehhez lakonikus tömöréggel hozzáfűzte: „A megvásárolt birtokok árát ki nem fizetik.”¹⁴

13 Bolla Lajos belgrádi főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak, 1941. június 20. MNL OL – K63 – 16/25 – 4323/1941.

14 A magyar kanizsai rendőrkülönítmény vezetőjének 11.117/1941. VII. res. sz. jelentése a Belügyminisztériumnak, 1941. június 20. MNL OL – K63 – 1941 – 16/7.

A jogfosztás sajátos, nemcsak a zsidókat, hanem a keresztény és keresztényen egyházakat is érintő formája volt a „vegyes házasságok” megtiltása. A Vatikán, a maga már hosszú évek óta megszokott óvatos módján, tudtára adta a magyar kormánynak, hogy nem helyesli a fajvédelmi törvényt. Angelo Rotta pápai

nuncius Bárdossy László miniszterelnökhöz (és egyben a külügyi tárcát is vezető illetékes miniszterhez) fordult aggodalmas figyelmeztetésével. Jelezte, hogy a „fajvédelmi törvénykezéssel” Magyarország olyan lejtőre kerülhet, „amelyen nincsen megállás”. Bárdossy egyrészt megpróbált arra hivatkozni, hogy e törvénykezés „világtendencia”, más katolikus országokban is létezik hasonló fajvédelmi törvény, másrészt megpróbált történelmi érveléssel visszavágni. Emlékeztette a nunciust arra, hogy annak idején, amikor a polgári házasság intézményét akarták Magyarországon bevezetni, a katolikus egyház az ellen is tiltakozott, mivel az lehetővé tette a zsidó–keresztény vegyes házasságot, amelyet a katolikus egyház akkor is,

ma is „határozottan elítél”. Rotta készülhetett erre az érvre, mert közölte, hogy annak idején ez „harmadrangú érv volt”. A polgári házasság intézményét a katolikus egyház főleg azért támadta, mert a házasságot szentségnek tekintti, tehát álláspontjuk szerint e téren az államnak nincsen „legislatorikus joga”. Majd utalt arra, hogy vannak olyan katolikus államok, ahol tilos ugyan a zsidó–keresztény vegyes házasság, de ha a zsidó fél a házasságkötés előtt áttér a keresztény hitre, egyházi szempontból nincs akadálya a frigynek. A magyar miniszterelnököt minden bizonnyal feldühíthette Rotta, amikor mintegy búcsúzásként közölte: „Fájdalommal tölti el, hogy mindezt el kellett mondania, és hogy ez itt történik Magyarországon, amely magát keresztény országnak nevezi.” Bárdossy a diplomáciai tárgyalások során szokatlanul élesen erre azt válaszolta, hogy nemcsak nevezzük magunkat keresztény országnak, hanem „az is vagyunk és erről ismételten bizonyosságot szolgáltatunk”. A tárgyalásról készített magyar memorandum szerint ezt a nuncius is elismerte.¹⁵ Rotta az eddig nyilvánosságra hozott vatikáni dokumentumok szerint már júniusban tárgyalt Serédi Jusztinián hercegprímással, aki tájékoztatta, hogy bár mind Bárdossy, mind Radocsay László igazságügy-miniszter „jó katolikusok”, mindketten német nyomás alatt cselekszenek. Rotta úgy értesült, hogy van még egy oka a „fajvédelmi” törvényjavaslat beterjesztésének: a közvélemény nagy része zsidóellenes, és a kormány a fajvédelmi törvénnyel is megpróbálja az e téren is igen népszerű nyilasok egyik fő propagandafegyverét kisajátítani.¹⁶ Rotta július elején sürgette a Vatikánt, hogy még a fajvédelmi törvényjavaslat képviselőházi és felsőházi vitája előtt-alatt nyilvánosan, határozottan ítélje el az egyházi törvényeket is súlyosan sértő törvényjavaslatot.¹⁷

Javaslatát valószínűleg nem fogadták meg, de 1941. augusztus 20-án Luigi Maglione bíboros, vatikáni államtitkár, XII. Pius pápa bizalmas, belső munkatársa, tanácsadója négy szemközt fogadta Apor Gábor követet. Az államtitkár XII. Pius pápa „fájdalmát” tolmácsolta az 1941. évi XV. törvénycikkkel kapcsolatban, külön is hangsúlyozva, hogy Olaszországban, amennyiben „a lelki ismeret követeli a házasságot”,¹⁸ ezt a vonatkozó fajvédelmi törvény lehetővé

teszi. Az 1941. augusztus 8-án kihirdetett magyar törvény ilyen „kiskaput” nem nyitott. A hivatalos vatikáni jegyzék emlékeztette a magyar kormányt arra, hogy

15 Feljegyzés Angelo Rotta budapesti pápai nuncius és Bárdossy László miniszterelnök, külügyminiszter tárgyalásáról, 1941. július 1. MNL OL – K63 – 4243/1941.

16 Angelo Rotta jelentése Luigi Maglione államtitkárnak, 1941. június 14. In Pierre Blet – Robert A. Graham – Angelo Martini – Burkhardt Schneider (eds.): *Actes et Documents du Saint Siège Relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* (továbbiakban: ADSS). Vol. 8. Libreria Editrice Vaticana, 1974., Doc. No. 95.

17 Angelo Rotta jelentése Luigi Maglione államtitkárnak, 1941. július 6. ADSS, Doc. No. 111.

18 Úri és egyházi körökben így céloztak arra, hogy a menyasszony már nem szűz, sőt várandós.

amikor értesültek arról, hogy a magyar kormány is tervezi a házassági törvény módosítását, „nagyon bizalmasan” Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás útján már kifejezték aggodalmaikat. A magyar parlament viszont a katolikus püspöki kar jogos és kifejezett ellenállása dacára megszavazta a törvényt. Apor követ és a Külügyminisztérium Politikai Osztálya véleménye az volt, hogy Maglione jegyzékére feltétlenül válaszolni kell, de nem kellene túlságosan hosszan taglalni, hogy már az 1894. évi XXXI. tc. bevezette az egyházi házasság előtti kötelező polgári házasság intézményét. Budapesten arra is felfigyeltek, hogy most a Vatikán nem a zsidó vallásúak és a katolikusok közötti házasságkötés tilalmát kifogásolta, pusztán azért fejezte ki neheztelését, mert a katolikus hitre tért zsidók és a született katolikusok között sem tették lehetővé a házasságkötést. Erre az „általános európai helyzetre”, az „életbevágó politikai érdekekre” és Magyarország „különleges társadalmi körülményeire” hivatkozott a magyar válaszjegyzék. A körmönfont megfogalmazás nyilvánvalóan az akkoriban, tehát 1941 nyarán még legyőzhetetlennek, sőt, a „Szovjet” elleni háborúban is győztesnek tűnő Németországra célozhatott elsősorban. Maglione világosan értésére adta Apornak, hogy már csak abban reménykedik a pápa őszentsége, hogy a törvény végrehajtási rendelete majd tartalmaz némi könnyítéseket.¹⁹ Csalódníuk kellett, ezen a téren a budapesti politikusok inkább Berlinre, és nem a Vatikánra hallgattak.

A diplomaták a jogfosztás, diszkrimináció kisebb formáira is felfigyeltek. A második bécsi döntés többek között Nagyszebent sem juttatta vissza Magyarországnak. A romániai magyar kisebbség egyetlen képviseleti szervének, a Romániai Magyar Népközösségnek a helyi vezetői tájékoztatták bukaresti központju-

19 Apor Gábor vatikáni követ jelentése a Külügyminisztériumnak, 1941. augusztus 15. MNL OL K63 – 1941 – 54/7. (vatikáni–magyar viszony) – 4542/1841.

20 A Romániai Magyar Népközösség nagyszebeni és Szeben megyei tagozatának levele a bukaresti elnökségnek, 1941. augusztus 25. MNL OL – K63 – 1940 – 27/7. (román–magyar viszony).

kat, hogy egyes nagyszebeni lakóházakat katonai zónába soroltak. E házak lakóinak a rendőrségen személyi igazolványukat láttamoztatniuk kellett. Míg a román és német nemzetiségű lakók személyi igazolványát minden formalitás nélkül láttamozták, a magyarokat és a zsidókat többek között születési és házassági anyakönyvi kivonat, erkölcsi

bizonyítvány, adófizetési bizonylat stb. bemutatására kötelezték. A nagyszebeni magyar vezetőket nemcsak az háborította fel, hogy velük másként bánnak a katonai és rendőri hatóságok, mint a románokkal és a németekkel, hanem főleg az, hogy egy kategóriába kerültek a zsidókkal.²⁰

A Külügyminisztériumban éberen figyelték a környező országok jogfosztó intézkedéseit. A Dísz téren már 1941 márciusában pontosan tudták, hogy Szlovákiában a helyi népszámlálási adatok szerint 88 951 zsidó él, köztük 2700 kitért/

áttért és 406 felekezeten kívüli volt. Arról is kaptak tájékoztatást, hogy 1941. március 15-ig 3078 zsidó vállalatot „likvidáltak”. A rendkívül részletes és pontosnak tűnő jelentés szerint a „likvidált” vállalatok között voltak divatáru-, cipő-, könyv- és papíráru-kereskedések, könyvkötő műhelyek és könyvnyomdák, szén-, fa-, építőanyag-kereskedések és építési vállalatok is.²¹ A Honvédelmi Minisztérium Vezérkari Főnökségének egyik részletes összefoglaló jelentésében említik meg, hogy Szlovákiában a zsidó üzletek felszámolásakor a zsidó tulajdonosnak előre tizennégy havi közterhet ki kellett fizetnie. Feljegyezték azt is, hogy a pozsonyi kikötőben igen sok zsidó orvos, ügyvéd, tisztviselő dolgozott. Lehetne talán a holokauszt „fekete humorának” is nevezni, hogy e zsidókat elbocsátották, majd mint munkanélkülieket munkatáborba vonultatták be.²² A magyar diplomataknak, különösen a Magyarországgal szomszédos országokban, azért is kellett különös figyelmet fordítaniuk a helyi „zsidópolitika” alakulására, változására, mert ez kiválthatta a helyi zsidók menekülését, erősíthette kivándorlási hajlandóságukat Magyarország felé is. Amikor 1941 őszén a pozsonyi kormány rendeleti úton „zsidó kódexet” léptetett életbe, a negyvenoldalas, 270 paragrafusból álló iromány egy példányát a magyar követség azonnal megküldte Budapestre. A „kódex” tömör tartalmi összefoglalása akár a magyarországi radikális antiszemiták számára is útmutatást, példát jelenthetett volna. A német zsidópolitika hűségese másolásáról van szó, csak éppen nem fokozatosan, évek alatt jutottak el a teljes jogfosztásig, hanem „egy csapásra” vezették be a diszkriminatív rendeletek egész sorát a megkülönböztető jelvény viselésétől a vegyes házasság tilalmáig és tovább. Megfosztották a zsidókat aktív és passzív választójoguktól, kizárták őket az állami szolgálatból, a középiskolákból, az egyetemekről és egyes szabad pályákról is. Bevezették a 16 és 60 év közötti zsidók számára a kényszermunkát. Zsidóknál bármikor lehetett személymotoszt és házkutatást tartani, korlátozták lakóhelyváltoztatási jogukat, megtiltották a rádió, fényképezőgép, messzelátó használatát, birtoklását. Ingatlantulajdont nem szerezhettek, csak örökölhettek, ingóságaik, bankbetéteik, értékpapírjaik feletti rendelkezési jogukat is korlátozták. Ez utóbbi pontnál a pozsonyi ügyvivő megjegyezte, hogy még a műfogakra is kiterjedt a kódex megszövegezőinek figyelme. A zsidók mezőgazdasági ingatlanainak kisajátítása mellett külön „kitelepítési alapot” létesítettek, amelyet a zsidók zárolt bankbetéteinek a felével akartak feltölteni.²³

Deportálások, tömeggyilkosságok

A belgrádi magyar követségről is érkeztek jelentések Budapestre a német megszállási politika „radikalizálódásáról”. Az egyre sűrűbb merényletekre, sza-

21 MNL OL – K63 – 1941 – 65.

22 A HM VKF jelentése a külügyminiszternek, 1941. július 12. MNL OL – K63 – 4463/1941.

23 Szabó György ideiglenes pozsonyi ügyvivő jelentése Bárdossy László külügyminiszternek, 1941. szeptember 18. MNL OL – K63 – 5707/1941.

botázscselekményekre hivatkozva az eleinte „barátságos” német megszállók ostromállapotot hirdettek ki, majd sorozatos kivégzésekkel próbálták megfélemezni, elrettenteni az ellenállókat. Belgrádban előbb 28, majd „120 zsidót és kommunistát” végeztek ki.²⁴ A m. kir. Honvédség vezérkari főnöke 1941. augusztus 6-án „Szigorúan bizalmas!” jelzettel ellátott részletes jelentésben tájékoztatta a m. kir. külügyminisztert a szerbiai helyzetről. Az egyre erőteljesebb partizántevékenységről, a német katonák és járműveik elleni merényletekről, hidak, vasútvonalak stb. megrongálásáról szóló összefoglaló jelentésben azt is megállapítják, hogy a helyi német és (a hivatalos, kollaboráns) szerb sajtó a szabotázs-cselekményekért a kommunistákat és a zsidókat teszi felelőssé. Ez nem igaz, tájékoztatták Budapestet, a nemzeti radikális elemek – ők voltak a csetnikek – és a kommunisták most „egy táborban vannak”, németellenesek, ők a felelősek a merényletekért. A VKF jelentése e ponton már meg sem említi a zsidókat, ezzel is érzékeltetve, hogy a szabotázs-cselekményekért a helyi zsidóságot semmiféle felelősség sem terheli.²⁵

A bukaresti magyar követség 1941. augusztus elején tájékoztatta a Külügyminisztériumot, hogy Romániában megkezdték a zsidókérdés „ha nem is radikális, de brutális megoldását”. Az első pillantásra kissé cinikusnak tűnő megfogalmazás közönséges tömeggyilkosságra vonatkozik. Mint Vladár Ervin bukaresti ideiglenes ügyvivő jelentéséből kiderül, a Szovjetuniótól visszafoglalt Besszarábiában és Bukovinában a zsidókat „válogatás és kímélet nélkül lemészárolták” a katonák, rendőrök és csendőrök. Akiknek az életét megkímélték, azokat internálták, és országszerte valóságos hajszát indítottak a gazdag zsidók után. Utóbbiakat nem csak az előbb említett két tartományban zsarolták, fosztogatták. A 18 és 60 év közötti zsidók számára kényszermunkát (hivatalosan: „köz munkát”) vezettek be, ez alól csak akkor kaptak mentesítést, ha az „alantas közegeket” – azaz a korrupt hatósági személyeket – sikerült megvesztegetni. A nyílt, szemérmetlen rablás, fosztogatás, a korrupció

elharapódzása még a helyi német tábornokokat is felháborította, sőt Ciupescu tábornok, a Besszarábiában harcoló IV. hadtest parancsnoka magánál a Conducatornál fejezte ki „rosszallását”.²⁶

Az olaszok, többek között a zágrábi magyar katonai attasé szerint is, a rájuk területhódításaik során jellemző felületességgel, tervszerűtlenül rendezkedtek be Dalmáciában. A politikai szempontból „kevésbé megbízható” pénzes zsidóknak és még az angolbarát szerb elemeknek is menedéket nyújtottak.²⁷ Azt

24 Bolla Lajos belgrádi főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak, 1941. augusztus 1. MNL OL – K63 – 16/25. – 4866/1941.

25 A HM VKF jelentése a külügyminiszternek, 1941. augusztus 6. MNL OL – K63 – 16/1. (Horvátország – általános kül- és belpolitika) – 4901/1941.

26 Vladár Ervin bukaresti követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak, 1941. augusztus 9. MNL OL – K63 – 4992/1941.

27 A zágrábi magyar katonai attasé jelentése a HM VKF-nek, 1941. szeptember 29. MNL OL – K63 – 1941 – 67/5. (Horvátország – hadügy) – 6053/1941.

a Dísz téren is pontosan tudták, hogy a horvátországi rezsim mennyire korrump, hogyan kegyetlenkednek a szerbekkel és a zsidókkal is. A helyi német illetékesek a német katonák elleni merényleteket azzal próbálták megakadályozni, a potenciális merénylőket elrettenteni, hogy minden egyes megölt Wehrmacht-katonáért boszszúból száz szerbet és/vagy zsidót, kommunistát végeztek ki.²⁸ A horvátországi zsidók megpróbálták Olaszországba vagy legalább olasz megszállás alatt lévő területekre átszökni, „mert ott lényegesen jobb ellátásban részesülnek, mint Horvátországban”.²⁹ 1941 végén a magyar követ már azt jelentette, hogy Horvátországban a zsidóság „ma már mondhatni teljesen ki van küszöbölve, a férfilakosság internálva, a vagyon pedig nacionalizálva”.³⁰ Ekkoriban Marosy Ferenc követ sem gondolhatott még arra, hogy lehetséges lesz majd a horvátországi zsidóság „kiküszöbölésének” még radikálisabb, „teljesebb” módja: a deportálás valahová a lengyelországi német (halál)táborok felé.

28 A gyékényesi rendőri kirendeltség 15.685/1941. VII. res. sz. jelentése a BM Közbiztonsági Osztálya vezetőjének, 1941. október 11. MNL OL – K63 – 1941 – 67/1. (Horvátország – általános kül- és belpolitika)

29 A gyékényesi rendőri kirendeltség 17.803/1941. VII. res. sz. jelentése a BM Közbiztonsági Osztálya vezetőjének, 1941. november 26. MNL OL – K63 – 1941 – 67/1. – 7929/1941.

30 Marosy Ferenc zágrábi követ jelentése Bárdossy László miniszterelnöknek, 1941. december 18. MNL OL – K63 – 1941 – 67/7. – 7846/1941.

K. HORVÁTH ZSOLT

A „KASSÁK”

*Szemponatok a művészi szerepek és modellek értelmezéséhez**

„Elhatároztam – írja Füst Milán emlékezésében –, hogy meghódítom s megnyerem őt a nyárspolgári öltözetek számára (Tóth Árpád, Kosztolányi, Nagy Lajos, Karinthy). De nem lehetett.

– Ön Kassák Lajos – állítottam meg [...] az Erzsébet körúton.

Én Füst Milán vagyok – mondtam neki büszkén.

– Nem érdekel – felelte és továbbment.”¹

Amikor az 1980-as évek végén az MTA Irodalomtudományi Intézetében kultusz-kutató csoport alakult, többen rögtön nemtetszésüknek adtak hangot, mondván, az irodalmi szöveg *keletkezésének* vannak ugyan társadalmi és politikai kontextusai, de a lényege akkor is a külső paraméterektől elvben független esztétikai minőség. Annak igénye, hogy ne a mű ideológiai implikációival kelljen bibelődni, hanem magával a szöveggel, az államszocializmus összeomlásakor több volt, mint

érthető. Ám a kultuszkutatók azzal érveltek, hogy az éppen lezáruló korszak mutat rá arra: az irodalom mennyire *fogl*lya saját korának, ezért, ha az irodalom történeti létmódját, továbbhagyományozódásának kérdését firtatjuk, akkor számot kell vetnünk az irodalmon *kívü*li paraméterekkel is.

* A tanulmány elkészítése alatt a szerző Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült. Jelen írás egy korábban megjelent esszé (*Hévíz. Művészeti folyóirat*, 2017/4–5. 1047–1055.) szerkesztett, bővített változata.

1 Nádass József (szerk.): *Kassák hatvanadik születésnapjára*. Világosság, Budapest, 1947. 15.

Kassák Lajos irodalom- és művészettörténeti helyének meghatározása elválaszthatatlan a Petőfi Irodalmi Múzeumhoz tartozó Kassák Lajos Emlékmúzeum 1976-os megalapításától, valamint Kassák sokrétű művészeti hagyatékát haláláig gondozó és feldolgozó Csaplár Ferenc kanonizációs munkájától. Ezzel a mozzanattal Kassák komplex művészeti tevékenysége és a hozzá kapcsolódó avantgárd csoportosulások *intézményesül*tek, vagyis részévé váltak az irodalmi, a művészet- és a kultúratörténeti kánonnak. Ám a kassáki életmű mind esztétikai, stílári, művészi, politikai szempontból meglehetősen sokrétű, így „az” életmű kapcsán talán nem jogosulatlan „több Kassákról” beszélni. A művészi szerep szemszögéből a Kassák Múzeum jelenlegi állandó kiállításához kapcsolódó katalógus is „több Kassákot” jelenít meg, amennyiben András Gábor a „képköltő, képtervező”, Ständeisky Éva az „író”, míg e sorok írója az „aktivista, lapszerkesztő és társadalomkritikus” Kassák alakját formálta

meg.² Sőt mint egy korábban megjelent írásában Standeisky Éva plasztikusan rámutat, a kassáki életmű „egysége” egy, a kutatók által utólag konstruált jóság, s Kassák maga is többször is *átértékelte* úgy a politikáról formált, mint művészetről alkotott véleményét.³

Ebben az esszében amellet szeretnék érvelni, hogy a „vagabund Kassák” képe, mely szerintem a Kassák Múzeum jelenlegi kiállításán sem hangsúlyos elem, részben magának Kassáknak, részben pedig közelebbi és távolabbi tanítványainak, követőinek a műve. A fentebb említett kultusz kutatás ugyanis abból a hipotézisből táplálkozik, hogy az író, a költő, s általában a művész valamilyen szerepet játszik, akarva-akaratlanul kialakít magának valamilyen imázst, mellyel a nyilvánosság előtt szeretné önmagát megjeleníteni. Noha *A közéleti ember bukása* című munkájában, Diderot színészparadoxonjából kiindulva Richard Sennett meggyőzően érvel amellet, hogy valójában a modern nagyvárosi nyilvánosságban *mindenki* szerepet játszik, ám nem nehéz belátni, hogy ez egy ismert író vagy művész esetében még hangsúlyosabb, számára még fontosabb a kialakított imázs jellege.⁴

Az irodalmi kultusz kutatás látásmódját alkalmazva, 2002-ben Csaplár Ferenc módfelett izgalmas kiállítást rendezett *Kassák születésnapjai* címmel. A tárlat abból a hipotézisből indult ki, hogy egy ismert művész évfordulója nem egyszerű dátum, amelyen páran felköszöntik, hanem jó „rendezés” esetén igazi esemény, melynek *közönsége* van, márpedig ha ilyen spektakulum alakul ki, akkor érdemes azt tárgyakkal együtt megörökíteni. Csaplár utóbb megjelent szövegéből az világlik ki, hogy Kassák minden „kerek” születésnapját emlékezetessé óhajtott tenni, ennek leghívebb kifejezési formája pedig a fotográfia volt.⁵

1917-ben a harmincéves Kassák Lajos már maga mögött tudhatja az *Életsíratás* című novellás-, az *Éposz Wagner maszkjában* című verses-, az *Isten báránykái* című drámakötetét, továbbá *A Tett* című folyóiratát (1915–1916), sőt már el is indította az újat, a *MA*-t. Jóllehet születésnapját szűk körben ünnepelte, de Révai Ilka fényképezőgéppel megörökítette az utókornak a fiatal művész imázsát. Révai fotográfiáján Kassák fekete kabátot és hosszú haját visel, az egyik felvételen tekintetét lefelé szegezi. Ez a kép talán még őrzi annak az ifjúkori lázadásnak a szikráját, melyet az *Egy ember élete* című önéletrajzi regényében az inasévek kapcsán rögzít. Kassák ugyanis, aki az iskolát odahagyva a kemény, kegyetlen inaséletet választja, hosszú, hátrasimított haját visel.

2 Sasvári Edit – Csatlós Judit (szerk.): *Kassák! A Kassák Múzeum állandó kiállítása*. Petöfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum, Budapest, 2011.

3 Standeisky Éva: Az (ön)átértékelő. In uő: *Kassák, az ember és a közszereplő*. Gondolat, Budapest, 2007. 115–155.

4 Richard Sennett: *A közéleti ember bukása*. Helikon, Budapest, 1998.

5 Csaplár Ferenc: *Kassák Lajos születésnapjai, 1917–1967*. Kassák Múzeum, Budapest, 2005.

„– Nem szégyelled magad, ilyen kócot hordani a fejedre? Olyan vagy, mint valami fiatal ringyó. A munkásember legyen olyan, mint a jó katona! [...] A mesterné egyszer ollót hozatott, s le akart fogatni az inasokkal, hogy megnyírjon. Ekkor valami vad, embertelen szenvedély tört ki belőlem. Torporékoltam, és rekedten, sírva ordítottam. Közre akartak fogni, s én esze-lősen védtem magam egy vasdarabbal. Gyilkos tudtam volna lenni, ha vala-ki hozzám nyúl.”⁶

Az *eltérés* belső vágyától vezetve Kassák az iskola helyett a munkapadot választotta, ám a durva, erőszakos munkásvilág szürke rutinja sincs ínyére, így a hosszú, művészies frizurát választja, melyet környezete – tévesen – nem pusztán nőiesnek, de egyenesen „kurvásnak” nevez; az erőszaktól telített férfivilágban ez a hierar-chia legalja. Révai képén tehát ez az értelmetlen társadalmi normák elutasítását,

6 Kassák Lajos: *Egy ember élete*. 3. kiadás, Magvető, Budapest, 1957. 83–84.

7 Lásd még: Vadas József: *A konstruktőr. Kassák La-jos képzőművészeti munkássága*. Gondolat, Budapest, 1979.

az ifjúkor autonómiaigényét kifejező művészies haj, továbbá a fekete ruha és a lesütött tekintet határozza meg az avant-gárd művész szerepét.

Tíz év múlva, 1927-ben Kassák szüle-tésnapja a közeli barátok és kollégák kö-rén túlmutató valódi esemény volt, me-

lyet nem is annyira a *Dokumentum* című, rövid életű lapja hoz meg neki, hanem a fentebb idézett *Egy ember élete* folytatásokban történő megjelenése. A negyve-nedik születésnap már reflektívebb, addigi életmű-fragmentumaiból épülő kollázs (*40 év jubéium*, papír, karton, kollázs), továbbá Kassák verset ír az évfordulóra, *Virágos fa az én negyven évem* címmel. Ekkor alakul ki az a szertartás, hogy a fia-talabb, kezdő költők, írók a Körúton mintegy „hazakísérik” Kassákot a Bulcsú utcába a mai Népszínház utca és a József körút sarkán működő Simplon kávéház-ból. Elkészül „a” fotó is; ezúttal Pécsi József ismert fotográfus örökíti meg a pil-lanatot, ez Csaplár szerint – az avantgárd elhivatottsághoz képest – a munkában lévő reklámgrafikust, vizuális szakembert jeleníti meg.⁷

Újabb tíz év múltán, 1937-ben, Kassák Lajos ötvenedik születésnapjának ün-neplése baráti, munkatársi ügy maradt, bár március 20-án azért komoly szakmai nyilvánosságot is kapott az esemény, amennyiben a Zeneakadémia kistermében zeneszerzők (Kadosa Pál, Szelényi István), előadók (Nagy Etel, Heimer Jenő), irodalmárok (Schöpplin Aladár, Németh Andor) közreműködésével mutattak be Kassák-műveket, illetve méltatták az életművet. Nyilván nem mérhető ez a meg-emlékezés az 1947-es, szinte „hivatalos” ünnepséghez, amikor Ortutay Gyula val-lás- és közoktatásügyi miniszter, az egyes pártok képviselői (köztük egyik tanítvá-

nya, Justus Pál) méltatták munkásságát; a háború utánra Kassák az avantgárd logikájával ellentétes módon, rövid időre valóban *intézménnyé* vált, megtestesítette a baloldali művészeti kívülállás modelljét.

De 1937-ben az elismerés még inkább szubkulturális maradt; az, amit jóval később Petri György „az állami ünnep elhülyült csöndjé”-nek nevezett – szerencsére – mindvégig elkerülte. Az obligát módon 1937-ben is elkészülő fénykép – az egyik munka-körös szociofotós, Haár Ferenc munkája – együtt ábrázolja élete társával, Simon Jolánnal. Kassák az asszony felé fordul, de pillantása lefelé irányul, míg Simon Jolán fáradt tekintete a képmezőn kívülre mutat. Itt Kassák már nem a magányos, bár elhivatott avantgardista, és nem is a stúdiójában pózoló reklámgrafikus szerepét játssza; nem, 1937-ben inkább egy feszült, megfáradt kapcsolatban élő, jöllehet feleségének, Simon Jolánnak rengeteget köszönhető magánemberként tűnik fel. Egyfelől a születésnap rituáléja karbantartotta Kassák kultuszát, ami nyilvánvalóan hozzájárult a kánonban való elhelyezéséhez is, másfelől kifejezte szerepváltásait is, amennyiben művészként az aktuális elképzeléseinek megfelelő maszkot öltött fel a fotográfusok műhelyében.⁸

Egy másik írásában Csaplár arra is rámutat, hogy Kassáktól korántsem voltak idegenek az ennél még kultikusabb gesztusok sem: 1909 áprilisában Ady Endre példáját követve indult el Párizsba, s ez a törekvés, mint látni fogjuk, később modellül szolgált mások számára is.⁹ Egy esszéjében Szerb Antal egyenesen úgy értelmezi Ady poétikáját, mint ami jóval túlmutatott önmagán; nem is annyira költészete hatott az utókorra, mint inkább turbulens magatartása, lázas Párizsimádata.

8 Elég különös, hogy egyik közeli tanítványa, Justus Pál ezt írja mestere 75. születésnapjára levelében: „tudom, nem tulajdonít valami nagy jelentőséget a szokványos évfordulónak”. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Justus Pál levele Kassák Lajoshoz (1962. március 19.).

9 Csaplár Ferenc: Kassák, a próféta. Fejezet egy kultusz történetéből. In Kalla Zsuzsa (szerk.): *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1994. 117–123.

10 Szerb Antal: Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen. In Papp Csaba (szerk.): *Mindig lesznek sárkányok. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák*. II. kötet. Magvető, Budapest, 2002. 440.

„Ady nyugatossága nem jelenti a »nyugati irodalom« eredményeinek átültetését magyar talajba – hanem sokkal többet, kifejezhetetlenebbet, belső életformát, mérhetetlenül összetett lényének központi, jelképes erővonalát. Saját szemében és kortársai szemében ez is politikum volt, egyesekből rajongást, másokból gyűlöletet váltott ki.”¹⁰

Mary Gluck amerikai kultúratörténész is úgy véli egyik írásában, hogy Ady magatartása, párizsi útjai, életmódja, viselkedése egészen egyszerűen *modellé* sűrűsödött a művészetek iránt érdeklődő fiatalok szemében.¹¹ Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott Ady zaklatott, bohém életmódja, utazásaival pedig akaratlanul újratermelte a magyar modernség intellektuális alapképletét, a Kelet–Nyugat

11 Mary Gluck: The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary. *Austrian History Yearbook*, 2002/33. 149–162.

12 Vörös Boldizsár: Két rendszer, két halott, két temetés. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben. *Médiakutató*, 2004/ 3. 135–148.

13 Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*. Szépirodalmi, Budapest, 1979. 306. Ne feledjük, Illyésben komoly sértettség volt a kör iránt: kikérte magának azt, hogy Justus szerint nem elég tömör a lírája, továbbá azt is, hogy ő Kassák árnyékában lenne. Vö. Justus Pál: Kassák Lajos árnyékában. A Független Új Művészek két előadóestje, *Együtt*, 1928/4. 35.

(elmaradottság–fejlettség) szimbolikus földrajzi problémáját. Korai halála csak emfatikussá tette az életműben rejlő belső feszültségeket, így nem csoda, hogy temetése széles tömegeket, intézményeket, rajongókat, ellenlábasokat megmozgató kultuszképző esemény volt.¹²

Nekrológiában Kassák a „tegnap költőjeként” értelmezi Adyt, s ez az álláspont azt sejteti, hogy „valaki” átveszi a helyét. A kassákistákkal kapcsolatban epés megjegyzésekkel sosem szűkölködő Illyés Gyula így festi le az Ady temetésén megjelent társaságot:

„Ady temetésén – 1919. január 29-én kora délután – a ravatalhoz törekvő tömegben különös csoport vont magára a megfelelő nézőhelyhez jutottak figyelmét. A csoport tagjai vagy heten lehettek, csupa fiatal, de sápadt, mert a borotválkozás után még a kor szokásaként jól berizsporozott arc. Fejükben az a szokatlanul széles karimájú fekete kalap, aminőt a carbonarik és később az olasz vándor kőfaragók tettek ismertté Európában. Gallér és nyakkendő helyett a huszonegynéhány éves fiatalember az a fajta oldalt gombolós, az állukig fölérő inget viselték, melyet viszont Makszim Gorkij fényképein szokott meg a világ. [...] Valamennyi kalap és ing szurokfeke-te lévén, itt az volt hihető, hogy a csoport külföldi gyászküldöttségként érkezett ide, s törekszik vékony és aránylag alacsony termetű, de csaknem méltóságosan öntudatos vezetőjük nyomában a koporsóhoz, be a Múzeum előcsarnokába.”¹³

Illyés fanyalgásán túl a temetésről adott leírásban megjelenített szerep nagyjából megfelel a Révai Ilka készítette fotográfia és *A próféta* című, 1922-es Bortnyik Sándor-festmény reprezentációjával; mint Csaplár rámutat, korántsem ketten láttatták így akkoriban Kassákot. Ez az elkötelezett, aszketikus, a társadalmon kívül

álló szerep azonban valóban vonzó volt sok fiatal számára. Jóllehet az 1927-es, Pécsi József jegyezte fotográfia inkább a dizájnert, a vizuális művészt jeleníti meg, a tény, hogy 1924-ben a *Nyugatban* megjelennek az *Egy ember élete* első fejezetei, egy fiatalabb nemzedék fantáziáját élenként megragadta. E generáció tagjai lettek aztán az 1928 után a *Munka* című folyóirat s a köréje szerveződő Munka-kör tagjai.¹⁴ Jóllehet volt festőcsoport, szociófotó-csoport, hangsúlyosan foglalkoztak az új médium, a film lehetőségeivel, ez volt Kassák legkevesbé artisztikus folyóirata és köre. A művészettel szemben nagyobb hangsúlyt fektettek a filozófiai, politikai, pszichológiai, társadalomkritikai munkákra és életmódmintákra (ún. szabadszerелеm-vita), s bizony ezeknek a 15–20 év közötti fiúknak és lányoknak szükségük volt az orosz inget viselő elkötelezett prófétára. Mérei Ferenc pszichológus a munka-körös fiatalok közeli barátja volt, s noha ebben az időszakban már Párizsban tanul, de ittlétekor maga is látogatta rendezvényeiket.

14 Dobó Gábor: Kassák Lajos Egy ember élete című önéletrajzának fogadtatása 1927–1928-ban. *Literatúra*, 2015/ 3. 277–288.

15 Mérei Ferenc: A Jó és a Rossz határán. Bevezető. In *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*. Kiadatlan gépirat, 1985. 14–15.

16 Mérei Ferenc: Deviancia és reménység. Irodalom-pszichológiai elemzés. In Forgács Péter (szerk.): *„Vett a füvektől édes illatot”. Művészetszichológia*. Múzsák, Budapest, 1987. 71–81.

„Nemcsak a szót tanultam tőle [ti. Kassáktól], a jelenséget is. Orosz ingben jártam, mert akkor az avantgárd elsősorban szovjet jelenség volt. Aki valami újat akart és levetett mindent, ami régi, »vigyázó szemét« Párizs után Moszkvára vetette. Én még elég tudatlan és elég gögös voltam ahhoz, hogy semmit se akarjak tanulni, kizárólag a tehetségemben bízzak, és bizonyos legyek abban, hogy mindent (az egész létet) saját képességemből fakadóan majd felfedezem. Ez volt akkor az avantgárd ideológiája. [...] Mindenben utánoztuk: talán az Ő nyomában jártuk be gyalogosan, vagy ingyen utazva Németországot (a weimarit). Őt utánozva mentünk el Párizsig, s ettünk nagykanállal péntek este a Zsidó Segélyegylet menzáján. S ami a legfontosabb: az Ő hatására lettünk avantgardisták.”¹⁵

Azonban Kassák nemcsak az ifjú Méreit vonzotta, Justushoz hasonlóan idősebb korában is hű maradt a mesterhez (ellentétben Vas Istvánnal, aki egész életében neheztelt rá a munka-körös rossz emlékei okán). Egyik értékorientációs irodalmi tanulmányában, mely prózai művek implicit értékszerkezetét vizsgálja, Mérei összekapcsolja az *Egy ember élete* egyes epizódjait a szociálpszichológiában jól ismert peremhelyezettel. Utóbbi általában nem kellemes dolog, hiszen deviáns, marginális személynek lenni többnyire nem választás, hanem kényszer terméke.¹⁶

Ám ami Méreit érdekli, az a *déviance volontaire*, a választott kívülállás, melynek foglalatja az a törekvés, hogy életünket ne a készen kapott norma, hanem a belső értékrendszerünkben fakadó etika szabja meg. Stendhal, Franz Kafka és Victor Hugo egyes példáit követően az esszé központi alakja valójában Kassák önéletrajzi prózájának szubjektuma. Kassák életének egyes, a műben *megírt* mozzanatait (kocsonyadobálás, hajvágás, vigécség) ugyanis a pszichológus azonosítja a *megtörténttel*. Ha regénypoétikai szempontból közelítünk a szöveghez, akkor azonban egyértelművé válik, hogy az önéletírás visszamenőlegesen íródik („harminchét éves vagyok”), így a Mérei által vizionált egység: *retroaktív módon* konstruált egység.¹⁷ A narratológia teljesítményét figyelembe véve világos, hogy az élet-

17 Thomka Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Kijárat, Budapest, 2001. 140. skk.

történetnek csak visszafelé olvasva van logikus, koherens szála, a tapasztalatok szórt tere csak az elbeszélésben ölt egységes formát, koherens értékszerkezetet.

Bármilyen lenyűgözően értelmezi is Kassák művében Mérei az egyes társas lélektani helyzeteket, megítélésem szerint rabja maradt ifjúkori bálványa imázsának; így „csúsztatja össze” tudatunkban a szerep és a modell.

KOLTAI GÁBOR

FEGYELEM AZ ÁLLAMPÁRTBAN AZ 50-ES ÉVEKBEN

*Szakirodalmi hiányok – feltáratlan források**

A cigány a határon felmegy a fa tetejére.
 Arra megy egy határőr és megkérdezi:
 – Cigány, mit csinálsz a fán?
 – Olvasom a Szabad Népet.
 – Hogyan olvasod? Hisz nincs a kezében újság!
 – De, ott mennek a határon túl, 1-2-3-4...¹

H. József rendőr őrmester, nem mellesleg VIII. kerületi párttag mesélte a fenti viccet 1953 elején kollégáinak. Az élc eljutott a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) helyi szervezetének vezetőihez is, akik azonban ahelyett, hogy nevettek volna azon egyet, inkább pártfegyelmi eljárást kezdeményeztek a rendőr ellen. József a fegyelmi tárgyalásán azzal védekezett, hogy azt nem mondta, melyik határról is van szó. Nem meglepő módon *kizárták* az MDP-ből. Szerencséjére ügyét a fővárosi pártbizottság újravizsgálta, és korábbi munkája, magaviselete miatt adtak neki még egy lehetőséget, és *szigorú megrovással* visszavették a pártba.

* * *

1955–1956 fordulóján a kőbányai Növényolaj- és Szappangyár üzemmérnöke, a gyári fotósakkör vezetője, R. László több alkalommal aktfotókat készített az üzemi fotóhelyiségben – és azon kívül is – egy kolléganőjéről, H. Máriáról. Bár megbeszélték, hogy a fotózás titokban marad, az elkészült képek közül azonban néhány darab valamilyen úton-módon mégis az üzemi pártvezetőség birtokába került, amiből botrány lett. Vizsgálat indult, és kiderült, ki készítette a felvételeket és ki szerepel rajtuk, majd a fotós ellen pártfegyelmi eljárást indítottak. László ugyanis párttag volt, ráadásul házasember, emellett a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) helyi szervezetének titkára, ahol a vezetőségben Mária volt az egyik – nem párttag – munkatársa. Az 1956. március 28-án üléselő üzemi

* Jelen írás az MDP pártfegyelmezési rendszerével foglalkozó doktori disszertációm historiográfiai fejezetének rövidített, részben átdolgozott verziója (Koltsai Gábor: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*. [PhD-disszertáció.] ELTE BTK, Budapest, 2014). Ezúton is hálásan köszönöm témavezetőm, Standeisky Éva disszertációm elkészítéséhez nyújtott segítségét és hasznos tanácsait.

1 H. József fegyelmi ügye. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV.95.i. MDP Budapesti Bizottsága Fegyelmi Csoport iratai, VIII. kerületi fegyelmi ügyek, 1269/1953.

pártszervezeti fegyelmi bizottság László védekezésének meghallgatása, majd rövid vita után arra a következtetésre jutott, hogy a DISZ-titkár fotós „pártszerűtlenül viselkedett”, és tevékenységével súlyosan megsértette a „kommunista erkölcsöt”, ezért *szigorú megrovás* pártbüntetésben részesítették. A verdiktet jóváhagyásra felküldték az MDP X. Kerületi Pártbizottságára, ott azonban nem tartották elég szigorúnak az alapszervezeti ítéletet, és *szigorú megrovás mint utolsó figyelmeztetés* pártbüntetést szabtak ki Lászlóra 1956. május 12-én.²

Miért is érdekesek ezek az esetek? Nemcsak a különös, de ugyanakkor banális történetek vagy a – részint ismeretlen – vég-

2 Az MDP szervezeti szabályzata szerint *dorgálás, megrovás, szigorú megrovás, kizárás*, valamint 1954-től *szigorú megrovás utolsó figyelmeztetéssel* pártbüntetés volt kiszabható a pártfegyelmi eljárások során. Az MDP szervezeti szabályzatait lásd: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956*. Napvilág, Budapest, 1998. 33–41.; *A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. 1954. május 24–30*. Szikra, Budapest, 1954. 645–646. R. László fegyelmi ügyét lásd: BFL XXXV.95.i. X. kerületi fegyelmi ügyek, 117/1956. A történetet feldolgoztam egy korábbi írásomban: Koltai Gábor: Egy pártszerűtlen aktfotós. Történetek egy fegyelmi ügy apropóján. *Sic Itur Ad Astra*, 2009/60. 205–224.

3 A „belépési pont” fontos eleme a kultúrát szövegeként kezelő, s leginkább Clifford Geertz munkásságával fémjelezhető, a kulturális irányultságú történetírásra komoly hatást kifejtő szimbolikus antropológia irányzatának (vö. Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Osiris, Budapest, 2001).

kifejeket miatt, hiszen a történeteket úgysem lehet pontosan rekonstruálni. A közösség mindennapjaiba nem illő, illetve normasértő eseményekben azok a részletek érdemelnek figyelmet, amelyek napjainkban már kevésbé magától értetődőek. Manapság ugyanis már nem egyszerű megérteni, mit is jelentettek azok az 1950-es években még mindennapos fogalmak, mint „pártszerűtlen magatartás” vagy „kommunista erkölcs”. Miért is volt az aktfotózás vagy a vicceselés olyan komoly ügy? Miért indítottak vizsgálatot olyan esetekben, amelyek ma magánügynek számítanak? E kérdések elemzéséhez a szocialista rendszer vonatkozásában kivételes forrásanyagot szolgáltatnak a pártfegyelmi vizsgálatok iratai, amelyek belépési pontot kínálnak egy ma már nem annyira ismert, de még nem is teljesen ismeretlen társadalom mindennapjaiba.³

Ennek ellenére kutatásaim kezdetén azt tapasztaltam, hogy a pártfegyelmi ügyek elemzésével és a diktatúra fegyelmezési rendszerének szisztematikus feltárásával finoman szólva is adós a történészszakma.

Az állampárt pártfegyelmezési rendszerével kapcsolatos hazai szakirodalom

A szocialista rendszerrel foglalkozó munkák szinte mindegyikében megjelenik ugyan a *fegyelmezett kommunista párttag*, illetve a *harcias, szervezett, katonás fe-*

gyelemmel működő kommunista párt képe, azonban e jellemzők felfejtésével és megértésével a hazai történészek eddig kevésbé foglalkoztak.⁴ Maguk a pártfegyelmi ügyek főleg a politikatörténeti írásokban jelentek meg, amelyek általában a korszakra jellemző sajátosságként mutatták be ezeket. Leginkább a „pártfegyelmit is indítottak ellene” típusú szófordulattal lehetne leírni e politikatörténeti munkák hozzáállását, amelyek zöme a totalitárius diktatúra egyik sajátos kényszerítő eszközeként tekint a pártfegyelmi eljárásokra. Témánk szempontjából ezeknél megfoghatóbb típust jelentenek azok az egyedi életutakat feldolgozó munkák, amelyekben szó esik az illető pártfegyelmi ügyéről is – általában leírják a büntetését –, de a kontextusba helyezés és az eljárás árnyalt bemutatása jellemzően ezekben is elmarad.⁵

Ritkaságszámba mennek azok a történeti tanulmányok, amelyek témájuknak pártfegyelmi ügyek bemutatását választották. E munkák között találni forrásközléseket, amelyek az eredeti dokumentumok közreadásával segítik a kutatókat;⁶ de van, amelyik egy konkrét pártfegyelmi ügy folyamatát tárja elénk.⁷ Sipos Levente tanulmánya – amelyben Nagy Imre 1955. decemberi, MDP-ből történő kizárását vizsgálja szintén forrásközléssel egybekötötten – annyiban eltér ezektől, hogy írásában egy kivételes pártfegyelmi ügybe lehet betekintésünk. Bár a volt kormányfő kizárásának elemzéséből vajmi kevésbé következtethetünk a mindennapi pártfegyelmi gyakorlatra, Nagy Imre fellebbezési beadványából mégis ráláthatunk például a legfőbb pártfegyelmi

4 Jelen írásban nincs lehetőségem a fegyelem és a fegyelmezés történeti korszakokat felölelő történeti problematikájának – akárcsak a magyar szakirodalmat érintő – mélyreható elemzésére, így a továbbiakban csak az állampárt belső fegyelmezési mechanizmusára vonatkozó szakirodalommal foglalkozom. A fegyelmezés és büntetés összetettebb jellegű vizsgálatára irányul a *Korall* 2018. évi 1. száma, illetve a témához lásd még *A normán innen és túl* című kötet egyes tanulmányait (Kovács Janka – Kökényessy Zsófia – Lászlófi Viola (szerk.): *A normán innen és túl*. ELTE BTK Történeti Kollégium, Budapest, 2017). Terjedelmi okokból nem foglalkozom továbbá a korszakot vizsgáló politika- és társadalomtörténeti munkák historiográfiai áttekintésével sem, erre vonatkozóan lásd: Koltai Gábor: i. m. (2014) 13–45.

5 Konkrét hivatkozásoktól ez esetben eltekintek, hiszen a pártfegyelmi ügyek említésének aprólékos datálása túlságosan nagy és felesleges munkát jelentene.

6 Müller Rolf egy ávós tiszt pártfegyelmijét vizsgálja: Müller Rolf: „...előbb a Párt és csak aztán az Államvédelmi Osztály”. Egy államvédelmi főhadnagy esete a pártfegyelemmel. *Betekintő*, 2010/2. http://www.betekinto.hu/2010_2_muller – utolsó letöltés: 2017. november 27.; Keresztes Csaba pedig Krassó György 1955-ös pártból és a közgazdasági egyetemről való kizárását mutatja be eredeti dokumentumok közreadásával: Keresztes Csaba: Krassó György kizárása a Közgazdaságtudományi Egyetemről 1955-ben. *Betekintő*, 2013/1. – http://www.betekinto.hu/2013_1_keresztes – utolsó letöltés: 2017. november 27.

7 Lásd például Takács Tibor: A párt és a politikai rendőrség Pest megyében 1956 után. Havasi László politikai nyomozó osztályvezető fegyelmi ügye. *Betekintő*, 2012/2. http://epa.oszk.hu/01200/01268/00022/pdf/EPA01268_betekinto_2012_2_takacs.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 27.

testület, a Központi Ellenőrző Bizottság (KEB) működésére, politikai szempontból igen erőten pozíciójára.⁸ Ständeisky Éva írásában Kassák Lajos pártfegyelmi

8 Sipos Levente: Nagy Imre „pártügyéről”. *Múltunk*, 2006/4. 136–185. Az ügy KEB-vonatkozásához lásd még: Ságvári Ágnes: *Mert nem hallgathatók. Egy jóházból való pártmunkás emlékei*. Pallas, Budapest, 1989. 63–64.

9 Ständeisky Éva: Kassák Lajos belső száműzetése (1948–1956). Egy kizárás politikai háttere. *Mozgó Világ*, 1988/12. 60–71.

10 Czetz Balázs: Bűn és bűnhődés. Pártfegyelmi Fejér megyében az 1956-os forradalmat követően. In Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. L'Harmattan, Budapest, 2012. 203–215.

11 Rácz Attila: *A budapesti hatalmi elit 1956–1989 között*. BFL, Budapest, 2018. (A kézirat leadása idején még megjelenés előtt.)

12 Megemlíteném még, hogy Budapest Főváros Levéltára 2012. évi Levéltári Napján külön blokk foglalkozott a pártfegyelmi kérdéssel. László Zsófia *Érdemtelenek az érdemrendre? A Szocialista Hazáért Érdemrenddel kitüntetett párttagok fegyelmi ügyeiről*; Rácz Attila *A bírói és a pártfegyelmi eljárások 1957–1989 közötti kölcsönhatásáról*; míg jómagam a *pártfegyelmi eljárásrendszer szabályozásáról* tartottam előadást. A konferencia előadásai nem jelentek meg nyomtatott formában.

13 Szűts István Gergely: „Ott van a munkaerő az orruk előtt, csak nem tudják rendben tartani őket.” Munkafegyelmi problémák és fegyelmezési eszközök a Várpalotai Szénbányánál 1950 és 1953 között. In Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): i. m. 69–80. Munkafegyelmi ügyek kapcsán lásd még: Kocsis Péter Csaba: Munkások a jobb oldalon? A diósgyőri vasgyár Fegyelmi Bizottságának peres jegyzőkönyvei. *Valóság*, 2007/10. 45–67.

14 Polyák Petra: „Közösítsék ki, pellengérezzék ki!”

ügyét és végül kizárását mutatja be, összekötve az írószövetség Rákosi-korszakbeli történetének ismertetésével.⁹ Korszakunkon túlnyúlik ugyan, de meg kell említeni Czetz Balázs és Rácz Attila kutatásait. Czetz¹⁰ a volt MDP-tagoknak a Magyar Szocialista Munkáspártba (MSZMP) történő átigazolási kérelmeit, illetve az ezek kapcsán indított pártfegyelmi eljárásokat vizsgálja írásában. Míg Rácz¹¹ a budapesti hatalmi elitet vizsgáló kutatásai során foglalkozik az elittagokat érintő pártfegyelmi ügyekkel.¹²

A szocialista kori fegyelmezéssel foglalkozik több munkájában Szűts István Gergely és Polyák Petra is, ám ők írásaikban a munkafegyelme,¹³ illetve az egyetemisták és főiskolások fegyelmi vétségeire koncentrálnak.¹⁴ Munkáikat azért érdemes itt mégis kiemelni, mert

Egyetemi-főiskolai hallgatók fegyelmi ügyei az ötvenes évek elején. In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest, 2013. 481–490.; uő: „Nagy tüzet kiált a tűzoltó”. Az 1956-os forradalommal összefüggő hallgatói fegyelmi eljárások a pécsi jogi karon és a pedagógiai főiskolán. *Per Aspera ad Astra*, 2016/2. 7–37.; uő: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall*, 2016/64. 5–25.; uő: A „szegedi 9-ek”, avagy fegyelmi eljárás megrendelésre. In Slachta Krisztina – Bánkúti Gábor – Vonyó József (szerk.): *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Kronosz, Pécs, 2016. 341–354.

– eltérő megközelítéssel ugyan, de – a korszak mindennapjaira is kitérnek a fegyelmzési gyakorlatok vizsgálatakor. Polyák Petra írásaiban főként a pécsi egyetem fegyelmzési gyakorlata jelenik meg sokféle szemszögből vizsgálva, Szűts István Gergely célkitűzése pedig az volt, hogy társadalomtörténeti elemzés tárgyává tegye a várpalotai bányászok munkafegyelmi eseteit. Rövidke írásában Szűts is jelzi a szocialista kori fegyelmzéssel kapcsolatos kutatások hiányát, amit én is megtapasztaltam.¹⁵ Érdemes még kiemelni újabban Huhák Heléna kutatásait, ő az agitáció és a propaganda mindennapokra gyakorolt szerepét vizsgálja a Rákosi-korszakban, és ennek révén pártfegyelmi ügyek is látóterébe kerültek.¹⁶ A téma hazai kutatástörténetéről többet sajnos nem is lehet elmondani.¹⁷

A pártfegyelem kutatásának nemzetközi szakirodalma

Némileg meglepő módon azonban nemcsak itthon, hanem a nemzetközi szakirodalomban sem elterjedt téma a kommunista állampártok pártfegyelmzési rendszerének, illetve a pártfegyelmi ügyeknek a vizsgálata. Említés szintjén sokan foglalkoznak a pártfegyelem jelenségével valamely esettel, eseménnyel, személlyel kapcsolatban, illetve előfordulnak olyan vizsgálatok is, amelyek elméleti szinten vizsgálják a „kommunista erkölcsöt”, fegyelmet, gyakran Lenin megnyilatkozásai-val összevetve, de ezekben az írásokban a kérdés mélyebb, szisztematikus elemzésére nem kerül sor.¹⁸

Eddigi ismereteim szerint mindössze két történész vállalkozott egy-egy kommunista állampárt belső pártfegyelmzési rendszerének vizsgálatára. Az első

15 Itt azért meg kell jegyeznem, hogy például a szocialista kori térhasználat mint fegyelmző hatalom több magyar szerzőt is megihletett már: Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztyálinváros*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004; Nagy-Csere Áron 2010: Nyomortelepből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyelmzése? *Korall* (11.) 2. 45–67.

16 Huhák Heléna: Kicsapás a pártiskoláról. Két fegyelmi ügy a propaganda mikrovilágából. *Kommentár*, 2016/5. http://kommentar.info.hu/attachment/0001/658_kommentar-1605-11-huhak.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 27.

17 Érdemes végül Szolláth Dávid disszertációját ide idézni, amelyik ugyan nem a történelem, hanem az irodalomtörténet megközelítéséből vizsgálja a hazai

munkásmozgalmat, de hangsúlyosan foglalkozik a pártfegyelem témakörével. Szolláth Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája. Kontextuális vizsgálatok a huszadik századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozásáról*. (PhD-disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2008.

18 Lásd Ulla Plener több írását, például: Ulla Plener: Über Parteidisziplin in der Arbeiterbewegung des 20. Jahrhunderts. *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung*. 2009/2. 56–67. A fegyelem és fegyelmzés témakörében nem megkerülhető továbbá Michel Foucault munkássága, amit terjedelmi okokból itt nem részletezek, lásd például: Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön-története*. Gondolat, Budapest, 1990.

közülük Thomas Klein volt, aki az állampárttá alakult Németország Szocialista Egységpártja (NSZEP)¹⁹ fegyelmezési rendszerét vette górcső alá az 1946–1971 közötti időszakban.²⁰ A Böhlau Verlag *Zeithistorische Studien* sorozatában megjelent kötet az NSZEP legfelsőbb pártfegyelmi testülete, a Zentralen Parteikontroll-Kommission (a KEB ottani megfelelője) működését, szervezetét, feladatait, illetve az ezekben történt változásokat mutatja be. Klein a pártállami represzió egyik eszközeként vizsgálja a német kommunista párt belső fegyelmezési rendszerét, amelynek a konkrét fegyelmi feladatokon túl a tömegpárttá váló NSZEP tagságának nevelése és a káderek kiválasztása is a teendői közé tartozott.

19 Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED).

20 Thomas Klein: „Für die Einheit und Reinheit der Partei.” *Die innerparteilichen Kontrollorgane der SED in der Ära Ulbricht*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2002.

21 Ezúton is hálásan köszönöm Edward D. Cohnnak (Grinnell College, USA), hogy kutatásaimhoz rendkívül nagyvonalúan rendelkezésemre bocsátotta disszertációját, amely azóta már monográfiává bővülve meg is jelent. Edward D. Cohn: *Disciplining the Party: The Expulsion and Censure of Communists in the Post-war Soviet Union, 1945–1961*. (PhD-disszertáció.) University of Chicago, Chicago, 2007; uő: *The High Title of a Communist: Postwar Party Discipline and the Values of the Soviet Regime*. Northern Illinois University Press, DeKalb, 2015.

Az egyes fejezetek a politikai kronológiához igazodnak, és a pártfegyelemmel kapcsolatos témákat a különböző „leszámolások”, tisztogatások kapcsán mutatja be a szerző. Klein tehát a párt megtisztulását célzó „kampányokat” vizsgálja, s a politikatörténet nézőpontja felől közelíti meg témáját. Szemléletét nem az állam-

polgárok és a hatalom közötti interakciók vizsgálata határozza meg, hanem kifejezetten a represszió intézményeire fókuszál.

Az amerikai Edward D. Cohn a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) belső pártfegyelmezési rendszerének feltárását tűzte ki kutatásának céljául.²¹ A Chicagói Egyetemen PhD-fokozatot szerző történész az SZKP 1945-től 1961-ig tartó korszakát tette elemzés tárgyává, és főként moszkvai, illetve egyes orosz területi levéltárak irataira alapozta kutatásait. A fellebbezési ügyek kapcsán kimutatta, hogy a korszakban körülbelül százötvenezer fordultak a „szovjet KEB-hez” a tagköztársaságok pártbizottságainak kizárásai miatt. Cohn háromezer független és véletlen minta alapján kiválasztott fellebbezést foglalt adatbázisba: a Szovjetunió minden tagköztársaságából beérkező fellebbezések körülbelül két százalékával foglalkozott.

Disszertációjában, illetve később könyvében bemutatja a szovjet pártfegyelmezési rendszert, majd működésében ábrázolja egy-egy pártfegyelmi vétség részletes bemutatásával. Nagyon érdekes, hogy a vizsgált időszakban a „saját előnyét a köz rovására előtérbe helyezte” típusú vétségért zárták ki a legtöbb szovjet kommunistát (ideveszi a korrupciót, a sikkasztást, az állami vagyon eltulajdonítását, a

hivatali visszaélést).²² A kommunisták múltjának megítélésén alapuló fegyelmi esetek kapcsán emellett foglal állást, hogy a társadalmi származás és a múltbeli politikai tevékenység jóval kevésbé számított 1945 után, mint annak előtte. Ha valakinek a felmenői között volt „kulák”

vagy „trockista”, az természetesen nem számított előnynek, de kevésbé járt automatikusan kizárással. Ha azonban ezt elhallgatták, de mégis kiderült, az ekkor már nagyobb „bűnnek” számított, ilyenkor „karrierizmussal”, „csalással” és „őszintétlenséggel” vádolták meg őket. A második világháború időszakával összekapcsolható pártfegyelmi ügyek szereplői a hadifoglyok és a náci fennhatóság alatt élt kommunisták voltak. Ők ekkoriban kirekesztett, árulónak titulált csoportként voltak minősítve, s egyúttal ők voltak az utolsó nagy párttisztogatási hullám áldozatai (több mint százezer kizárás jelezte ezt az 1940-es évek második felében).

Cohn vizsgálja a családi élettel kapcsolatos párterőfeszítéseket is, ami az 1950-es évek végétől válik jellemzővé.²³ Ekkoriban kezdték egyre szigorúbban venni, ha például valaki elhagyta vagy nem támogatta a családját, nem fizetett gyermektartást, vagy éppen megverte hozzátartozóit. Mindez összefüggésben volt a háborús áldozatok sokaságával; az ország demográfiai gödörből való kikerülése okán különös figyelmet fordítottak a gyermekekkel való helyes bánásmódra.

Cohn foglalkozik továbbá az alkoholizmussal is. Az SZKP prominensei egyre inkább figyeltek a párttagok viselkedésére, aminek oka a társadalmi instabilitástól való félelem volt. Az 1950-es évek második felétől már kevésbé az egyéni fegyelmezetlenség jelének látták a

22 A korrupciókutatás felkapott témának számít jelenleg az amerikai szovjetológusok között, James Heinzen több tanulmányában is foglalkozik például a szovjet igazságszolgáltatás iratai alapján a kérdéssel. Heinzen szerint nagy eltérés van Moszkva és a Szovjetunió periferiális területeinek gyakorlata között, például az ajándékozás a nem orosz területeken bevett kulturális gyakorlatnak számított, nem pedig üldözendő büntettnek: James W. Heinzen: *The Art of the Bribe: Corruption and Everyday Practice in the Late Stalinist USSR*. *Slavic Review*, 2007/3. 389–412.; uő: *Informers and the State under Late Stalinism: Informant Networks and Crimes against „Socialist Property”, 1940–53*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2007/4. 789–815.; uő: *Thirty Kilos of Pork: Cultural Brokers, Corruption, and the „Bribe Trail” in the Postwar Stalinist Soviet Union*. *Journal of Social History*, 2013/4. 931–952.

23 Cohn egy, a *The Russian Review*-ban megjelent írásában azokat a pártfegyelmi ügyeket vizsgálja, amelyek központi témája a családi élet, s főként a házastárs megcsalására, a félrelépésekre koncentrál, illetve arra, hogyan jelennek meg e témák a pártfegyelmi ügyekben: Edward D. Cohn: *Sex and the Married Communist: Family Troubles, Marital Infidelity, and Party Discipline in the Postwar USSR, 1945–64*. *The Russian Review*, 2009/3. 429–450. Hasonló témát vizsgál NDK-kontextusban Andrew I. Port tanulmányában: *Andrew I. Port: Love, Lust, and Lies under Communism. Family Values and Adulterous Liaisons in Early East Germany*. *Central European History*, 2011/3. 478–505.

kommunisták alkoholizmusát a pártszervek, és inkább betegségnek, illetve nem a gazdasági, hanem inkább a társadalmi rendre, a családra leselkedő veszélyként tekintettek rá. Hiába próbálták meg azonban e viselkedést megbélyegezni, a problémát nem sikerült csökkenteni, nyilvánvaló összefüggésben azzal, hogy az nagyon sok párttagot és funkcionáriust érintett.

Cohn munkájában arra világít rá, hogy ez az időszak – főként, amelyik Sztálin 1953-as halálát követte – kevésbé volt represszív, mint a második világháborút közvetlenül megelőző évek. A pártfegyelmi büntetések statisztikai, illetve az ügyek kvalitatív vizsgálata alapján arra a következtetésre jut, hogy az 1950-es évek második felétől a pártfegyelmi büntetések súlya áthelyeződött a magánéletet szabályozó, abba beleszóló büntetésekre, miközben egyre kevesebb volt a politikai vétség miatti számonkérés. Munkája azt is bemutatja, mennyi versengő motiváció és szándék húzódott egyidejűleg a pártfegyelmi ügyek mögött. Egyik végkövetkeztetése az, hogy a pártfegyelmi büntetések egyrészt a párt megtisztítását, a bűnösnek vélt párttagok megbüntetését szolgálták, másrészt a tévelygők meggyőzését, valamint a szovjet társadalom nevelését. Cohn szerint az SZKP gyakorlata a megtisztítás szándékától (kizárások, koncepciók perek, erőszak) egyértelműen a meggyőzés (kizárásnál kevésbé súlyos büntetések alkalmazása) irányába mozdult el 1945 után.

A megközelítésmódját tekintve az új kultúratörténet által megújított revizionista szovjetológia irányzatához tartozó munka egyik jellegzetesen kultúratörténeti végkövetkeztetése szerint a szovjet állampolgárok egy nagy fegyelmezési projekt részesei voltak, amelynek voltak formális (látható) és nem formális (láthatatlan) összetevői. Mindezek pedig azt a célt szolgálták, hogy fenntartsák a kommunista párt hatalmát, és ennek érdekében nemcsak arra törekedtek, hogy megbüntessék a vétkesnek ítélt párttagokat, hanem ezáltal egyben arra is, hogy neveljék és megváltoztassák őket, illetve rajtuk keresztül a többi szovjet állampolgárt is.

24 A Bundesarchiv adatgazdag nyilvántartása szerint az NSZEP több területi szintű pártbizottsági anyaga is kellőképpen rendezettnek tekinthető a pártfegyelmi kutatások megindításához. Például Klaus Schwabe adta közre a schwereini területi pártbizottság részletes levéltári segédletét, amelyben a pártfegyelemmel kapcsolatos jellemző témák is nyomon követhetők a helyi fegyelmi testület, a Landesparteikontrollkommission der SED anyagában (Klaus Schwabe: *SED-Landesvorstand bzw. Landesleitung Mecklenburg, 1946–1952*. Landeshauptarchiv Schwerin, Schwerin, 2009). E téren a németek megelőzik a volt szocialista államok

Bár a pártfegyelmi ügyek társadalomtörténeti megközelítésű elemzését Edward D. Cohnon kívül tudtommal mások nem végezték el, azért vannak olyan kutatások, amelyek a pártfegyelmet is érintően vizsgálják a mindennapok történetét vagy a pártszervezetek működését. A témámat érintő levéltárforrás-feldolgozás terén Németország számít úttörőnek abból a szempontból, hogy nemcsak az országos, hanem egyes alsóbb szintű pártszervezetek is vizsgálat tárgyát képezik.²⁴ A levéltári segédletekből,

illetve egyes feltáró munkákból kiderül, hogy az úgynevezett káderprobléma mennyire közel állt a pártfegyelem kérdéséhez, gyakorta ugyanaz a testület foglalkozott mindkét ügýtípussal.²⁵ Brigitte Studer svájci történész több írásában is vizsgálja a kommunista pártok szervezetét a káder problémakörön keresztül. A Berthold Unfrieddel közösen jegyzett *A sztálinista pártkáder* című munka alapműnek tekinthető abból a szempontból, hogy a szerzőpáros a kötetben részletesen végigmegy a káderkérdéskör minden fontos elemén a kiválasztástól kezdve a nevelésen át a kádermozgatásig, s mindeközben megvizsgál minden olyan „káderjellemzőt”, amit az értelmezéshez szükségesnek vél (például: a kritika-önkritika rituáléját, a pártfegyelmet, a káderönéletrajzokat).²⁶ Kiemelendők továbbá Klaus Schwabe munkái is, ő a levéltári források feldolgozása során az NDK állampártjának szervezeti felépítésével foglalkozik a mecklenburg-elő-pomerániai területi pártszervezetek működésének feltárásán keresztül, s ezen írásaiban érinti a pártfegyelmzési rendszert is.²⁷

Források és feldolgozásuk

Természetesen nem csak a történészek „hibája”, hogy nem fedezték fel a pártfegyelmi ügyeket, hiszen a volt szocialista országok levéltárainak többségében még manapság sem egyszerű az olyan iratok kutatása, amelyek levéltári feltárása nem élvezett prioritást az 1989/90-es rendszerváltás után, s a pártfegyelmi iratok e téren kétségtelenül nem az élvonalban kaptak helyet.²⁸ Amikor 2003-ban Budapest Főváros Levéltárában a pártarchívumi iratanyaggal kezdtem foglalkozni, a pártfegyelmi iratok érintetlenül és rendezetlenül álltak a raktárban. A rendszerváltás után ugyanis e korszakot érintően főként az úgynevezett vezető testületek iratainak feltárásával foglalkoztak a levéltárosok és a történészek; a „levéltári forrada-

levéltárait, ahol ilyen részletes segédletek nem állnak rendelkezésre. Fontos, a témával foglalkozó kutatásoknak ad teret továbbá a *Horch und Guck: Zeitschrift zur kritischen Aufarbeitung der SED-Diktatur* című periodika.

25 Ez Magyarországon is így volt.

26 Brigitte Studer – Berthold Unfried: *Der stalinistische Parteikader. Identitätsstiftende Praktiken und Diskurse in der Sowjetunion der dreißiger Jahre*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2001; az SZKP pártfegyelmi rendszerének rövid áttekintéséhez különösen: 118–121.

27 Klaus Schwabe: Die Allmacht der Funktionärshierarchie in der SED. *Horch und Guck: Zeitschrift zur kritischen Aufarbeitung der SED-Diktatur*, 1995/15. 21–25.; uő: *Die Zwangsvereinigung von KPD und SPD in Mecklenburg-Vorpommern*. Friedrich Ebert Stiftung–Landesbüro Mecklenburg-Vorpommern, Schwerin, 1998.

28 Itt hozzá kell tennem, hogy a nyelvi ismereteim okán hozzáférhető irodalomra koncentrálok az áttekintésem, azaz főként az angol, illetve német nyelvű munkákra. Az általam fellelt, a közép- és kelet-európai, balkáni, illetve a volt Szovjetunió területén keletkezett történeti munkákról szóló angol, magyar, illetve német nyelvű áttekintések nem említenek pártfegyelmi eljárásokat módszeresen vizsgáló kutatásokat.

lom”²⁹ nyomán ezekben az iratokban vélték ugyanis felfedezni az elmúlt rendszer titkait. Bár az ezredfordulóra ez a „forradalom” lecsengett, azonban a megyei és városi levéltárak személyi és infrastrukturális lehetőségei miatt éppen ekkoriban

indultak meg a helyi pártarchívumokat érintő feltárások.

29 A kifejezést több külföldi és hazai történész is alkalmazta arra a jelenségre vonatkozóan, hogy a pártállami rendszer megszűnése után lehetőség nyílt a korábban elzárt levéltári iratok kutatására. A szovjetológiai kutatásokat lehetővé tevő „levéltári forradalommal” kapcsolatos ambivalenciákról, „az ígéret földjének” illúziójáról és az eltelt évtizednyi tapasztalatról remek áttekintést nyújt: Jan Plamper: *Archival Revolution or Illusion? Historicizing The Russian Archives and Our Work in Them. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2003/1. 57–69.; Sheila Fitzpatrick: *The Soviet Union in the Twenty-first Century. Journal of European Studies*, 2007/1. 51–71.; magyar nyelven lásd például: Apor Péter: A mindennapi élet öröme. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 13–49. A témával kapcsolatos magyar vonatkozásokra lásd például: Gyáni Gábor: *Történetírásunk az ezredfordulón*. In uő: *Történetészdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 2002. 35–55.

30 Az MDP pártstatisztikai adatai szerint a tagok mintegy harmada, 300–340 000 fő a fővárosi párt-szervezethez tartozott, s közülük a második legtöbb párttag a Józsefvárosban lakott vagy dolgozott. Ezt az MDP Budapesti Bizottság Párt- és Tömegszervezetek Osztályának számos statisztikája is kimutatja, lásd például BFL XXXV.95.b. 237. öc.

2007-ben kezdtem el tanulmányaimat az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programon, és addigra érlelődött meg bennem az az elhatározás, hogy levéltárosi lehetőségeimet kihasználva megpróbálok megvalósítani egy, a szocialista korszakra vonatkozó, sokszor és sokak által hiányolt történeti alapkutatást. Kutatásom témájaként az MDP pártfegyelmezési rendszerét választottam. Magyarország egész területére nézve természetesen nem lehet egyetlen ember feladata, hogy ilyen típusú vizsgálatokat elvégezzen, ezért – és az ország szempontjából kitüntetett szerepe miatt – Budapesttel és azon belül is társadalmi sokszínűsége, a fővárosi párt-szervezeten belüli fontossága, illetve a rendelkezésre álló gazdag forrásanyaga okán kiválasztott városrésszel, Józsefvárossal, valamint az MDP VIII. Kerületi Pártbizottsága előtt 1948–1956 között lefolytatott pártfegyelmi ügyekkel kezdtem foglalkozni.³⁰ Kutatásaim alapját és legfontosabb forrását az *MDP Budapesti Pártbizottság Fegyelmi Csoportjának* Budapest Főváros Levéltárában található iratanyaga jelentette, amelyben kerületenként, többé-kevésbé időrendben, ám lényegében rendezetlen

állapotban voltak elhelyezve a pártfegyelmi ügyek. Az iratanyag összesen 192 dobozból áll, ebből 53 vonatkozott konkrét kutatási témámra, a VIII. Kerületi Pártbizottság ügyeire, ami előzetesen is jelezte, hogy ha nem is teljeskörűen, de nagy százalékban fennmaradhattak a lefolytatott eljárások dokumentumai.

Kutatásom első időszaka egybeesett a levéltári feltáró és rendező munkával, ekkor ismertem meg az iratanyag jellegét, jellemző irattípusait. A pártfegyelmi ügy-

iratok sajnos – legalábbis a VIII. kerületet tekintve – nem a vaskos jegyzőkönyvekkel, önéletrajzokkal és fellebbezésekkel, vagyis a személyes hangot is valamelyest visszaadó iratokkal jellemezhetők, de azért vannak ilyen ügyek is. Az iratanyag legjellemzőbb sajátossága, hogy az ügyiratok a fegyelmi alá vont személy nyilvántartó kártonját,³¹ a kerületi pártbizottság feloldalas, indoklást is adó határozatát, illetve az alapszervezeti tárgyalás egy-két oldalas jegyzőkönyvét tartalmazzák; emellett gyakoriak a valamilyen okból hiányos adattartalmú ügyiratok is. Emiatt az előzetesen tervezett, az egyes beszélőkre koncentráló, szövegelemző vizsgálatok helyett amellett döntöttem, hogy inkább a büntetés- és vétség típusok statisztikai elemzésére helyezem a kutatás fő hangsúlyát, amelynek révén képet kaphatunk a kerületi pártfegyelmi eljárás-rendszer működéséről, szigorúságáról, illetve a párttagok által elkövetett leggyakoribb vétség típusokról.

A VIII. kerületi pártfegyelmi ügyiratok levéltári rendezéskor felmért hiányosságai, illetve bizonytalanságai miatt az ügyekről készített, körülbelül 9000 nevet tartalmazó jegyzéket ellenőrizni kellett. Erre az összevetésre a VIII. Kerületi Pártbizottság (1954-től Végrehajtó Bizottság) iratanyaga volt a legalkalmasabb, ugyanis ez a testület hagyta jóvá a korszak jó részében a kerületi pártfegyelmi ügyeket. A pártbizottsági üléseken tárgyalt esetek kellő segítséget jelentettek ahhoz, hogy kontroll alá vegyem a korábban rögzített adatokat; az ellenőrzés után kapott 731 *tárgyalt eset* jelenti a VIII. kerületi pártfegyelmi ügyek törzsadatbázisát.

Erre az állományra azonban nem teljes mértékben támaszkodhattam az iratanyag korábban említett sajátos jellege miatt; érvényes statisztikai elemzéseket és mintavételt ugyanis csak módszer-tanilag koherens adatállományon lehet végezni. Ennek pedig az az alapja, hogy csak olyan ügyek kerüljenek a végső vizsgálati keretbe, ahol fennmaradt a kerületi pártbizottsági határozat, mint annak biztos jele, hogy a pártfegyelmi eljárás – legalábbis helyi szinten – lezárult. Ezért amellett döntöttem, hogy nem az összes, a levéltárban fennmaradt, a VIII. kerülethez köthető pártfegyelmi ügyet vizsgálom, hanem csak azokat, amelyekről határozatot hozott a kerületi pártbizottság. Miért fontos ezt rögzíteni? Azok a pártfegyelmi iratok, amelyek nem tartalmazzák az alapszervezet nevét, illetve az eljárás alá vont neve nem jelenik meg a kerületi pártbizottság által jóváhagyott fegyelmi határozatokban, kikerültek a vizsgálódás keretei közül, hiszen egyáltalán

31 E kártonok voltak az 1950-es évekbeli eredeti pártfegyelmi nyilvántartás alapjai, azonban ezek hiányos mennyiségben kerültek a BFL őrizetébe. Ezek jellemzően a pártfegyelmi eljárás alá vont nevét, anyja nevét, születési idejét és helyét, a vétség igen rövid leírását és a pártfegyelmi büntetés megnevezését tartalmazzák, valamint annak az alapszervezetnek a nevét, ahova az illető tartozott. Sajnálatos módon igen gyakori eset, hogy csak a név, valamint a fegyelmi vétség és büntetés van a kártonra felírva, ami miatt szinte lehetetlen annak eldöntése, melyik alapszervezet, illetve kerületi pártbizottság érintett az adott ügyben.

nem biztos, hogy a józsefvárosi pártszervezethez tartozott az ügyük (*bizonytalan hely*). Szintén kimaradtak a vizsgálatból azok a dátum nélküli nyilvántartó kartonok, amelyeket nem sikerült sem ügyekhez, sem pártbizottsági határozatokhoz kapcsolni (*bizonytalan idő*). A legnagyobb szűrést végezve arra alapoztam, miszerint kivettem az elemzendő esetek közül azokat, ahol biztos volt ugyan a VIII. kerületi vonatkozás, volt például alapszervezeti határozat, azonban nem született

32 A „nem ismert” tartalmú vagy bizonytalan dátumú határozatok mellőzése azért is szükséges volt, mert csak így lehetett érdemi mintavételre alkalmas állományt létrehozni.

33 Értelemszerűen kikerültek a vizsgálat keretei közül azok az ügyek is, amelyek nem tartalmazták a pártfegyelmi eljárás alá vont személy nevét (még ha az alapszervezet neve szerepelt is), illetve azok az iratok is, amelyeket alapszervezetek vagy különböző hatóságok, tisztségviselők írtak, s valaki ellen pártfegyelmi eljárás megindítását kezdeményezték, de az eljárásnak nincs nyoma az ügyiratban.

vagy nem maradt fenn kerületi pártbizottsági döntés. Erre a szűkítésre azért volt szükség, mert ha a kerületi pártbizottság nem határozott az adott ügyben, akkor elképzelhető, hogy el sem jutott e fórumig az eljárás (*bizonytalan végkifejtet*).³² Kikerültek az elemzés köréből azok a személyek is, akik a pártfegyelmi büntetés elleni fellebbezésük idején a VIII. kerületben laktak vagy dolgoztak ugyan, de a pártfegyelmit egy másik kerületi pártbizottságtól kapták, hiszen az egykorú gyakorlat szerint ezen esetekben a büntetést adó pártszervezetnek

kellett eljárnia.³³ Szintén módszertani okokból külön kezeltem 162 ügyet, ahol VIII. kerületi esetről van ugyan szó, született felsőbb szintű határozat is, azonban azt nem a VIII. Kerületi Pártbizottság hozta, hanem a Budapesti Pártbizottság vagy a Központi Ellenőrző Bizottság. Mindezek után az – immár módszertanilag koherensnek tekinthető – *adatbázis 6114 pártfegyelmi ügyre* terjedt ki, ezen az állományon végeztem el a statisztikai elemzéseket, illetve ebből az állományból jelöltem ki egy 10 százalékos, 611 főt tartalmazó mintát a további kvantitatív, illetve kvalitatív elemzésekhez. A fentiek talán kissé hosszadalmas leírása azért volt szükséges és fontos, mert egy olyan kutatás megalapozását jelentik, amelynek a tapasztalatait – reményeim szerint – hasonló témájú vizsgálatok is alkalmazhatják majd.

A fenti iratanyag mellett az egyes pártfegyelmi ügyek jobb azonosíthatóságához áttekintettem az MDP VIII. Kerületi Pártbizottság vezető testületi és apparátusi iratanyagát, egyes példákna az alapszervezetek iratait is; ellenőrzés céljából használtam továbbá az MDP Budapesti Bizottság vezető testületeinek iratanyagát. A pártfegyelmi eljárásrend rekonstruálásához az országos vezető testületek határozataira, illetve a fővárosi és kerületi vezető testületek iratanyagára támaszkodtam. Kutatásaimat nagyban megkönnyítette volna, ha az MDP központi iratanyagában lettek volna olyan összefoglaló statisztikák, amelyek bemu-

tatták volna az éves pártfegyelmi büntetések, kizárások számát, de sajnos ilyenek csak az MSZMP-korszakból állnak rendelkezésre. Így leginkább a párttagfelvételekben megjelenő, e kimutatásokban létszámcsökkenésként jelentkező statisztikákból tudtam egyes évekre vonatkozó adatokat összeszedni. Ehhez a Közpon-ti Vezetőség, valamint a Budapesti Pártbizottság egyes osztályainak iratait használtam.

A levéltári anyag feldolgozatlansága mellett a szekunder forrásanyag sem túl gazdag témámra vonatkozóan. Míg a koncepciós perek, kitelepítések kapcsán mára már gazdag forrásanyag áll rendelkezésre visszaemlékezések, önéletrajzok vagy oral history interjúk formájában, addig a pártfegyelmi eljárások története kevésbé ragadt meg a visszaemlékezőkben.

Az eddig elmondottak alapján talán már érthető, hogy korábban miért tárgyaltam hosszasan Edward D. Cohn eredményeit. Kutatásaim kezdetén a felsorolt szakirodalmakon kívül, amelyek hasznosságukon túl is inkább kiegészítésként szolgáltak, ugyanis nem álltak rendelkezésemre olyan munkák, amelyekkel a vizsgálataim összevethetők lettek volna. Amikor a levéltári forrásgyűjtést folytattam, kialakítottam a forrásfeldolgozás módszertanát, majd a doktori értekezés szerkezetét, akkor még sajnos nem ismertem Cohn disszertációját, mivel azt csak 2014 augusztusában sikerült a szerzőtől megszereznem. Ennek ellenére – részint a téma közossége miatt – van hasonlóság munkánk felépítése, megközelítésmódja, bizonyos következtetései között, és be kell vallanom, örömmel szembesültem a szöveg olvasása során azzal, ami egyúttal megerősítést is nyújtott, hogy Cohn is ahhoz hasonló szerkezetben fejtette ki mondanivalóját, mint ahogy felépítettem disszertációm.

34 Koltai Gábor: Az ószeres pártcsoporthoz való csatlakozás története és bukása. *Budapesti Negyed*, 2010/68. 291–305.

A kutatás és forrásfeltárás során korábban készített írásaimban egy-egy „különleges” eset kapcsán törekedtem annak bemutatására, hogyan működött az állampárt belső fegyelmezési gyakorlata. Arra voltam kíváncsi, az mennyire nyúlt bele az emberek magánéletébe, illetve arra, milyen cselekvési lehetőségeik voltak az egyéneknek a diktatúrában. Ezeket olyan pártfegyelmi ügyeken keresztül elemeztem, amelyek nem férnek bele a korszak mindennapjairól kialakított képbe: ilyen volt a már említett aktfotózási ügy, vagy egy olyan elképzelhetetlennek tűnő formáció létezése, mint amilyen az „ószeres pártcsoporthoz” volt 1948–1949-ben.³⁴ A kutatást a doktori értekezésemben foglaltam össze, amelyből többek között az is kiderül, hogy a fegyelmezés terén korántsem beszélhetünk egy minden részletében aprólékosan megtervezett, gördülékenyen működő rendszerről. A párttagok bizony korántsem voltak olyan en-

gedelmesek és fegyelmezettek, mint ahogyan azt a Rákosi-korszak leírásai alapján sokan gondolják: az egyes pártfegyelmi ügyek számos vétsége az egyéni – igaz, sok esetben tévesnek bizonyuló – döntések széles választékát mutatja. A kutatás során kapott eredmények bemutatása azonban már egy másik írás, egy remélhetőleg a közeljövőben megjelenő monográfia feladata.

LENGYEL LÁSZLÓ

TÖRTÉNÉSZ ÉS A JELEN

Amikor Kosáry Domokos 1997-ben kezembe adta börtönnaplójának, *A chiloni fogolynak*¹ szép kötetét, mentegetőzve mondta: „– Ezek csak szilánkok, de talán találász bennük valamit magadnak. Vedd például a *Vissza a történelemhez* írás első bekezdését, mintha neked szólna. Hány éves is voltál ekkor? – Nyolc, talán kilenc – válaszoltam. – Látod – mondta –, mindketten be voltunk zárva: én egy magánzárkába, te a gyerekkorodba. És mégis, mekkora szabadság volt: szabadon lehetett gondolkodni.”

Hazatérve fellapoztam a barátsággal ajánlott könyvet, és ezt találtam az idézett első bekezdésben: „La Rochefoucauld oly mélyen belelátott a XVII. század francia udvaroncái szívébe, hogy elérte bennük az embert. S az emberben is megérezte azt a tudatalatti, homályos világot, ahol a hibák és bűnök erénnyé mázolódnak át. A kényelmetlen igazságok oubliett-jét, ahol azok a – minden másnál könnyebb, de veszedelmesebb – hazugságok készülnek, amelyekkel önmagunkat szoktuk félrevezetni. A modern lélektannal századok múlva ért el ide a szakszerű elemzés. S vele a kérdés: »miért«?»² Jól látta a múlt történésze, hogy minden történeti elemzéshez elengedhetetlen, hogy legyenek Montaigne-ek és Erasmusok, La Rochefoucauld-k és Saint-Simonok, akik akkor és ott próbálnak bepillantani kortársaik szívébe, amikor ez kényes és veszélyes, akkor néznek magukba, amikor a történelem még jelen, és e jelen írásaik révén válik történelemmé.

Kosáry Domokos Kádár rendszerének váci börtönében gondolkozott el azon, nem először és nem utoljára, hogy nem a jelenről, az éppen megtörténőről kellene-e nyomot hagynia inkább, mint Széchenyi döblingi működéséről. Éppen látta emberek tucatjainál, néha barátainál, hogyan homályosul el a világ, hogyan kezdenek a hibák és bűnök erénnyé mázolódni, hogyan kezdi magát nemcsak az egyes ember, hanem jaj, egy egész társadalom a kényelmetlen igazságokkal

1 Kosáry Domokos: *A chiloni fogoly*. Magyar Írószövetség–Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997.

2 Uo. 31.

szemben félrevezetni. És a magányosan pergő börtönnapokban kérdezte magát: mire jó, hogy történész vagyok? Mire jó, hogy magyar vagyok? Mire jó, hogy ember vagyok? Nem vezetem-e félre magamat, hogy olvasok és írok, hogy elhitem magammal, volt múltam, van jelenem és lesz jövőm?

„Történésznek az való, aki a látszólag összefüggéstelen adatok és hamis szavak mögött képes a realitást megtalálni. S ha valahol süket félreértést, zűrzavart vagy hanyagságot talál, azonnal gyötörni kezdi a tisztázás lázas harci kedve. E nélkül aligha jut el a dolgok alaposabb megismeréséhez, ahhoz, hogy legyen mit azután hideg türelemmel, biztos kézzel, figyelő szemmel mérlegelni. A megismerés és a kifejezés szenvedélye adja a sebességet és felhajtóerőt, amely válságok fölött is átrepíti. Ez tartja mozgásban, nyugalanságban, legalábbis addig, amíg eresztékei meg nem lazulnak és ki nem alszik benne az áram. Akkor talán megszabadul (S. Maugham szavával) az »ördög sarkantyújától«, és búcsút mondhat a történelemnek is.”³ Aki ezt magának följegyezte, még csak tudós, rideg kegyetlenséggel önmagát munkára fogó filosz, aki úgy oszt tanácsot és tanítást magának, akár egy tanítványnak: dolgozni kell, ne kérdezd, miért. A munkáért magáért. Mindenki végezze el, amihez ért, amit tud, amíg érti és tudja.

„Addig azonban nem mondhat le a szakmai munka igényéről. Amihez nem hivatali poszt kell és apparátus, hanem háborítatlan, összpontosított figyelem, amelyet nem zavarnak meg sem kicsinyes ügyekkel, sem élet-halál duellumokkal. Mert mély akna alján nem lehet úgy dolgozni, hogy mire leér az ember, máris húzzák újra fölfelé. [...] A középkorban kolostorba vonult az, aki figyelmét lényegesnek tartott dolgokra kívánta összpontosítani. S ha valaki most, ma kerül távol a színektől, a

napfénytől, zenétől, emberektől, akkor is megkísérelheti, hogy a sorsot térdre kényszerítse és jó szolgálatra fogja: figyelmét megoldandó szakmai kérdésekre összpontosítva úgy birkózzék velük, mintha reális program szerint, reális cél érdeké-

3 Kosáry Domokos: *A chiloni fogoly*. Magyar Írószövetség–Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. 32.

4 Uo.

5 Uo. 33.

ben történnék mindez. Ez a belső erődvonal.”⁴ A csip-csup ügy, hogy a cellában hideg van, a koszt borzalmas, nem kapsz hírt a külvilágról. Az élet-halál párbaj, hogy embereket visznek végig a cellasoron a halálba, hogy eddigi életed folytatására semmi kilátás, hogy olyan országban vagy bezárva, ahol az országot is bezárták. A belső erődvonalat az ember építi ki, hogy ne veszítse el azt, amitől ember.

„Mindig éreztem a történelem totalitásának, az egész megközelítésének azt a szinte emésztő – és persze kielégíthetetlen – igényét, amely szeretne mindent elolvasni, megvizsgálni, a fejlődés mozgását kitapintani, távol és közel egyaránt, régi, távoli időkben és a frissen múlttá vált közel jelenben is, amely szinte forró még a formába öntéstől, és meg is égetheti az ember kezét.”⁵

A világrendszer átrendeződése

Nincs érdekesebb dolog, mint „a fejlődés mozgását kitapintani, távol és közel egyaránt, régi, távoli időkben és frissen múlttá vált közel jelenben is, amely szinte forró még a formába öntéstől, és meg is égetheti az ember kezét”.

Sok elemző véleménye szerint az új világrendszer Ázsia-központú lesz, és az igazi, világméretű egyensúlybillenés Ázsiában következett be. Egyesek feltételezése szerint az egyensúly már az ezredfordulón Kína javára változott, amikor az ázsiai nagyhatalom dinamikája világosan megmutatta az amerikai lassulással szemben a jövő világrendszerét. Mások úgy vélik, hogy a nagy recesszió, vagyis a 2008-as világválság hatására bukott meg az amerikai világrend, a „washingtoni konszenzus”, és vette át, veszi át helyét a kínai világrend, a „pekingi konszenzus”. Végül vannak, akik fölteszik, hogy a döntő változást Trump megválasztása hozta, és az a döntése, hogy az Amerikai Egyesült Államok kiszállt a TPP-ből,⁶ a csendes-óceáni kereskedelmi szerződésből, amelyet korábban az Obama-kormányzat Kína ellensúlyozására hozott létre. Az ázsiai kereskedelmi vákuumot Kína fogja betölteni, még akkor is, ha Európa szerepet vállal, és megköti a japán, az ausztrál, a dél-koreai stb. kereskedelmi szerződéseket. De Amerika mindenképpen hátrányba került, mert „minden Ázsiában dől el”, és ott visszavonult. A bipoláris hidegháború után talán volt, talán nem volt egy amerikai unipoláris világ, de mindenesetre nem jött létre *Chimerica*, vagyis a két nagy, Kína és Amerika világhatalmi szövetsége. Ehelyett valamiféle multipoláris világ vagy a Niall Ferguson-féle *no hegemon* káosza felé tartunk, vagy Paragh Khanna tézisei szerint a 19. századi, több nagyhatalom által gyakorolt nagyhatalmi egyensúly visszatérése felé, ahol ezek a nagyhatalmak felosztják egymás közt a regionális hatalmat, ahol újra lesznek befolyási övezetek stb.

Surányi György szerint lehetséges Trump megválasztását *accidentként* fölfogni, de attól tart, hogy a Trump utáni Amerika sem tudja majd visszaszerezni vezető szerepét. Igen, ez lehetséges. Ha azt a kollektív lélektani sokkot vesszük, amely egyrészt Amerikában a választások előtt a Trump-hívőket vezette, amikor azért szavaztak Trumpra, mert Amerika hanyatlását érzékelték, majd a választások után a demokratákat és a konzervatív republikánusokat, akiket Trump megválasztása és kormányzása tölt el azzal a rémülettel, hogy Amerika vezető szerepe végveszélyben van, akkor bizonyosan igazat kell adnunk Surányi Györgynek. A kollektív lélektan (*psychologie collective*) szemszögéből nézve, a világ nemzetei is úgy vélik, hogy Trump Amerikája nem tölti be a vezető szerepet a világban.

6 Trans-Pacific Partnership: tizenegy állam – nyolc távol-keleti, valamint Ausztrália, Új-Zéland és Kanada – által 2016 februárjában aláírt, az Egyesült Államok távolmaradása miatt 2017-ben felülvizsgált kereskedelmi megállapodás.

Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy az Amerikát temető, az úgynevezett *huhogók*, akiknek legismertebb képviselője Paul Kennedy, a nyolcvanas évek végén már leírták az Egyesült Államokat.⁷ Ebben a hullámban írta Gombár Csaba is cikkét *Amerika lapátra kerül* címmel, amelyben eltemette Amerikát.⁸ Akkor a Japánnal szembeni lemaradás volt terítéken, és az volt a kérdés, hogy az amerikai termelői és fogyasztói szerkezet versenyképes-e a világban. Ilyen lemaradási pánik tíz-tizenöt évenként rendre elfogja az amerikai gondolkodók egy részét, néha egész Amerikát az 1929-es nagy válság óta. Ilyen sokk érte Pearl Harbor idején – nem vettük észre az emelkedő Japánt, védtelenné váltunk –, majd a Szputnyik-válsággal – a szovjetek elhagytak minket katonailag és tudományosan – az ötvenes évek végén. Hasonló lemaradási pánik következett a vietnámi háború elvesztéséből és az első olajválságból. És a nyolcvanas évek lemaradási érzését felváltotta ugyan a Szovjetunió bukásával a „történelem végének”, Amerika mindenhatóságának önérzete, de erre 2001. szeptember 11. megint sötét árnyékot vetett.

A kollektív lélektan szempontjából talán megint jót tesz Amerikának, ha átéli a lemaradás és a rendszer alkalmazkodási kényszerének traumáját, ha társadalmának egyenlőtlenségi konfliktusából és politikai szerveződésének romlásából származó legitimációs problémáját megpróbálja megoldani.

Az amerikai végleges lecsúszást óvatosabban kezelném. Kétségtelen, hogy a TPP-ből való kilépés igen felelőtlen döntés volt Trump részéről, az amerikai érdekek ellen szólt. A TPP-ben tizenkét ország vett volna részt, amelyek birtokolják a világ GDP-jének negyven százalékát. Ez nemcsak komoly gazdasági ellensúly lett volna a kínai súllyal szemben, hanem

7 Lásd: Paul Kennedy: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása*. Akadémiai, Budapest, 1992.

8 Gombár Csaba: *Amerika lapátra kerül. Válság*, 1988/7. 99–109.

egy újfajta szerződésmentát is jelentett, amelyben szerepeltek volna a környezeti és a munkavédelmi szabályok is. De az eddigi fejlemények nem igazolták Trump Kína elleni kereskedelmi hábo-

rújának bevezetését – legfőbb támogatói kikerültek a Fehér Házból. Alighanem a felek fölfogták a kölcsönös pénzügyi és kereskedelmi függést: az Egyesült Államok 3800 trillió dolláros adósságának 29 százaléka, 1100 trillió dollár amerikai állampapírokból kínai állományban van, és Kína nagy veszteséggel ugyan, de büntetni tudja az amerikai valutát. Továbbá Amerika évtizedek óta globális végfogyasztó (*consumer of last resort*), és a kínai vagy a többi exportáló magasabb tarifáival a saját fogyasztóit bünteti, miközben elzárja magát a világ legnagyobb fogyasztói piacától, a kínaitól.

Az amerikai előnyök egy része bizonyosan nem fog elfogyni.

1. Amerika még, most és már a világ legerősebb hadseregét tartja fegyverben, és az egyetlen világhatalom, amely a világ bármely pontján fel tud lépni. Az el-

múlt hetven évben az Egyesült Államok létrehozta a világ katonai ellenőrzésének birodalmi hálózatát. Az Egyesült Államok az egyetlen szuperhatalom, amelynek nemcsak gazdasági – kereskedelmi, pénzügyi, kutatás-fejlesztési – globális hálójára, hanem adatátviteli, titkosszolgálati és katonai globális hálózata is van. Andrew Bacevich leírja, hogy az Egyesült Államok politikai-katonai komplexumában létrejött a képesség, hagyománnyá vált a globális katonai vezetés éppúgy, mint a regionális, a „proconsulok” rendszere. Ez utóbbi azt jelenti, hogy amerikai tábornokok, miként a második világháború után Douglas MacArthur Japánban és Lucius Clay Nyugat-Németországban, képesek nemcsak a katonai kormányzásra, hanem egy új nemzet- és demokráciaépítés, alkotmányos rendszer megteremtésére is. Ugyanakkor az Egyesült Államok folyamatosan létrehozta és ma is képes megteremteni a hozzá lojális szövetséges katonai vagy civil diktatúrák rendszereit, ha ennek látja szükségét.⁹

Ma az Egyesült Államok politikai vezetésében négycsillagos tábornokok játszanak vezető stratégiai szerepet, így Herbert Raymond McMaster nemzetbiztonsági tanácsadó, John Kelly, a Fehér Ház stábfőnöke és John Mattis hadügyminiszter. Az Egyesült Államok nem állítja le a fegyverkezését, hanem ellenkezőleg, erős fegyverkezésbe fog, illetve katonai kivonulás – Trump eredeti ígéretei – helyett éppen erőket telepít Kelet-Európába, a Távol-Keletre, Afganisztánba és valószínűleg a Közel-Keletre is. Újra megerősíti a NATO-t, katonai megállapodások rendszerét hozza létre az ázsiai országokkal. Bacevich kimond egy alapvető dolgot. „Az 1950–51-es Truman–MacArthur-ellentét óta az amerikaiak ragaszkodnak ahhoz a hitükhöz, hogy az Egyesült Államok épsége és biztonsága globális katonai fölényétől függ. A hidegháború vége és különösen 2001. szeptember 11. óta azt kívánják, hogy az amerikai hadsereg lépjen föl. Ennek eredményeként a nemzet magát többé-kevésbé folyamatosan háborúban hiszi.”¹⁰

2. Az Egyesült Államok demográfiaiilag jobb helyzetben van, mint a vele versengő nagyhatalmak többsége. A korábbi és a további folyamatos bevándorlás újabb és újabb fiatal és vállalkozó nemzedékeket teremt az Egyesült Államokban.

9 Niall Ferguson a *Colossus* című munkájában a guatemalai, a dominikai, valamint a chilei diktatúratelemről ír, és a diktátorokat „Kis Caesaroknak”, Caliguláknak nevezi, de nyugodtan hozzátehetjük a török és a görög katonai diktatúrákat Európából. A józan megfigyelő hajlamos úgy vélni, hogy a két, Oroszországgal szembeni frontállam, Ukrajna és Románia amerikai katonai és titkosszolgálati köldökzsinórón lógnak. Niall Ferguson: *Colossus. The Rise and Fall of the American Empire*. Allen Lane, London, 2004.

10 Andrew Bacevich: *American Empire. The Realities & Consequences of U.S. Diplomacy*. Harvard University Press, Cambridge Mass., 2003; Andrew Bacevich: *The Greatest Person then Living*. *London Review of Books*, 2017/15. <https://www.lrb.co.uk/v39/n15/andrew-bacevich/the-greatest-person-then-living>. (Utolsó letöltés: 2017. november 25.) – A szerző fordításában.

Amerika a világ legnagyobb, agyakat elszívó hatalma, vagyis a képződő és képzett munkaerő célországa. Ehhez képest Kína, Japán és Oroszország öregedő és kibocsátó szereplők. Trump átmeneti korlátozásai a muszlim országokkal szemben ezt a folyamatot nem változtatják meg.

3. A dollár maradt és marad a világpénz, és az amerikai központi bank (Fed) hangolja össze a világ nagy jegybankjainak közös cselekvését válságok idején. A nagy recesszió ebben a vonatkozásban inkább megerősítette, mintsem gyengítette az amerikai szerepet.¹¹ A Fed legalább annyira világgazdasági szempontokat vett és vesz figyelembe kamatpolitikája vagy QE-politikája¹² meghatározásakor, mint az amerikai gazdaság szempontjait. Ez aligha fog változni az euró, a jen vagy a jüan, illetve az Európai Központi Bank, a japán vagy a kínai jegybank javára. (Amerikai közreműködés nélkül nem ment volna végbe a renminbinek, azaz a kínai valutának a bevétele az IMF portfóliójába, és az Egyesült Államok kifeje-

11 Barry Eichengreen: The Demise of Dollar Diplomacy. *Project Syndicate*, 2017. október 11. <https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-causing-demise-of-dollar-diplomacy-by-barry-eichengreen-2017-10>. (Utolsó letöltés: 2017. november 25.) „A dollár nemzetközi szerepe fennmarad: tündöklés, bukás, újrakezdés fluktuációja jellemzi.” „Az amerikai állampapíroké a világ egyetlen igazán likvid és biztos piaca.” A pénzügyi szerephez hozzáadódik „az Egyesült Államok diplomáciai és katonai ereje”.

12 Quantitative easing – a központi bankok által alkalmazott mennyiségi lazítás politikája, amelynek során a forgalomban lévő pénz mennyiségét eszközök vásárlásával növelik.

13 Joseph S. Nye: The Kindleberger Trap. *Project Syndicate*, 2017. január 9. <https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-china-kindleberger-trap-by-joseph-s--nye-2017-01?barrier=accessreg>. (Utolsó letöltés: 2017. november 25.)

zetten segítette Kínát tőzsdei válságai idején. Többek közt Kínának nagy szüksége van a nemzetközi, mindenekelőtt amerikai együttműködésre a hosszú távú kínálatorientált és a rövid távú keresleti oldal közötti egyensúlyozáshoz, ahol nemcsak politikailag nehéz választania a supply-side reformok és a keynesi stimulus között, hanem meg kell találnia a pénzügyi finomszabályozás eszközeit is.)

4. Kindleberger-csapda: a világban azé a fő szerep, aki globális közjavakat (*global public goods*) tud nyújtani a világnak. Ilyen globális közjó a nemzetközi béke és biztonság intézményrendszere, a megbízható és felelős globális pénzügyi, kereskedelmi rendszerek, a világ stabil klímája, a tengerek szabadsága. Joseph Nye szerint az 1929-es nagy gazdasági világválsághoz, majd a második világháborúhoz az vezetett, hogy a britek *már*,

az amerikaiak *még* nem tudtak globális közjavakat nyújtani a két világháború között.¹³ Most Amerika *már* nem, Kína *még* nem képes globális közjavakat nyújtani, ez vezethet... Igaz, hogy az ENSZ, a Bretton Woods-i rendszer – az IMF és a Világbank –, illetve a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) meggyengült, és előállt Kína. Ám utóbbi terveiben Európa az IMF és a Világbank kiváltásával,

de még mindig az eredeti rendszer továbbfejlesztett változata az uralkodó. Igaz, hogy az Egyesült Államok megkérdőjelezte a párizsi klímaegyezményt, de a klímaegyezmény fennmaradt, és Obama „holtkeze” benne van. Az információk és az adatok szabad áramlása mint globális közjó az amerikai rendszereken keresztül történik. Jelenleg még mindig egy amerikai globális közjavakon nyugvó rendszerben élünk.

5. Az USA nemzeti jövedelme alatta lehet a kínainak, de a kutatási, technológiai fejlesztésben az informatikától az energetikáig előnyben van, s főleg mert az amerikai vállalatok – Google, Facebook, Microsoft, Apple, Amazon, Uber stb. – alakítják a világ termelési, szolgáltatási és fogyasztási szerkezetét, ebbe a többiek csak bekapcsolódnak. Még nem lehet tudni, hogy miként lesz képes az a Kína, amelynek egy főre jutó nemzeti jövedelme 30 százaléka az amerikaiinak, az a Kína, amely előbb lett öreg, mint jómódú, átugrani a *middle-income* csapdát, amelybe mindenki beleesett Japánon, Dél-Koreán és Tajvanon kívül.¹⁴

6. Az amerikai életforma, kultúra, civilizáció – ahogy tetszik – Trumppal és Trump nélkül a vezető világkultúra marad. A tárgyi, anyagi éppúgy, mint a szellemi kultúra, a *globális soft power* minden ízében amerikai vagy amerikanizált (lehet, hogy valamennyi kínai áru, de mind az amerikai kultúra világát utánozza), az amerikai életforma-összeütközések, a nők szerepe, az abortusz, az egyneműek házassága, a fajok, nemzetek, nemzedékek együttélése és viszálya, a halálbüntetés, az eutanázia, a fegyvertartás, a hitvallások, a politikai korrektség kérdéseiben áthatják az egész világ hasonló összeütközéseit.

7. Sajátos módon a hetedik tényezőnek lehet a legnagyobb szerepe, nevezetesen, hogy *egyetlen nagyhatalomnak sem érdeke Amerika túlhatalma, de valamenynyinek érdeke Amerika globális egyeztető szerepe*. Sem a feltörekvő Kína vagy a hanyatló Oroszország, sem Európa vagy Japán nem kér egy amerikai egypólusú, diktáló hatalomból à la ifjabb Bush Amerikája az ezredfordulón, az iraki háború és az atlanti válság idején, de egyik sem tudja betölteni azt a rendező szerepet, amit az Egyesült Államok játszott a világban a 2008-as gazdasági válság kezelésében és a különböző helyi válságokban. Senki nem tudja, akarja, képes átvenni a *globális felelősség* terhét, de valamenynyien érdekeltek abban, hogy ezt az Egyesült Államok mérsékelten képviselje és a többiekkel megossza. Mindenki Amerikával együtt és nem Amerika nélkül képzei el saját jövőjét, senkinek sincs nagystratégiája egy Amerika befolyásos szerepe nélküli világra. A nagyhatalmak pontosan tudják, hogy a globális világ regionálisan, osztott módon sem pénzügyi, sem kereskedelmi, sem környezeti, sem adatátviteli, sem biztonsági szempontból nem

14 A közepes jövedelem csapdája annak a közgazdasági jelenségnek a leírására szolgál, miszerint a gyors növekedésnek induló országok rendre megrekednek egy relatív fejlettségi szinten.

működtethető, az a kísérlet, hogy mindenki vonuljon vissza a maga terébe és azt igazgassa, nem hajtható végre. A nagyobb és kisebb hatalmak Kínától Oroszorszáig, Indiától Iránig, Németországtól Japánig nem érdekeltek egy Amerika elleni konfliktusban, ellenkezőleg, az Egyesült Államokkal való megegyezésben érdekeltek. Végül, de nem utolsósorban, nincsenek barbárok a kapuk előtt, sem egyénileg, sem birodalmakként. Sem a terrorizmus, sem a terroristának kikiáltott államok nem képesek megdönteni a globális rendet.

Nem Obama az, aki első az egyenlők közt politikájával, jól-rosszul kikényszerítette a megállapodások és egyensúlyok globális rendszerét, hanem a globális rendszer kényszerítette ki az Obama-adminisztrációból, hogy valami ilyen intézményes rendszer, elsősorban a pénzügyi és kereskedelmi megállapodások globális rendszere felé lépjen el. Az adminisztrációt ma külpolitikailag irányító Mattis hadügyminiszter, Tillerson külügyminiszter, Kelly kabinetfőnök, McMaster nemzetbiztonsági tanácsadó négyes és a szenátusi bizottságok vezetői nem az izolacionizmus és protekcionizmus politikáját folytatják, hanem a *globális felelősségvállalását*, sőt az intervencionizmusét. A Trump-adminisztrációból részben a világhelyzet, részben saját belpolitikai zavarai egy globális katonai biztonsági rendszer előállítását kényszerítik ki, amellyel, remélem, hogy átmenetileg, de lehet, hogy végleg a pénzügyi és kereskedelmi láncolatokat helyettesítik. De ez a katonai biztonsági rendszer is csak az első az egyenlők közt lehet (éppen ezt látjuk akár a koreai válság kapcsán, ahol Amerika katonai és diplomáciai súlya mellé Kína és Oroszország, Japán és a távoli Európa súlyai is kellene, akár a Közel-Keleten). Ahogy az Obama-adminisztrációnak, illetve a kongresszusnak nem sikerült kialakítani azt a finom egyensúlyt, amellyel egymásba kapcsolódik a pénzügyi, kereskedelmi, katonai súlyok és ellensúlyok sora a globális világban, most az egyensúly még inkább megborult. Ha korábban a katonai tényező súlya csökkent a pénzügyi és a kereskedelmi javára, most fordítva, a katonai súly növekedése nyomja le a pénzügyi és kereskedelmi súlyok szerepét. (És ahogy kölcsönös nagyhatalmi érdekeltség hozta létre az ENSZ és Bretton Woods, a Marshall-terv és a nyitás politikája után a hidegháború, a zárás és a katonai globális rendszerek világát, a Truman-doktrínát, valószínűleg most is az Obama-adminisztráció és az európai, a japán, illetve a kínai, indiai, brazil, sőt orosz rendszerek pénzügyi és kereskedelmi, környezeti és kulturális nyitása után megérett az idő a reakcióra, a részleges záródásra, amikor a magukat gyengébbnek, a nyitás veszteségeinek érzők a katonai rendszerek felé fordulnak.) Mindez azonban nem változtat azon, hogy az Egyesült Államok globális felelősként a színen marad.

8. Bármilyen lehetséges. A nemzetközi politikában mindig nagy szerepe volt a véletlennek, a szabálytalannak. Az elmúlt években a véletlen és a szabálytalan vált szükségsszerűvé és szabályszerűvé. A személyesség mind az elitben, mind a tö-

megben felértékelődik, a lélektani és az antropológiai jellemzőknek megnő a jelentőségük. Nehéz megmagyarázni, hogy egy olyan birodalmi racionalista, mint Vlagyimir Putyin, akinek országával együtt lehetősége lett volna a fokozatos integrációra a világgazdasággal és a világpolitikával, egy krími nacionalista kalandért elvesztegeti korábban megszerzett előnyeit, kockáztatja Oroszország modernizációját. Több a véletlen, mint a szükségszerű elem a Brexit megszavazásában és az azóta Nagy-Britanniában történetekben, mint ahogy nincs elég bizonyítékunk arra, hogy a Twitter-nyelven kommunikáló, sajátos pszichológiai és antropológiai jegyeket mutató Donald Trump megválasztása valamiféle szabályszerűséget mutatna. De legalább ennyire látszik egyfajta „kiszámíthatatlan csodának” Emmanuel Macron elnökké választása, majd parlamenti többsége. És kétségtelen az a paradox történeti tény, hogy Németország talán az egyetlen „abnormálisan normális ország” Európában és a világban az európai válságok ellenére. Ugyanekkor ezeket a véletleneket nem kezelhetjük semlegesen, hanem mindig állást kell foglalnunk.

Carlo Ginzburg mondja *A történész és az ördög ügyvédje* című interjújában: „A Jelenések Könyvében olvashatjuk a következő nagyszerű szöveget: »Így mivel lágyemeleg vagy, sem hideg, sem hév, kivetlek az én számból.« (3,16) Ezt teljesen aláírom. Ez az egyik legmélyebb dolog, amit megtanultam. Ahhoz, hogy szembe szálljunk a langyossággal, meg kell határoznunk, hol helyezkedünk el, tudomásul kell vennünk, hogy léteznek velünk szemben álló erők, és a célt nem kompromisszum keresésében kell megjelölni. Ez az érzelmi, sőt ideológiai befektetés arra kötelez minket, hogy megsokszorozzuk a bizonyítékokat, különös figyelmet szenteljünk a nyelvnek, használjuk a megszerzett tudásunkat, de vonjuk be a játékba a véletlent is, a véletlent, amely bonyolítja a játékot... Mindez lehetővé teszi, hogy ellensúlyozzuk ezt a befektetést, amely máskülönben a távolság megszűnéséhez vezetne. Nem kell meghátrálni az összeütközés lehetősége előtt, mivel a történész munkája egy erőter belsejében zajlik.

Olyan erőterben, ahol a mozgások egymásnak feszülnek, és az erők paralelogrammája természetesen nem az egység.

Olyasvalaki számára, aki munkájába érzelmileg nem fektet be, a tudásgyarapodásnak és bizonyítás kényszerének semmi értelme sem volna.”¹⁵

15 Carlo Ginzburg: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Kijárat, Budapest, 2010. 328–329.

RAINER M. JÁNOS

LEHETSÉGES HAGYOMÁNY

*A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke és elődei**

A címben szereplő „demokratikus ellenzék” fogalmán az alábbiakban azt a más-ként gondolkodói csoportot értem, amely magát a hetvenes évek közepétől ezen a néven határozta meg. Eredete a hatvanas évek harmadik harmadától létező különféle (politikai, irodalmi, művészeti) kritikai, a hivatalos értékrenddel és hatalmi intézményrendszerrel szembeforduló, többnyire budapesti értelmiségi szubkultúra-jellegű körökre vezethető vissza. A hetvenes évek közepétől mind szervezettebb és tudatosabb tevékenységük középpontjában az emberi és állampolgári

jogok követelése és demonstratív gyakorlása, a hivatalos-kontrollálttól független nyilvános szóbeli és írásbeli kommunikáció került. A nyolcvanas évek elejétől a *Beszélő* és más sokszorosított szamizdat folyóiratok váltak a tevékenységük fő színterévé. A demokratikus ellenzék historiográfiája egyelőre nem túl gazdag, elsősorban a magyar politikatudomány középnemzedékének legjelentősebb képviselői foglalkoztak ezzel a kérdéssel.¹ A jelen szöveg a demokratikus ellenzék a magyar politikai gondolkodás 1945 utáni történetében szemléli. Ha a szovjet típusú rendszer hazai időszakát politika*történeti* szakaszokra osztjuk (átmenet 1945–1947, klasszikus sztálinizmus 1948–1953, korrekció/rekorrekció 1953–1956, Kádár-korszak 1956–1987, átmenet 1987–),² akkor vizsgálódásunk

* A Történelemtanárok Egylete által 2016. október 8-án rendezett *Demokratikus hagyományaink* című konferencián elhangzott előadás írott változata.

1 Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. I–III. kötet, T-TWINS, Budapest, 1995; Körösenyi András: A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. *Századvég*, 1988/6–7. 104–122.; Bozóki András: A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 2010/2. 7–48.

2 Erről lásd: Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Rubicon–ÁBTL, Budapest, 2011. Az 1945–1947-es átmenet historiográfiáját kiválóan foglalta össze: Stan-deisky Éva: Tétova újraértelmezések. Magyarország második világháborút követő évei a rendszerváltozás utáni történetírásban. In Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. ELTE Eötvös, Budapest, 2012. 134–150.

szempontjából két szakasz érdemel különleges figyelmet: a Kádár-korszak (annak is inkább a középidőszaka a hetvenes évektől a válságig) és az 1945 utáni átmenet évei. A hetvenes évek ellenzéke közvetlen eszmetörténeti előzményei ugyanis részben a háború utáni évekre nyúlnak vissza, elsősorban Bibó István gondolataihoz és megközelítéseihez. Bibóra, mint a 20. század utolsó harmadában is lehetséges és érvényes politikai gondolkodóra, a demokratikus ellenzék hosszú kerülő után talált rá. 1953-tól ugyanis egy negyedszázadon át a marxista revizionizmus kvázi demokratikus politikai ideológiája volt a jószerével egyetlen lehetséges politikai gondolkodásforma (kivéve talán a forradalom néhány hetét). A revizionizmus nem tárgya ennek a szövegnek, amely a mai magyar demokratikus gondolati hagyomány kiegészítésére tesz javaslatot. Mint előzmény és kontextus azonban nem kerülhető meg.

A magyar politikai gondolkodás helyzete 1945 után

A demokratikus politikai gondolkodás súlyos tehertételekkel indult a háború után. Személyi állománya megfogyatkozott, a túlélők/maradók elbizonytalanodtak. A baloldali, de nem demokrata irányzatok (szovjet kommunizmus alig álcázott formája, radikális-agrárius populizmus) hatalmas offenzívába kezdtek, és igen kedvező recepcióra találtak a háborút meg- és túlélte fiatalság körében. A szovjet megszállás gyakorlata és perspektívái, az úgynevezett népi demokrácia és visszasságai, a kommunisták szerepe, a politikai rendőrség korán tabutémák lettek. Ez az offenzív fellépés megszülte a maga defenzív reakcióját: elejét vette a Horthy-korszakra vonatkozó értelmes (ön)kritikának, átadva a terepet a differenciálatlan kiátkozásnak.

E kedvezőtlen feltételek ellenére a politikai gondolkodás nem vált azonnal lehetetlenné. Eredményei értékes hagyományt képeznek ma is a társadalmi reform, a politikai forradalom és a demokrácia témakörében. E hagyomány legértékesebb része Bibó István gondolatvilága. Azt példázza, hogy 1945 után is lehetséges volt érvényes gondolatokat megfogalmazni, még a jelzett korlátok között is.³ Maga Bibó 1956-ban, később követői és a tőle tanulók is ide, az 1945 után általa kifejtettekhez tértek vissza.

Bibó abból indult ki, hogy a 20. század közepére érő Magyarország demokratikus modernizációja csak valamilyen forradalmi átalakulással lehetséges. Ezt nevezte az emberi méltóság forradalmának.

„Ez a forradalom nincs kötve társadalmi és gazdasági fejlődési időszakhoz: a társadalmi és gazdasági fejlődési átmene-
tek megtörténhetnek nagyobb politikai megrázkódtatások nélkül is, de az emberi méltóság egyetlen forradalmának [...] valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy

3 Az 1945-ös helyzetről lásd: Standeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág, Budapest, 2015.

demokráciáról beszélhessünk.”⁴ 1945 elsöpörte a régi rendszert, de forradalom nélkül – ezt érezte Bibó a magyar demokrácia válságának. Pontosabban úgy érzékelte, hogy a változások nem demokratikus irányba tartanak, a tovább élő nem demokratikus, alattvalói mentalitások pedig megkönnyítik a szovjetizálók dolgát. Bibó megoldási javaslata a határolt forradalom: egyes részterületeken forradalmi átalakítás, másutt teljes konszolidáció. Ennek érdekében kész volt elfogadni az 1945-ös választási eredmények akár antidemokratikus korrekcióját és a Független Kisgazdapárt megtisztítását is. Indítványának része volt a szovjeteknek tett feltételes szuverenitási ajánlat: általános katonai-stratégiai igényeiket elfogadjuk, de ne erőltessék az országra a politikai uralom szovjet rendszerét. Bibó adaptálói a hetvenes évek végén teljes joggal vonták kétségbe, hogy a szovjetek és a magyar kommunisták vezetői ezt a szabályrendszert valaha is elfogadták volna. Ugyanakkor a már berendezkedett, válságokat túlélte és belátható időn belül megdöntetlennek tűnő szovjet rendszer belső változása szempontjából a *határolt rendszerváltozás* gondolata továbbra is érvényesnek tűnt. „[Bibó] maga is szocialista volt, s hasonlóan a majdani revizionista kommunistákhoz, abból indult ki, hogy a gazdaság szocialista berendezkedése és a politikai demokrácia intézményei nem taszítják, hanem vonzzák egymást. Úgy látta, hogy a modern történelem és két párhuzamos fejlődési iránya csak átmenetileg került szembe az orosz forradalomban.”⁵

A másként gondolkodás gyakorlata és a marginális értelmiség

A sorrend nem tévedés. Előbb volt másként gondolkodói gyakorlat, mintsem a részt vevő csoportok valamiféle közös politikai ideológiát fogalmaztak, vitattak

4 Bibó István: *Összegyűjtött munkái*. 1. kötet. Sajtó alá rendezte: Kemény István és Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. 62.

5 Bence György – Kis János: Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. In Réz Pál (szerk.): *Bibó-émlékkönyv*. 1. kötet, EPMSZ–Századvég, Budapest–Bern, 1991. 395.

volna meg. Sőt a gyakorlat volt az egyik tényező, ami konstituálta a magyar demokratikus ellenzéket. A másik tényező – mint annyiszor politikai gondolkodásunk történetében – külső minta, csak ezúttal nem Nyugatról, hanem Keletről.

Az 1956-os magyar forradalom kudarca újabb csapást mért a politikai gondolkodásra. Amíg a hatvanas évek elején-közepén a Kádár-féle elit nem kez-

dett óvatos reformokkal foglalkozni, e gondolkodásnak semmi terepe nem volt. Nagyon szűk földalatti és szubkulturális terekben próbálkoztak alternatívák felvázolásával, ezek nagy része a kereszténydemokrata-keresztényszocialista eszmekörben fogant, de még az egyházi vezetés sem vállalta őket. Ennél tágabb körben csak a hivatalos reformdiskurzus teremtett lehetőséget bizonyos alternatívák meg-

fogalmazására. Nem véletlen, hogy a magyar másként gondolkodás új fejezetét a marxista revizionisták új, 1956-ot még nem felnőtt fejjel átélő nemzedéke kezdte írni. Az egyéb gondolati tradíciók 1956 után végképp rendőri kérdéssé változtak. A népi mozgalom legfontosabb író képviselői arra a következtetésre jutottak, hogy legalábbis részben vissza kell térniük a hatalommal való diskurzusra.

A hazai revizionizmus egész fejlődéstörténetén végigvonul a puha, illetve kemény (radikális) revizionizmus kettőssége.⁶ A puha revizionizmus mindig érintkezik a politikai elittel, olykor a csúcsig jut, és törésvonalat is képezhet benne. A radikális revizionizmus viszont nem jut a politikai elitbe, csak annak küszöbéig, alapvetően megmarad kritikai értelmiségi áramlatnak. Ilyen potenciállal a puha revizionizmus is rendelkezik, de azt jelentős önkorlátozással gyakorolja. A demokratikus ellenzék leginkább a radikális revizionizmusból származtatható, noha természetesen máshonnan is el lehetett jutni az ellenzékiességig. 1968 után a magyar radikális revizionisták kritikai marxista elemzések sorát készítették a szovjet típusú rendszer aktuális állapotáról és történetéről. 1968 nyugat- és kelet-európai tanulságait feldolgozó nagy művükben (*Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan*) Bence György, Kis János és Márkus György a marxi szocializmusvízió rekonstrukciójára tettek kísérletet.⁷ A hetvenes évek közepének reprezentatív művei, Haraszti Miklós *Darabber*, Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* és Bence György–Kis János *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* (angolul: *Towards an East European Marxism*) című könyvei azt vizsgálták, milyen is *valójában ez* a szovjet típusú rendszer. Ezt azonban még mindig a kritikai marxizmus normatív fogalmi keretében próbálták elgondolni.

Ennyi is elég volt ahhoz, hogy a kádári vezetés úgy gondolja: a radikális revizionisták új nemzedéke megbontja a konformisták és puha revizionisták egyensúlyi rendszerét. A hetvenes évek elejétől minden eszközzel (titkosrendőriektől a tudománypolitikaiakig) igyekeztek megrendszabályozni, majd kiszorítani az új marxista nemzedéket a magyar szellemi életből. Belőlük keletkezett az első olyan marginális értelmiségi csoport, amelyet a Kádár-rendszer hozott létre. Korábban ugyanis éppen arra törekedtek, hogy az 1945–1956 között marginalizáltakat egyénenként reintegrálják az értelmiségi társadalom félperifériáin. A radikális revizionisták szubkultúrája hamarosan magához vonzott más értelmiségi

6 Erről lásd Kis János fejtegetéseit az 1986-os budapesti ellenzéki konferencián, amely a magyar forradalomról szólt: Hegedüs B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete* című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve. Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1992. 98–99.

7 Bence György–Kis János–Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins–Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1992.

és művészeti szubkultúrákat, így a hetvenes évek közepére Budapesten létrejött a marginalizáltak viszonylag koherens személyi köre.

Ennek a csoportnak a gyakorlatát ugyanakkor nem a neorevizionisták határozták meg, mert ők a kritikai gondolkodás általános keretein túl erre nem tettek javaslatot. Az ellenzék születése egy külső minta átvételéhez köthető, amelyet a lengyel ellenzék már akkor kiemelkedő alakja, Adam Michnik és a csehszlovák Charta '77 mozgalom szolgáltatott.

Michnik is revizionistaként indult, az 1968-as lengyel diákmozgalmak fontos figurájaként. A hetvenes évek közepén úgy látta, a szovjet típusú rendszer másként gondolkodóinak nem szabad forradalomban reménykedni, fokozatos reformok sorozatára kell törekedniük. A megszállás rendszerében is lehetségesek kölcsönös engedmények. A lengyel revizionisták és a Władysław Gomułka által társutasoknak tekintett katolikus politikai körök (akiket Michnik „neopozitivistáknak” nevezett) azonban elfogadták az uralkodó elit által kínált beszélgetőpartneri szerepet, amely egyedül arra ad jogot, hogy a hatalomhoz beszélhetnek. Az uralkodó elitet viszont semmi sem kötelezi semmire. Michnik pontosan ezt a diszkurzív szerepet utasította el. „A mai ellenzék meggyőződése – írta immár egy új nemzedék nevében –, [hogy] az evolúciós programnak a független közvéleményhez kell szólnia, s nem a totalitárius hatalomhoz. Nem a hatalomnak kell »súgni«, hogy hogyan kell megjavulnia, a társadalomnak kell megmondani, miként léphet fel hathatósan.” Annál is inkább ezt kell tenni, mert Michnik szerint a revizionizmus megszűnt létezni, sőt mint inspiráló szellemi forrás, megszűnt a marxizmus is.⁸ Vagyis közös nyelv sem létezik, a közösnek elgondolható fogalomkészlet mi-

8 Adam Michnik: Az új demokratikus ellenzék Lengyelországban, *Magyar Füzetek* 1. 1978. 129.

nimuma sem áll rendelkezésre. A Michnik ajánlotta független közvélemény megteremtését célul tűző törekvéshez a csehszlovák Charta '77 javasolt temati-

kát és módszert. Az 1975-ös helsinki egyezményben az 1945-ös status quo nyugati elismeréséért cserébe a szovjet rendszerű országok – legalábbis szavakban – elfogadták az emberi és polgári jogok alapelveit. Ezek számonkérését vállalta fel, és a hatalommal szembeni kollektív, legalista, nyílt sisakos civil fellépést kezdeményezett a prágai Charta. A joguralom, konstitucionalizmus, pluralizmus, szabadság régi eszméi ezzel új, sajátosan 20. század közepi kelet-közép-európai kontextusban jelentek meg. Ez a fajta fellépés Magyarországon is viszonylag gyorsan bővülő értelmiségi kört érintett. A cseh emberjogi aktivisták bebörtönzése elleni tiltakozó nyilatkozatot 1977-ben 34-en, két évvel később már csaknem 250-en írták alá. A hetvenes évek végére Magyarországon is létrejött a második nyilvánosság, kiépült a szabad kommunikáció intézményrendszere, a szamizdat és a szabad („repülő”) egyetem.

Kis János mérlegkészítő esszéje szerint: „Disszidens az volt, aki tüntető módon figyelmen kívül hagyta a pártállam által előírt és szankcionált magatartási szabályokat.”⁹ Az emberi jogok *gyakorlása* a hetvenes évek körülményei között alku tárgya volt: nem hívja ki az uralmi rendszert, ha a civil társadalom köreit békén hagyja. A másként gondolkodás praxisa a morális politizálás kényszerét alkalmazta a szovjet típusú államhatalom ellen. Mivel pedig – bár erre is érkezett ajánlat, például Václav Haveltól vagy Konrád Györgytől – az erkölcsös élet nem *egyéni* példa, hanem a másként gondolkodók új, *közös* identitása, ez a magatartás: *politika*.¹⁰

Az ellenzék elméleti kohéziója

„A disszidens mozgalom befogadóképessége a szocialista baloldaltól a vallásos elkötelezettségű jobboldalig terjedt. A modern democráciákban egy-egy politikai párt vagy nyomásgyakorló csoport nézetei óhatatlanul szűkebb sávban mozognak”¹¹ – írta harminc évvel később Kis János. A valódi politikai ideológia és program kialakulásáig hosszú, évekig tartó út vezetett. Pedig a demokratikus ellenzék egyik vezető aktivistája, az egyébként nem a revizionista körből érkező Kenedi János már 1978-ban felvetette a politikai program szükségességét. Kenedi szerint a magyar értelmiség 1956 után egy rossz kompromisszumot fogadott el. Pontosabban nem tette magáévá az 1956-ból

leszármaztatható reális kompromisszum bibói javaslatát, amelyet Bibó 1956–57-es írásai (*Tervezet, Emlékirat*) körvonalaztak. Politikát helyettesítő viselkedési mechanizmusok jellemzik – kulturális viták, általános/egyetemes filozófiai társadalombírálat (marxisták–lukácsisták), társadalmi terepmunka (szociológusok, különösen Kemény István és tanítványai), valamint gazdasági tanácsadás

(reformközgazdászok). Az értelmiségnek nincs politikai programja, sőt még a politikai reform igényével sem lép fel. Ennek oka a magyar politikai kultúra elcsökevényesedése, s ezért Kenedi az „1956-osnak” nevezett, a forradalommal annak idején azonosuló, majd utóbb azt feladó csoportot tette felelőssé, amely nem adott új politikai programot, 1956-ot pedig a konszolidációval befejezettnek nyilvánította. Indulatos helyzetképét azonban Kenedi sem zárta programmal, ehelyett a hátrányos helyzetbe került társadalmi csoportok megismerését, „azonosítását” ajánlotta. Ebben nem nehéz felismerni a lengyel Társadalmi Önvédelmi Bizottság (KOR) hetvenes évekbeli munkáskapcsolatokat építő politikájának hatását.¹² Vi-

9 Kis János: A demokratikus ellenzék hagyatéka. In Kis János: *Mi a liberalizmus?* Kalligram, Pozsony, 2014. 207–229.

10 Kis János: Politika mint állampolgári hivatás. In Kis János: *Mi a liberalizmus?* I. m. 342–357.

11 Lásd: Kis János: A demokratikus ellenzék hagyatéka. I. m.

12 Kenedi János: Mi az ördögöt fogunk csinálni? *Magyar Füzetek* 2. 1978. 119–139.

tairatában Vajda Mihály elutasította Kenedi „programkészítő avantgardizmusát” – szerinte elegendő „kimondani, ami van”.¹³ A párizsi emigrációjából a másként gondolkodókat élénk figyelemmel kísérő (és számukra fórumot biztosító) Kende Péter vette védelmébe az 1956-osokat – szerinte 1956 politikai programja nem vesztette érvényét. A rétegérdekek képviseletét túlságosan marxistának tartotta, utalva arra, hogy 1956-ban is létrejött az érdekek közös halmaza.¹⁴ Nemcsak Vajda, hanem a Kenedivel ugyancsak vitatkozó Radnóti Sándor is megelégedett volna a marginalizáltak és az értelmiség közötti átjárással, mielőtt az ellenzék társadalmi kapcsolatokra törekedne.¹⁵ Évtizedekkel később maga Kenedi is fontosabbnak tartotta az 1956-os viszonyítási pont felvetését, mint magát a politikai program igényét.¹⁶

Négy évvel később, 1982-ben Kis János az immár sokszorosított szamizdat *Beszélő*-ben kezdeményezett vitát lényegében ugyanerről. „[A]z ellenzéknek – írta – ideológiára van szüksége. A szamizdathoz, a Szetához¹⁷ meg a szabadegyetemhez elég volt – hallgatólagosan – egyetértenünk az emberi jogok kötelező érvényében. A többség valószínűleg a liberális demokrácia elveit is elfogadta, magáénak val-

lotta a nemzeti függetlenség és nemzeti-ségi autonómia eszméjét, és nem hiszem, hogy sokan volnának közöttünk, akik ne azonosulnának a szocialista hagyomány valamelyik részével. De mindez a háttérben maradt. Ha viszont politikai alternatívákat akarunk megfogalmazni és értékelni, akkor világossá kell tennünk eszményeinket, meg kell indokolnunk, hogy miért ragaszkodunk hozzájuk, és ki kell fejtenünk, hogy megközelítésüket milyen intézményes megoldások által képzeljük el. [...] törekednünk kell az együttműködés ilyen formáinak gyarapítására, hiszen szükségünk van rá, hogy bővítsük szellemi kapacitásainkat.”¹⁸ Ez a vita már csaknem két éven át tartott, és a formálódó ellenzék tucatnál több meghatározó alakja fejtette ki véleményét.

Oltványi Ambrus például egy feltételezett válsághelyzetre utalva szinte pontosan leírta a tárgyalásos rendszerváltás forgatókönyvét. A többség a program kialakítását most is elsietettnek tartotta. Kisnek 1984-ben le kellett szögeznie, hogy nem gondolt semmiféle „közös karámra”. „Küzdhetünk annak az elvnek az elismeré-

13 Vajda Mihály: Az értelmiség védelmében. *Magyar Füzetek* 2. 1978. 140–150.

14 Kende Péter: A politikai kultúráról. *Magyar Füzetek* 2. 1978. 151–154.

15 Radnóti Sándor: A szamizdat jó dolog, de... Levél Kenedi Jánosnak. *Magyar Füzetek* 3. 1979. 135–140.

16 Lásd Csizmadia Ervinnek 1989-ben adott interjút. In Kenedi János: *A halál és a leányka*. Századvég, Budapest, 1992. 349–409.

17 Szegényeket Támogató Alap, Solt Ottilia és más szociológusok kezdeményezése szegények anyagi támogatására.

18 Ez a megfogalmazás a lengyel *Solidarność* 1981-es kudarcára utalt. Kis János, Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő*. 1982/3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/gondolatok-a-kozeljovorol>. (Utolsó letöltés: 2017. november 26.)

séért, hogy az eltérő érdekek és célok közötti konfliktusokat egyenlő bánásmódra méltó emberek ésszerű vitájában, méltányos kompromisszumokra törekedve kell rendezni. [...] nem azért kell a rövidebb távon is megvalósítható reformokban gondolkodnunk, hogy elnyerjük a kormányzat jóindulatát. Azért kell ezzel próbálkozni, mert termékenyebb, mint a rendszer radikális tagadása: több esély van rá, hogy megmozgatja az emberek politikai képzelőerejét, cselekvési hajlandóságait. [...] Ezekhez kapcsolódnak az ellenzék tartalmas cselekvési lehetőségei: a második nyilvánosság működtetése, a politikai eligazodás szolgálata, sajátos ideológiai hagyományaink kifejtése és alkalmazása a mai viszonyokra. A kérdés az, hogy mi lesz erősebb: a helyzetünk-ből következő nyomás, hogy marginális szektává váljunk, vagy a helyzetünkben rejlő feladatok vonzása.”¹⁹

A demokratikus ellenzék első programvitáját²⁰ követte a monori találkozó,²¹ az 1956-os forradalom 30. évfordulóján tartott konferencia,²² végül a programkészítésre csak a manifeszt válság időszakában, 1987-től került sor. Ez viszont már más történet. A program specifikációja az utolsó lehetséges pillanatig elmaradhatott, ha igénye meg is fogalmazódott. Az ellenzék programjának, eszmei alapjainak eklekticizmusa illet a szabadság kis köztársaságához, de visszamenőleg is vitákat generál – a rendszerváltásokban választott utakat illetően.²³

A magyar ellenzék közép- és kelet-európai kontextusa

Körösényi András még 1988-ban rendszerezte a kelet-európai ellenzéki mozgalmakat. Három történeti szakaszba rendezte a szovjet típusú rendszerrel szemben fellépőket: pártellenzéki, emberi jogi és tradicionális szakaszba, ez utóbbiba sorolva az 1945–1948 előtti politikai áramlatok újraéledését, artikulálódását. A szovjet típusú rendszer egy-egy történeti szakaszának, egyben uralmi formájának egy-egy ellenzéki forma felel meg: a totalitárius diktatúrának a reformkommunista-párt-ellenzéki, a paternalista diktatúrának a (neomarxista-újbaloldali) emberi jogi, végül az autoriter diktatúrának a tradicionális irányzatok újraéledése. Ez az utóbbi Magyarországon csak 1987-től jelentkezett. A magyar esetben az emberi jogi szakaszt a sokszínű kritikai potenciál (nép-nemzeti, urbánus-demokrata, reformközgazdász, szociálpolitikai, humán-reformellenes, marxizáló-avantgárd, kör-

19 Kis János: Másfél év után, ugyanarról. *Beszélő*, 1984/9. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/masfel-ev-utan-ugyanarról>. (Utolsó letöltés: 2017. november 26.)

20 Leírását lásd: Bozóki András: Látták-e, hogy jön? A Beszélő vitája és a nyolcvanas évek – az Összkiadás tükrében. *Kritika*, 1993/2. 8–10.

21 Jegyzőkönyvét lásd: Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás 1985. június 14–16. 1956-os Intézet*, Budapest, 2005.

22 Ennek jegyzőkönyvét lásd: Hegedüs B. András (szerk.): i. m.

23 Kis János: Szocializmus, kapitalizmus, politika. Viszontválasz TGM-nek. In Kis János: *Mi a liberalizmus?* I. m. 429–439.

nyezetvédő-zöld) jellemezte, amely aztán a tradicionális szakaszban három nagy politikai irány mentén ágazott szét: a nép-nemzeti, az urbánus-demokrata és a reformkommunista irányba.²⁴ A német Detlef Pollack és Jan Wielgohs „másként gondolkodásnak” (*dissidence*) nevezte „mindazokat a rendszerkritikai megnyilvánulásokat és tevékenységeket, amelyek létrehozták vagy létre kívánták hozni a nyilvános, politikai és kulturális kommunikáció autonóm területét a pártállam hivatalos intézményein kívül, s ily módon nyíltan tagadták a rendszer ama törekvését, hogy teljes mértékben ellenőrizze a közéletet. [...] A másként gondolkodók tevékenysége nem elsősorban a rendszer megdöntésére irányult, hanem inkább az autonóm cselekvés terének kiszélesítésére a létező keretek között.”²⁵

A hagyaték

Az egykori ellenzéki aktivista, ma a tőkeviszony radikális marxista kritikusa (de

24 Körösenyi András: i. m.

25 Detlef Pollack–Jan Wielgohs (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Ashgate, Aldershot–Burlington, 2004. xiii. – A szerző fordítása.

26 Tamás Gáspár Miklós: The Legacy of Dissent. In Vladimir Tismaneanu (ed.): *The Revolutions of 1989*. Routledge, London–New York, 1999. 181–197.

annak idején ugyancsak nem revizionista irányból érkező) Tamás Gáspár Miklós 1999-ben a következőkben látta az ellenzék történeti jelentőségét. A másként gondolkodók megkérdőjelezték a reformok hatékonyságát, kihívást intéztek az uralkodó politikai diskurzussal szemben, ami kizárólag érdekekre és a pusztá hatalomra épült, megkérdőjelezték azt a közmegegyezést, hogy az ellenállás ve-

szélyes és ezért lehetetlen, végül megingatták a „csendes ellenállók” erkölcsi pozícióját, akik semmit sem mertek csinálni. Megkérdőjelezték azt a meggyőződést is, hogy a politika egy mocskos dolog, sőt megkérdőjelezték a Nyugat megegyezését is a Szovjetunióval. Hagyatékát úgy jellemezte, hogy a másként gondolkodók örökölték három fogalmat, amely megváltoztatta nemcsak a kelet-európai, hanem a nyugati gondolkodásmódot is. Az első a civil társadalomé, amelynek tradicionális (vagyis: *politikai*) értelmezése helyett vezette be az *antipolitikait*, mely az egyént ki akarta vonni a ránehezedő politikai állam súlya alól. A második az emberi jogok új felfogása, amelyek közül a legfontosabb a szabad önkifejezés joga lett. Ez elsősorban a múltrol, illetve a jelen jogsértésekről tett tanúságtételt jelentette. Végül a hagyaték – nem feltétlenül pozitív – része az állam nélküli, regulálatlan demokráciafelfogás.²⁶

Tamás egyik fő vitapartnere, Kis János tíz évvel későbbi esszéjében nagyon hasonló gondolatokat fogalmazott meg. A hagyaték, írta Kis, mindenekelőtt a leleplező diskurzusból született morális nyelv. Az ellenzék megmutatta, hogy lehetséges plurális politikai gondolkodás anélkül, hogy az szakításra vezetne.

A másként gondolkodás gyakorlata *nyugatos* volt, s ennek Kis János szerint is a civil társadalom áll a középpontjában, ami sui generis *plurális, joguralomra törekvő* – mindez nem a hagyományos, hanem a konstitucionalista felfogás szerint, vagyis a természetes emberi jogokat nem az állam adja, hanem csak elismeri. Végül az ellenzék hagyatéka maga a koordinált átmenet kelet-európai módja.²⁷

A demokratikus ellenzék közös térségi történet. Képviselői új keretet biztosítottak a politikai gondolkodás számára, s lehetőséget kínáltak majdani politikai programok készítéséhez. Az emberi jogok védelme nem írta elő a rendszer megdöntését, de a lehető legradikálisabb reformizmus volt. A hatalmi intézményrendszerrel szembeni „elvekkel igazolt engedetlenség” cselekvésmódja létrehozta azokat a kis *köztársaságokat*, amelyek a köz ügyeiről szabadon gondolkodtak. Később akár valódi politikai programokról is. Hogy ez hogyan történt, már nem tárgya ennek a szövegnek, a nyolcvanas években mindenesetre liberálisok, szocialisták, harmadikutasok és konzervatívok békésen eszmét tudtak cserélni e kis köztársaságokban. Ez az ellenzéki hagyomány az új kelet-közép-európai demokráciák mind fontosabb és sajátosan politikai hagyománya. Megérdemli hát, hogy tanulmányozzák. Egyben morális hagyomány is – amely tiszteletet érdemel.

²⁷ Kis János: A demokratikus ellenzék hagyatéka. In Kis János: *Mi a liberalizmus?* I. m.

SASVÁRI EDIT

TAVASZI TÁRLAT 1957

*Művészetellenes diktatúra – hősie ellenállás?**

Az elmúlt három évtized *mainstream* magyar művészettörténet-írásának a horizontján csak mostanában kezd felbukkanni a Kádár-korszak hivatalos művészete.¹ A ritka, korai kivételek közé tartozik az 1957-es műcsarnoki Tavaszi Tárlat esete,² melynek kapcsán arra vagyok kíváncsi, hogyan jelenik meg a kanonikus (modernista szemléletű) művészettörténeti olvasatban egy olyan esemény, amely egyébként kívül esik a modernista kánonfelfogás horizontján, és vajon miért úgy jelenik meg, ahogy. Vagyis az ötvenes-hatvanas évek vizsgálatára vonatkozóan: a moder-

* A szöveg eredetileg *Tavaszi Tárlat 1957. Művészetellenes diktatúra – hősie ellenállás? Vitaindító gondolatok a hatvanas évek kutatásával kapcsolatban* címen a 2013. november 22–24. között lezajlott, *A művészettörténet útjai 2.* című tudományos konferencián hangzott el. 1 *Keretek között – A hatvanas évek művészete Magyarországon (1958–1968)*. Magyar Nemzeti Galéria, 2017. november 17.–2018. február 18., kurátor: Petrányi Zsolt.

2 1957. április 20.–június 16. Rendezte: Makrisz Agamemnon, a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének felügyelőbiztosa és Kisdeginé Kirimi Irén.

nista kánon nézőpontjából mit tudunk meg a korabeli hivatalos művészet jelenségeiről, nem utolsósorban ez a nézőpont milyen kritikai szempontokat vet fel, és hogyan elemezhető. A Tavaszi Tárlat esetének ma ismert értelmezése a korszakkal kapcsolatos művészettörténeti gondolkodás alapproblémáira világít rá: elsősorban a megközelítés szelektív jellegére, és arra a kérdésre, hogy mit fogad el érvényesnek, és mit helyez a hatókörén kívülre ez a típusú felfogás az 1945 utáni diktatúrák időszakának művészi jelenségeiből. Ez utóbbi kapcsán főként a magyarországi szocreál, a nemzeti művészet, illetve

a hazai modernizmus és a nemzeti művészet összeolvasásának problematikájára gondolok, nem utolsósorban arra, hogyan definiálható a nemzeti művészet fogalma a kommunista viszonyok között. Véleményem szerint ezek nem lezárt ügyek. Mindezeknek a kérdéseknek már csak azért is érdemes a végére járni, mert az említett szemléleti problémák, valamint a történeti feldolgozás deficitje megnehezíti a

művészet mai jelenségeinek a problematizálását is. Az esettanulmány kapcsán azon is el kell gondolkodnunk, hogy a magyarországi modernizmus jelenségei értelmezhetők-e a nemzeti művészet fejleményei nélkül, illetve célravezető-e a háború utáni hazai modernizmus témakörét kizárólag a diktatúrák politikai kontextusában tárgyalni.

A Tavaszi Tárlat esetével egy művészettörténetileg szinte alig feltárt időszak, a Rákosi-éra és az éppen berendezkedő kádári hatalom közötti rövid, de rendkívül dinamikus időszak problematikájához kerülhetünk közel. Magát az eseményt az ötvenes-hatvanas évek történelmi fordulópontjához kapcsolható kulcsmomentumnak tekinthetjük, ugyanis mindazok a művészeti, társadalmi, politikai és mentalitásbeli szálak összefutnak benne, amelyek éppen ebben az imponáló sokszínűségben modellezik a 20. századi magyar művészet alapkérdését, a *modernizmus-tradicionalizmus-politika bonyolult viszonyrendszerét*. A művészettörténeti olvasat ezzel szemben kizárólag azokat az exkluzív szálait jeleníti meg a történetnek, amelyekkel a modernista értékpreferenciák visszaigazolhatók: az absztrakt művészek bemutatását a tárlaton, és összekapcsolását az esemény történelmi kontextusaként tételezett 1956-os forradalmi szituációval. Ez a típusú narratíva az *1956 és a művészet* című, 1996-os műcsarnokbeli kiállításon³ érte el a csúcspontját, ahol a kurátorok egész egyszerűen egyenlőségjelet tettek a forradalom és az absztrakt művészek bemutatása közé. De legelőször is lássuk röviden magát az eseményt és a róla kialakult művészettörténeti képet. E szerint a Tavaszi Tárlat legfőbb újítása az volt, hogy az ideológiailag egységesre formált összkép helyett éles kontúrokkal transzparenssé tette az élő művészet legfontosabbnak tartott irányait, különös tekintettel az absztrakt mű-

vészet magyarországi jelenségeire. Ehhez mindenekelőtt liberalizálni kellett az ötvenes években kialakult monopolisztikus zsűrirendszert, így a szokásos egy zsűri helyett négy bírálta el a kiállításra kerülő műveket. Az A, B, C és D betűkkel jelölt csoportok elnöksége, illetve a kor reprezentatív művészegyéniségei közül kiválasztott elnökök „testesítették meg” az egyes irányokat:⁴ az A csoportot

vezető Burghardt Rezső képviselte az úgynevezett naturalista vonalat, Bernáth Aurél és Domanovszky Endre a „magyar tradíció” különböző irányait, Korniss Dezső csoportjához a magyar modernisták, Korniss szavaival a „kísérleti irányzat” művészei csatlakoztak. Ezek persze meglehetősen tág címkék, gumikategóriák voltak, amelyeket jobb híján húztak rá az összetételükben rendkívül hete-

3 1956 és a művészet. Négy összekapcsolt kiállítás: Jean Fautrier; Fernando Arrabal–Jean Miotte; Kemény Zoltán; Tavaszi Tárlat 1957. Műcsarnok, Budapest. 1996. október 15.–november 10. Rendezte: Petrányi Zsolt, Beke László, Tímár Katalin.

4 Tavaszi Tárlat. *Élet és Irodalom*, 1957. ápr. 26. In Aradi Nóra (szerk.): *Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975*. Művészet és elmélet. Corvina, Budapest, 1976. 184–186.

rogén csoportokra. A plurális zsűrirendszeren túl azonban nem jelent meg olyan markáns koncepció, amely a művészetbe újfajta dinamikát hozott volna.

Fontos, hogy az 1957-es Tavaszi Tárlattal kapcsolatos ma ismert narratíva már a hetvenes évek második felétől kezdett formálódni,⁵ a művészettörténet ugyanis ekkor tekintett vissza először a számvetés igényével az ötvenes évektől kezdődő időszakra. A korszakkal kapcsolatos karakteres álláspont szinte rögtön ezután, a nyolcvanas évek legelején alakult ki, amiből meglepő módon sok mindent integrált a rendszerváltást követő időszak mainstream művészettörténete is. Ebben közrejátszott az is, hogy a Tavaszi Tárlat narratív konstrukciójának a megformálásában a kilencvenes években olyan tekintélyes művészettörténészek is közreműködtek, mint Németh Lajos, aki a kulturális politika oldaláról maga is alakítója volt a korabeli eseményeknek. Éppen ezért különös, hogy a mai kutatások egyikében sem merülnek fel olyan típusú kritikai észrevételek, amelyek rámutatnának az értelmezésnek a szemtanú és az értelmező szerep összetetallokozásából adódó kompenzatorikus jellegére. Hogy miből adódik a művészettörténeti szöveggel kapcsolatos reflektátlanság, az önálló kutatás témája lehetne. Itt most azt emelném ki, de csak nagy vonalakban, hogy a Tavaszi Tárlat esetében a kilencvenes évektől milyen axiómákkal dolgozott a művészettörténet. A művészettörténeti olvasatban a Tavaszi Tárlat mint a forradalom metaforája és a művészi akarat szabad, demokratikus érvényesülése jelenik meg. Az esemény forradalmi jelentősége eszerint a Tavaszi Tárlaton lezajlott kánoncserében érhető tetten: a hivatalos kánonból kikerült a szocreál, és bekerültek a Rákosi-korszakban diszkriminált művészi gyakorlatok, különös tekintettel az absztrakt művészetre. Mélyebbre vezet a nyelvhasználat kérdése és a téma retorikus kezelésének a problematikája. A szerzők többsége „legendás” Tavaszi Tárlatról beszél. A kiállításnak ez az állandó jelzője arra mutat, hogy a művészettörténeti beszéd irracionális területről származó fogalmakkal is operál, és e fogalmak visszatérő használata jelzi, hogy a

téma ilyen irányú kiterjesztése a narratíva szerves része.

5 Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja munkatársai által összeállított *Kritikák és képek* című dokumentumkötet volt az első átfogó igényű munka, amely elsősorban a korabeli szövegek kommentár nélküli közlésén keresztül adott képet a háború utáni évtizedek művészetéről. (A Művészettörténeti Kutatócsoport igazgatója ebben az időben Aradi Nóra volt.) Lásd: Aradi Nóra (szerk.): i. m. 471.

A fenti megállapítások mindegyikében, külön-külön, sok igazság van. Más kérdés, hogy mit mond a véleményekből kialakuló összkép. Úgy tűnik tehát, hogy a művészettörténeti konszenzus inkább az esemény történelmi jelentősége, egy adott politikai szituációhoz köthető tettjellege körül alakult ki. Miben csú-

csosodott ki ez a tett? A kánoncserében: a szocialista realizmus kiszorításában és a modernnek integrálásában. E nézetek szerint a kánoncseré lenne 1956 utolsó tette,

a hősiességnek azzal az aurájával, amellyel mind a magyar történeti közfelfogás, mind a modernista művészettörténet-írás hajlamos a tényeket kezelni. E két momentum kiemelésével a művészettörténet implicite két dolgot üzen: egyrészt nem kíván foglalkozni a Tavaszi Tárlat komplex művészettörténeti problematikájával, figyelme kizárólag a modernizmus szempontjából lényeges aspektusokra irányul (absztraktok szerepeltetése, forradalmi szituáció). Mindezek alapján az a benyomásunk, hogy a Tavaszi Tárlat esete egy értelmezési ürbe került. A modernizmus kontra hatalom ellentétére épülő konfliktusretorikában ugyanis két lényeges kérdés homályban marad:

1. 1957 tavaszán hogyan jöhetett létre egy úgymond forradalmi kiállítás a Műcsarnokban?

2. Hogyan kerültek a modernista művészek a Magyar Képzőművészek Szövetsége által fémjelzett hivatalos művészeti kontextusba?⁶

Kezdjük a második kérdéssel, és nyúljunk vissza az időben: az 1945 utáni magyar művészeti színtéren, a koalíciós időkben, úgynevezett hivatalos művészet nem volt, már csak két tábor, a tradicionalisták és a modernnek álltak egymással szemben. Ez az időszak nemzetközileg a modernizmus és az absztrakt művészet nagy felfutásának az időszaka volt. Amerikában a modernizmus csúcspontja volt az 1945 és 1951 közötti időszak, és ha szerényebb léptékben, de az Európai Iskola⁷ aktivitásával ennek a konjunktúrának a hatása Magyarországon is érezhető volt. Beláthatatlan volt, milyen társadalmi változások következnek be, és egy pillanatra fennállt a veszélye annak, hogy a tradicionalisták két világháború közötti hegemon pozíciója egy esetleges modernista hullámmal szemben megrendülhet. A Gresham kávéháznak⁸ már híre-hamva sem volt 1945 után, de a posztnagybányai elveket valló greshamizmus mint művészi elv ezekben az években intézményesült és vált a művészet konzervatív táborának reménységévé, reakciós esztétikai fogalomná.⁹ A modernizmus baloldali elkötelezettségű volt, háború utáni

6 A Műcsarnok ekkoriban a Magyar Képzőművészek Szövetségének a fennhatósága alatt működött. Maguk a szervezők is tagjai voltak a szövetségnek, melynek szellemisége az 1953 és 1956 közötti időszakban toleránsabb lett a modernizmus képviselőivel kapcsolatban. Az állami mecénatúra legfőbb szerve, a Képcsarnok Vállalat például a Tavaszi Tárlaton is megjelenő művészi irányok, köztük az absztrakció „piacát” is megteremtő állami galériarendszer létrehozásában gondolkodott.

7 Az 1945–1948 között működő Európai Iskola a modern irányzatok képviselőinek kívánt a háború utáni Magyarországon eleven szellemi közeget teremteni. Alapítói Pán Imre, Mezei Árpád, Gegesi Kiss Pál, Kállai Ernő és Kassák Lajos voltak.

8 A két világháború között először a Centrál Kávéházban, majd a Greshamben csoportosuló, greshamisták néven ismertté vált köre, amelynek vezető alakjai Bernáth Aurél, Pátzay Pál, Berény Róbert és Szőnyi István voltak.

9 Bernáth, Pátzay, Szőnyi a Képzőművészeti Főiskola vezető tanárai lettek az ötvenes években.

konjunktúrája hirtelen erős kontrasztként tűnt fel a tradicionalisták modernség-ellenes programjával szemben. A tábor legtekintélyesebb tagjának, Bernáth Aurélnak nagy tehetsége volt az igazodásra (mindig mint „független” személynek), és volt annyi realitásérzéke, hogy felmérje: az absztrakt művészetnek nincs társadalmi bázisa Magyarországon. A küszöbönálló kommunista kurzus veszélye azonban nem a polgári elzárkózás attitűdjét erősítette benne, hanem meglepő agresszivitással, mintegy preventív szándékkal lépett fel a modernnek lehetséges dominanciája ellen.¹⁰ Az autonóm moderneknek a magyar művészet testéről való erőszakos leválasztására irányuló bernáthi program ebben az értelemben par excellence politikai program volt, és kidolgozottan, szinte tálcán kínálta fel az egy év múlva ha-

10 Bernáth egy 1947-es beszédében élesen szétválasztja a természetelvű művészetet és az absztrakciót, amelyet lényegében leválaszt a magyar művészet fejlődési vonaláról. Bernáth Aurél: A Szinyei Társaság és művészetünk útja. Különlenyomat. *Válasz*, 1947/3.

talomra kerülő Rákosi-rezsimnek a művészet irányának kijelölésére vonatkozó konzervatív javaslatokat. Úgy tűnik, Bernáth a fő ellenséget nem a küszöbönálló diktatúra esztétikai terrorjában, hanem az absztrakt művészet és a radikális modernisták hazai térhódításában látta.

Az absztrakció rövid időn belül politikai vitatétel lett, az idegenség, tradícióellenesség szinonimájaként vonult be 1948 után a politika szótárába. Ebből is látható, hogy az absztraktokkal szembeni idegenkedés, legalábbis Magyarországon, nem kizárólag a kommunista hatalom kezdeményezése volt; a művész társadalom konzervatív szereplőinek a túlnyomó részéről megelőlegezett gondolat erőteljes támogatást élvezett az ötvenes-hatvanas években. Foucault-t idézve megkockáztathatjuk, ez egy olyan mértékű konfliktus volt, „amely nemcsak egyszerűen tolmácsolta a küzdelmeket és az uralmi rendszereket”, hanem magáért a diszkurzus uralásáért folyt a küzdelem. Miért mondhatjuk ezt? Ezekben az évtizedekben nem a radikális modernizmus volt a művészet fő hangja, de nem is igazán a tradicionalizmust sajátos formában megtestesítő neobarokk vagy a római iskola, hanem a modernizált tradicionalizmus jelentette az értéket a kánonban, amely mindvégig a modernség problémájával küszködött. A Szinyei Társaság és a Gresham tagjai mérsékelt, a nemzeti hagyományba oldott modernizmusukkal és a politikától való előkelő távolságtartásukkal tekintélyes szerepet és erkölcsi pozíciót vívtak ki maguknak. Ez az erkölcsi pozíció látszott meginogni 1945 után a modernizmus rövid életű előretörése idején, amikor a konzervatív értékek mellett elkötelezett művészek úgy érezték, hogy elfogy körülöttük a levegő. Gyökeresen új élet kezdődött, új értékpreferenciákkal, ami új művészetet kívánt, és ez a művészet a tradicionalizmussal szemben kívánta meghatározni önmagát. A koalíciós időkben az Európai Iskolával felerősödő magyar modernizmus meggyengítette a modernizált tradicionalizmus addigi kiváltságos pozícióját. Képviselői, köztük Bernáth is, többek

között ezért is ragadták meg olyan egyértelműen a kommunista kultúrpolitika által felkínált lehetőséget a tradicionalista fordulat végrehajtására. Ebben az értelemben a magyar szocreál fő vonala nem a szovjet típusú művészet másolása volt, hanem a nemzeti tradicionalizmus újbóli megerősödése. A Gresham-kör modernizáló tradicionalizmusával szemben a nemzeti tradicionalizmus alakzatait most nem a nyugati típusú modernista mintákhoz igazították, hanem a keleti, szovjet típusú követelményekhez. Ehhez természetesen így vagy úgy el kellett fogadniuk a szocialista doktrína bizonyos elemeit, cserébe azért, hogy a szocialista realizmus tüzén tovább sütogethessék a tradicionalizmus pecsenyéjét. Ebből a szemszögből tehát tévedés a szocialista realizmus 1956 előtti korszakát a magyar kultúrától idegen testként és zárványként kezelni, és a

jelenség magyar variációját kizárólag a kommunista politika számlájára írni. Mindezt azért tartom fontosnak elmondani, mert a dokumentumokból kiderül,

a Tavaszi Tárlat megrendezése előtt a frissen megalakult Művelődésügyi Minisztérium¹¹ kikérte Bernáth véleményét abban a kérdésben, hogy vajon kiállíthatók-e az absztrakt művészek, mintha ő lenne ennek a kérdésnek az egyszemélyi döntőbírája és szakértője. Bernáth megnyugtatta őket afelől, hogy nem jelentenek veszélyt. Természetesen mindezzel nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha Bernáth Aurél egy személyben döntött volna az absztrakt művészet ügyéről. Külön tanulmány kérdése, hogy Bernáth szemlélete hogyan alakult. Vannak olyan dokumentumok, amelyek szerint Bernáth a Tavaszi Tárlat-szerű elkülönítő csoportfelosztás tervével már a koalíciós időszakban készen volt. Ez logikus is, hiszen akkor józan ember még nem gondolkodott betiltásban. De nem véletlenül tették fel hivatalos részről Bernáthnak ezt a kérdést 1957-ben, az absztrakció az ötvenes években ugyanis – modernista és esztétikai jelentéstartalmától nem függetlenül – a Nyugattal való szimpátia emblematikus kitűzője lett. Az 1950-es évek Nyugaton az absztrakt művészet diadalmenete volt, és az absztrakció radikális elméletei is ekkor voltak csúcsra járatva. A világ egyik vezető nagyhatalmának, az Amerikai Egyesült Államoknak az absztrakt művészet lett a „hivatalos művészete”, sőt kulturális expanziós stratégiájának hangsúlyát a képzőművészetben a radikális absztrakcióra helyezte, kézzelfoghatóvá téve ezzel kulturális hegemoniáját. Az absztrakt művészet megítélésében, illetve a modernizmushoz való viszonyban politikai kérdések is szerepet játszottak a szocialista országokban. Az absztrakt művészet kánonban tartásában két döntő szempont játszott szerepet: 1. a Szovjetunióhoz fűződő viszony kérdése, 2. a modern művészet előtörténete az adott országban. Magyarországon a kommunista vezetés absztrakcióellenességének története a szovjet avantgárd letörésével függ össze a húszas években. Az absztrakt művészet

11 Az 1957. január 1-jén az Oktatásügyi Minisztérium és a Népművelési Minisztérium egyesülésével létrehozott Művelődésügyi Minisztériumról van szó.

megszületésének helye a Szovjetunió volt. A művészértelmiség legdinamikusabb része magától értetődőnek vette, hogy forradalom, modernizálás és modernség összefüggenek, egy töről fakadnak. A szovjet politika azonban a harmincas évektől kiszorította a modernség elvét a társadalomból, és valóságos hadjáratot indított ellene. Ebben az is szerepet játszott, hogy a modernizmus absztrakt formája emblematikus, könnyen felismerhető ellenségképet nyújtott. Arra a kérdésre, hogy hogyan kerültek a hazai absztrakt művészek 1957-ben a Műcsarnokba, természetesen létezik konvencionális művészettörténeti magyarázat. 1957 tavaszán a formálódó Kádár-rezsim figyelmét más kötötte le, ezért a megtorlásokkal, a forradalom erőinek visszaszorításával elfoglalt hatalomnak nem volt ideje, ereje foglalkozni a képzőművészet ügyeivel. Ezt a kivételes történelmi pillanatot – az 1956 ősze utáni „politikai vákuum”, a „hatalmi szélcsend”, „az ideológiai kézi vezérlés elbizonytalanodása” – ragadta meg a művész-társadalom, hogy véget vessen a szocreálnak, és újrapozicionálja a moderneket, úgymond felszabadítsa magát. Természetesen mindebben van igazság, de vajon tényleg el volt-e bizonytalanodva a kultúrpolitika, ahogyan azt a szakirodalom állítja? A tények azt mutatják, hogy nem egészen ez volt a helyzet. Kialakulóban volt, formálódott a koncepciója.

Az 1957 januárjában létrejött Művelődésügyi Minisztérium gőzerővel állt neki többek között a kulturális és politikai reprezentáció szempontjából legfontosabb múzeumügy radikális átalakításához. Tény, hogy a Tavaszi Tárlat egy igencsak turbulens történelmi szituációban jött létre, ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott hatalmi viszonyoktól függetlenül. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a Tavaszi Tárlat az 1956 decemberétől kormánybiztosi irányítással működő Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének a kiállítása volt az 1956-ban a szövetséghez csatolt Műcsarnokban. Igaz ugyan, hogy a szokásos egy zsűri helyett négy bírálta el a kiállított műveket, ám ezek a zsűrik politikai kontroll alatt jöttek létre. A zsűrielnököket a frissen megalakult Művelődésügyi Minisztérium és a szövetség vezetése nevezte ki, sőt ugyanezek a szervek létrehoztak egy ötödik zsűrit is – amiről kevés szó esik –, amelybe meghívták a négy zsűri elnökét és a döntéseiket ellenőrző állami (minisztériumi) és politikai (párt)szervek képviselőit. A Tavaszi Tárlat esete fontos és komplex esemény volt, de mellékszínként ahhoz képest, ami a politikában történt. Ennek ellenére érezhető, hogy a művészettörténeti beszéd abba a káprázatba esik bele, mintha a Tavaszi Tárlat főszínként lett volna. Közelebb állunk a valósághoz, ha azt mondjuk, a Tavaszi Tárlat mellékszínként volt, ahol egy bizonyos mértékű illúzió fennmaradt ahhoz az elképesztő változáshoz képest, ami ezekben a hónapokban a politikában végbement. A képzőművész-társadalomnak 1956 őszen nem volt olyan társadalmi léptékű programja, amivel mint forradalmi erő felléphetett volna. 1957 tavaszán, a megnyitó előtti napon, április 19-én, Biskó Béla az MSZMP titkársági ülésén bejelentette, hogy

felosztatják a képzőművészek szövetségét. Tehát a megnyitó idején a kiállítást rendező szerv, a szövetség tulajdonképpen már nem is létezett.

De vajon miért engedett a vezetés szabad utat a kiállítás létrejöttének? Két lehetséges ok merül fel: vagy egy alku állt a döntés háttérében, vagy a fennálló hatalomra nézve nem jelentett rizikót a kiállítás. Tehát felvetődik az az olvasat, hogy a Tavasz Tárlat az (egyik) első példája a magyar kulturális közeggel megkötött kádári alkunak. Az az óvatos, apolitikus, kockázat nélküli művészet, ami a kiállításon megjelent, és amit végül is a művészettörténet sem tart igazán méltónak arra, hogy foglalkozzon vele, ez lett a kádári hatalom művészetről alkotott új elképzeléseinek a legfőbb mintája, és a továbbiakban erre a látszatdemokratikus művészeti kínálatra épült művészetpolitikai koncepciója is. A Tavasz Tárlat esetében a hatalom egy „semleges” területen tudott összekacsintani a magyar társadalommal a nyilvánosság előtt, méghozzá egy nem politikai ügyben, az absztrakt művészet és az ortodox szocreál kérdésében. A nézői reflexiókra való hivatkozással a kiállítás bezárása után a hatalomnak könnyebb volt azt kimondani, hogy erre a képzőművész-szövetségre nincsen szüksége. Ebből a szempontból a Tavasz Tárlatot értékelhetjük úgy is, mint a társadalmi középérték megnyerésére irányuló diszkurzusteremtő kísérlet egyik első lépését. Első látványos eredménye ennek a politikai tendenciának az 1957. május elsejei impozáns demonstráció volt az új kádári kormány mellett, éppen a kiállítás tözsomszédságában. A Tavasz Tárlat a politika szempontjából tehát nem a forradalom egyik utolsó eseménye volt, hanem a kádárista kultúrpolitika alapmintázatát rajzolja ki: egyszerre megengedő és megosztó. Ebből a kettős stratégiából a megosztásra reagált a magyar társadalom hevesebben. Ebből alakultak ki a mind a mai napig tartó szembenállási mintázatok. A Tavasz Tárlattal tehát a kádári kultúrpolitika formálói bizonyos értelemben megelőlegező válaszát adták a későbbi kultúrpolitikának, mert még jó tíz évbe tellett, mire a képzőművészeti életben általában jellemzővé vált a csoportok szembenállásának megengedő kultúrpolitikája.

SIPOS BALÁZS

ÖSSZEGABALYODOTT NŐTÖRTÉNET

Nemzeti és transznacionális nőtípusok találkozása az első világháború utáni Magyarországon

Tanulmányom célja annak bemutatása, hogy az első világháborút és a háborúból a békébe való hosszú átmenetet (1918–1921) követően a kulturális élet különböző szegmenseiben miként próbálták újradefiniálni a társadalmi nemi rendet. Ezen belül a nőiesség ábrázolásának kérdésére koncentrálok, olyan módon, hogy mediatizált nemzeti és mediatizált transznacionális női típusokat mutatok be. Írásom terjedelme természetesen csupán az egyes típusok és értelmezéseik felvillantását teszi lehetővé, és így arra is csak utalni tudok, hogy mindennek a háttérben a *nemzeti* és a *globális* ütközése áll, amely transznacionális konfliktusokat eredményezett.

Bevezetés

Az első világháborút és a forradalmat követő politikai rendszer a nők társadalmi demobilizálására törekedett. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a nők nyilvános tevékenysége egyre intenzívebb lett a világháború alatt és a háborút követő forradal-

1 Simándi Irén: *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon, 1848–1938*. Gondolat, Budapest, 2009. 140.

makban. A világháború alatt ugyanis Magyarországon is nők pótolták a férfiakat a munkahelyeken, illetve megnőtt a nők politikai aktivitása. A Károlyi Mihály-féle népköztársaság 1918 végén biztosította

a nőknek a férfiakéval egyenlő tanulási jogokat, és nem egyenlő feltételek mellett a választójogot.¹ A Tanácsköztársaság jogilag teljesen egyenlővé tette a férfiakat és a nőket – viszont a „burzsoá elemeket” kizárta a politikai jogok gyakorlásából is.

A választójog megadása 1918–1919 fordulóján a nők meghatározott csoportjait a konzervatív, jobboldali és egyházi-vallási pártok támogatására mobilizálta. (Ekkoriban alakult a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége [MANSZ] nevű társadalmi szervezet is hasonló céllal.) Részben ennek, részben a nők világháborús (az úgynevezett otthoni vagy hátsó fronton tanúsított) helytállása elismeré-

sének lett az eredménye, hogy 1919 őszén az ellenforradalmi keresztényszocialista-nacionalista kormány deklarálta: a nőknek is biztosítja a választójogot. Ettől kezdve azonban megfordult az események menete. Az 1920-as választásokon 400 ezer férfi és 300 ezer nő már nem szavazhatott. Az 1920-ban megválasztott parlament még ebben az évben olyan felsőoktatási törvényt hozott (ez a *numerus clausus*), amely a nőhallgatók egyetemekre való felvételének a korlátozását is eredményezte. 1922-ben egy rendelet tovább szűkítette a választójogot, és újabb 500 ezer nőtől vette el az urnához járulás lehetőségét.

A politikai hatalom mindezeknek megfelelően törekedett a nők kulturális és társadalmi helyének újradefiniálására. Ez még akkor is igaz, ha az állam valójában „repedezett terep”, azaz amíg „az állam többnyire azon munkálkodik, hogy megerősítse a nők alárendeltségét, [addig] annak is teret enged, hogy a társadalmi nemi viszonyok megváltoztathatóak legyenek”.² A mi esetünkben ez többek között azt jelentette, hogy míg a társadalmi nemi szereposztás szempontjából konzervatív gondolkodású professzorok a nőhallgatók egyeteméről való kiszorítását vagy a diplomás nők egyetemi pályájának korlátozását akarták elérni, addig vallás- és közoktatásügyi miniszterként Klebelsberg Kunó támogatta, hogy a nők egyetemre járjanak, és tudományos karriert érjenek el. Azaz az állam különféle intézményeinek szereplői eltérő módon viszonyultak ugyanahhoz a kérdéshez. És itt említhetjük azt is, hogy az állam mindeközben korlátozta a nők politikai jogait.

Kulturális szférák

A nőiesség kulturális és nyilvános konstrukciója a háború utáni helyzetben három fontosabb szintéren zajlott (az elitkultúrát csekély hatása miatt nem sorolom most a fontosabbak közé). A politikai szempontból *mainstream* (vagy fő-sodró) média (a kormány által támogatott médiatermékek és/vagy támogatott szerzők művei) a nők kulturális és társadalmi demobilizálását, a tradicionális nemi viszonyokhoz való visszatérést propagálta. A köztes kultúra (*midcult*) szférájában az emancipáció konzervatív hívei és konzervatív ellenségei formálták a nőiesség jelentését. A populáris média (a magyar médiatermékeken kívül például amerikai, francia filmek és regények) inkább a transznacionális női típusokat (*flapper, modern girl, new woman*) népszerűsítette.³ Ez a három szféra folyamatosan reflektált egymásra, hiszen például

2 Georgina Waylen: Társadalmi nem, feminizmus és az állam: áttekintés. In Vicky Randall – Georgina Waylen (szerk.): *Társadalmi nem, politika és az állam. Feminista társadalomtudományi tanulmányok*. Jászó-veg Műhely, Budapest, 2003. 22.

3 A köztes és a populáris kultúra termékeit nem mindig egyszerű besorolni, de ezt segítheti az ár ismerete: a populáris kulturális javak lényegesen olcsóbbak voltak.

a *mainstream* médiában harcoltak a populáris diskurzusban megjelenített nemi viszonyok ellen, különösen annak „idegensége” miatt, míg a kulturális transzferrek nyomán megismert modelleket a populáris médiában és a *midcult*-ban próbálták adaptálni. Mindez egyfajta interkulturális és intermediális kölcsönhatást jelentett.

A mainstream média termékei

A nők társadalmi demobilizálásának ideológiája egyrészt a liberalizmusellenesség, valamint a feminizmus és a nőemancipáció tagadása volt, másrészt a nacionalista és a keresztény jelszavak hangoztatásán alapult. A *mainstream* média azt propagálta, hogy a nőknek áldozatot kell hozniuk a nemzetért, a nemzet újjászületéséért. A fizetett munka, a továbbtanulás és a politikai aktivitás helyett az otthonokban és a családban kell tevékenykedniük, azaz fel kell hagyniuk mindazzal, amivel a világháború alatt és 1918–1919-ben foglalkozhattak. Az önállóság helyett a család: a férj szolgálata és a gyerekszülés (a reprodukció biztosítása) lett elismert cél. Ennek érdekében felerősödött a hivatalos Mária-kultusz mint a normatív anyaság kultusza. Újra előkerült az a század eleji érv, hogy a dolgozó nő, illetve a gyermektelen, a közéletben aktív nő valójában férfi.⁴

A háború utáni kulturális rendet formálni igyekvő *mainstream* médiatermékek közül először két népszerű regényről szólok, amelyek az új rendszer alapozó vagy eredetmitoszai lettek: leírták az összeomláshoz vezető utat, az összeomlás magyarázatát adták, és indirekt módon felvázolták az új kulturális és politikai rendet.⁵ Ezeknek a köteteknek az írói a modernizáció, a nagyvárosi élet, az „internacionalizmus”, a liberalizmus és a feminizmus ellen szóltak.

Az első regény szerzője Szabó Dezső, aki a két háború között a népi mozgalom, illetve a rasszista fajvédő mozgalom szellemi atyja és ikonja lett. Az *elsodort falu* című munkájában Budapest erkölcstelen nagyvárosként jelenik meg, ahol az idegen szokásokat követő művészeti irányzatok a népszerűek. A negatív szereplők

4 Lechner Károly: A női lélek és a feminizmus orvostermészettudományi megvilágításban. *Természettudományi Közlemények*, 783–786. füzet (1922. március 1.–április 15.) 65–89. – Könyvként ugyanebben az évben jelent meg.

5 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest, 1999. 99.

között a világirodalmi irányzatokhoz csatlakozni kívánó irodalmi csoport és ennek *Nyugat* című folyóirata is szerepelnek, így például az 1918-ban meghalt író, Kaffka Margit is. A 20. század első felének legelismertebb írója ebben a regényben „könnyűvérű” nőként szerepel. Amellett, hogy a *Nyugathoz* tartozott, Szabó azt is felrótta neki, hogy

a divatot követve regényeiben, novelláiban és cikkeiben a nőt is embernek nevezte – miközben az „ember” szó csak a férfit jelenthette volna.

A második regény Tormay Cécile gyűlölködő és antiszemita műve, a *Bujdosó könyv* (1920–1921). Tormay ebben a könyvében az 1918 ősze és 1919 ősze között eltelt év magyarországi történetét írta meg, az ellenségek (zsidók, liberálisok, szociáldemokraták, feministák, akik nem magyarok, hanem idegenek) „kártetésére” koncentrálva, köztük néven nevezte a századelő és az első világháború alatti feminista mozgalom „hősét”, Schwimmer Rózát. A könyvben fontos szerepet játszik az ellenforradalmi (liberalizmus- és demokráciaellenes) nőmozgalom, a MANSZ, amelynek egyik vezetője maga az író is volt, és amely 1919 után a legfontosabb és legnagyobb női szervezet lett. (Mint köztudott, Tormay 1923-tól Klebelsberg Kunó felkérésére főszerkesztője lett a *Napkelet* című irodalmi folyóiratnak, amelyet a progresszív és a világirodalmi irányzatokat követő, ekkor már a hagyományörző modernizmust hirdető *Nyugat* című folyóirat ellenlapjaként alapítottak ebben az évben.)

Ez a két *mainstream* (nagy példányszámban megjelenő, széles körben népszerűsített) kötet tehát azt hirdette, hogy az idegen hatásoktól mentes nemzeti kultúra megteremtése a cél. Az idegen hatás, például az individualizáció veszélyes a nemzetre, mert a nemzet mint közösség magasabb rendű, mint a nemzetet alkotó egyének. A feminizmus pedig az individualizmust népszerűsíti, ráadásul nemzetközi mozgalom. Ezeket a nézeteket képviselte az antifeminista mozgalmi média, a MANSZ folyóirata, *A Magyar Asszony* is.

A havilap háborút követő periódusból való cikkei szerint Magyarország a trianoni béke miatt „megsebesült”, „megcsonkították”, és a nők dolga a haza „ápolása”, ami tulajdonképpen a háborús „hadi jótekonkodás” folytatása. A nő dolga azonban nemcsak a nőies tevékenységnek tartott gondoskodás, hanem (továbbá) a háborúban tartósan megsérült férfiak ápolása és helyettesítése addig, amíg vagy meg nem gyógyulnak, vagy ki nem pihenik a háborút. Ha azonban a férfi már egyedül is képes lesz harcolni „a keresztény világeszme ellen” dúló háborúban (amely ráadásul az egész világot jellemzi), akkor a nőnek újra vissza kell vonulnia a családjá körébe.⁶

A korszak szélsőjobboldali, antiszemita vagy nacionalista kommunikációjában gyakran feltűnt „a keresztény világeszme elleni háború”. Ez annyit jelentett, hogy a világot a nem magyar és zsidó ellenség „másik-csoportja”, illetve a magyar és keresztény „mi-csoport” alkotja.⁷ Ehhez a dichotóm leíráshoz illesztették hozzá a feminizmust internacionalizmusa miatt támadó érveket, amelyeket már

6 Berzeviczy Albert: Néhány szó a magyar nők hivatásáról. *A Magyar Asszony*, 1922/7–8. 1–3.; Asszonyok munkája az országban. *A Magyar Asszony*, 1922/3. 28–29.

7 Robert Bernasconi: The Invisibility of Racial Minorities in the Public Realm of Appearances. In Kevin Thompson – Lester E. Embree (eds.): *The Phenomenology of the Political*. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht, 2000. 179–180.

a világháború előtt is propagáltak. Az evangélikus püspök, Raffay Sándor *A magyar nő nemzeti hivatása* című, 1922-es cikkében például a magyar nemzeti öntudat világháború előtti, úgymond két nemzedék óta tartó hanyatlásáról írt. Ennek oka szerinte az volt, hogy a külföldről érkezett újdonságokat magyarnak és nemzetinek hitték, holott „a hamis nyugati civilizáció, a beteges internacionalizmus, a nemzeti öntudatot megölő világpolgárkodás” produktumai voltak, amelyek megfertőzték „művészetünk, irodalmunk, napisajtónk, világnézetünk, szokásaink, társadalmi életünk, erkölcsünk, célkitűzéseink”. Ebben a káros folyamatban „a magyar asszonyok is alaposan részesek” voltak, mert terjedt közöttük a léhaság, az „européerkedő színezet”, a „nyílt kávéházazás csúf szokása”.⁸ Raffay programja szerint az új világban – mindezzel ellentétben – a nők hivatása a „nemzeti öntudat” ápolása, és az, hogy bátorságra és a nemzeti értékek védelmére ösztönözzék a férfiakat.

A Magyar Asszonyról tudni kell, hogy politikai szempontból *mainstream* nézeteket közvetített a nőiességről, a feminizmusról, a férfiak és nők viszonyáról, de nem volt túl népszerű kiadvány. Annak ellenére sem, hogy 1922-ben a belügyminiszter rendeletben írta elő, hogy a helyi közigazgatás segítse elő a folyóirat terjesztését.⁹

Vajon mi magyarázhatta, hogy a MANSZ a legnagyobb női szervezet volt, ám tagjai mégsem vásárolták a szervezet lapját? Ennek két oka lehetett. Egyrészt a potenciális olvasók egy csoportjának ambivalens lehetett a viszonya a laphoz.

8 Raffay Sándor: *A magyar nő nemzeti hivatása. A Magyar Asszony*, 1922/9. 2–3.

9 *Belügyi Közlöny*, 1922/24. (1922. május 21.) 1105.

10 Bizonyos nők politikai aktivitása általában a nők, illetve más nők politikai aktivitása ellen nem példa nélküli – magyarázata, hogy női – a nyilvánosságban kifejtett – feladatnak tekinthették a nők helyes útra terelését.

Olyan, politikailag aktív nőkre kell gondolni, mint amelyen Tormay Cécile is volt – miközben a lap (és cikkeiben Tormay is) elítélte az ilyesféle nyilvános cselekvéseket, és azt hangsúlyozta, hogy a család a női élet legfontosabb intézménye, színtere.¹⁰

A Magyar Asszony viszonylagos népszerűtlenségének másik oka pedig az lehetett, hogy a konzervatív nőolvasók-

nak 1895-től már volt saját lapjuk, az *Új Idők* című hetilap, amely Magyarország egyik legnépszerűbb családi és női újságja volt.

A köztes kultúra médiaproduktumai

Az *Új Idők* a köztes kultúrához tartozó konzervatív irodalmi lap volt, amely publicisztikai írásokat, divatcikkeket közölt, háztartási tanácsokat adott, és jelentős, lelki, szerelmi és hétköznapi ügyekben útmutató levelezési rovata is volt. A férfi-nő viszony és a nőemancipáció szempontjából hibrid lapnak tekinthető, mivel

egymással ellentétes irányultságú véleményeket is közölt. Hol a tradicionális nemi viszonyokat népszerűsítette, hol az új/modern női típusokat.¹¹ 1920-ban például egy hónapon belül két cikket közölt a tanult amerikai nőkről. Az első cikk szerzője a konzervatív jogász és publicista, Kenedy Géza, aki az első magyar képviselő (Slachta Margit) megválasztása kapcsán vette számba a női egyenjogúság, a modern női szerepek „kedvezőtlen következményeit”. Azt állította, hogy a tanult és művelt nők nem akarnak férjhez menni és gyereket szülni, sőt: a tanult nők „legnagyobb része meddő”, ez pedig a nemzet jövője szempontjából káros és veszélyes. Egy levélre hivatkozva arról írt, hogy mindez az Amerikai Egyesült Államokban a világháború előtt is megfigyelhető volt, ahol „a nőknek a családi élettől mindinkább idegenné váló gondolati és érzelmi világa [...] már-már ijesztő eredményekre vezet[ett]”.¹²

Két héttel később jelent meg Mók Ferencné válaszcikke, amely az amerikai nők „egészséges életfilozófiájá”-ról és „egyszerűen nemes pszichéjé”-ről írt. Úgy látta, hogy az amerikai nő „őszinte, okos, impulzív, természetes és önálló, széles látókörű és vállalkozó szellemű”, céltudatos és mentes a szentimentalizmustól. „Minden pálya nyitva áll” előtte, az egyetemeken hűséges barát, részt vesz a férfi hallgatók „minden szórakozásában, a kicsinyes prüdériától teljesen mentesen”. A fiatal lányok szerint „jól neveltek”, „feltétlenül tisztelik szüleiket”, de saját ízlésük és vágyaik szerint élnek.¹³

Kenedy és Mók cikke azért is érdekes, mert mindketten az új nőről írtak, mindketten amerikai példákról szóltak. Ebben a vitában a tradicionális és antifeminista világkép alternatívájaként egy távoli példaképet ismerhettek meg az olvasók, amely találkozás számukra „transzkulturális konfliktust” eredményezett.¹⁴

Korábban utaltam azokra a konzervatív nőkre, akik a MANSZ-ban vagy valamelyik társszervezetében aktívak voltak, de távol állt tőlük *A Magyar Asszony* álláspontja. Ők a nőemancipáció konzervatív hívei voltak: olyan dolgozó nők, akik politikailag konzervatívok vagy jobboldaliak voltak (valamelyik keresztény politikai irányzat követői), a tradicionális női szerepeket azonban részben elvetették. Az anyaságot fontosnak tartották, viszont a férj és a feleség egyenlőségét hirdették, olykor elfogadták a feleség jogát ahhoz, hogy rossz házasság esetén (például, ha a férj elnyomja) elváljon, helyeselték továbbá a nők önmegvalósítását, nyilvános aktivitásait, fizetett munkavégzését, továbbtanulását.

11 Sipos Balázs: Az *Új Idők* mint női lap a két világháború között. In Pusztai Bertalan (szerk.): *Médiák, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2012. 293–309.

12 Kenedy Géza: Az első fecske. *Új Idők*, 1920/10. 192–193.

13 Mók Ferencné: Az amerikai nőkről. *Új Idők*, 1920/12. 242–244.

14 Ulrich Beck: *What is Globalization?* Polity Press, Cambridge, 2000. 11–12.

A nőemancipáció konzervatív hívei nacionalisták voltak, és részben az anyai alapú feminizmus, részben a nemzeti és keresztény értelmezési keretet használták. Azaz azzal érveltek a nőemancipáció mellett, hogy egyrészt az anyai kötelességeit teljesítő nő, másrészt a gazdasági, politikai vagy háborús okok miatt önálló és így is sikeres nő nem kiskorú, és megérdemel bizonyos jogokat.

15 Martin Pugh: *The March of the Women. A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866–1914*. Oxford University Press, Oxford, 2000. 102–103.

16 Balogh Margit: Egy katolikus feminista – nővédelemtől a pártpolitikáig (Slachta Margit és kora keresztény nőképe). In Réfi Artilla–Sziklai István (szerk.): *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2010. 29–54.

17 Elmondhatjuk, hogy Szederkényi is az új nő hibrid típusára példa, hiszen vallásossága 1919 előtt és után is megfért a női emancipáció támogatásával. A tradicionális férfi–nő viszonyt részben opponálta, részben támogatta: a női munkavégzést, az egyetemi továbbtanulást, a nők önállóságát, önálló életét támogatta (1931-ben regényt is írt arról, hogy a fizetett munka, a házimunka, a család és a politikai tevékenység összehangolása milyen nehézségeket jelent egy nő számára).

A „konzervatív feministák”¹⁵ közé sorolhatjuk az első képviselőnőt, a szerzetes Slachta Margitot is. Ő szerkesztette *A Keresztény Nő* (1915–1918) és a *Magyar Nő* (1918–1920) című – alcíme szerint „keresztény feminista” – hetilapot, alapítója és vezetője volt a Keresztény Női Tábor nevű politikai pártnak. Az 1920-ban országgyűlési képviselőnek megválasztott Slachta a következő választáson, 1922-ben a demobilizációs politika miatt, rendfőnöke tiltása miatt nem indulhatott.¹⁶

Ugyanebbe a „konzervatív feminista” táborba sorolnám az író és újságíró Szederkényi Annát. Őt tekintették a kortársak az első hivatásos újságírónőnek Magyarországon, mivel őt választották be elsőnek az újságírók szakmai-érdekvédelmi egyesületébe, a Budapesti Újságírók Egyesületébe 1905-ben. 1908-ban megalapította a Magyar Feministák Egyesületét, mivel úgy vélte: a Schwimm

Róza vezette Feministák Egyesületével nem tud mit kezdeni a nagyon tradicionális magyar társadalom, és szükség van egy „középutas” feminista szervezetre. Ekkoriban konzervatív folyóiratokba is írt, illetve baloldali progresszív körökben is mozgott.

Szederkényi igen sok regénye a nők szerelmi és erotikus problémáit tárgyalta a korban merész módon. Ezeknek a hősnői szakítanak a tradicionális környezetükkel, családjukkal, szerelmi kapcsolatokba kezdenek, vagy a szabad szerelem hívei lesznek, ám sok csalódás után visszatérnek eredeti életükhöz. Erre példa 1915-ös regénye, az *Amíg egy asszony eljut odáig*, amely bestseller lett (az 1920-as években újra kiadták), vagy az 1920-as *A végzet és egy rongybaba*, amely egy „züllött” kurtizán története.¹⁷

Az erotikus női regények, illetve a nők szexuális problémáit, a férfi és a nő szexuális egyenlőtlenségét tárgyaló regények és filmek a háború után általában is igen népszerűek voltak. Amint az irodalmár és író, Szerb Antal írta *A magyar irodalom története* című könyvében: két népszerű tendencia létezett a háború utáni magyar irodalomban. Az úgynevezett fehér regények a szüzien tiszta fiatal lányokról, pontosabban a tradicionális társadalmi nemi normákat követő nőkről szóltak. A másik típushoz sorolható művek pedig a nők szexuális és morális problémáival foglalkoztak.¹⁸

Ezeket a regényeket a kortárs konzervatív férfi kritikusok a *mainstream* médiában két módon dekódolták. Az egyik vélemény szerint például Szederkényi a konzervatív férfi-nő viszonyt népszerűsíti, hiszen a regényei tanulsága mindig a tradicionális viszonyok igenlése.¹⁹ A másik vélemény szerint viszont regényei a pornográfia határát súrolják, és erkölcstelenek. Egyik kritikusa azt hangsúlyozta, hogy művészete egy általános jelenségre példa: külföldi hatásra egyre több olyan magyar regény jelent meg, amelynek hőse a „meg nem értett asszony”, aki „csalódik”, „szenvet”, „feminizmust, szabadszerelmet penget, végül nagy lelki differenciálódással házasságot tör. Egyszer, esetleg többször”.²⁰ Ez a *mainstream* médiában gyakran visszatérő probléma volt: azzal érveltek, hogy a „szabad szerelem” a feminizmus találmánya, azaz erkölcstelen és idegenszerű.

Szederkényinél is nagyobb sikert ért el hasonlóan erotikusnak számító regényével, az 1922-es *A nagy sikoly* cíművel a szintén újságíró, író Erdős Renée. A populáris és a köztes kultúra határán lévő művet nyolcszor adták ki az 1920-as években. Ezt is kétféle módon értelmezték a kortársak: egyrészt a hagyományos női szerepek népszerűsítéseként, mivel a főhős a regény végén megbocsát hűtlen férjének, és őt választja. Másrészt viszont pornográfiként, mivel a nő szerelmi viszonyba kezd egy másik férfival.

A transznacionális populáris kultúra

Az utolsó példám az ilyesféle népszerű regényekre a francia Victor Margueritte *La Garçonne* című, 1922-es botránykönyve. Története szintén példa a kulturális transferekre, a kétféle értelmezésre, a köztes és a populáris kultúra szférái közötti mozgásra, illetve a társadalmi nemi viszonyok háború utáni rendjének formálására. Ezt azonban már a populáris kulturális szférához sorolom, mivel a kiadója az alacsony ár meghatározásával ide pozicionálta (de stílusa, tematikája miatt is idesorolható).

18 Szerb Antal: *A magyar irodalom története*. Magvető, Budapest, 1922. 483–485.

19 r. r.: Szederkényi Anna új regényei. *Budapesti Szemle*, 484–486. 1917. március, 476–480.

20 Szira Béla: Szederkényi Anna: Amíg egy asszony eljut odáig. *Magyar Kultúra*, 1916/12. 569–570.

Az új női típust, a szabad szerelmet és szexuális kapcsolatokat propagáló regényt egy katolikus napilap férfi irodalmirovat-vezetője, Kállay Miklós fordította magyarra 1923-ban.

Vajon miért vállalta a fordító munkát? Azért, mert talán úgy vélte: az olvasónak könnyű döntenie a férfias módra élő főhősnő „gusztustalan kalandjai” és a regény végén a tradicionális „asszonyéletet” (és a házasságot) választó nő között. A regényt ezen a módon leginkább a populáris médiában értelmezték.²¹

A kiadás Magyarországon is botrányt kavart. A *mainstream* médiában (Tormay irodalmi folyóiratában, a *Napkelet*ben) többek között a legalacsonyabb rendű pornográfiának nevezték.²² A kormány előbb a francia kiadás, majd a magyar fordítás terjesztését is megtiltotta, de 1925-ben újból engedélyezték a magyar fordítás kiadását. (A regényből készült filmet Magyarországon a cenzúra 1925-ben előbb betiltotta, majd bizonyos jelenetek kivágása után és új címmel, 16 évesnél idősebbeknek engedélyezte a vetítését. A regény magyar címét, amely a férfias életet élő nőre tett utalás – *Lerbier kisasszony legényélete* – így váltotta fel a kurtizánokra utaló *A párizsi pillangó* cím.)

A regény dekódolásának létezett egy harmadik módja is, ami újra a háború utáni kulturális-társadalmi rend formálásának sokféleségére hívja fel a figyelmet. Egy vidéki földbirtokos lánya levélben kért tanácsot a *Színházi Élet* című populáris színházi, mozi- és sztármagazin szerkesztőitől. Azt írta, hogy a regény megváltoztatta gondolkodását a házasságról és a szerelemről, és emiatt elhagyta a vőle-

gényét. Az Erdős Renée-től kapott válasz szerint a trianoni békeszerződés miatt minden magyar leánynak önfeláldozó feleségnek és anyának kell lennie, és nem követheti egyéni vágyait²³ (amit Erdős Renée viharos magánéletét ismerve kissé meglepő válasznak tarthatunk).²⁴

Az említett regényeknél nagyobb hatása volt az új és olcsó médiumnak: a filmnek, amelynek a piacát Magyarországon az első világháború után az amerikai és kisebb részben a svéd filmek

uralták. Ezek közül különösen népszerűek voltak a Svenska stúdió úgynevezett *garçonne*-filmjei, illetve a fiatal és „könnyűvérű” lányokról szóló amerikai *flapper*-filmek. Ezeket a magyar média mindhárom regiszterben úgy értelmezte, hogy a *garçonne* és a *flapper* egyaránt világháború okozta lelki és gondolkodásbeli változás következménye, és valójában ugyanannak a jelenségnek két altípusáról van

21 Lerbier kisasszony legényélete. *Színházi Élet*, 1923/10. 45.; Váró Andor: A párizsi vörös malom. Filmbemutató hat ember előtt. *Színházi Élet*, 1924/7. 36.

22 Eckhardt Sándor: Három francia könyv magyarul. *Napkelet*, 1923/6. 554.

23 Erdős Renée Lelki útmutatója. Levelek a ma problémáiról. *Színházi Élet*, 1924/ 25. 17.

24 Sipos Balázs: A felszabadult sikoly. Régi idők újdondásznói. *Mozgó Világ*, 2002/12. 91–98.

szó. Az európai és az amerikai típus között az a különbség, hogy az USA-ban az önálló nő érvényesülése elé sokkal kevesebb akadályt gördített a társadalom.²⁵

A populáris média tehát elsősorban külföldi példák nyomán alternatívát (alternatív szerepértelmezéseket, női típusokat) kínált, amely eltért a *mainstream* médiatermékektől. Ugyanígy a köztes kultúra is bemutatott alternatív és modern külföldi példákat, az új nő különféle típusait. A kortársak úgy látták, hogy elsősorban az amerikai példák hatottak, és az amerikai nő típusát sokan próbálták Budapesten, az ország fővárosában utánozni. A már idézett Szerb Antal egy 1928-as cikkében a budapesti női szépségideál amerikanizálódásáról, „görlizálódásáról” írt.²⁶ A korszak legnagyobb lapkonszernjének, Az Est-konszernnek az 1930-as évkönyvében pedig így tekintettek vissza a megelőző évekre: „A pesti nő annyi amerikai filmet látott már, hogy gyakran flapperebb a flappernél [...]”²⁷

A női szerepek formálásának ez a módja ekkoriban globális jelenség volt.

Miként a „Modern Girl Around the World” elnevezésű kutatási projekt eredményei mutatják: a globális kultúripar terjesztette el például a „modern girl” helyi változatait (flapper, garçonne, moga, schoolgirl, vamp, neue Frauen).²⁸ Ebben a közvetítésben Magyarországon már női újságírók is szerepet vittek, mivel ők több idegen nyelvet beszéltek, mint a férfi újságírók. Az újságírónők száma ráadásul a világháborús férfihány miatt némileg megnőtt: az 1910-es népszámlálás 9, az 1920-as viszont már 27 újságírónőt mutatott ki (ez az újságírók 0,7, illetve 2,5 százaléka volt).²⁹

Budapesten azonban a filmekén kívül az utcákon is lehetett amerikai nőket látni a háború után fokozatosan újra élénkké váló idegenforgalom miatt. A statisztikák sajnos csak azt mutatják, hogy összesen hány amerikai turista járt a fővárosban: 1913-ban 1506, 1918-ban már csak 6, 1923-ban azonban már 2089 (többen, mint Nagy-Britanniából, Franciaországból vagy Olaszországból).³⁰ Közülük

25 Az amerikai Lerbier kisasszony Pesten! Rádió, jazz és repülőgép mint főszereplők. *Színházi Élet*, 1925/1. 61.

26 Szerb Antal: Amerikai könyvek. In uő: *A varázsló eltört pálcját*. Magvető, Budapest, 1969. 290.

27 Pálmai Jenő: Pesti nő, párizsi nő, német nő, szláv nő. In Mikes Lajos (szerk.): *Az Est hármaskönyve, 1930. I. kötet (A férfi könyve)*. Az Est, Budapest, é. n. 125.

28 Alys Eve Weinbaum et al.: The Modern Girl around the World: A Research Agenda and Preliminary Findings. *Gender & History*, 2005/August. 245–294.; Alys Eve Weinbaum et al.: *The Modern Girl Around the World: Consumption, Modernity, and Globalization*. Duke University Press, Durham, 2008.

29 Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág, Budapest, 2004. 167.

30 *Budapest felszázados fejlődése 1873–1923*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1925. 130.

feltűnést a fiatal lányok keltettek, mivel őket könnyű volt a populáris kultúra sztereotípiáinak megfelelően bemutatni: könnyűvérű és gazdag „Miss Dollarként” ábrázolni.³¹

Összegzés

Az első világháború után (ahogy korábban is) Magyarország kulturálisan nyitott állam volt (bár a cenzúra a külföldi médiatermékek bejutását ellenőrizte és korlátozta). Esetünkben ez azt eredményezte, hogy a nők számára viszonylag sokféle, egymással ellentétes minta is megismerhető és követhető lett, valamint többféle, a média által közvetített női típus létezett egymás mellett a valóságban. Ezeket

az eltéréseket nem csupán a társadalmi nemi szerepek felől, hanem közvetlenül politikailag is értelmezték. A kulturális szférák eltérő ábrázolás- és értelmezés-

31 Lakatos László: Miss Dollar. *Színházi Élet*, 1931/32. 56–57.

módjai (beleértve ebbe a vitáikat) ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy ezek a szférák elkülönülésük ellenére valamilyen mértékű egységet alkottak.

SZILÁGYI ÁKOS

A TÉNYEK RETORIKÁJA

Történeti-filozófiai vizsgálódások

„Tényekkel” sohasem találkozunk.¹

Friedrich Nietzsche

„Beszéljenek a tények!” „A tények azt mutatják...” „A tényekből az következik...” Beszéljenek a tények? Ki vagy mi helyett beszéljenek? És mióta tudnak a tények beszélni? Voltaképpen kicsodák-micsodák ezek a tények? A tényeknek talán van saját szavuk? A tényeknek van mit mondaniuk? Miért mondanának bármit is bárkinek?

„A tények azt mutatják...” De mivel mutatják azt? Mijükkel mutatnak a tények bármit is? Mutatóujjukkal? Mutató pálcájukkal? Van a tényeknek mutatni-valójuk?

I

A modern retorikában a tények egyfajta isteni instanciaként jelennek meg, amellyel szemben az embereknek nem lehet igazuk. Az emberek csetlenek-botlanak, és gyakran el is buknak, a tények azonban szilárdan állnak, és kitartanak minden körülmény közt. Az emberek félnek és remélnek, a tények rettenthetetlenek és rigorózusak. Az emberek hímeznek és hámoznak, hol így, hol úgy vélekednek – a tények viszont nyíltak, egyenesek, és mindig egy és ugyanazt állítják: önmagukat. A tényekre hivatkozó, tényeket mozgósító, tényekkel operáló szónok pusztán vélekedésnek, légből kapott spekulációnak, agyalmánynak tünteti föl ellenfele tényszerűtlen – minden tényalapot nélkülöző – állításait. Nincs az az állítás, amely megállna egy tényállítással szemben. A tényállítás olyan, mint a tekegolyó, amely minden más állítás bábuját leveri. Csakhogy a tények nem maguktól ilyenek. Azért állnak, mert valaki felállította őket. Az első kérdés tehát az, ki állította föl a tényeket és miért.

¹ Friedrich Nietzsche: *Az értékek átértékelése*. Holnap, Budapest, 1994. 65.

A tényállítások mögött mindig egy tényállító árnyékalakját fedezhetjük fel. A tényeket *tényszerűen* nem Isten vagy valamilyen csodás erő állítja fel. A hit vilá-

gában minden lehetséges, csak tények nem. A csoda – nem tény. A Megtestesülés nem tény. Jézus Hegyi Beszéde, Színeváltozása, Kereszthalála és Feltámadása egytől egyig nem tények. Az Igaz Kereszt (Vera Crux) sem tény. *Nem tényként tisztelik, hanem szent ereklyeként.* De a szentség sem tény. A Halotti Leplet Nyugaton tényként akarják verifikálni, mintha ezen múlna ereklye volta, szentsége, igazsága: ha ténylegesen nem bizonyítható, hogy ez a lepel *megfelel* a valóságos lepelnek, akkor nincs mit tisztelni benne. Márpedig nem bizonyítható. Ahogy tényszerűen az sem bizonyítható, hogy a liturgia tetőpontján az eucharisztikus adományok, a kenyér és a bor átváltoznak Jézus Krisztus testévé és vérévé. A vallási hit az „ez egyenlő azzal” mágikus logikáját követi, a tény-hit az „ez megfelel annak” tudományos logikáját. De nincs az a verifikációs – vegytani, szövettani – tudományos eljárás, amellyel egy csoda bizonyítható, vagy egy ereklye megfeleltethető bármi valóságosnak, már ahogy a valóság fogalmát a modernításban használják.

A vallási világhelyzetben nincsenek tények, semmi nem tény, semmi nem szorult tényszerű bizonyításra. A tények fogalma sem létezik, különösképpen abban az értelemben nem létezik, ahogy a modernításban használják, egyebek mellett a vallási hit tényszerűtlen képződményeinek cáfolatára: ami nem tény, aminek létezése tényszerűen nem bizonyítható, az nem létezhet, az nincsen. Isten nem tény, tehát nincsen. A világ vallási varázsa a tények érintésére szétpattan. Nézzünk a világra józanul, hiedelmek és babonák nélkül – tényszerűen. A tényszerű tekintet pedig értékmentes: csak tényeket keres, tényeket lát, tényekre kíváncsi. Mert a tények csak *vannak*, létezésük nem attól függ, ki szereti őket, és ki nem, ki próbálja letagadni őket – égről a napot –, és ki fogadja el létüket. Tagadhatatlanul vannak, és minden annyiban létezik csak, amennyiben ténye létezik.

A ténnyel új isten, új varázs, új téboly születik. A tény az „Isten halála” utáni, varázstalanított világhelyzet istene: bálványisten, fétis. A „túlzottnak” mondott tényimádatra, ténytiszteltetire használt *tényfétisizmus* szóösszetétel jól érzékelteti, miről is van itt szó.

2

Tények azért vannak, mert vannak, akik és amik – a „tények emberei”, a tények kutatói és a tényeket gyártó intézmények és apparátusok – létrehozzák őket, és *tényálladékként* összegeznek mindent – embert, történelmet, az egész világot. A világ mindaz, aminek esete fennáll. A filozófus kérlelhetetlenül logikus előadásában a világ mint tényállapot így fest: „A világ tények és nem dolgok összessége. *A világot a tények határozzák meg és az, hogy ez az összes tény.* Mert a tények összessége határozza meg azt, minek az esete áll fenn, és úgyszintén mindazt, aminek esete nem áll fenn. *A tények a logikai térben – ez a világ. A világ tényekre oszlik.* Vagy fennállhat valaminek az esete, vagy nem állhat fenn, és ugyanakkor minden egyéb

marad azonosan. Aminek esete fennáll, a tény, nem más, mint a körülmények megléte.” (Kiemelések tőlem, Sz. Á.)² De Wittgenstein mindenesetre „tények” és „dolgok” között mélyreható különbséget tesz. A tények – nem dolgok. A tények a logikai térben jelennek meg: az értelem nyelvi-fogalmi terében. A tények bizonyos relációban léteznek, a dolgok minden reláción kívül vannak, tulajdonképpen nem léteznek, a világ nem dolgok összessége.

A vallási világállapot, amelyből a modernitásban tudatállapot lett, de mint tudatállapot a feltétlen hit egyéni vagy közös világában változatlanul fennáll, nem határozható meg tények összességeként, nincs benne semmi tényszerű, semmi, ami a Lét, vagyis Isten relációjában tényként volna meghatározható. Ebben a relációban – a világalkotó hit relációjában – csak lények vannak, *élő* lények, a Teremtő és teremtményei: az Élő Isten számára csak élők léteznek – sem dolgok nem léteznek, sem tények.

A modernitásban azonban ez a reláció megszűnik világot alkotó létalap lenni. Csak a hit alapját alkothatja, de a hit maga nem alkothatja a világ alapját. A világ vallási varázsának megszűnésével szellemi létalapja is megszűnik. A vallási világállapotot kizárólagosan élők alkották. A modern világállapotot kizárólagosan halottak vagy élőhalottak: dolgok és tények. A vallási világállapot formuláját – „Isten – a Hely” – a modern világállapot metaforája váltja fel: „Isten halott.” A világállapotból tényállapot lesz, a történelemből, az életből tényálladék, az emberből „kartotékadat”, amely létezésének tényét dokumentálja. Ami nem tény, nem létezik, vagy – ami ugyanaz – létezése pusztá látszat, semmi, pipafüst.

A tényeket – a kemény vagy szigorú tényeket – a modern racionalitás – a kalkulatív, bürokratikus és tudományos racionalitás – ember alkotta, bárha arctalan apparátusai, gépezetei konstruálják és termelik. Gyári mennyiségben. Igazi tömegtermelés ez: a tények, a tényszámok, a ténymutatók valósággal előzőnlik a társadalmi élet minden színterét.

2 Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés.* Akadémiai, Budapest, 1989. 11.

A szellemi élet egyre gyorsabban rezervátumokba szoruló területeit kivéve, ahol a tényeknek változatlanul nem sok fű terem. Ide szorul vissza mindaz, ami tényszerűsíthetetlen és számszerűsíthetetlen. Az egykor Max Weber szép szavával – „Entzauberung der Welt” – a világ varázstalanodásaként jellemzett folyamat nem más, mint az élet és a szellem szüntelen átváltozása tényekké. A tények, ezek a páncélozott testű szörnyek igencsak kevélyen viselkednek: uralkodók módjára peckesen járnak-kelnek a modern világban, megkövetelik maguknak a kellő tiszteletet, ha ugyan nem a kultikus hódolatot, a leborulást a *tények színe* előtt. A ténnyé vált igazság – az élő igazság sápadt mása vagy még inkább: teteme – úgy jelenik meg, mint végső igazság, egy szavakban már nem artikulálható magasabb igazság. Letéteményesei – a tények papjai, a té-

nyek angyalai – ennek az igazságnak a vaskalapácsával zúzzák szét a vélekedések és képzelgések zavaros és hamis régi világát. Az igazságról folyó tudományos és nem tudományos vitákban egyaránt tényekkel forrasztják torkára a *szót* a tudománytalan, nem a *tények talaján álló* szellemi embernek.

3

A tények embere a tények pártján áll, a tények nyelvén beszél, a tényekhez fellebbez. Feltétel nélkül hisz a tényeknek, és hűséges hozzájuk. A tényellenes igazságnak nem hisz. Szent meggyőződése ugyanis, hogy tényeken kívül vagy tények ellenére semmiféle igazság nem létezik. Nem én beszélek – beszéljenek a tények! – mondja a vitában a tények embere, és ezzel le is zárja a vitát. A tényekkel szemben nincs apelláta. Legfeljebb más, erősebb tények bírnak el velük. Mert egy állítás tényszerűsége fokozható. Az igazság fokozhatatlan.

Valójában persze a tényeket is *mondják*, a rideg statisztikai számadatokat is *szóba hozzák*, méghozzá a cáfolat vagy az igazolás, a védelem vagy a vád, a meggyőzés vagy a lebeszélés feltett retorikai szándékával. Sőt, tényekkel akár dicsérni és pocskondiázni is lehet, úgyhogy a *tények nyelvén*, ezen az illuzórikus metanyelven is mozgósítható a retorika teljes eszköztára.

A tények nem csak úgy vannak. Nem fákon teremnek, nem az erdőkben élnek, és nem is az utcán hevernek, hogy elég volna leszakítani és levadászni őket, vagy csak lehajolni értük. Mindenki látott már őzet és tigrist, de senki nem látta még az őznek és a tigrisnek a tényét. Ahogy a tölgyfa susogó őszi lombjának és a falon nagyot koppanó esti bogárnak a tényét is hiába keresnénk. Ugyanez vonatkozik az élet tényeire, a szellem tényeire, a hit, a szerelem tényeire, és sorolhatnánk a végtelenségig. Csak a halál tényét lehet megállapítani, az élet tényét nem. Akkor hát a tényállapot mindenkor valamilyen halálállapotnak felel meg. A tény – halott élet. Persze, egy ilyen állítás minden tényszerű alapot nélkülöz. Így csak a rezervátumba zárt-szorult régi világállapot felvilágosulatlan embere beszél.

Úgy látszik, mintha a gazdaság tényeiről, a történelem tényeiről több joggal beszélhetnénk, sőt, mintha ezekben a szférákban más sem lenne, csak tények. Az kétségtelen, hogy gyakrabban hivatkoznak a gazdaság *rideg tényeire* vagy a történelem *szigorú tényeire*, mint a vallás vagy a szerelem tényeire, de az nem igaz, hogy ennek oka az előbbi emberi tevékenységek tényszerűsége és az utóbbiak tényszerűtlensége. Kétségtelen, hogy a kalkulatív racionalitás szférájában – a piacgazdaságban – se szeri, se száma az adatoknak és számoknak, amelyeket tényként lehet elkönyvelni, amelyekre tényként vagy tényösszefüggésként lehet hivatkozni. Hasonlóképpen a történelem területén is, legalábbis azóta, hogy a modern adminisztratív állam megjelenésével beindult a bürokratikus közigazgatási és statisztikai adattermelés, és a személyek és dolgok igazgatásához elengedhetetlen hatal-

mas nyilvántartó és ellenőrző apparátusok adatokban rögzítik – titkosan és nem titkosan – a társadalmi élet minden rezzenését, tárolják, őrzik a legkülönbébb szempontok szerint és célok érdekében kigyűjtött adatok tömegét. Valójában az emberi élet bármely területe ténszerűsíthető, a lelki életet, a hitet és szerelmet is beleértve (mi mással is foglalkozik a kriminológia, a vallásszociológia, a szexuálpaszichológia, a klinikai orvostudomány stb. stb.), függetlenül attól, mit jelent ez a ténszerűsítés magára az eleven emberre, a lélekre, a szellemi személyre nézve. A világ modern ténszerűsítésének, a tények kihüvelyezésének nincs elvi határa, expanziójának semmi nem állhat ellen, kivéve azt, ami nem tény, az pedig lényegtelen, nem számít, nem méltó arra, hogy komolyan beszéljenek róla, foglalkozzanak vele, megismerjék.

4

A tények – hallottuk – nem dolgok. Azon a bizonyos logikai reláción kívül nem léteznek. A tények ebben a relációban állnak elő, pontosabban: ennek a relációnak a megalkotói és működtetői állítják őket elő. A tények preparátumok. A tények – elvonatkoztatások. A tényeket a ténygyárakban – statisztikai hivatalokban, kancelláriákban, adóhivatalokban, könyvelésekben, rendőrhivatalokban, pártirodákban és parlamentekben, kutatóintézetekben – termelik. A gyári futószalagról gördülnek le, formatervezetten, tökéletesen, készen a felhasználásra. *Bármilyen előállítható tényként és feltálalható tényként*, különösen, ha tényekre van szükség valahol valamihez, például a meggyőző érveléshez vélemények igazságával szemben.

A tények cáfolhatatlanok, viszont mindent cáfolnak velük, ami nem tény. A tények hatalma? Ugyan! A tényeknek nincs hatalmuk. A hatalomnak vannak tényei. És ezek kivétel nélkül a hatalom mellett szólnak: védelmezik a hatalmat, rábeszélnek a hatalom elfogadására, és egyfolytában a hatalom dicsőségét zengik. A tények a modern világ szolgálóangyalai, akik a Hatalom Tényét szolgálják. A tények a politikai áru retorikai csomagolópapírjául szolgálnak: tények csomagolópapírjában szinte bármilyen politikai hazugság eladható, a legbődületesebb is.

A tények az eleve győztesek magabiztosságával és nagyképűségével vonulnak be a véleményformálás porondjaira. Statisztikai adatok csillogó vértetében, kérlelhetetlenül és könyörtelenül sújtanak le a nyomorult véleményekre, amelyek a retorikai párviadal után tényektől ledöfötten hevernek szanaszét, akár holttestek a csatamezőn.

A tényigazság – retorikai igazság, azaz éppen mint tényigazság – a legteljesebb hazugság. A tény mint igazság nem létezik ugyan, létezik azonban a tényigazság retorikai bunkója a korlátolt, ágáló, részrehajló vélekedések és babonás fantazmagóriák ledorongolására. A ténybeszéd tehát a retorika – a megfélemlítő és reménykel-

tő retorika – egyik fajtája abban a világban, amelyben a tényeket vallásos kultusz és általános áhítat övezi, s a tények tekintélye mindennekfölött áll; úgy tekintenek rájuk, mint modern szentségekre, amelyek sérthetetlenek, és amelyek előtt még a legerőteljesebb igazságnak is meg kell hajolnia.

5

Beszéljenek a tények! Csakhogy a tények nem beszélnek. Meg sem mukkannak. Csak az ember beszél. Olyan igazság, amely azonos a tényekkel – nem létezik. A ténynek lehet vonatkozása az igazságra és a tény vonatkoztatható igazságként a valóságra, de ehhez „vonatkoztatóra” is szükség van, aki éppen ezeket és ezeket a tényeket vonatkoztatja a valóságra, hogy ezáltal állítson valamit. De ő állít valamit, a tények nem állítanak semmit, mert nem léphetnek új, magasabb rendű szubjektumokként az emberi kommunikáció körén belül maradó értelmező, értékelő, állító és tagadó egyének helyére, még akkor sem, ha ezek az egyének – hogy nekik legyen igazuk – így konstruálják meg a tényeket: magukban létező, emberfölötti, isteni szubjektumokként.

A tényállítás egy tény felállítása a beszélő által, abból a célból, hogy győzzön ellenfelével szemben az érvelésben, mégpedig öv alatti módszerrel győzzön: azt színleli, mintha nem is ő beszélne itt, hanem a pusztá tények. Csakhogy *pusztá tények* nincsenek, azazhogy csak mint szavak, konceptusok vannak. Csak előállított, szóba hozott, csatasorba állított, érvként használt tények léteznek. Tényekből nem következik semmi. Te következtethetsz belőlük arra, amire akarsz, így hát ez nem a tények következése, hanem a te következtetésed.

A beszélő azt mondja, hogy a tényeket nem ő állítja elő. De a tények nem is a természetben vannak. Tényeket szabad szemmel még nem látott, nem szagolt, nem tapintott senki. A tényeket apparátusok állítják elő. A tények a legdurvább elvonatkoztatások a valóságtól. Nem hiába jellemzik őket gyakran a „nyers” jelzővel: „Beszéljenek a nyers tények!” Ezeket a bizonyos szabályok szerint előállított, készen kapott tényeket azonban már te hozod összefüggésbe egymással, az igazsággal, bármivel. Te ruházod fel jelentéssel, értelemmel, retorikai erővel. Már pusztán azzal, hogy ezeket és nem azokat a tényeket emeled ki a tények végtelen halmazából, helyezed egymás mellé őket, hozod egymással értelmi-logikai és ismereti-értékelő összefüggésbe, már pusztán ezzel azt tanúsítod, hogy véleményed mondasz, hogy te beszélsz. A tények hallgatnak.

6

„Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe beléfogódznom!” – sóhajt fel a költő abban a világállapotban, amely érvényességét veszítette, vagy, ahogy Søren Kierkegaard fogalmazott, amelyben „minden fennáll, de senki sincs, aki hinne benne.

Az a láthatatlan szellemi kötelék, mely érvényességet ad, eltűnt, és így az egész kor komikus és tragikus is egyúttal: tragikus, mert pusztulóban van, komikus, mert fennáll.”³

Azt gondolhatnánk, hogy egy ilyen korban talán a történész is így sóhajt fel néha: „Még jó, hogy vannak tények is és van mibe beléfogódznom!” Csakhogy ő rosszul tenné, ha így sóhajtozna. Először is, a költő mindent költői értelemben gondol: a jambusok a világ rendjét, a játék és szabadság rendjét jelképező *költői bizonyosságként* kínálnak kapaszkodót.

A történész azonban – legyen bár sóhaja mégoly mélyről fakadó és lírai – mindent tudományos értelemben gondol,

3 Søren Kierkegaard: *Vagy-vagy*. Gondolat, Budapest, 1978. 32.

a tényleges bizonyosság értelmében, amely azonban semmilyen értelemben, még költői értelemben sem létezik, tehát a legrosszabb, a szellemi talajtalanúságot legkevésbé ellensúlyozó kapaszkodó. A tények emberének nem a kézzelfoghatatlan igazság, hanem a kézzelfogható bizonyosság kell.

A valóság – a történeti valóság is – emberi mű: az értelem szövőszékén készül a kulturálisan átörökölt tapasztalatok és ismeretek szálaiból és készen kapott kulturális mintázatok szerint, vagy felfejtve-szétszálazva ezeket a mintázatokat, és újakat szöve belőlük. A valóság mint vallási konstrukció, mint esztétikai konstrukció, mint tudományos konstrukció nagyon eltér egymástól, de abban nem tér el, hogy mind konstrukció, akár tudatában vannak ennek létrehozóik, és beérik azzal, hogy a maguk tudásterületén szabályos és érvényes konstrukciókat alkotnak, akár „a” valóság – a hírhedt „objektív valóság” – tényszerű rekonstrukciójának hamis igényével lépnek fel. Az „objektív valóság” maga is a konstrukciók egyike csupán, ám olyan konstrukció, amelyben csak hinni lehet. A valóságot – a történeti valóságot, a társadalmi valóságot – mint valami *nem konstruáltat*, mint az ember értékelő és értelmező aktivitásától függetlenül létező valamit *rekonstruálni*, mintegy lehántva róla a konstrukciókat, nemcsak képtelenség, hanem tisztességtelen és erőszakos előnyszerzési kísérlet is minden más – korlátainak tudatában levő – konstrukcióval szemben. Éppen az ilyen valóságkonstruálás operál szívesen tényekkel, amelyeket „objektív”, azaz nem konstruált, mindenféle értékelő előfeltevést megelőzően létező dolgoknak tekint. A tények már-már olyanok ebben a felfogásban, mint a vallási csodák: a transzcendens, hiszen „objektív” valóság manifesztációi, amelyekben az amúgy érzékfölötti és értékelés előtti „objektív valóság” megjelenik, és megfoghatóvá, szinte tetten érhetővé válik. Ha tehát a történész nem szívesen „lóg a mesék tején”, akkor nem arra kell törekednie, hogy a „tényszerű” igazságot, az „objektív történelmi igazságot” rekonstruálja, mert ebből csak a történeti valóság egyik – reflektálatlan, önmagára vak, a többi konstrukcióval szemben viszont engesztelhetetlenül harcos – konstrukciója

származhat, hanem arra, hogy felfedje saját konstruálási módjának előfeltevéseit, megmutassa, hogyan fogja a valóságot konstruálni, és miért éppen így, miért nem másképp; miért gondolja úgy, hogy az ő konstruált valósága – mint megértett és értelmezett történelem – új, magasabb igazságérvényre formálhat igényt, mert számtalan korábbi valóságkonstrukciót képes felvenni magába. De új konstrukciót sohasem eredményezhetnek önmagukban az újonnan előkerült, felfedezett, perdöntőnek nyilvánított és már ezzel is értékelt és értelmezett, tehát konstruált tények.

Megnyílnak az archívumok, titkos iratok, ismeretlen dokumentumok kerülnek elő, csakhogy sem ők maguk, sem a bennük található ismeretek nem tények. Tények – cáfolhatatlan tények, perdöntő tények, vitathatatlan tények – rangjára a kutató emeli őket azzal, hogy amit talált, azt értelmezi, bizonyító erővel ruházza föl, felvonultatja a történelmi valóság létező konstrukcióival szemben, és – mint ha csak a tények nem is érvek, hanem egyenesen az igazság ágyúlövedékei volnának – rommá lövi velük ellenfele hadállásait.

A történeti hazugsághoz, a történelemhamisításhoz, a koholt történelemhez vezető út is tényekkel van kirakva, még ha eltekintünk is attól, hogy természetesen tényeket is lehet hamisítani, főképpen pedig szándékosan vagy tudatlanságból hamisan értelmezni. A konstrukciók között az igazság és hamisság tekintetében különbséget kell tudni tenni, legalábbis nem lehet lemondani a különbségtételről, ha nem akarunk ott kikötni, hogy minden konstrukció egyformán hazug (vagy egyformán igaz), a valóság megismerhetetlen vagy nem is létezik. Ha itt lukadunk ki, akkor vagy abba kell hagynunk a történetírást, történelemértelmezést, vagy be kell érünk valamilyen – az apofatikus vagy negatív teológia analógiájára felfogott – *apofatikus történetírással*, amely a történeti valóságot emberi értelemmel fölfoghatatlannak tekinti, és az utat ehhez a fölfoghatatlan – nyelvi fogalmakon és képzeteken túli – valósághoz mindenféle konstrukció, fogalom, rendszer-módszer lépcsőről lépésre haladó negálásával, lebontásával képzelel el, véget nem érő közeledésként. Csak hát az emberi dolgokban, viszonyokban és tárgyakban, emlékezetekben és zsigeri tapasztalatokban létező történelem – eltérően a hitben létező transzcendens isteni valóságtól – emberi mű, és nem egészen világos, miért kellene egy ilyen tárgyat a néma Isten, az emberi nyelvet nem beszélő csillagok vagy ásványok álláspontjára helyezkedve felfogni, elgondolni, és mit láthatna, mit érthetne meg akkor jobban belőle az, aki erre a szellemi akrobatikára, valójában az értelem salto mortáléjára vállalkozna, főképpen pedig, hogyan hozná át azt, amit megértett a túlvilágról a fogalmi nyelv e világára, ha nem szavakban vagy tényekben, amelyek csak más szavak. A tényállítás szóösszetétel azt a képzetet kelti, mintha maga a tény állítana valamit. Holott a tény azt sem tudja, hogy létezik. A „tények talaján” álló történész a maga tényeivel, pontosabban azzal, amit tény-

ként azonosít, tényként értelmez, ténynek nevez, állít valamit, de nem valamilyen tény létezését állítja, hanem először is tényként – megfellebbezhetetlen, végső instanciaként „objektív valóságként” – állít valamit, másodszor pedig az így felállított ténnyel állít (vagy cáfol) valamit, ami nem tény.

7

A tényeket a *világ varázstalanítására* – azaz racionális számszerűsítésére és ténszerűsítésére – hivatott modern tudomány, modern bürokrácia és modern gazdaság állítja elő, ipari mennyiségben, megállás nélkül, hogy a *pozitív tények alapjára* – erre az új, nem spirituális fundamentumra – helyezze a világot és a világ magyarázatát is. Egy ténszerűsített – tényekre csupaszított vagy redukált – világ ténszerű magyarázatot és elismerést vagy igazolást követel. A tényekben mint mindenféle elismeréstől, értékeléstől, megértéstől és értelmezéstől függetlenül létező végső adottságokban mindenekelőtt *hinni kell*. Ezek szerint a modern – a kalkulatív piaci, a bürokratikus állami és a tudományos technikai racionalitás szentháromságára épülő – világ fundamentuma is a hit. Ez a hit olyan biztos magában, és néha olyan harcosan lép fel a tényekkel szemben hitetlen vagy szkeptikus tévelygőkkel, máshitűekkel szemben, hogy a közgondolkodáson eluralkodó ténytisztelet szinte kultikus jelleget ölt. Valósággal tényfundamentalizmusról lehetne beszélni – egyfajta tényvallásról, amely kizárólagos és monoteista: egy istent ismer, egyetlen abszolútumot, a tényét, és leborul előtte, azokat pedig, akik nem osztoznak ebben a hódolatban, kiközösíti a ténszerűség alapján álló komoly tudomány világából. A tény abban is Istenhez hasonlatos színben tűnik fel az új vallásban, hogy – Kierkegaard épületes meghatározását parafrázálva – az embernek a ténnyel szemben soha sincsen igaza.

Akik a tényvallás virágkorában – a 19. század végén, a 20. század elején – a tények ellen szót emeltek, kivétel nélkül hitetlenek voltak, csak ők a tényekben nem hittek: költők, művészek, filozófusok, vallási gondolkodók – egyszerűen a szellem emberei, a korábbi vallási világállapot utóvédharcosai vagy valamilyen új, még csak alakulóban levő esztétikai világállapot előfutárai. Nietzsche „a ténylegességek apologetáit”, a „volt egyszer” történetírásának művelőit „az ördög ügyvédjeinek nevezi”, mert – mint hoz-

4 Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai, Budapest, 1989. 79.

5 Uo. 80.

zárjuk fordulva mondja – „a faktumot tesztitek meg bálványotokká, holott a faktum mindig ostoba, és mindenkor inkább hasonlított egy borjúhoz, mintsem egy istenséghez”.⁴ És még hozzáteszi: „az ember mindenütt azért lesz erényessé, hogy felkel a faktumok vak hatalma, a valóság zsarnoksága ellen, és olyan törvényeknek veti alá magát, amelyek nem e történelmi fluktuációk törvényei”.⁵

A múlt század fordulóján már mindent elborító, a szellemi igazságra rápikelyesedő tények ellen kel föl Arnold Schönberg is: „a tények – írja *Végrendeletvázlatában* – nem bizonyítanak semmit. És aki a tényekhez igazodik, soha nem jut túl rajtuk, nem jut el a dolgok lényegéhez. Én tagadom a tényeket. Valamennyit

6 Arnold Schönberg: *Végrendeletvázlat* (1907). In Elias Canetti: *Feljegyzések*. Európa, Budapest, 2006. 248.

7 Pilinszky János: *A mélypont ünnepélye*. I. kötet, Szépirodalmi, Budapest, 1984. 519.

8 Mihail Bahtyin: *Ritorika v meru szvojev izsivosztyi*. In uő: *Szobranyje szocsinyenij*. 5. kötet, Russzkije Szlovari, Moszkva, 1997. 63.

kivétel nélkül. Az én szememben semmi értékük nincsen; én ugyanis eloldozom magamat tőlük, még mielőtt leránthatnának magukhoz.”⁶ Persze, ki mondta azt, hogy a dolgoknak lényegük van? Ki bizonyította ezt ténszerűen? Igaz, ténszerűen még az sem bizonyítható, hogy vannak tények. Csak hinni lehet bennük, és ebben a hitben igazodni hozzájuk. De miért ne lehetne akkor egy más-

fajta hitben máshoz, a „dolgok lényegéhez” igazodni? Pilinszky János, aki a *műalkotásról* „mint a tényeket szétfeszítő valóságról” ír, Rilkére hivatkozik: „A »tény az tény«, mondják előszeretettel a felszint mélységnek föltüntetők. S ez igaz is: a tény az tény –, de nem is több annál. Rilke felkiáltott: »Rettenetes, hogy a tényektől sose ismerjük meg a valóságot!« Nos, az Evangélium nem tények vallató, rápirító detektívmunkája, hanem gyűjteménye azoknak az igazságoknak, amiket egyedül Isten ítélhet meg.”⁷

„A retorika – hamisságának mértékében – arra irányul, hogy félelmet vagy reményt keltsen – írja Mihail Bahtyin egyik töredékes művében. – Ez a retorikus szó leglényegéből fakad (ezeket az affektusokat már az antik retorika is kiemelte). Ezzel szemben a művészet (az igazi) és a megismerés pontosan az ellenkezőjére irányul: meg akar szabadítani ezektől az érzésektől, és bár eltérő utakon és módokon, tőlük szabadít meg a tragédia és tőlük szabadít meg a nevetés is.”⁸ Tegyük hozzá: a tények retorikája, a számok retorikája ebben a tekintetben – a félelem- és reménykeltés terén is – meghaladhatatlan csúcsokat ért el, legalábbis addig, amíg hatott.

8

A modern világállapot nem Isten létének, hanem a tényeknek a végső bizonyosságán, nem Istenbe, hanem a tényekbe vetett hiten alapul. Azon a hiten, hogy a tényállítás nem valaminek tényként – végső, megfellebbezhetetlen valósággént – való megkonstruálása, hanem tényként való megtalálása és azonosítása. A tény – az tény. A világ mint tényálladék, mint tények összessége vallási értelemben csakugyan varázstalan, ám egyben olyan világ, amelyet a varázstalanság von be egyfajta új varázssal, és amelyben a hitetlenségből lesz új hit: a tények varázsa is letaglóz,

elbódít, magával ragad. Így jön létre a tényvallás, amelynek templomai a statisztikai hivatalok, a levéltárak, a kutatóintézetek, és amelynek hívői nemcsak szaktudósok, politikusok, művészek, hanem széles tömegek, melyeket most már tényekkel lehet csak lenyűgözni, megnyerni, felhergelni, lázítani. Ezért adják minden politikai véleményre a – lehetőleg számszerű – tények megnyerő ruházatát. A modern tényvallás – tömegvallás. Hogy milyen mélyen ivódott bele a modern mentalitásba és a modern beszédmódokba, azt különösen ma – bomlása időszakában – lehet jól látni, amikor a tények létezésének evidenciáját mindjobban aláassa az „alternatív tények”, a „kontrafaktuális történetírás” a „post-truth” terjedése a tömegmédiákban. A vakbuzgó ténytisztelet, a ténygyűjtő buzgalom, a tény vallási kultusza mindinkább érvényét veszti és nevetségessé válik. A modern világállapottal együtt fokozatosan a tények varázsa is szertefoszlik. Tényisten halott.

A történelem alól nemcsak az üdvtörténet vallási fundamentuma (Isten), hanem a szilárd tények tudományos fundamentuma (a Tény istensége) is kicsúszóban van. A világ egyetlen *lehetséges* fundamentuma az *esztétikai képzelőerő*: minden: Isten és Történelem, Tény és Mutatószám is – ezen fundamentumán áll vagy bukik.

A vallási hit istenállítása cáfolhatatlan; a tudományos tényállítás cáfolható; esztétikai létmódba kerülve azonban utóbbi is cáfolhatatlanná válik, ahogy cáfolhatatlan Dante *Divina Commediája*, cáfolhatatlan a *Faust* és a *Hamlet*, cáfolhatatlan *A félkegyelmű* vagy a *Talpra magyar*. Ebből nem az következik, hogy a történelem véget ért, és a történetírást abba kell hagyni, vagy hogy érvényét veszítette a történeti elbeszélés és a művészi elbeszélés régi arisztotelészi megkülönböztetése. Amit a történetírásnak föl kell adnia, ha érvényét meg akarja őrizni, az a rendelkezésre álló ismeretek, adatok tényként való használati módja – ténylegesítése: *a ténybeszéd mint valamilyen retorikán túli beszédmód*.

A tények embereként fellépő történetíró úgy tüntette fel a tényeket – az általa fölvonultatott, mozgósított, csoportosított, hadrendbe állított tényeket –, mintha azok nem *érvek* lennének valamilyen korántsem tényszerű eszme, igazság, koncepció mellett és mások ellenében, hanem maga az érvekkel cáfolhatatlan igazság. Mintha nem ő beszélne általuk, nem ő állítana valamit velük, hanem maguk beszélnének és állítanának bármit. A posztfaktuális történetírás annak belátásán alapul, hogy az ilyen tények és az antiretorikus beszédmód maga is retorikai konstrukció, még hozzá olyan konstrukció, amellyel a tények embere a felfogások, álláspontok, értelmezések *retorikai* párviadalában tisztességtelen előnyhöz akar jutni, ha pedig ennek nem lenne tudatában, akkor annál rosszabb a tényeinek. A tényeket az „objektív igazság” státuszával ruházza föl, úgy tesz, mintha a tények egyszerűen csak úgy kéznél lennének, mindenféle előzetes tudás, értelmezés, értékelés nélkül, ahogy a fák, madarak, kövek vannak, mintha nem ő hozná létre a

tényeket, és nem ő ruházná fel őket a tény – *mint végső érv, mint érvek fölötti érv* – retorikai státuszával. Természetesen a tényeknek ezt a retorikaellenes vagy retorikán túli tudományos használati módját nem egyes személyek hozták létre, hanem a modernitás egész retorikáját meghatározó pozitivisták kommunikatív közössége. Retorika volt azonban ez is, csak retorikus természetére nem reflektáló vagy azt elfedő retorika.

A késő modern reflexió csak felfedi a tények – minden tény: a történelmi tényeket is beleértve – konstruáltságát és a tények retorikaellenes használati módjának nagyon is retorikus természetét. A történetírás nem vetheti le retorikai természetét. A történetíró mindig a meggyőzés feltett szándékával valamilyen hallgatósághoz beszél. Tehát rábeszél vagy lebeszél, vádol vagy védelmez, dicsér vagy ócsárol, bármily távolról üt is át beszédén ez a retorikai irányultság, bármennyire körültekintően vagy szellemesen érvel is, bármilyen magas színvonalon valósul is meg műveiben a történelem értelmi-fogalmi rekonstrukciója. Nem kiűznie kell tehát a történetírásból a retorikát, mint valami tudománytalan tisztátalanságot, hanem vállalnia, nyílttá és reflektálttá tennie. Így válthatják fel a történetírásban a fetisizált tények hamis antiretorikáját a retorika igaz tényei, amelyek nem adják ki magukat sem többnek, sem másnak, mint amik: a meggyőző interpretáció érveinek.

TAKÁCS RÓBERT

AZ ABSZURD DRÁMA MAGYARORSZÁGON AZ 1960-AS ÉS 1970-ES ÉVEKBEN*

A tagadás fázisa

„Ha a mai polgári világszemlélet és válságirodalom lemond az emberről, az emberi nem igazi fejlődéséről, mi akkor se mondjunk le róla, merjük ábrázolni az életet, merjük az irodalmat, a kultúrát pártosságra szólítani, a pártosságnak arra az értelmezésére, amelyik állást foglal az emberiség nagy kérdéseiben, s a lét és nemlét, a társadalmi reakció és társadalmi haladás alternatívájában az élet, a jövő, a progresszió oldalára áll” – fogalmazta meg Aczél György sokszor és sokadszor, ezúttal a Magyar Írók Szövetségének közgyűlésén 1970-ben a szocialista és a „burzsoá” kultúra alapállása közti lényegi különbséget.¹ Ekkor az abszurd dráma emblematisz figurája, a Párizsban élő és

franciául alkotó, ír származású Samuel Beckett már az irodalmi Nobel-díj tulajdonosa volt, az indoklás szerint „művéért, mely a regény- és drámai irodalomban új formákat honosított meg, és az ember nyomorúságán keresztül annak felemelkedését kívánja szolgálni”.² Az abszurd dráma ekkor már egyáltalán nem volt ismeretlen a magyar közönség előtt, és a kultúrpolitika is „megtanulta” kezelni. Az 1960-as évekre a műfaj és nyugati képviselői átcsúsztak a tiltottból a türt kategóriába, sőt megszülettek a magyar abszurd és groteszk első változatai is. A transzfer-történeti tanulmány ezt a folyamatot kíséri végig, és elemzi az elfogadás stációit.

Az 1953 után kibontakozó desztalinizációs folyamat a kulturális élet működését is jelentősen átalakította, noha az úgynevezett kulturális forradalom célkitűzései, a marxista-leninista szemlélet – immár nem kizárólagosságának, hanem hegemoniájának – megteremtése, a „szocialista tudat” általánossá tétele, illetve a nép kulturális felemelése nem változtak. Ugyanakkor mindezt a késő sztálini

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Aczél György: Irodalmunk – feladataink. In uő: *Folytatás és megújulás*. Gondolat, Budapest, 1980. 171.

2 25 éve hunyt el Samuel Beckett. *Színház.hu*. http://szinhaz.hu/2014/12/22/25_eve_hunyt_el_samuel_beckett (Utolsó letöltés: 2017. december 4.)

korral szembeállítva a vita vállalásával, más álláspontoknak adott – természetesen szűkebb – nyilvánossággal együtt képzelték el. A „három T” politikája fejezte ki azt, hogy a korábban kétpólusú („szocialista, forradalmi/reakciós”) tér háromsztatúvá vált: a túrt kategória pedig a nyugati kulturális jelenségekre való nyitottság, a befogadás szempontjából kiemelt jelentőségű regisztert hívott életre.

A Nyugaton az 1950-es években, a legélesebb hidegháborús szembenállás idején született abszurd dráma (Ionesco *A kopasz énekesnőjét* 1950-ben mutatták be, Beckett *Godot-ra várva* című drámáját 1952-ben adták ki) még az 1950-es évek második felében sem számíthatott arra, hogy nyilvánosságot kapjon a szovjet blokk országaiban. A marxista kritika számára e drámák megtestesítettek mindent, ami a szocialista eszménnyel szemben áll: haladásellenes, dekadens, nihilista, defetista, sőt reakciós művekként vetették el őket. „Sartre, Simone de Beauvoir és főleg Albert Camus regényeiben, Eugène Ionesco színdarabjaiban a semmi már a lét legmélyebb tartalmát képezi és feltárását valóságos mazochista élvezetként hajhássza az író” – jellemezte a *Korunk* szerzője Ionescót az egzisztencialista irányzat legkiemelkedőbb francia képviselőivel együtt.³ Az egzisztencializmus megítélése mégis egy fokkal enyhébb volt. Ebben közrejátszott Jean-Paul Sartre személye és politikai állásfoglalása, ő Sztálin halála után a békés egymás mellett élés mellett állt ki, és *A főbelövendők klubja* című, nyugati szovjetellenességet kigúnyoló darabját már az 1956-os forradalom előtt játszották Moszkvában és Budapesten is.⁴ Sőt 1957 őszén

3 Pavel Apostol: Találkozás a semmivel. *Korunk*, 1957/2–3. 209.

4 Kemény György: J.-P. Sartre: Főbelövendők klubja. *Szabad Nép*, 1956. február 15.

5 Antal Gábor: „Modernizmus” és korszerűség. *Magyar Nemzet*, 1958. április 27.

6 Mitrovits Miklós: *Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987*. Napvilág, Budapest, 2014. 24.

7 P. Zs.: A lengyel színházi élet. *Magyar Nemzet*, 1958. november 13.

a Nemzeti Színház Marcel Marceau *A tojás* című satirikus darabját is műsorra tűzte: az elvtelenséget az érvényesülés érdekében felvállaló fiatalember – francia irodalomban nem hagyomány nélküli – története azonban heves támadásokat váltott ki, a marxista kritika nem volt elfogadó. A védekező reakciókat bizonyára felerősítette, hogy az értelmiség egy része nagyon is kedvelte, a modernség hordozójának tartotta a darabot.⁵

Az abszurd dráma szereplői azonban olyan mértékben mondtak ellent a „szocialista embereszménynek”, hogy a közönségnek esélye sem volt megismerni azt,

amit a kritika – regisztrálva a jelenség létezését – időnként felboncolt és kiátkozott. A magyar kulturális élettel páternosztterszerűen ellenkező utat bejáró, valahol az 1960-as évek közepén találkozó,⁶ de a modernitás iránt nyitottabb alapállású Lengyelországban Ionesco és Beckett három darabját már játszották színházakban.⁷ Az irodalomkritika egyik meghatározó személyisége, Király István

így jellemezte az abszurd drámák szerzőit 1958-ban: „Akik dermedten állnak az atomkor ügyvélt szörnyei előtt, s azt hiszik, hogy a pusztulás árnya nehezedik el a világon, akik szerint a művészet nem tehet mást, mint a lélek irracionális zónáiból eszelős képeket villant az eljövendő rémségek elé – valóban egy értelmét vesztett, pusztuló világ szószólói.” Király azt hangsúlyozta, hogy a formabontó avantgárd és a társadalmi haladás útja a Szovjetunió – majd a szocialista országok – megjelenésével végérvényesen elvált egymástól: „Az avantgardista irodalom csak akkor lehetett ellentmondásos bár, de progresszív tartalmak hordozója is, amikor a kapitalizmus az imperialista szörnyűségekben már feltárta ugyan a maga lényegét, de az álmodott változtató világforradalom mégsem érkezett el.”⁸

Így amikor az 1956 októberében – még a forradalom kitörése előtt – a szovjet *Inosztrannaja Lityeratura* mintájára induló és a desztalinizációs irányvonal folytonosságát jelezve 1957 tavaszán újraindított világirodalmi folyóirat, a *Nagyvilág* 1959 elején közzétette *A székek* című Ionesco-drámát,⁹ az „eseményként” hatott, és kisebbfajta botrányt kavart. A külföldi – ezen belül a nyugati – irodalom bemutatására hivatott, a magyar közönségnek számos szerzőt bevezető folyóirat szerkesztősége hiába igyekezett magát bebiztosítani és olvasóit marxista előszóval felvértezni, amely nem kímélte a darabot és a szerzőt.¹⁰ A reakció viharos lett, és egyértelműen közléspolitikai hibaként, a túrt és támogatott határának téves megítéléseként értékelte a publikációt. „Leclerc írása azért született meg, mert Franciaországban – és Nyugat-Európában – a közvéleményt, sajnos, az ilyen Ionesco-féle, a tudathasadást szentesítő »alkotások«-kal zavarják meg. S Leclerc – Ionesco platformját kitapogatni próbálva – közömbösíteni igyekezett azt a rombolást, amelyet »A székek« és ehhez hasonló »koholt mámorok« az olvasók tudatában végeztek. Nálunk, ahol szükséges ugyan a rosszul, felületesen értelmezett »modernizmus« hatását érvekkel, különböző előjelű példákkal is el-lensúlyozni, de ahol az Ionesco-féle »ingoványt« régen felszárították már, felesleges volt e »színmű« leközlése” – érvelt Antal Gábor az értelmiség legfőbb napilapjában.¹¹ A megszólaló kritikusok egyetértettek abban, hogy az abszurd drámák

8 Király István: Az irodalmi modernizmus kérdéséről. *Népszabadság*, 1958. december 7.

9 Eugène Ionesco: *A székek*. *Nagyvilág*, 1959/2. 185–215.

10 A francia marxista Jacques Leclerc lényegében szintén nihilista és reakciós darabnak minősíti a drámát – amelyben „az igazság feltárására szolgáló abszurdumot Ionesco az igazság rangjára emeli [...] amelynek logikus eredménye: a semmi. A nyelv, megfosztva gondolathordozó, világot kifejező feladatától, játék – családi játék, társasjáték, pusztá időöltés, akár a kártya.” Illetve: „A történelem-ellenesség és a konvenció-ellenesség témáinak egymásra helyezésével abba a zavaros átmenetbe helyezkedik, ahol az anarchizmus a fasizmussal határos.” Jacques Leclerc: Ionesco, avagy Az ingovány. *Nagyvilág*, 1959/2. 216–221.

11 Antal Gábor: A „Nagyvilág”-ról. *Magyar Nemzet*, 1959. április 2.

„alacsonyabb rendű” emberei, „ösztlényei” szöges ellentétben állnak a szocialista művészet által felkarolt küzdő, az emberi értelem és haladás mellett elkötelezett közösségi emberrel. „Ezekben a művekben nincsenek emberek. A szereplők alacsonyabb rendűek az embernél, mert képtelenek valamiben hinni, valamiért lelkesedni, valami felemelőt látni az élet valamelyik jelenségében. Az életüket betölti a szenny, az ösztönök sokszor aljas, sokszor mocskos világa. Ezen túl számukra nincs élet” – jegyezte fel a debreceni Bényei József.¹² Jellemző ugyanakkor, hogy míg Bényei tulajdonképpen Ionescót Camus-vel, Osbourne-nal és a dühöngő ifjakkal, a svájci groteszk szerzőkkel, Dürrenmatt-tal és Frischsel rokonította, mások – így Antal – különbséget tettek közöttük. Utóbbi hangsúlyozta, hogy a

12 Bényei József: Esmények nélkül. *Alföld*, 1960/4. 117.

13 Tabi László: Ketten beszélnek. *Ludas Matyi*, 1959. február 26. 8.

14 A koncentrikus körökként elképzelt nyilvános fórumok különböző szélességű közönséget értek el. A néhány tucat főt befogadó stúdiószínpadok, zárt filmklubok világától az egy-egy szakmai vagy értelmiségi réteget megszólító kiadványokon át a főműsoridőben többmilliónyi nézőt elérő rádiós és televíziós adásokig. Az eltérő köröket elérő fórumok a gyakorlatban eltérő közléspolitikai szabályokat követtek.

15 A *Nagyvilág* példányszáma 1962-ben érte csak el a tízezres határt, ám az értelmiség körében növekvő

közölhetőség szintjét más – „dekadenssé lett, magányt és kiúttalanságot hirdető, de művészi erejű és az értelemnek legalább szikráit elfogadó” – szerzők (itt Tennessee Williams mellett Beckettet említette) megüthetik, és az MSZMP új kulturális politikájával a vitatható művek közlése, természetesen a megfelelő marxista kritikai fogadtatás mellett, továbbra is összhangban áll.

A „botrány” mélységét – és a közlés „eseményértékét” – jelezte az is, hogy a francia-román szerző debütálásával a *Ludas Matyi* is foglalkozott, kigúnyolva a kultúrpolitikai megszólalásokban is sokat bíralt „nyugati divatok előtti haj-

bókolást”. A párbeszéd egyik résztvevője érthetetlennek találta *A székeket*, míg a másik áradozva beszélt róla, de kijelentette, hogy azt csak a „differenciált ízlésű, modern kultúrájú” emberek érthetik, de a mű a „parlagi ízlésűek” számára megmagyarázhatatlan. A Nyugatra tekintő sznobizmust megtestesítő karakter reakcióit így írta le: „Ionesco darabja engem lebilincsel, mintha a hajamnál fogva ragadott volna meg. Miközben olvastam, a fogaim vacogtak, a lábaim elgyengültek s a hónom alatt enyhe viszketés jelezte, hogy rendkívüli műélvezetben van részem.”¹³

Az átértékelés időszaka

A székek publikálásánál megfigyelhető a szocialista közléspolitika működésének azon sajátossága, amit körkörös nyilvánosságként írhatunk le.¹⁴ Az „áttörő” publikáció egy viszonylag szűk körű, értelmiségi fórumon történt meg, az akkor még bőven tízezer példány alatti *Nagyvilág*ban.¹⁵ A róla folyó vita már átlépte a ke-

retek, és több százezres példányszámot elérő napi- és hetilapok is foglalkoztak vele, tulajdonképpen a „tömegekhez” a marxista kritika juttatta el Ionesco nevét és művét. A következő időszakban pedig árnyaltabb, elfogadóbb nézetek is megjelentek, amelyek nem vitáztak, inkább elbeszéltek a marxista kritika állításai mellett. Ilyenek voltak – a francia irodalom első számú közvetítői – Bajomi Lázár Endre és Nagy Péter párizsi riportjai. 1956 után ezek a riportok a kulturális közvetítés bevett formái lettek: a politika elfogadta a közönség „tájékoztatói igényét”, mivel az 1950-es évek első felének tapasztalatai nyomán arra a belátásra jutott, hogy az informálás a hallgatásnál hatékonyabb, a tiltott gyümölcs ugyanis kíváncsiabb, az ismeretlent pedig a mű körüli híresztelések miatt rendre felülértékelik, túlmisztifikálják.

Bajomi Lázár Ionesco *A kopasz énekesnőjét* egyenesen színpadi bemutatásra ajánlotta,¹⁶ igaz, az 1958 februárjában megnyílt Ódry Színpadon, amelyet a kultúrpolitika szűk körű, kísérletező fórumnak szánt.¹⁷ Pár évre rá Nemes György veti fel: ötévnyi folyamatos siker a párizsi Huchette Színházban művészeti értéket sejtet.¹⁸ Nagy Péter viszont már az abszurd színház átértelmezésének igényével tette közzé elemzését a *Magyar Nemzet*ben. Kifejtette, hogy Ionesco műveiben az élet értelmetlenségének lefegyverző érzete ellenére egy vele ellentétes hatás is érvényesül: „a kispolgári ostobaság, a polgári érintkezési formák ürességének maró, ellenállhatatlan komikumú szatírája”. Mindez már a szocialista adaptáció lehetőségét is felvillantotta, ám Nagy ennél többet is állított: azt, hogy a nyugati „antiszínház” társadalmi mondanivalója is megváltozott, amit a bepótlási szakaszban¹⁹ a magyar kritika nem vett észre. Példaként Arthur Adamov *Paolo Pauli* című 1957-es darabját, illetve Ionesco *Orrszarvúját* emelte ki, amelyekben a szerzők antifikalizta állásfoglalását domborította ki.

A Ionesco-kép árnyalódását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az *Orrszarvú* egy évvel a kiátkozó fogadtatás után már problémamentesen belesimult a *Nagyvilág* 1960. évi kínálatába.²⁰ A magyar versek műfordítójaként is működő Eugène Guillevic előszava kiemelte, hogy az *Orrszarvút* korábbi műveinél nagyobb esz-

presztízsét mutatja, hogy 1963 februárjában már 16 ezer példányban adták ki. Téglási Lajos jelentése a Nagyvilág munkájáról (1963. január 29.). MNL OL M-KS 288 f. 33/1963/23. ő. e.

16 Bajomi Lázár Endre: Francia krónika. *Magyar Nemzet*, 1959. december 16.

17 Feljegyzés Aczél György részére (1959. február 23.). MNL OL XIX-I-4-ff 17. doboz.

18 Nemes György: Színházi levél Párizsból. *Magyar Nemzet*, 1961. december 10.

19 Az 1950-es évek második felében az addig elzárt kortárs nyugati alkotásokkal egyszerre szembesült a marxista kritika, ami – mint láttuk – azzal járt, hogy bizonyos jelenségeket, irányzatokat egybemosódónak láttak és láttattak. 1960-ban már Nagy is akkorra teszi az „antiszínház” átalakulását, amikor az abszurd dráma megítélése még egységesen negatív volt.

20 Eugène Ionesco: Az orrszarvú. *Nagyvilág*, 1960/4. 507–533.

mei tisztaság és világosabb üzenet jellemzi, sőt odáig megy, hogy Ionescót a korábban bevett dekadens-haladásellenes minősítéssel szemben humanista és haladó (!) művészként értékeli. Guillevic szerint amit és ahogy Ionesco megmutat, az neki is fáj, drámái tiltakozásként értelmezendők, színháza „leleplező színház”. Az orrszarvúvá váló emberek közt a végsőig kitartó kishivatalnok figurája pedig az ember elállatiasodása, a fasizmus ellen szólal fel.²¹ Sőt, *A kopasz énekesnő*, illetve *A lecke* – mint „a francia avantgardista dráma két legreprezentatívabb darabja” az Európa Könyvkiadó 1961. évre vonatkozó előzetes terveiben is szerepelt, ám végül csak 1965-ben jelent meg magyarul²² *A kopasz énekesnő* egy drámakötetben.²³

A kérdés ezzel természetesen nem jutott nyugvópontra: az abszurd drámának továbbra is erős ellentábora volt a magyar kulturális életben, akik kitartot-

21 Guillevic: Ionesco és az orrszarvú. *Nagyvilág*, 1960/4. 505–506.

22 A könyvkiadás és könyvterjesztés 1961. évi tervjavaslata a Művelődésügyi Minisztérium miniszterhelyettesi értekezlete részére. MNL OL XIX-I-4-eee 5. doboz.

23 *A harag éjszakái: modern francia drámák*. Európa, Budapest, 1965.

24 Almási Miklós: Brecht hagyatéka. *Népszabadság*, 1961. augusztus 13.

25 Szigeti József: Az értelmes életről s a művészet értelméről. *Népszabadság*, 1963. május 5.

26 Forgács László: Dürrenmatt. *Kritika*, 1964/4. 14–24. 17.

tak a korábbi értelmezés mellett. Almási Miklós Brecht humanizmusával állított szembe az abszurd szerzők világát: „Mert polgári kortársainál a szimbólumok a valóság értelmetlenségét, felfoghatatlanságát, káoszszerűségét vannak hivatva kifejezni: ebben a világban nem látni kiutat, nincs értelme a harcnak és útkeresésnek.”²⁴ Szigeti Józsefnek, az MTA Filozófiai Intézete igazgatójának, az 1956 utáni rendteremtés időszaka kulturális miniszterhelyettesének 1963-as megszólalása is azt jelezte, hogy sokan magas szinten sem értenek egyet az abszurd dráma átértékelésével, a korszerűség „megengedő” értelmezésével. „S a

ma modernistái, ellentétben a tegnapiak hangoskodó önprogramozásával, hol egy sebzett élet panaszával keresik-kutatják létük értelmét, hol pedig – az ellenkező csapáson járva – az értelmet éppen az értelmetlenségben, a képtelenben, az abszurdban látják. Egyesek cinizmussal, mások naiv együgyűséggel ezt a Semmit – egy pozitív céloktól megfosztott élet társadalmi, esztétikai és erkölcsi semmiségét – hazudják át szabad emberhez egyedül méltó Mindenné.²⁵ Az abszurd drámát tehát – így az ellenoldal – semmiképp nem szabad pozitívumként értékelni, még ha mögötte valós érzésvilág is áll, legfeljebb tünetként: „Ez azonban nem a valóság teljessége, hanem csupán az elidegenült kispolgár szorongásának illusztrációja. [...] Ez az alkotói attitűd szervesen nő ki a monopolizációs társadalmi lét hétköznapijaiban magát elveszettnek érző kispolgár életérzéséből, de csakis ezeket a pozíciókat jellemzi, s nem a társadalom egészét, nem a valóság teljességét.”²⁶ Az 1961-es

irodalomkritikai tézisek is fontos veszélyként tételezték az abszurd drámát és társait felkaroló „modernség” kultuszát, kijelentve, hogy az irodalomkritikának „a leghatározottabban fel kell vennie a harcot azokkal a nézetekkel szemben, amelyek a »modernség« emlegetésével a burzsoá és a szocialista ideológia ellentétét kívánják elmosni, és a »korszerűség« ürügyén a polgári dekadencia igazolását kísérlik meg”.²⁷

Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy a színházi világ és az értelmiség egy része az abszurd dráma befogadása mellé állt az 1960-as évek első felében. A Vig-színház már 1960-ban azzal ostromolta a minisztériumot, hogy adják áldásukat az *Orrszarvú* bemutatásához.²⁸ A Központi Bizottság Tudományos és Kulturális Osztálya (TKO) azt is jelezte, hogy a folyóirat-publikáció engedélyezése nem feltétlenül azzal a szándékolttal jár, hogy lecsillapítja a kedélyeket, hanem érvként szolgál a falak tágitására: „vannak drámák, melyek közlése vagy a pusztán velük való foglalkozás is erősít olyan tendenciákat, amelyek nem kívánt művek, eszmeileg tőlünk idegen művek bemutatására próbálják szorítani színházainkat” – állapította meg a TKO 1963 elején.²⁹

Azzal is mindenki tisztában lehetett, hogy ez nem jelenthet széles körű publicitást. Nemcsak az abszurd alkotások helyes marxista értelmezése körül volt vita (miszerint „nihilista, haladást és emberi értelmet tagadó – vagy az ellen annak felmutatásával tiltakozó művekről van-e szó), és nemcsak a modernség körüli törésvonal mentén osztotta ketté a kulturális élet szereplőit, de az abszurd drámák semmiképpen nem feleltek meg a közérthetőség kívánalmának sem.

Aczél György 1963/64-es színházi idény után adott interjúja ugyanakkor már azt hozta nyilvánosságra, hogy a minisztérium nem áll ellen tovább a nyomásnak, és hajlik arra, hogy egy abszurd

dráma magyarországi bemutatását engedélyezze. „Az a végső kiábrándultság és kétségbeesés, amely mondjuk Beckettől árad, épp azért ölthetett olyan emlékezetesen nyomasztó formát, mert a nyugati polgári intelligencia szellemi állapotának mélységeiből tör elő. A mi színpadjainkon lehet helye egy-egy ilyen alkotásnak, de semmiképpen sem mint színházi kultúránk korszerűségének mércéje vagy őszinteségének példája.”³⁰ A miniszterhelyettes tehát azt is világossá tette, hogy erre legfeljebb a túrt kategória szélső mezsgyéjén kerülhet sor.

27 Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról. Tézisek. (1961. február.) In Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth, Budapest, 1964. 483.

28 Malonyai Dezső igazgató levele a Művelődésügyi Minisztérium Színházi Osztálya részére (1960. március 15.). MNL OL XIX-I-4-ff 30. doboz.

29 Téglási Lajos jelentése a *Nagyvilág* munkájáról (1963. január 29.). MNL OL M-KS 288 f. 33/1963/23. ő. e.

30 A Népszabadság interjúja Aczél Györggyel. *Népszabadság*, 1964. július 12.

A választás – noha addig főképp Ionesco körül forgott a vita – Beckett klasszikusára, a *Godot-ra várva* című drámára esett, a kísérletnek a Thália Színház stúdióterme adott otthont. Mindez rendkívül szűk, alkalmanként mintegy 40 fős közönséget jelentett. A darabról közölt *Népszabadság*-kritika világossá tette, hogy milyen értelmezési keretben kell a darabot látni-láttatni ahhoz, hogy az ideológiai szempontból is elfogadható legyen. A rendezés eszerint: „[p]ontosan rámutat arra, hogy itt nem az emberről, hanem társadalmi típusokról, konkrétan: a kapitalista társadalom típusairól és lehetőségeiről van szó”. Tehát egyértelművé kell tenni, hogy a darab „üzenet odaátról”, ahol más társadalmi törvényszerűségek érvényesülnek, ahol az adott társadalmi rendszerben az ember, a művész érzésvilágát „réálisan” ragadja meg az abszurd

31 Ungvári Tamás: Egy színházi kísérlet. *Magyar Nemzet*, 1965. november 17.

32 Pándi Pál: Megismerés vagy elfogadás? *Népszabadság*, 1965. november 27.

33 *A harag éjszakái*. Európa, Budapest, 1965.

darab, de nem mond általános érvényűt az emberiségről. Ilyen prizmán át pedig nem ártalmas, nem felforgató a darab, sőt jobb megismerni, mint tiltással a kultuszát építgetni: „Most azonban, hogy színpadra került, egyszersmind az is világossá vált, hogy ez a baljós üzenet és rosszkedvű mondandó nem mérget fröcsköl, nem ártalmas – inkább elgondolkodtató, mint minden beszámoló »valami másról«.”³¹

Hasonlóképp a nyitottság kényszerét húzta alá az irodalomkritika egy másik központi alakja, Pándi Pál az abszurd dráma kapcsán. „Szellemi-ideológiai párbajképességünk feltétele tehát, hogy mindent ismerjünk a világból, amit ismerni érdemes. [...] A megismerés azonban nem jelent okvetlenül elfogadást, helyeslést, ideológiai és esztétikai befogadást is.” Vagyis Pándi szerint sem kell attól tartani, hogy a magyar közönség egy rétege előtt fel-felvillan a nyugati értelmiség pesszimizmusa, távlatatlansága, az, hogy nem csak válaszokat nem tud adni, már a válaszok keresésében sem hisz. De világossá kell tenni, hogy „Beckett az általa ismert világ elembertelenedését” ábrázolta, az csak saját közegében értelmezhető.³²

A megismerést szélesítette a szintén 1965-ben – *A harag éjszakái* címmel – megjelenő válogatás, amelyben Ionesco és Adamov egy-egy drámája is szerepelt más, hazai színpadokon addigra már bevettnek számító francia szerzők – Giraudoux, Cocteau, Sartre, Salacrou – mellett.³³ A kötetet a *Népszabadság* olvasói számára értelmező Molnár Gál Péter is azt emelte ki, hogy az abszurd drámát abban a közegben lehet és kell értelmezni, ahol megszületett: „Az antidrámák, e tragikus vigyorú groteszkek – sokszor végtelenen – a polgári világtól megcsömörlött értelmiség életérzésének a szószólói; azoké az embereké, akik látják a XX. századi polgári lét csődjét, de nem ismerik az ebből kivezető utat.” Ugyanakkor elzárkózni a megismertetésüktől nemcsak hogy nem lehet, de a magyar közönségnek a

nagyvilág kulturális folyamatait illetően – is – „tájékozódási joga” is van: „Érthető és jogos a kívánság, ha azt várjuk a kiadótól: hitelesebben és kellő gyorsasággal informálja az új színpadi alkotásokról az irodalmat-színházat szerető olvasókat.”³⁴

Ennek az „áttörésnek” – de még inkább az ezt támogató kulturális folyamatoknak – is volt köze ahhoz, hogy 1966-ban megjelent az MSZMP polgári dekadenciát – és annak magyarországi jelentkezését – hosszasan elemző és bíráló állásfoglalása a *Társadalmi Szemlében*. Beckett Godot-ja kapcsán e dokumentum óvott attól, hogy az abszurd drámában a „tagadás tagadását”, valamiféle pozitív eszményt fedezzenek fel.³⁵

A szocialista abszurd, a groteszk

Beckett színpadi bemutatójával egy évben került sor a „szocialista abszurd” színházi recepciójára is. A krakkói Groteska Színház Ódry Színpadra terelt vendégjátéka vezette be a hazai közönséget Sławomir Mrożek világába.³⁶ Mrożek „hőse” is kispolgár, akinek szürke hétköznapi nyugalma felkavarja a fürdőszobájába beköltözött tigris. Az egymást követő kéretlen vendégek zaklatása elől a fürdőszobába bújlik, ahol a Külügyminisztérium által tigrisvadászatra odaszervezett maharadzsa lövése – valójában az elidegenedett bürokrácia – végez vele.³⁷ A következő évben a budapesti Thália Színház vitt színre Mrożek-egyfelvonásosokat. A *Népszabadság* kritikusa ennek kapcsán ragadta meg a szocialista és nyugati abszurd színház közötti fő különbséget: miszerint az egyik lemond az emberről, a történelmi haladásról, a másik pedig annak érdekében szólal meg. „Mrożek nem veszítette el hitét a szilárd erkölcsi értékek létezésében, melyet a nyugati »abszurdok« fájdalommal és nosztalgiával bár, de reménytelenül és visszavonhatatlanul szétfoszlottnak vélnek”.³⁸ Ezenfelül a szocialista groteszk építő kritikát, pozitív társadalmi mondanivalót hordoz, így hiba volna azért nem realistának tekinteni, mert újszerű, Nyugaton bevezetett formákat vesz át és használ fel – fejtette ki a műfaj mellett érvelő lengyel irodalomtörténész.³⁹ Mrożek hazai recepciója-

34 Molnár G. Péter: A harag éjszakái. *Népszabadság*, 1965. június 22.

35 Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban (1966. június-július). In Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth, Budapest, 1978. 500.

36 Mrożek már 1963-ban eljutott a hazai közönséghez. Ekkor jelent meg a Modern Könyvtár sorozatban *A zsiráf* című kötete, illetve a Magyar Rádió bemutatta *A tenger közepén* című szatírját, amelynek rejtett mondanivalóját a *Népszava* kritikusa „az antihumánus fasiszta erők hatalmi törekvéseinek leleplezése”-ként interpretált. Hary Márta: A rádió mellett. *Népszava*, 1963. március 15.

37 M.: Tigris a fürdőszobában. *Népszabadság*, 1965. március 11.

38 Létay Vera: Mrożek egyfelvonásosai a Thália Színházban. *Népszabadság*, 1966. május 15.

39 Eugeniusz Sawrymowicz: A lengyel prózairodalom fő irányai. *Kritika*, 1964/2. 21–22.

val lényegében egy időben ment végbe a nyugati színházirodalom groteszk mestereinek, a svájci Friedrich Dürrenmattnak a befogadása és végleges elkülönítése az abszurd szerzőktől. Dürrenmattnál is azt értékelték, hogy az abszurd elemek nem a mondanivalót hordozzák, hanem elvezetnek a tényleges – bár polgári – társadalombírálatához, vagyis a szerző eszközként használja azokat, hogy egy irreális alapszituáció alapján (polgári szerzőként válaszokat nem) reális diagnózist adjon társadalmáról.⁴⁰

Ám még nem ez a hullám, hanem az abszurd színház formanyelvét beszélő magyar groteszk jelentkezése hozta el azokat a vitákat, amelyek arról szóltak: lehetséges-e a műfaji transzfer importja, megtölthető-e az abszurd forma szocialista tartalommal. Gosztonyi János: *A néma énekesnő* című drámája, amely nemcsak címében, hanem alaphelyzetében (két házaspár dialógusa) is Eugène Ionesco drámáját vette alapul, és részben a darab nyelvezetét, látásmódját is másolta,

hogy azzal – a *Népszabadság* által elismerve – „[a] mi honi viszonyaink között is fellelhető kispolgári szemléletet és életérzést leplez[ze] le dühödt indulattal”.⁴¹ Gosztonyiét követték Örkény István, Görgy Gábor és Eörsi István darabjai. Közülük Örkény írt: a *Tóték* groteszk, de társadalmi mondanivalója, konkrét környezete – nem valahol az atomkorban lebeg és nem is tetszőleges

40 Pándi Pál: Igazság és illúzió. *Népszabadság*, 1965. december 18.

41 Lukácsy András: Budapest hullámhosszán. *Népszabadság*, 1967. március 15.

42 Pándi Pál: Közjáték a Mátrában. *Népszabadság*, 1967. március 5.

43 A. G.: Folyóiratszemle. *Magyar Nemzet*, 1969. május 16.

Mr. és Mrs. Smith beszél el a semmibe – egyértelmű volt. Ahogy a *Népszabadság*ban a nyugati abszurdot alapvetően elvető Pándi Pál is elhelyezte a drámát – eszközeivel együtt – a humanista oldalon: „A groteszk és az abszurd ebben az összefüggésben egy embertelen, emberellenes, ám mégis emberek közt, emberekben zajló folyamat jellemzése és minősítése. Mondjuk egyelőre így: a humanizmus ítélőszéke előtt. [...] Örkény arra törekszik, hogy a drámai (és regénybeli) kifejezésnek olyan megoldásait, amelyek korunk dekadens vagy afelé is mutató irodalmában váltak általánossá, humanizálja, azaz: megszüntetve a dekadenciát, megőrizze az abszurdral összefonódó groteszk ábrázolási, kifejezési képességeit. [...] – az illúzióvesztést nem követi nihilizmus Örkény tragikomédiájában. Az abszurd és az abszurd irányba ható groteszk nem a lemondó és végletes kiábrándultság érvényesítője, hanem egy társadalomkritikai indulat hordozója.”⁴² A fentiek fényében kitűnik, hogy az abszurd eszköztár hazai elfogadottsága sok tekintetben e drámának volt köszönhető – ahogy Antal Gábor fogalmazott: „az emberi nyomorúságot nem abszolutizáló, az értelmes cselekvést nem eleve reménytelennek tartó abszurdnak” követte ki az utat.⁴³

Görgey és Eörsi drámái már több vihart kavartak, és kielezték az abszurd dráma adaptálhatósága körüli vitákat. A fenti probléma azért is merült fel ilyen élesen a *Sírkő és kakaó* 1968. januári, majd a *Komámasszony, hol a stukker?* bemutatását követően, mert az abszurd és groteszk – szemben Lengyelországgal és Csehszlovákiával – nem rendelkezett komoly hagyományokkal, nemigen lehetett a két világháború közötti haladó magyar kultúrához kapcsolni.⁴⁴ Ahhoz az előbbi összevetésben szerényebb baloldali avantgárd kultúrához, amelynek rehabilitálásáért is keményen meg kellett küzdeni a magyar közegben.⁴⁵

Már csak azért is, mert mindkét tragikomédia „lebeg” az időben, jelenük homályos, általános. Eörsi műve a nyilvánvaló, a konkrét síkon a lakáskérdés nagyon is időszerű problematikájánál horgonyoz le: egy eltartási szerződéssel lakáshoz jutni kénytelen házaspár és egy meghalni „képtelen”, kezdetben is 99 éves asszony idegőrlő „küzdeme” a tizenöt éves lakásépítési terv időszakában. Csakhogy az elvont síkja „kiszól” ebből a keretből, özvegy Toronymé alakja „a hatalom, bármely hatalom világméretű, tehát nem pusztán közép-kelet-európai szimbólumává” válhatott, sőt még általánosabban egy negatív emberképet mutat fel, egy olyan társadalmat, amely képtelen paternalisztikus gyámkodás nélkül élni.⁴⁶ Görgey „stukkerkeresése” szintén a hatalom természetéről kíván szólni, ahol a megszerzett pisztoly mindenkinek átformálja a jellemét, kivéve az átformálhatatlanét, a minden fennálló hatalmat kiszolgálóét. A háttér kellően elnagyolt ahhoz, hogy a „cselekményt” egyértelműen 1944 végéhez köthessük. Ugyanakkor a Görgey-darabot támogató kritikus leszögezi, hogy nem bármiféle hatalom állt a célkeresztben, hanem csak a „megkaparintott hatalom”: vagyis a „szükségszerűen és racionálisan szervezett hatalom” nem képezte a szerzői bírálat tárgyát.⁴⁷

A kibontakozó vitában – miközben az 1960-as évek végén újabb abszurd színdarabok kerültek színre – két karakteres álláspont ütközött össze. Az egyik szerint az import eleve problematikus, megoldhatatlan, mert a műfajról és stílusról leválaszthatatlan a szocialista viszonyok közt elfogadhatatlan tartalom. A Joyce vagy Beckett által alkalmazott eszközök pontosan polgári világképünkkel és mondanivalójukkal adekvátak, így erősen kérdéses, hogy „eszközeik alkalmasak

44 Gábor István: *Sírkő és kakaó*. *Magyar Nemzet*, 1968. január 13.

45 „A két világháború közötti időszakban a forradalmi munkásmozgalom képviselte azt az erőt, amely – ha elnyomva és potenciálisan akadályozva is – a legteljesebben képviselte a haladást, amiért hisszük és hirdetjük azt is, hogy ennek a mozgalomnak az irodalma, »ha a beléfojtott szavak sikolyával is«, de előbbre mutatott, mint a korabeli szépirodalom bármely más áradata” – írta Pándi Pál már 1963-ban a két világháború közti baloldali avantgárd kultúra mellett érvelve. Pándi Pál: *Elsüllyedt irodalom? Kritika*, 1963/3. 62–63.

46 Szűcs Katalin: Egy „előrelátó” drámaíró. Eörsi István: *Sírkő és kakaó*. *Színház*, 1990/12. 37–38.

47 Mátrai-Betegh Béla: *Komámasszony, hol a stukker?* *Magyar Nemzet*, 1968. március 3.

lehetnek-e a proletárforradalmi valóságátvitelben fogant ábrázolás számára”.⁴⁸ Pándi Pál határozottan azok nevében lépett fel, akik úgy vélték, az abszurd dráma és világnézeti tartalma elválaszthatatlan egymástól: „Az abszurd dráma nemcsak a lét abszurditását hirdeti, hanem a létfeltételek megváltoztatásának abszurditását is. Az emberi létet a pusztta létezés szintjére süllyeszti.” Annak pesszimizmusa, kiút-talansága, az értelem feladása és emberképe pedig nem fér össze a marxizmussal: „Az abszurd drámaszemlélet és a mi világnézetünk között nincsenek átjáróhidak, nincsenek eszmei összekötő pallók, nincsenek ideológiai átívelések. Ellentét van a két szemlélet között, kibékíthetetlen ellentét. [...] Az abszurd dráma tehát óhatatlanul beleütközik a szocialista világba, gondolatvilágba, a mi élettapasztalatainkba és életfilozófiánkba.” Az első „abszurd évad” tapasztalatai alapján úgy látta, az importkísérletek kudarcra vannak ítélve, mert azok eleve úgy próbálják megteremteni az abszurd létjogosultságát, hogy megőriznek belőle valamit, de közben igyekeznek megszüntetni a lényegét, az viszont legalább részben makacsul átmenti magát. Ilyen például általánosító hajlama („az emberről” szól), a „kisember” alakja, tartalmilag e kisember és a hatalom viszonyának és a kiszolgáltatottságnak a problematikája. „Aligha véletlen, hogy az abszurd színművek hatását jelző hazai drámák ábrázolástechnikájában nemegyszer a már-már naturalisztikus ábrázolásmód mellett találkozunk az abszurd jelzésrendszerrel, a kategória felmutatás mellett a tipizáló törekvéssel” – szögezte le Pándi.⁴⁹

A „szocialista abszurd” védelmezői viszont épp azt hangsúlyozták, hogy a „leválasztás” sikerülhet, és sikerült is. Míg a „nyugati abszurd” világában „az elidegenedést és az abszurditást az emberi lét eleve elrendelt és feloldhatatlan, örök szituációjának tekintik”, addig a szocialista abszurd dráma, bár átvette a nyugati egzisztencialista filozófia két tételét (elidegenedés, a világ abszurd volta), nem elvont, hanem konkrét: „az ábrázolás mód elvontsága ellenére sem veszíti el történetiségét, adott társadalmi struktúrához fűződő kapcsolatát”. Így nem az emberi lét értelmét kérdőjelezi meg, hanem „jogosan kifogásolható társadalmi jelenségek bírálását” végzik el, a hatalom által is igenelt építő kritika keretein belül maradnak: „[a] társadalmi fejlődésnek olyan torzulásait pellengérezik ki, amelyek történelmi produktumok, tehát [...] megváltoztathatók, leküzdhetőek”. A kisember és a hatalom viszonyát, a néptől elidegenedett hatalom problematikáját pedig a késő sztálini időszak tapasztalata táplálja: „az abszurd drámák megjelenése a szocialista országokban nem tekinthető pusztán nyugatról importált divatjelenségnek, létrejöttük közvetlen okait a szocialista társadalom demokratikus fejlődését megzavaró torzulásokban kell keresni”.⁵⁰

48 Falus Róbert: A realizmus helyes értelmezéséért. *Népszabadság*, 1967. február 25.

49 Pándi Pál: Jó változások, új gondok. *Népszabadság*, 1968. július 14.

50 Mihályi Gábor: Kísérletek és eredmények. (Abszurd dráma magyar módra.) *Színház*, 1969/4. 1–6.

A diskurzusba bekapcsolódó szerző a vitát egy másik kulturális törésvonal mentén helyezte el: az elit- és a tömegkultúra tengelyén. E perspektívából a tucatszerű alkalommal a Thália stúdiójában előadott *Sírkő és kakaó* – de még a stúdióból kitörni képes *Komámasszony, hol a stukker?* – veszélyessége sem mérhető a sok százezer példányban kiadott lektűrhez, milliós közönség előtt futó giccses filmhez. Másik érve szerint pedig az abszurd eszközök alkalmazása önmagában nem perdöntő: azt a magaskultúra alkotásaiban éppúgy fellelhetjük, mint a kommerszművekben. „Egyébként nem tudom, hogy a meggyilkolt Hamlet király szellemének megjelenése vagy egy Bakonyban vadászó dél-amerikai exdiktátor, akinek úgy ízlik a paprikás csirke, hogy letelepül Magyarországon, mennyivel kevésbé abszurd, mint egy nyakig földbe ástott hölgy a színpadon” – utalt Beckett Winnie-jére az *Ó, azok a szép napok!* című drámában.⁵¹ Vagy ahogy Kovács Judit vetette fel a *Magyar Nemzet*-ben: „Nemegyszer feltjük az embereket Beckett és Kafka keserű, erős italától és atyaien elmosolyodunk, miközben szirupból, sexből és világfájdalomból kotyvasztott koktélt fogyasztanak.”⁵² Görgey ennél annnyival tovább is ment, hogy azt hangsúlyozta: az abszurd dráma és eszköztára „klasszikussá vált” (ezt az érvet más vitatott, nehezen tűrt műfajok esetén is előszeretettel lobogtatták aduként),⁵³ vagyis ami korábban formabontónak számított, már bevett részévé vált a színházi eszköztárnak. Hankiss Elemér pedig az abszurd drámát egy valóban „klasszikus” műfajjal, a népballáddal rokonította, ahol meglátása szerint hasonló költői eszközök, állandó paralelizmusok, visszatérő szóláncok, egymással azonos, egybecsengő, mégis különböző és disszonáns mondatok fejtik ki a kívánt hatást.⁵⁴

A két tábor vitáját a hivatalos kultúrpolitika közeli állók zárták le. Hermann István vitte végig legkövetkezetesebben, miért tartja lehetetlen vállalkozásnak az antiabszurd abszurdot, vagyis azt, miszerint – a szemében – Görgey „olyan abszurd drámát feltételez, ami egyenes ellentéte az eredeti abszurdnak”. Érvelése szerint Nyugaton az abszurd azért megfelelő kifejezési forma, mert olyan társadalmi berendezkedésben született meg, ahol „a részletfolyamatok teljesen racionálisak, s az összefolyamat mégis abszurd”. A szocialista társadalmi berendezkedés mellett viszont csak ennek ellenkezőjéről lehet szó: „itt az abszurd azt fejezi ki, hogy az összefolyamat racionális, de a részletfolyamatok sokszor abszurdak”.⁵⁵ Pándi Pál

51 Görgey Gábor: Az új magyar dráma és társadalmunk érdeklődése. *Népszabadság*, 1969. július 6.

52 Kovács Judit: A show és a hivatal. *Magyar Nemzet*, 1969. augusztus 14.

53 A Filmátvételi Bizottság például azzal az indokkal szavazta meg Alfred Hitchcock *Psychójának* hazai bemutatását, hogy azzal a műfaj klasszikusa jut el – évtizedes késéssel – a magyar közönséghez. Gál Mihály: „A vetítést vita követte”. *A Filmátvételi Bizottság jegyzőkönyvei 1968–1975*. Gondolat, Budapest, 2015. 141–144.

54 A. G.: A népdaltól az abszurd drámáig. *Magyar Nemzet*, 1969. február 2.

55 Hermann István: Az abszurd búcsúja? *Népszabadság*, 1969. július 12.

pedig azzal összegezte a vita tanulságát, hogy „korunk szocializmusát nem lehet Beckett-tel, Albee-val elmondani (noha ezek a szerzők is helyet kaphatnak színpadjainkon) [...] egy kor sajátos arculatát, valóságos dilemmáit nem lehet folyamatosan történelmi kulisszák mögül vagy »elvont«, időtlen színpadi képletekkel kifejezni”. Ám nehéz volt Aczél György egyes megnyilatkozásai mögött nem észrevenni a fékező szándékot, és többek között nem az abszurd drámára vagy a legújabb absztrakt törekvésekre asszociálni, amelyek a nyugati divatok követését említették.⁵⁶

Beckett másodszor – nyugati abszurd szocialista színpadon

A fentiekkel összhangban állt a Művelődésügyi Minisztérium Színházi Főosztályán 1970 nyarán készült feljegyzés, amely amelletttette le a voksát, hogy nincs szükség további nyugati abszurd drámák színpadi bemutatójára: „A nyugati társadalmi viszonyok között e relációk kilátástalanságát, értelmetlenségét, manipulált voltát leghevesebben támadó irányzatnak van értelme, értéke. Az elembertelenedésnek ez az irodalma azonban (Beckett: Godot-ra várva, Azok a szép napok; Ionesco: A kopasz énekesnő; Pinter: A gondnok stb.) nem kívánatos a mi színházaink műsorán. Mondanivalójuk olyannyira általánosított, hogy elszakad a társadalmi háttértől és pesszimista életérzésük a mi viszonyaink között is hatást gyakorol a nézőkre.”⁵⁷ A kulturális vezetésnek amúgy sem az okozott nehézséget, hogy mit mutassanak meg a kortárs nyugati termékből, hanem az, hogyan tartsák szinten a szovjet és szocialista drámairodalmat. Az országos összegzés szerint az 1969/70-es évadban mindössze nyolc kortárs szovjet és három „népi demokratikus” darabot mutattak be Magyarországon, a statisztikát három orosz klasszikus mű kozmetikázta.⁵⁸ A kulturális vezetés úgy érezte, azzal, hogy a *Nagyvilág* 1970. évi 1. számában közzétették Samuel Beckett *Ó, azok a szép napok!* című drámáját,

engedtek annak a színházi-értelmi-ségi körökből érkező nyomásnak, amely Beckett előző évi irodalmi Nobel-díja nyomán újból felerősödött. „Így legalább senkiben nem támad az az érzés, hogy egy Nobel-díjra érdemesített kimagasló humánus értéktől fosztja meg a hazai kiadási és színházpolitika” – érvelt a *Népszabadságban* Pándi Pál, aki kitarthatott amellettt, hogy a homokba ásott Winnie semmilyen módon nem értelmezhető másképp, mint „az ember humánus lehetőségeiről való lemondás sivár, elkedvetlenítő képének”.⁵⁹

56 Példaként: „Az ún. urbánus szárnyon akadnak emberek, akiknek meddő sznobizmusból, felületes divatmajmolásból álló sokat hangoztatott korszerűsége nem jelent egyebet, mint azt, hogy a provincializmuson egy más jellegű provincializmussal – Nyugatimádatl – akarnak felülemelkedni.” – Aczél György: A marxizmus hegemoniájának erősítésért. In Aczél György: i. m. 213.

57 A Művelődésügyi Minisztérium Színházi Főosztályának jelentése (1970. június 22.). MNL OL XIX-I-4-ccc 22. doboz.

58 Uo.

59 Pándi Pál: Mozaik. *Népszabadság*, 1970. január 14.

Ennek ellenére 1971 januárjában a Madách Színház stúdiószínházában – mintegy ötvenfős nézőtér előtt – bemutatták Beckett drámáját. Ungvári Tamás – némileg ellentmondva a minisztériumi félelmeknek – azt hangsúlyozta, nem rendül meg a szocialista színház, ha az évi több mint 270 bemutató közé egy Beckett is becsúszik „nyalánkság” gyanánt. „Beckettet már elcsépelte a nemzetközi siker; a magyar színházat pedig szerencsére nem fenyegeti az absztrakt, a happeningszerű, a dekadens, a konstruktivista, a nem-tudom-milyenista import-export veszedelem.” Ráadásul: „Ha hetenként háromszor ötven ember Beckettten boszszankodik, Beckettnek örül, Beckettten alszik, akkor tizenöt évig kellene a darabot játszani, hogy annyian láthassák, ahányan a huszonegyezer példányos Nagyvilágban, a tizenötezer-egyszáz példányban megjelent Beckett-drámagyűjteményben eddig olvashatták.”⁶⁰

Ugyanakkor sajátos módon a Beckett-előadásnak az lett az „ára”, hogy a lehető legkevésbé legyen beckettí. Az eredeti darabot és rendezést ugyanis – vallotta Ungvári Tamás és Molnár Gál Péter, akik látták a párizsi előadást – az az üzenet hatotta át, hogy maga az emberi létezés az elviselhetetlen, ezt üzeni a derékig, majd nyakig homokba ásott Winnie minden gesztusa: „Míg Madeleine Renaud Párizsban pontosan és szikáran hajtotta végre a szerzői utasításokat – kegyetlen belső ürességgel tett-vett, rámolgatott maga körül, turkált feneketlen szatyrában, és undokul köpte ki fogmosás után a habos nyálat –, addig Vámos rendezése megfosztja Winnie alakját minden utálatosságtól, véglényszerűségtől, elbutult tompaságtól, tév- és pótcselekvések közé süppedt vegetációjától...”⁶¹ Vagyis a magyar színpadra nem kerül(hetett) egy minden reményt megtagadó főhős, a címben szereplő szép (boldog) napokat valóban szépnek tételezték, olyannak, amiért valóban érdemes küzdeni, és üres létezésből valódi drámai küzdelmet kerekített a rendezés. „Ezt a mégist, a csakazértist, a szenvedésen túli szépséget, az értelmetlenség mögött a megbúvó értelmet kereste Vámos László és Tolnay Klári, nagyon összefogottan, nagyon egységesen, végiggondoltan. [...] A kottából jószerivel mindazt kiolvassák, ahol largo, adagio, andante és moderato állt, ahol a széles, lassú, nyugodt és visszafogott jelzései sorakoztak.”⁶² Molnár Gál szerint azonban mindez mégis így vált hiteltelenné, mert visszaüött, hogy humanista üzenetet akartak préselni egy erre alkalmatlan darabba. Amiből „érzelgős, kávéházi humanizmus [lett,] és még annyi igaz humanitás sincs ebben a szentimentális előadásban, amennyi Beckett szikár és kegyetlen látomásában meghúzódik”.⁶³

60 Ungvári Tamás: Ó, azok a szép napok! *Magyar Nemzet*, 1971. január 10.

61 Molnár G. Péter: Ó, miért épp ezek a szép napok? *Népszabadság*, 1971. január 8.

62 Ungvári Tamás: Ó, azok a szép napok! *Magyar Nemzet*, 1971. január 10.

63 Molnár G. Péter: Ó, miért épp ezek a szép napok? *Népszabadság*, 1971. január 8.

Nem járt másképp Beckett akkor sem, amikor az 1970-es évek első felében az Állami Bábszínház együttese bábjátékká domesztikálta – majd nem épp visszhang és siker nélkül reexportálta különböző színházi fesztiválok alkalmával. „Itt nemcsak arról van szó, hogy az abszurd drámát vagy ellendrámát, annak sivár kiúttalanságát, kozmikus borúlátását megszelídítették, átlírizálták. Nem csak arról van szó, hogy az elembertelenedettnek ábrázolt világot kirajzoló drámák, stílusok most a Bábszínház közegében bájosra színeződtek át, hogy halálos életundorokat életörömmé változtatta a bábokkal való eljátszás.”⁶⁴ Így a *Népszabadság* kritikusa azt nyugtázta, hogy a magyarországi Beckett-adaptáció nem tátongó úr a hazai színházi palettán, hanem egy olyan értelmiségi izgalmi állapot, divatkényszer tünete, amely megtalálja a művet, de annak helyét nem: mert jelentését és üzenetét nem igyekszik – vagy igyekszik nem – tisztázni.⁶⁵

Zárszó – avagy a humanista abszurd

Az abszurd dráma az egyik olyan nyugati műfajnak mutatkozott a desztalinizációs időszak kezdetén, amelyet a kultúrpolitika annyira terheltnek, idegennek, el-lenségesnek látott, hogy eleinte nemhogy importra, de tájékozódó megismerésre is alkalmatlannak ítélte. Az óvatos átértékelése azonban már az évtized forduló-ján megindult, Ionesco, Beckett és mások – így Adamov, majd az évtized végén Harold Pinter – a túrt kategória szélső regiszterébe kerülhettek át, miközben ellentáboruk erős maradt. Felfedezték műveikben a csüggedt lemondás mögötti aggodalmat, míg általános üzenetük érvényét a nyugati társadalomra szűkítették le. Egy-egy alpmű nyomtatásba kerülhetett, előadni azonban csak a lehető leg-szűkebb körnek, az eredeti értelmezéstől a lehető legtávolabb eső módon lehetett. A hazai abszurd pedig szintén azzal vívhatta ki saját helyét a nap alatt, ha magát másnak mutatta: általános helyett konkrétan, pesszimista helyett optimistának, „embertelen” helyett humanistának.

1975-ben, a helsinki záróokmány aláírásának az évében pár év szünetet követő-

64 Molnár G. Péter: Jó színház a Bábszínház. *Népszabadság*, 1972. január 28.

65 „Műsorra akkor kell tűzni, ha nem csupán a divatos Nobel-díjas, a vitatott és jól reklámozott drámaújí-tó színpadi ismertetésére vállalkozik a színház, hanem pontosan körvonalazta önmaga számára, hogy most és Magyarországon mit mondhat, mit jelenthet Samuel Beckett.”

66 Barta András: Rendezők és rendezések. *Magyar Nemzet*, 1975. június 22.

en a szovjet blokkban, nevezetesen Var-sóban éledt újjá a még az enyhülés idősza-kában, 1957-ben Párizsban induló Nem-zetek Színháza. Nem is akárhogyan: Samuel Beckett saját rendezésében vitte színre a *Godot-ra várva* című drámá-ját. A *Magyar Nemzet* kritikusa mind-össze azt rórta fel az előadásnak, hogy a benne túlságos hangsúlyt kapó komikus bohóctréfák gyengítették a mű „huma-nista alapszólamát”.⁶⁶

UNGVÁRY RUDOLF

EGY AJÁNDÉK KALANDJA

Attól kezdve, hogy önálló lakásban lakhattam a feleségemmel és a gyerekeinkkel, nagy szerencsénk volt. A sors megajándékozott azzal, hogy Ständeisky Éva és Szőke György személyében olyan szomszédaink lettek a kétlakásos családi társasházban, akik nemcsak korban, nemcsak szociálisan, hanem szellemileg is egyívásúak velünk. Ettől ugyan lehetett volna pokol az együttélésünk, de az ellenkezője történt. Nemcsak a kölcsönös önfegyelem, hanem ennél több, a kölcsönös belátás is baráttá és számomra biztosan szellemileg gazdagabbá tette az életünket.

Olyan emberekről volt szó, akik a fogalmakat a tárgyukkal összhangban tudták megnevezni. Azaz a gondolataikat mások is jól tudták követni, mert nekik sem volt nehéz ugyanarra gondolni, mint amire Éva és Gyuri gondoltak, amikor megírtak valamit, vagy beszéltek valamiről.

Ez nekem mindig nagy élmény volt, mert képzelőerőm az övékénél valószínűleg fegyelmetlenebbül működik, és mindig kínlódom azzal, hogy érthető legyek. Ezért aztán, amikor valamelyik írásomat – örömemre – volt idejük megírni, vagy amikor beszélgettünk valamiről, mindig tanultam tőlük. Más szóval, segítettek helyesbíteni. És mert nagyképűen azt szoktam mondogatni, hogy nagyon gyenge képességű szülőktől származom, és ezért nagyon össze kell szednem magam, hát Éva is nagy hasznomra van, és Gyuriról is ezt mondhatom múlt időben. Elég önző dolog, de nekem pizkosul fontos, mert mondott képességeim miatt én csak állandó helyesbítéssel tudok ötről a hatra jutni. Azon persze nem tudnak ők sem segíteni, hogy mindig elsősorban magamról írok, és ez ebben az esetben sincs másként.

Ezért aztán az a kérdés, amelyről itt szó van, elsősorban rólam szól. Ebben a kérdésben nem tudok hallgatni rá, hiába vélem érteni az álláspontját.

1945-ről van szó.

Éva munkásságának tárgya az a kor, mely ez után következett. Hézagpótló, információkban gazdag és élvezetes műveket írt ennek a kornak a szellemi életéről.

Azt, amit 1945 jelképez, Éva felszabadulásnak tartja, mégpedig objektíven is, és ebben nem tudom követni.

Érzelmileg 1945 lehetett valakinek vereség, katasztrófa (mert az illető a megsemmisült politikai világhoz kötődött). Akkor is sokan voltak, legfeljebb kussoltak. Ma, az orbáni rendszerben eljött az idejük. Eltart majd egy ideig, míg kiheveri a visszatérésüket a nemzet. Másoknak 1945 *érzelmileg* lehetett felszabadulás. Vagy azért, mert azt remélték, hogy az orosz csapatok segítségével Magyarország politikailag szabad, demokratikus állam lesz; vagy pedig azért éreztek felszabadulást, mert letéphették a sárga csillagot, és nem fenyegették, hogy meggyilkolják őket. És sokaknak lehetett pusztá megszabadulás, mivel azt jónak tartották, hogy megszabadultunk a korábbi rendszertől, de egyáltalán nem reménykedtek abban, hogy a szovjetek lehetővé fogják tenni a nyugati, polgári demokrácia megvalósulását. Márpedig politikai szabadság, még ha viszonylagosan is, eddig a történelemben még csak ott valósult meg. És ezért csak megszabadulásnak tarthatták 1945-öt akár azok is, akik egyébként zsidóként valóban felszabadultak, de semmi jót nem vártak a kommunistáktól.

Eszembe sem jut, hogy aki felszabadulást érzett, annak *érzelmi* élményét kétségbe vonjam. Ez vaskos realitás, de nem a politikai igazság, a politikai tények, hanem lelkiállapot kérdése, hiszen az érzelmek nem bizonyítanak semmit arról, hogy objektíven milyen politikai történésről van szó: szabad politikai rendszer keletkezett-e vagy sem.

Politikailag az én szememben azért nem következhetett be 1945-ben – az érzelmektől függetlenül – felszabadulás, mert a szovjetek az első pillanatoktól kezdve uralták a politikai terepet, és mert a Szovjetunió eleve nem volt demokratikus állam. És ezért nem keletkezhetett politikai szabadság. Ha Magyarországról a nyugati szövetségesek verték volna ki a német csapatokat, és semmisítették volna meg a nyilas uralmat, akkor *politikai* felszabadulás következett volna be, nem csak *érzelmi*. Ahogy Németország és Ausztria nyugati felén ez történt. A kapitalizmuson alapuló polgári demokráciát ezek a szövetségesek képviselték. Az, hogy a szovjet, bolsevista rendszer antifasiszta volt, nem jelentette azt, hogy demokratikus is, hiába volt a nyugati demokratikus államok időleges szövetséges. Ahogy a pusztá szovjetellenességből sem következik, hogy valaki fasiszta vagy demokrata.

Márpedig Magyarországon a megszabadulás első pillanataitól előírás volt, hogy a kommunisták uralják a Belügyminisztériumot, és az első két évben tűrték ugyan a polgári pártok működését, de kezdetben, az 1945-ös választásokon jobboldali pártot eleve nem engedtek indulni. Németország nyugati szövetségesek által megszállt részén ilyesmi nem következett be. Ugyanis a jobboldaliság, akár csak a baloldaliság, ahogy a liberalizmus és a konzervativizmus is, egyaránt demokratikus értékek. Ha valaki ezt nem ismeri el, az én szememben nem demok-

rata. És ezen nem változtat, hogy van olyan jobboldaliság, amely nem demokratikus, mert az nem jobboldaliság, hanem szélsőjobboldaliság. Ahogy a kommunista eszme sem baloldali, hanem szélsőbaloldali. És a szélsőjobboldaliság meg a szélsőbaloldaliság nem demokratikus felfogások.

Éva – ha jól értem őt – tanulmányaiban 1945-ről azt állítja, hogy nemcsak érzelmi, hanem tárgyyszerű alapja volt annak a reménynek, hogy egy, a Szovjetunió által elfoglalt államban is lehet demokrácia. Persze csak akkor, ha a népi demokráciát is a demokrácia egyik fajtájának tekintjük. És amikor erről beszélünk, ha jól értem őt, szerinte visszavetítem a mai tudásomat arra az időre, az 1945 és 1947 közötti évekre. Akkor – írásaiból erre következtetek – indokolt volt remélni, hogy a Szovjetunió megengedi egy demokratikus állam létrejöttét Magyarországon. A történelmi tények és források ezt nem bizonyítják, legfeljebb a korabeli remények. Lengyelországban akkor már 1945 legelején eldőlt, hogy a kommunistákon kívül semmiféle más politikai erő nem szólhat bele a kormányzásba. És ha valaki ismeri a korabeli kommunistákból disszidenssé válók írásait (például a kelet-német, egykori kommunista Wolfgang Leonhard visszaemlékezését), továbbá a mára publikussá vált belső szovjet dokumentumokat, a jövőendő hatalomátvétel az összes, a Szovjetunió által megszállt országban a kommunisták között már rövid távon is eleve alapértelmezés volt.

Ezért aztán az én számomra nem felel meg a tényeknek, hogy a felszabadulást mint reményt politikai tények is alátámasztották, azaz politikailag is felszabadulás volt, ami 1945-ben történt. Legfeljebb időleges, látszatengedményekről volt szó, és a polgári pártok politikusai Magyarországon már 1945 legelejétől kezdve teljesen tehetetlenek voltak a kommunista irányítású Belügyminisztériummal szemben, amely fokozatosan lehetetlenítette el a működésüket, olyannyira, hogy a kezdet kezdetétől akadálytalanul érvényesülő kommunista „szalámitaktika” következtében már 1947 májusában az ország törvényesen megválasztott miniszterelnökének, Nagy Ferencnek is menekülnie kellett.

Ettől még folytak próbálkozások a polgári demokratikus oldalon, de ez akár a veszett fejsze nyele.

Éva szerint 1945-ben a lakosság többsége vagy legalábbis jelentős része baloldali volt. Az akkori néhány, többpárti választások nem ezt tükrözték. Ezeket az éveket én (1944 elejétől kezdve) meglehetősen tudatosan éltem át, más szóval tanúja voltam a kornak és az uralkodó közhangulatnak. Tehát most nem az érzelmeimről van szó, amelyek ugyanis objektíve az én esetemben sem bizonyítanak semmit az akkori politikai állapotokról.

1945 őszén egyszer hazafelé menet megkérdeztem apámat, kikre fognak szavazni a közelgő választásokon. „Én beléptem a Szociáldemokrata Pártba, de a Független Kisgazdapártra fogunk szavazni, anyád meg én”, volt a válasz. Egy ilyen kérdést

föltevő gyerekek ez a válasz teljesen érthető volt. Féltek. Biztonság esetére, a nyilvánosság előtt két vasat tartottak a tűzben. Egy baloldalt, és egyet titokban, a szavazófülke magányában, a jobboldalt. Ugyan mit jelentett volna a válaszuk, ha nem azt, hogy pontosan felfogták: a kommunisták majd vízszintesen kitarthatják a gumibotot, és „ugorj, elvtárs, hiszen, ugye, te is haladó világnézetű vagy!”. És ahogy a szüleim, környezetemben más sem volt hülye, noha sem politikailag, sem más társadalmi kérdésekben nem volt egyetemi szintű tájékozottságuk. Ők már 1945 nyarán sem felszabadulásnak tartották azt, amiben éltek. Nekik csak megszabadulás volt, ami bekövetkezett, érzelmileg is, politikailag is. És ezen nem változtat, hogy a baloldali nyomásra, ami viszont 1945-ben kétségtelenül létezett, a nyilvánosság előtt a többség a felszabadulás szót használta.

És én – egy kisiparos gépészmérnök és egy svájci kalapos fia – 1945 szeptemberében a házbeli legjobb két barátommal, László Sándorral (keresztény-közép építészmérnök fiával) és Gellért Miklóssal (zsidó paszománykészítő kisiparos fiával) 10 évesen, este, a sötétben, elmentünk a Szent Margit-plébániahivatalba, hogy átvegyük a Kisgazdapárt szórólapjait, és a sötétben ragasztottuk fel a házak falaira. Mindhárman, ahogy a szüleink is, tudtuk, amit tudni kellett. Már akkor. És Magyarország lakosainak a többsége így gondolkodott. És nem mind voltak fasiszták, noha akkor a kommunistákkal szemben az utóbbiak is a kisgazdákra szavaztak. De ez nem a Kisgazdapárt hibája volt.

Doromby Károly, a *Vigilia* szerkesztője a Kádár-korban, 1945 és 1948 között a betiltásáig a *Hazám* című liberális polgári napilap munkatársa volt. A hetvenes években, amikor a *Vigilia* filmkritikusa voltam, sűrűn látogattam a kávéházi törzsasztalt. Egyszer elmesélte, hogy 1945 végén végigjárták az Andrássy út, Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) út és Teréz körút háromszögében az összes akkor még magánbankot, hogy anyagi támogatást szerezzenek. Az arcukba nevettek. Azt mondták, itt semminek sem lesz már értelme, ami nem kommunista vagy kommunistabarát, a pénzüket jobban is el tudják helyezni másutt.

Magyarország akkori lakosságának jelentős része aligha tartotta politikailag felszabadulásnak azt, ami 1945-ben történt, hanem inkább megszabadulásnak. Függetlenül attól, milyen szót használt rá. A többség nagyon is tartott a kommunista hatalomátvételtől. Ettől még mindenki igyekezett, ahogy apám is, meg a szomszédunk, Gellért Oszkár is, hogy például a kisiparával előbbre jusson, mert hiszen „az Élet él és élni akar”.

Természetesen azok, akik rokonszenveztek a kommunistákkal, azok reménykedtek. Pedig aki akart, az tudhatott a szovjet kirakatperekről, a szabadság totális hiányáról a sztálini államban. De a kommunisták a szimpatizánsaikkal, sőt az összes baloldallal együtt is kisebbségben voltak. Mindenki másnak aligha lehettek illúziói. Klein György, később Svédországban a Karolinska Intézet rákkutatója,

1945-ről, amelynek köszönhetően életben maradt, így ír életrajzi művében: „El-lentétben a budapesti diáktársaim körében a szabadság és a demokrácia eljövételét váró, bizakodó hangulattal [...] tapasztaltam, hogy a kommunista Rákosi hatalma egyre erősödött, a megszálló orosz haderő egyértelműen őket támogatta.” És azt is tudta, hogy az általa csodált, és egyelőre még fontos pozíciókat betöltő Szent-Györgyi Albert „unokaöccsének, aki diáktársam volt a budapesti egyetemen, bizalmasan arról beszélt, hogy a szabadság napjai meg vannak számlálva. Aki fiatal, és tudományos pályára készül, jobban teszi, ha minél gyorsabban leteszi a vizsgáit, és aztán elhagyja az országot”. Az utolsók egyikeként jutott ki Svédországba.

Mivel Standeisky Évát tárgyilagosan gondolkodó embernek tartom, szívesen hagyom magam meggyőzni általa. Ebben a kérdésben azonban ez lehetetlennek látszik. És sokat mészázok azon, hogy ennek vajon mi az oka.

Nem tudhatom, mit kapott hozományul az 1945-öt követő néhány évből gyerekkorában, hiszen ezeket az éveket, lévén nálam fiatalabb, nem élhette meg. Magamról tudom, hogy a saját hozományomnak fontos szerepe volt, és ezt tudnom kell kritikával szemlélni. De Éva ragaszkodása ahhoz, hogy egy, a szovjetek által elfoglalt országban abban a két évben bármiféle realitása lehetett volna egy demokratikus világnak, nekem meglehetősen nyomasztó. Hiszen ebből az következhet, hogy a kommunisták kezdetben demokratikus világot képzeltek el. Ez egyénileg elképzelhető akár sok magyar korabeli kommunistáról is, de az eszme, valamint a korabeli források, továbbá nem utolsósorban az élmények és tények alapján ez ki-zárt. Hiszen „ez a harc lesz a végső”.

Van olyan benyomásom, hogy a ma a felszabadulást vallók egy részében mint-ha valamiféle illúziók mégis élnének még arról, hogy egy kapitalizmus nélküli, nem polgári demokrácia is lehet szabad. Ez persze csak feltételezés, hiszen másokban az illúziók létezése vajmi nehezen bizonyítható. Mindenesetre az a kísérlet, hogy egy kapitalizmus nélküli világot hozzanak létre, életem legnagyobb politikai traumáját okozta 1945 után. Eddig még minden más ilyen kísérlet is pocsék eredménnyel járt. És az a gyanúm, hogy a mai baloldaliak és liberálisok egy részének tehetetlen tanács-talansága a mai szélsőjobbaldali rendszerrel szemben ezzel az illúzióval is összefüg-ghet. Ezért nem találnak rá a politikai harc megfelelő formájára ezzel a rendszerrel szemben. Ugyanis lehet, hogy a lelkük mélyén még mindig azt gondolják, hogy egy igazi demokrácia alapvetően csak baloldali alapokon létezik. Netán kapitalizmus nélkül. Ahogy a megrekedt magyar jobboldal jelentős része hiszi, hogy a nemzeten csak a jobboldaliság segít. És ezzel ott vagyunk, ahol a part szakad.

Ezért aztán annak az ajándéknak, amit Éva jelent az életünkben, hogy együtt tu-dunk működni közös dolgainkban, úgy kell örülnöm, hogy tudom, van, amiben felte-hetően áthidalhatatlan szakadék van köztünk. Hogy még a magánéletünkben is sza-kadékok vesznek körül. Ez hozzájárul azonban ahhoz, hogy kalandos legyen a dolog.

VALUCH TIBOR

FOGYASZTÁS A HÉTKÖZNAPOKBAN

*Társadalomtörténeti szempontok**

Közelítések

Miért fontos a társadalomtörténet szempontjából a hétköznapi élet és a fogyasztás kutatása? Mihez adhat többlettudást, többletismereteket? Látható, hogy a hétköznapi élet struktúrái, a szokások, a mentalitás és a politikai átalakulások közötti viszony sajátosan alakult a 20. században, a politikai változások gyorsak és igen erőszakosak voltak, a szokások, a mentalitás, a viselkedéskultúra átalakulásának formális és informális része közötti távolság növekedett, a norma- és értékrend-

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatta.

szer átalakulása – a látszatok ellenére – elhúzódott. Elég, ha itt a vallásosság vagy a viselkedéskultúra változásaira, a fogyasztás szerepére vagy az önellátás szerepének a tartósságára utalok a hét-

köznapiakban. Azt is meg lehet említeni, hogy a háztartásgazdaságnak a 20. század során mindvégig jelentős maradt a szerepe. A mindennapokban az önellátásra való törekvés túlélte a negyvenes-ötvenes évek fordulójának rendszerváltását, és változó mértékben ugyan, de a szocialista korszakban mindvégig a hétköznapiak szerves része maradt, s csak az ezredfordulóra, a konzumálódott társadalom, társadalmi magatartásformák kialakulásával, általánossá válásával veszített jelentőségéből. Mindez azt is jelzi: a mindennapok és a fogyasztás történetének vizsgálata alkalmas lehet arra is, hogy a társadalomtörténet kontinuitás-diszkontinuitás problémáját szemléltesse, és az elemzés eredményeinek segítségével cáfolhatóvá válhatnak egyes bevett sztereotípiák.

E vizsgálatokkal továbbá olyan társadalmi változások válnak nyomon követhetővé, amelyek hagyományos történeti vagy statisztikai eszközökkel nem vagy csak igen nehézkesen és többnyire felületesen ragadhatók meg. Így többek között a hétköznapi élet struktúráinak, ezen belül a fogyasztásnak a vizsgálata elősegítheti a modern kori Magyarország társadalomszerkezeti változásainak átgondolá-

sát és (újra)értelmezését is. Zárójelben meg kell jegyezni: hazánkban a lakossági fogyasztás változásainak történeti-szociológiai vizsgálata nem tartozott a túlságosan népszerű kutatási témák közé, s ez a helyzet az utóbbi egy-másfél évtizedben sem változott meg érdemben, annak ellenére sem, hogy a modern kori Magyarország társadalmi és gazdasági folyamatainak árnyalt értékeléséhez nyilvánvalóan szükséges e kérdéskör részletesebb elemzése. Ebből következően a szoros értelemben vett hazai fogyasztástörténeti és szociológiai szakirodalom sem túl bőséges.¹

Giovanni Levi nyomán „a fogyasztás tanulmányozásának elsődleges fontosságát abban látom, hogy a társadalmi rétegződést lebonyolító kulturális összetevők figyelembevételére késztet minket. Napjaink társadalmi szétaprózottságának legalább az az előnye megvan, hogy megkerülhetetlenné teszi a társadalmi szolidaritások kialakulási módjairól való gondolkodást. Az elosztás mechanizmusai széttördelik a termelés által létrehozott társadalmi egyöntetűséget. A generációk közötti kapcsolatokból, életstílusból, kulturális és etnikai hovatartozásból is erednek szolidaritási formák, amelyek nem alkalmazkodnak a termelési viszonyokon alapulókhöz. Ebből a perspektívából nézve döntő fontosságú a fogyasztási modellek tanulmányozása: általuk érthetjük meg, milyen társadalmi szintereken játszik szerepet a vágy, az imitáció, a szolidaritás és a konfliktus. Egy testületekre tagolódó társadalomban a konfliktusok és a szolidaritások gyakran egyenlők között jelentkeznek. [...] Annak tehát, aki a társadalmi rétegződés formáit kívánja jellemezni, a fogyasztás tanulmányozása nem úgy jelenik meg, mint a termelési viszonyok vizsgálatának alternatívája. [...] A lényeg az elkülönült fogyasztási szférák egyidejű létezése [...]”.² Magyarországon a fogyasztásnak a

1 A hazai szakirodalom elsősorban szociológiai, történeti-szociológiai elemzésekből áll. Lásd többek között a *Replika* című folyóirat *A fogyasztói szocializmus* című összeállítását (*Replika*, 1997/26. 17–68.), benne Vörös Miklós írását a fogyasztáskutatás politikumáról, Hammer Ferenc és Dessewffy Tibor tanulmányát a fogyasztás kísértetéről, S. Nagy Katalin írását a hetvenes évekbeli fogyasztásról és lakáskultúráról, valamint Ina Merkel elemzését a fogyasztói társadalomba vezető útról. A kilencvenes években a legkövetkezetesebben Dessewffy Tibor próbálta át- és újragondolni a fogyasztás szerepét a Kádár-kori társadalmi és politikai változásokban. Lásd: Dessewffy Tibor: *Kedélyes labirintus*. Új Mandátum, Budapest, 1997. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején Hoffmann Istvánné, Heller Mária és Bessenyei István, valamint Utasi Ágnes vizsgálták szociológiai, illetve közgazdasági szempontból a fogyasztás változásait, illetve meg kell említeni, hogy az 1960-as évektől a Belkereskedelmi Kutató Intézet és az Országos Piackutató Intézet sokféle kutatást végzett a tárgykörben. Ezek egy része történeti forrásértékkel is bír, s a kutatásokban felhasználható. Újabban, 2008-ban a *Múltunk* folyóirat jelentetett meg egy tematikus számot a fogyasztás történeti kérdéseiről, s 2013-ban e sorok írójának jelent meg *Magyar hétköznapok* címmel egy monográfiája, amelyben kiemelt szerepet kapott a fogyasztás kérdése.

2 Giovanni Levi: Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás forradalma előtt. *Korall*, 2002/10. 102–103.

20. század második felében évtizedeken keresztül politikai és gazdasági korlátai voltak, ezeket a korlátokat és korlátozásokat éppen a fogyasztási szférák kialakulása, megerősödése és egyidejű létezése révén sikerült meghaladni.

A fogyasztás a mindennapi élet részeként fontos társadalmi rétegződési, illetve réteggépző tényező is. A magyar társadalomtudományi szakirodalomban, az 1980-as évek közepén, Utasi Ágnes monográfiájában³ a fogyasztási preferenciák segítségével próbálta meg értelmezni a késő Kádár-kor társadalmi folyamatait. Az 1989-es rendszerváltást követően pedig a struktúravizsgálatok egyik fontos elemévé vált a fogyasztás, a fogyasztási szerkezet⁴ vizsgálata.

Klasszikus művében⁵ Pierre Bourdieu is kiemelt szerepet tulajdonított a különböző tőkefajták birtoklásának, az ízlésnek és a fogyasztásnak. Úgy vélte, hogy a kulturális és az anyagi tőke birtoklása a társadalom egyik legfontosabb struktúráló tényezője. Az anyagi tőke, a jövedelem a társadalom függőleges tagoltságát, a kulturális pedig a vízszintes elrendeződést határozza meg. Az egyének, csoportok helyzetét, egymáshoz való viszonyát, az egyenlőtlenségeket a tőkefajták kombinációja befolyásolja. Emellett Bourdieu úgy vélte, hogy az ízlés kijelöli és fenntartja az osztályhatárokat. Az újabb értelmezések⁶ azonban rámutatnak arra, hogy az osztályok, társadalmi csoportok ízlése, preferenciái feloldódnak a modern tömegkultúrában, s ezt a folyamatot az elektronikus tömegkommunikáció terjedése felgyorsította. Így bizonyos minták követése nem vagy nemcsak a társadalmi helyzet, hanem a korosztályhoz való tartozás következménye is. Ugyancsak megváltozott

a fogyasztás szerepe, ami már nem egyszerűen a jövedelmi helyzet által meghatározott árucikkek vásárlását jelenti, hanem az önkifejezés és a társadalmi reprezentáció szerves részévé vált. A kínálat bővülése lehetővé tette a választást, az egyes tárgyak, árucikkek presztízssértékűvé válása pedig – a társadalmi különbségek kifejezése mellett – az önkifejezés eszközevé is vált. Itt fontos szerepe van a habitusnak, amit az egyénbe az észlelés, az értékelés és a cselekvés mentális és testi sémáinak formájában beépült, a történelem során kialakult viszonyok együtteseként definiálhatunk.

A habitus az alapja a különböző stratégiák, reakciók kialakításának, ami lehetővé teszi az egyén számára a külön-

3 Utasi Ágnes: *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Rétegződés-modell vizsgálat.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984.

4 Lásd többek között Fábán Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: *Fogyasztás és életstílus.* In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2000.* Társi, Budapest, 2000. 225–259.; újabban Csire András – Kovács Imre – Kristóf Luca: *Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon.* In Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Napvilág, Budapest, 2006. 253–292.

5 Pierre Bourdieu: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste.* Harvard University Press, Cambridge MA, 1984.

6 Jan Pakulski – Malcolm Waters: *The Death of Class.* Sage, London, 1996.

bőző helyzetekkel való szembenézést, a „mezőben” való mozgást. Bourdieu értelmezésében a „mezőt” a hatalom vagy a tőke bizonyos formáiban rögzült pozíciók közötti objektív történelmi viszonyok jelölik ki, ami egyfajta hálózatként is értelmezhető, amelyben a pozíciók közötti viszonyok meghatározzák az adott pozíciót elfoglaló egyént, csoportot vagy intézményt. A társadalmi valóság tehát ebben a felfogásban az emberek fejében és az objektiválódott struktúrákban, intézményekben, mechanizmusokban érhető tetten. Mindebben a szocializációnak van kiemelt jelentősége, hiszen ennek révén válnak a társadalmi struktúrák belsőleg meghatározottá. A habitus és a mező egyszerre strukturáló és strukturált tényező. A társadalmi helymeghatározás és pozícióváltás során az egyes emberek és csoportok mozgását nemcsak az objektív külső, történelmi tényezők befolyásolják, hanem az a társadalmi világ, amely a tulajdonságok és eloszlásuk révén egyben szimbolikus rendszer is, amely a különbségek logikájának megfelelően épül fel. Mindenféle gyakorlati tevékenység funkcionálhat megkülönböztető jelzésként, ehhez azonban szükséges a különbség fel- és elismerése. Az emberek képesek és hajlamosak arra, hogy különbségességük jeleit szándékosan kiemeljék, és erre irányuló törekvéseik olyan elkülönüléseket eredményezzenek, amelyeket később már legitim különbségként fogadnak el a társadalom tagjai. A társadalomban mint mezőben tehát a bennünket körülvevő tárgyaktól, a hétköznapi érintkezési formákon át a különböző, létfenntartáshoz szükséges vagy éppen kulturális javak fogyasztásáig mindent átsző a jelentések hálója, ami a megkülönböztetés fontos eszköze. Bourdieu társadalomelmélete támpontot nyújthat a cselekvés és a struktúra, a kultúra és a társadalom viszonyrendszerének, változásainak vizsgálatához. Érdekes probléma, hogy a 20. század második felében, ebben a politikai szempontból sokféle változást megélt korszakban lehet-e a tárgyak és a cselekedetek szimbolikus tartalmát, az anyagi világhoz és a társadalmi szituációkhoz kötődő jelentések formálódását elemezni, és ezáltal a személyes és a kollektív identitás jelentőségét hangsúlyozni a magyar társadalomszerveződés mechanizmusában.

A fogyasztás mint társadalomtörténeti kérdés

A fogyasztás mint társadalomtörténeti kérdés több dimenzióban vizsgálható. Érdekes például, miként változott meg a magyar társadalom hétköznapi életének rendje, szervezése, tárgyi kultúrája a 20. század második felében, s hogyan jelent ez meg a jövedelmi viszonyokban, a fogyasztásban, az öltözködésben, a táplálkozásban és a lakáviszonyokban. Jól látható, hogy a korszakon belül a hatvanas évek vége és a hetvenes évek első fele sok szempontból fordulópontot jelent. Mindebben fontos tényező volt a fogyasztás fokozatos felértékelődése, a fogyasztói magatartás előtrébe kerülése a hatvanas-hetvenes évek fordulójától. A család és a háztartás fogyasztási egységként is egyre fontosabbá vált, a fogyasztás mikro- és

makrotársadalmi szinten egyaránt az önkifejezés és a társadalmi különbségtétel eszköze lett a hetvenes–nyolcvanas évek Magyarországon. Ennek tükrében szintén fontos kérdés: miként jelenítették meg az egyes családok, a különböző társadalmi csoportok státuszukat a fogyasztás segítségével? A reprezentációs folyamatban nyilvánvalóan fontos szerepe volt az öltözködésnek, a tartós fogyasztási cikkeknek, az autónak, a „teleknek”, az új lakás építésének. Hiszen ezek alkalmas eszközök voltak a vélt, a valóságos vagy éppen a vágyott társadalmi státusz megjelölésére. A presztízsértékű fogyasztási cikkek minél gyorsabb megszerzése és birtoklása széles társadalmi csoportok számára a modernizálódásra való hajlandóságot, „a lépéstartás képességének” a kifejezését jelentette már a hatvanas évektől, amikor ezek szélesebb körben is elérhetővé váltak.

Az alapkérdés az, hogy a politika valóban alapvető módon befolyásolta-e a hétköznapi élet és ezen belül a fogyasztás alakulását a 20. század közepének, második felének Magyarországon. Az első önkéntelen válasz: igen, hiszen szükséghelyzetekben vagy a totális rendszerek jellegéből következően a politikai hatalom az élet minden területe feletti ellenőrzés kialakítására törekedett. A harmincas évek végén politikai döntés volt a magyar zsidóság marginalizálása, vagyonának elkobzása, jogfosztása, fizikai megsemmisítése, az ötvenes években a lakossági fogyasztás és a jövedelmek drasztikus korlátozása. S – alapvetően – politikai és legitimációs okok miatt vált a Kádár-korszakban az életszínvonal problémája elsőrendű kérdéssé, majd a rendszerváltás időszakában a politika jelentősen befolyásolta az állami tulajdon magánosítását. Mindezek a változások a hétköznapiakban rendszerint igen erős alkalmazkodási kényszert írtak elő. Ennek ellenére azonban a hétköznapi élet struktúráinak az önmozgása is érvényesült. A látható, politikai-ideológiai elvárások szerint formalizált világban talán kevésbé, az emberek egymás közötti viszonyában, a szimbolikus tartalmakat hordozó egyéni és társadalmi reprezentációban sokkal erőteljesebben. Jó példa lehet erre a fogyasztás története, a fogyasztói magatartás változása, aminek a szerepe a harmincas évek végén és a negyvenes években még nem volt túlságosan jelentős, viszont a hatvanas évek végétől a társadalmi reprezentáció, a mástól, másoktól való megkülönböztetés és elhatárolódás egyik legfontosabb terévé és eszközévé vált.

Nagyon érdekes az is, miként befolyásolta a közgondolkodás és a mentalitás változásait a mindennapi élet, a fogyasztás. Miként tükröződött mindez a tárgyi kultúrában? A lakókörnyezet kialakítása, helye, berendezése, az öltözködés, a viselt ruha és a táplálkozás mennyisége és minősége egyértelműen kifejezi használójának, tulajdonosának, viselőjének, az egyes embernek a társadalmi helyzetét, azonosságtudatát, kötődéseit. Az életvilágok, a tárgyi kultúra csoportképző szerepének figyelembevétele nyilvánvalóan igen fontos hozzájárulás lehet a társadalmi szerkezetváltozások történeti elemzéséhez. A csoportazonosságot kifejező

tárgyak, eszközök beszerzése időről időre felértékelődött a 20. század második felében és az ezredforduló Magyarországon.

Ha a kor egyik meghatározó társadalmi csoportjának, a városi munkásságnak az átalakulását emelem ki példaként, jól látható a fogyasztás rétegződésbeli szerepe. A második világháború időszakában a tömegfogyasztási cikkekkel való ellátottság nem volt jellemző, a hatvanas évek végétől a városi munkásháztartások felszereltsége – televízió, hűtőszekrény, mosógép, centrifuga – is folyamatosan javult, a lakások nagyobbakká, jobban berendezettekké váltak, a „proletár lakókonyhát” felváltotta a nappali, s fokozatosan elérhetővé vált az autó vagy a „telek”, amik tulajdonosaik számára szimbolikus tartalmat is hordoztak. A városi munkásság belső tagoltságában a hagyományos csoport- és rétegtképző tényezők mellett egyre nagyobb szerepet kapott a növekvő mértékű személyes tulajdon megléte vagy éppen annak hiánya. Ez a folyamat irányát tekintve hasonlított a nyugat-európai munkásság átalakulásához, de egyrészt időben később bontakozott ki, másrészt minőségileg más körülmények között ment végbe, harmadrészt az alacsonyabb „jóléti”, fogyasztói szint elérése összehasonlíthatatlanul nagyobb egyéni erőfeszítést és áldozatot követelt meg.⁷

7 Ezt a kvázi kiegyenlítődést, a fogyasztói magatartás révén végbemenő homogenizálódást írták le a Nyugat-Németországban élő munkásság esetében is az 1950–1970 közötti időszakra. Lásd: Josef Mooser: Abschied von der „Proletarität”. Sozialstruktur und Lage der Arbeiterschaft in der Bundesrepublik. In Werner Conze – Rainer M. Lepsius (Hrsg.): *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1983. 143–186.

8 Közép-európai összehasonlításban mindezt részletesen lásd: Stephan Merl: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder. In Hannes Siegrist – Hartmut Kaelble – Jürgen Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1997. 205–244.

Fogyasztás és társadalom

Ugyancsak fontos, mi volt a fogyasztás valóságos társadalmi szerepe a tervgazdaság viszonyai között, hiszen a piac hiánya, a másodlagos (fekete)piacok kialakulása sajátos feltételrendszert teremtett Magyarországon, éppen úgy, ahogyan más szocialista országokban is. Melyek voltak tehát a fontosabb sajátosságai a kvázi fogyasztói társadalom kialakulásának Magyarországon?

Az államosításokat követően Magyarországon nem fejlesztették a kereskedelmet, mert nem tekintették termelő gazdasági ágának. Ezt tükrözi a kereskedelmi beruházások alacsony szintje is. A második világháborút követő évtizedekben nem Magyarországot és a többi szocialista országot, hanem elsősorban a különböző nyugat-európai államokat tekintjük fogyasztói társadalmaknak.⁸ Nem szabad elfeledkezni azonban arról, hogy ha megkésve is, de a hatvanas évek végétől e ré-

gió országaiban is kibontakozott egy sajátos, korlátozott „fogyasztási forradalom”, ami – országonként eltérő mértékben – hozzájárult ahhoz, hogy az uralmon levő kommunista pártok stabilizálják, meghosszabbítsák uralmukat, hiszen a régió legtöbb országában, így nálunk is, a politikai vezetés a szociális biztonság garantálását tekintette legitimációja alapelemének, éppen úgy, ahogy az áruellátás stabilitását és a fogyasztási lehetőségek bővítését is ebbe a körbe sorolta. Miután e téren az állami beavatkozás szerepe fokozatosan mérséklődött, a lakosság számára nőtt a fogyasztás jelentősége. Magyarországon a reklám a fogyasztói magatartásformák kialakulását és változását csekély mértékben befolyásolta, tekintve, hogy a negyvenes-ötvenes évek fordulójától a reklám helyére a kereskedelmi propaganda lépett, és valódi reklám⁹ csak a hetvenes évektől kezdett ismét megjelenni. A kezdetben mérsékelt, majd fokozatosan erősödő fogyasztási kényszernek ennél fontosabb mozgatórugója volt az, hogy a fogyasztás – lakásépítés, autótvásárlás, hétvégi telek vétele – révén lehetett többé-kevésbé értékálló és legitim módon jövedelmet, vagyont felhalmozni.

A vizsgált korszak fogyasztástörténeti szempontból négy szakaszra osztható: az 1938–1949 közötti évtizedet a létért való küzdelem, a háborús károk, a szűkösség, a hiány és a tartós nélkülözés, majd ezek mérséklése, a fogyasztási igények kielégítését szolgáló ipari, kereskedelmi kapacitások fokozatos helyreállítása, az ellátás stabilizálása, az árukínálat lassú bővülése jellemezte. Az 1949–1965 közötti másfél évtizedre előbb ismét a hihetetlen szűkösség, a fogyasztás drasztikus és kényszerű visszafogása volt jellemző, majd az 1956-os forradalmat követően megkezdődött ennek a politikai-ideológiai eredetű korlátozásnak a fokozatos korrekciója. A hatvanas évek második felétől bontakozott ki a harmadik, mintegy két évtizedes szakasz, amelynek első részében az ellátás színvonala stabilizálódott, a mennyiségi igények egyre teljesebb mértékben kielégíthetővé váltak, a hiány mérséklődött, a fogyasztási lehetőségek bővültek, a bevásárlóturizmus a hetvenes évek végére általános jelenséggé vált. A fogyasztás – lényegében „a vágy titokzatos tárgyától” függetlenül – a társadalmi presztízs kifejezésének egyik alapvető fontosságú eszköze lett, a nyolcvanas évekre az általános áruhiány Magyarországon

9 A reklám fogyasztásban játszott szerepének általánosabb érvényű, antropológiai és szociológiai értelmezéséhez lásd: Mary Douglas – Baron Isherwood: *The World of Goods. Towards an Anthropology of Consumption*. Routledge, London–New York, 1996.

lényegében ismeretlenné vált, a szezonális és keresett cikkek hiánya viszont időről időre továbbra is előfordult. Az egyes emberek, csoportok fogyasztási igényeit, törekvéseit a divat mellett egyre inkább a minőségi igények előtérbe kerülése határozta meg. A rendszerváltást követő,

negyedik szakaszban a fogyasztás a hétköznapi kultúrájának szerves részévé, számos vonatkozásban szervezőelemévé vált, a társadalmi átrendeződés természetesen a fogyasztásban is egyfajta újradifferenciálódást okozott.

„A kommunista rezsim összeomlása Kelet-Európában közvetlen összefüggésben volt a rendszer alacsony hatékonyságával, azzal, hogy képtelen volt az állandóan megígért fogyasztási szint elérésére, fenntartására és finanszírozására. A fogyasztói árak alacsonyan tartásához szükséges állami támogatások egyre nagyobb mértékben emésztették fel azokat az eszközöket, amelyek a tőke és a munka alacsony hatékonysága miatt szükségesek lettek volna a gazdasági növekedés megvalósításához.”¹⁰ A tervszerűség jegyében igyekeztek korlátozni a fogyasztást, az ötvenes évekkel ellentétben a konszolidált Kádár-korszak Magyarországon már nemcsak a gazdaságpolitika eszközeivel, hanem „tudományosan megalapozott normák” propagálásával próbálták meg befolyásolni „a fejlett szocializmust építő emberhez méltó” fogyasztási igényeket. Erre szolgáltak például a takarékoságot, a megtakarításokat, az egészséges táplálkozást ösztönző és a pazarlást elítélő plakátok, kampányok.

Az ország nyitottabbá, a turizmus tömegessé válásával a „nyugati” fogyasztási minták megismerése nyilvánvalóan új vágyakat és célokat keltett, elősegítette a különböző társadalmi csoportok mentalitásának változásait. Saját helyzetének megítélése során a döntő többség a nyugat-európai lehetőségekhez viszonyított. Az államszocialista gazdasági viszonyok között mindez már csak azért is tartós feszültséget teremtett, mert a termékek előállítói a tervek, illetve a különböző tervelőirányzatok teljesítésében voltak érdekeltek, vagyis a mennyiségi szempontok fontosabbak voltak a minőségiéknél. Emellett a versenyhelyzet hiánya, korlátozottsága sem kedvezett a minőség javulásának, és mivel a termelés gyakran nem fedezte a szükségleteket,¹¹ gyakorlatilag majdnem mindent el lehetett adni. A gyártók többnyire monopolhelyzetben voltak, amivel „természetes módon” járt együtt a rossz kiszolgálás és a selejtes árukínálat.

10 Stephan Merl: i. m. 213.

11 A kérdéshez lásd Kornai János munkásságát, például: Kornai János: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980; uő: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Rt., Budapest, 1993.

A fogyasztás a magyar és a közép-európai államszocialista rendszerekben

A második világháborút követő évtizedekben az egyes szocialista országok fogyasztási szintje igen eltérő volt. Kezdetben Csehszlovákia és az NDK (Kelet-Németország) járt az élen, hiszen ott már a két világháború közötti időben is – a közép-európai átlagnál – fejlettebb fogyasztói kultúra alakult ki. Az is kétségtelen tény, hogy a legtöbb országban, a hatvanas–hetvenes években, országonként eltérő mértékben jelentős civilizációs szintemelkedés zajlott le, amit a hatalmon levő kommunista pártok megpróbáltak saját legitimációjuk erősítésére felhasználni. Mindeközben az egyes társadalmakban eltérő mértékben ugyan, de folyamatosan

nőtt a fogyasztás jelentősége a hétköznapi életben.¹² A rendszer működésének jellegzetességeként a lakást, a helyi tömegközlekedést, az alapvető élelmiszereket, az üzemi étkeztetést egyfajta szociális juttatásként a tényleges bekerülési árnál jóval alacsonyabban tették elérhetővé a többség számára. Ezzel ellentétben a luxus- és presztízscikkek a bérekhez viszonyítva meglehetősen drágák, az átlagjövedelműek számára nem vagy csak alig megfizethetők voltak. A közszükségleti termékek mesterségesen alacsonyan tartott árai miatt Magyarországon és más közép-európai országban is előfordult például az, hogy a támogatott áron forgalmazott kenyeret időnként a maszek állattartók takarmányként használták. Hasonló módon pazarlásra ösztönzött a háztartási energia évtizedeken keresztül alacsony – az előállítás költségeit sem fedező – ára is.

A rögzített árak politikája meghatározta a termelők és a fogyasztók viselkedését. Az üzemek között nem dúlt a konkurenciaharc, ezért sem a minőségjavításban, sem pedig a termékek árának a csökkentésében nem voltak érdekelték.

12 Stephan Merl: i. m. 214.

13 Mary Douglas – Baron Isherwood: i. m. 37.

Az állami kézben levő fogyasztásicikk-termeléssel és -kereskedelemmel szem-

ben a szűk területre korlátozott magánszektor kínált alternatívát. A fogyasztók, ha tehették, inkább maszek termékeket vásároltak, de erre a magánkisipar és kis-kereskedelem korlátozása miatt csak alkalmanként nyílt lehetőségük. A hiány miatt gyakran a silány termékek is nagy mennyiségben fogytak el. A kor kereskedelmében a vásárló szinte egyfajta „zavaró körülményt” jelentett a szektorban dolgozók számára, akik általában nem voltak érdekelték sem az eredményes, sem az udvarias kiszolgálásban. Az értékesebb termékek beszerzését évtizedeken keresztül a személyes kapcsolatok kiépítése és működtetése tette lehetővé. A helyi sajátosságok, az államszocialista rendszer viszonyai közepette is „a fogyasztási döntések az adott kultúra éltető forrásaivá válnak. Az adott kultúrában felnőtt emberek a saját életük változásaként értékelik mindezt: új szavak, új gondolatok, új módszerek. [...] A fogyasztás az a terrén, melyen kiküzdik és formába öntik a kultúrát”.¹³ A történeti folyamatok alapján látható, hogy a fogyasztásnak ez a nem elsősorban közgazdasági megalapozottságú, nem minden esetben a racionalitáson alapuló, hanem kulturális és csoportfüggő jelenséggént (is) történő értelmezése számos vonatkozásban Magyarországra is igaz volt.

Magyarországon a hatvanas évek második felétől – a korábbi évek, évtizedek nélkülözéséhez viszonyítva – egyfajta „korlátozott bőség” korszaka kezdődött el. Ennek megtapasztalása meghatározó módon befolyásolta a gondolkodást, a mentalitást, az értékrendet. Nyilvánvalóan átmeneti és állandóan változó társadalmi különbségek alakultak ki a tévét vagy autót már birtokló vagy azzal nem rendelkező, a háztartását teljesen modernizáló vagy a hagyományos eszközöket használó, a

saját erőből új házat építő vagy arra képtelen falusi és városi, szellemi foglalkozású vagy fizikai foglalkozású háztartások, családok között, majd egyre fontosabbá vált az aktuális divat követése, a divatossá váló és ily módon is felértékelődő tárgyak mielőbbi beszerzése. „A divat [...] az osztályok elkülönülésének terméke, s úgy működik, mint egy sor egyéb képződmény, mint elsősorban a becsület, amelynek kettős funkciója az, hogy egy bizonyos kört összetartsa, s egyúttal másoktól elhatároljon. [...] a becsület [...] a maga jellegét abból meríti, hogy az egyéni becsület, egyben az egyén társadalmi csoportjának, rendjének (Stand) becsületét jeleníti és őrzi meg. Hasonlóképpen a divat is egyfelől az azonos helyzetben lévőkhez való csatlakozást, az általa (a divat által) jellemzett kör egységét jelenti, s éppen ezáltal egyúttal azt is, hogy a csoport elhatárolja magát az alacsonyabb helyzetben levőktől – éppen a divat jellemzi az utóbbiakat úgy, hogy nem tartoznak a felső körökhöz. Össze kell kapcsolnunk, de meg is kell különböztetnünk az itt elválaszthatatlanul összefonódó két alapfunkciót [...]”¹⁴ Vajon lehet-e arról beszélni, hogy a szocialista rendszer viszonyai között a magánszférában egy újfajta „megbecsüléskultúra” kezdett kialakulni, aminek fontos részét képezte a fogyasztás képessége, a kor felemás fogyasztói kultúrája? Ha a divat kifejezést nem pusztán az öltözködésre vonatkoztatva használjuk, hanem szélesebb társadalmi értelemben, akkor jól látható, hogy a hatvanas évek végétől Magyarországon kezdett társadalmi divattá válni a jól-öltözöttség, a tartós fogyasztási cikkek beszerzése és birtoklása, a lakások korszerűsítése és a minél nagyobb alapterületű lakások, lakóházak, nyaralók építése. Mindez a külső látszat megteremtésének és fenntartásának az eszköze is volt.

14 Georg Simmel: A divatról: In uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1973. 334.

Összegzés helyett

Az adott keretek között nyilván nem a teljesség igényével, de a lényeges elemeket kiemelve megpróbáltam összefoglalni, hogyan lehet értelmezni a fogyasztás jelentőségét a modern kori magyar történelemben, társadalmi változásokban. Látható, hogy a fogyasztás társadalmi jelentősége, fontossága még a diktatórikus időszakokban is megmaradt, a szabadabb periódusokban pedig a társadalmi tagolódás és a társadalmi reprezentáció egyik fontos eszközévé és területévé vált.

BALÁZS ESZTER ÉS SASVÁRI EDIT BESZÉLGETÉSE STANDEISKY ÉVÁVAL

MINDIG ÚJ, IZGALMAS DOLGOKKAL TALÁLKOZTAM

1. részlet

Sasvári Edit: Éva, mesélj egy kicsit a családi háttéréről, arról, honnan indultál!

Standeisky Éva: Pécsen születtem – anyámat az isten háta mögül oda vitte be vajúadásakor a mentő –, Tolna és Baranya megyei állami gazdaságok, egykori uradalmi majorságok telephelyein éltem tizennyolc éves koromig. Deklasszált úri középosztálybeli családból – részben értelmiségi, részben katonacsaládból – származom. Gimnáziumba naponta távolsági busszal jártam be Tarcsapusztáról Pécsre. A származási kategória eltörlésének köszönhetően 1966-ban, az érettségim évében felvettek az ELTE történelem–orosz szakára. Nem erre a szakpárosításra készültem, mert oroszul nemigen tudtam. Történelem–magyar szak, ahova menni szerettem volna, abban az évben nem indult. A történelem nem különösebben érdekelt, az orosz még annyira sem. A művészettörténet vonzott, de ilyen szakra nem lehetett jelentkezni, akkor még kiegészítő szak volt. Az egyetemi tanulmányok alatt, egyéves előkészítő után lehetett jelentkezni rá.

Sasvári: És nem gondoltad meg magad másodéves korodban?

Standeisky: Bonyolult ügy ez. Az orosz szakon a harmadik évfolyamot, vagyis egy teljes tanévet ösztöndíjasként a Szovjetunióban végeztem harmincöt évfolyamtársammal együtt Vlagyimirban, ennek a csodálatos műemlékekben gazdag, de kulturálisan teljesen érdektelen, összezártságunk miatt pedig a nyelvtanulásban nem sokat jelentő régi-új városnak a pedagógiai főiskoláján, ahol nekünk, magyaroknak az orosz diákoktól elkülönülten, más tanterv szerint voltak az óráink. Művészettörténeti előkészítőre a hazajöveletem után sem tudtam járni, mert negyedévesként történelemből két év anyaga hárult rám, s a pótlendő pedagógiai tárgyak és a folytatandó orosz szak mellett a tanári szaktantárgyakat is teljesítenem kellett, s ekkor még a kollégiumi és a bölcsészkar diákközéletben is aktív voltam.

Sasvári: Mikorra esett ez az ösztöndíjas év?

Standeisky: 1968. augusztus 20-án éjjel hagyta el a vonatunk a Nyugati pálya-

udvart, akkor, amikor a Szovjetunió és szövetségesei csapatai – a Varsói Szerződés országainak zöme csatlakozott a dicstelen akcióhoz – megszállták Csehszlovákiát. Így éppen abban az időszakban nem voltam Magyarországon, amikor az egyetemen a legpezsgőbb, legizgalmasabb volt a közélet. Többek között ezért sem érintett meg annyira hatvannyolc szellemisége, mint kortársaimat. Amikor már itthon voltam, tehát '69 őszétől, inkább szemlélő lettem: hiányoztak a megelőző év egyetemi, kari, kollégiumi tapasztalatai. S ezen csak részben segített, hogy a kari KISZ-bizottság tagja lettem. Tudományos ügyeket intéztem, szerkesztettem például a kar *Acta Iuvenum* című időszaki kiadványát, s az egykori kari KISZ-titkár és korábbi kollégiumi diákbizottsági titkár ösztönzésére a pártba (MSZMP) is beléptem. Ajánlóm, Bakos István a megelőző év egyetemi reformmozgalmainak egyik kulcsfigurája volt. Tanári pályára vágytam, és a barátom – későbbi férjem, Szőke György – miatt Budapesten szerettem volna maradni. Nyelvtanításra nem éreztem késztetést, s általános iskolában sem szerettem volna tanítani. Középiskolai történelemtanár szerettem volna lenni; a gyakorló tanítás során a Toldy gimnáziumbeli vezető tanárom nagyon biztatott is erre, ami szívmengetően megerősített történelemtanítási szándékomban. Pechemre nem volt Budapesten '71-ben történelemtanári állás. Egyszerűen nem volt. Az egyik évfolyamtársamtól megtudtam, hogy a Párttörténeti Intézetben frissen végzett egyetemistákat vennének fel gyakornokoknak. Tudta, hogy párttag vagyok, tehát megfelelek az ottani legfőbb kritériumnak. Én azonban azt sem tudtam, hogy a párttörténetet eszik-e vagy isszák. A munkásmozgalom-történettel az egyetemi éveim alatt nem kerültem semmilyen kapcsolatba. Szakdolgozatomat *A Közép-Volga-vidék kolonizációja a 18. században* címmel írtam, mivel orosz témájú történelmi témát kellett választanom ahhoz, hogy azt a szovjetunióbeli ösztöndíjat elnyerhessem. 1971-ben négy tudományos gyakornoki helyet is kapott az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, ami alapvetően az állampárt a korábbiaknál nyitottabb szellemiségű tudománypolitikai irányelveinek, valamint a KB-tag Vass Henriknek, az intézmény ambiciózus igazgatójának volt köszönhető. A párttagság feltétel volt, s utólag úgy látom, lasszóval kellett fogni a megfelelő jelentkezőket. Azt szokták mondani, hogy aki '68 után jelentkezett a pártba, már nem lehetett igazi baloldali, csak karrierista. '68 után az MSZMP-be nem belépni volt szokás, hanem kilépni onnan, vagy távol maradni mindenfajta közéletiségtől. Az én belépésem az akkor még nagy közéleti elköteleződésemből következett, abból a naiv hitből, amit ajánlóm is sulykolt belém: egypártrendszeri viszonyok között csak belülről – MSZMP-tagként – lehet a megcsontosodott viszonyokon változtatni.

Balázs Eszter: És mindehhez 25 éves vagy?

Standeisky: Még annyi sem, 22.

Balázs: Ó! Ebben a korban még mindenhova belép az ember.

Standeisky: Én alapvetően azért léptem be, mert az Eötvös Collegium diákvezetője kapacitált, ami megfizetésnek számított.

Sasvári: Akartam is kérdezni, hogy hol laktál Budapesten.

Standeisky: Végig az Eötvös Collegiumban. Véletlenszerűen, nem kiválasztás alapján kerülhettem oda, bár lehet, hogy a KISZ-es múltam miatt, nem tudom. Én ugyanis tizenévesen úgynevezett „falusi KISZ-titkár” voltam, vagyis a 150-200 lakosú Tarcsapuszta többnyire fizikai munkás fiataljaival rendeztünk színelőadásokat, író-olvasó találkozókat, kirándulásokat, táncesteket, működtettük az állami gazdaság könyvtárát, s olykor politikai előadásokat is hallgattunk, antiimperialista feliratokat mázoltunk az országútra. Sokoldalú tevékenységünket olyannyira méltányolták, hogy a járási KISZ-bizottság aranykoszorús KISZ-jelvénnnyel is kitüntetett. Ilyen múlttal lettem párttag, majd tudományos státuszú pártalkalmazott az első munkahelyemen, ahol aztán több mint negyedszázadot töltöttem el. A Párttörténeti Intézet a '60-as évek végére a korábbiaknál nyitottabbá vált, hasonlóan más intézményekhez. Számos tudományos intézetbe vetek fel akkoriban fiatalokat, így ebből a szempontból a Kádár-éra fénykora volt a hatvanas évek vége, a hetvenes évek eleje. A korábbiaknál szabadabban lehetett kutatni, bár a publikálás lehetőségei nem javultak ilyen látványosan. Belső kéziratvitákon azonban a hivatalos vonaltól eltérő vagy szokatlannak tűnő vélemények is elhangozhattak a Párttörténeti Intézetben, de inkább megütközést, mint elismerést váltottak ki.

Balázs: Mikor publikáltál először? Mikor jelent meg az első könyved?

Standeisky: A harmincas éveim legvégén, 1987-ben adta ki a Kossuth Kiadó a Négy évtized sorozatában *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája 1945–1948* című kismonográfiámat. A könyv része volt a Szociáldemokrata Párt irodalompolitikájával, s persze az egész koalíciós időszak szellemi, irodalmi életével is foglalkozó kandidátusi disszertációnak, amelyet több mint egy évtizeddel a bölcsészdoktori disszertációm után védtem meg. Az egyetemi doktori értekezésem az MKP falusi agitációs és propagandatevékenységéről szólt. A kandidátusimból készült vékonyka kötet a könyvheti kiadványok között került a boltokba. Leginkább annak örültem, és erre azóta is büszke vagyok, hogy a könyvem Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes tetszését is elnyerte. Ők a második világháború utáni években a magas színvonalú *Újhold*-ba írtak, szerkesztették a folyóiratot. A Rákosi-korban félreállították őket, a Kádár-érában újra publikálhattak. A Vígszínház előtti könyvstandnál beszélgettünk. Azt mondták, elolvasták a könyvemet, és hogy minden úgy történt, ahogy leírom, s az értelmezésem is hiteles, és örülnek, hogy az írásom megjelent. Kell ennél nagyobb dicséret?

Balázs: Ők az értelmiségi oldalt ismerték, te pedig a hatalom és az értelmiség kapcsolatát vizsgáltad, a kommunista párt irodalompolitikájáról írtál. Hogyan reagált a Párttörténeti?

Standeisky: Különösebben nem dicsérték a munkám. Inkább elismerték. A könyv megjelenése is a munkahelyemen múlt. Talán az mutatja tartózkodásukat, hogy nem szorgalmazták a teljes disszertáció kiadását, abban igen részletesen írtam az akkor még nem igazán vizsgált és elismert 1945 utáni szociáldemokratakról, Justus Párról például. 1990 után a disszertáció egyéb részei is megjelentek a *Gúzsba kötve* című kötetemben.

Balázs: Tehát ott inkább visszhangtalan maradt, de kaptál egy nagyon pozitív szóbeli visszajelzést.

Standeisky: Ami nem nyilvános visszajelzés volt, nem írásos és nem szakmai visszajelzés, de ez elég volt nekem, mert úgy gondoltam: tisztességes munkát adtam ki a kezemből, olyat, amelyet bármilyen körülmények között vállalhatok, és nem a...

Balázs: ...nem hatalmi szempontoknak akarsz megfelelni, hanem saját szakmai elvárásaidnak.

Standeisky: A Párttörténeti Intézetben nekem lényegében marginális szerep jutott, amit nem bánok. Amikor felvettek, az 1945 utáni munkásmozgalmatörténettel foglalkozó osztályra kerültem, ahol a kultúrával, az értelmiséggel valamilyen módon összefüggő témákat választottam, vagyis lényegében én dönthettem el, hogy mivel szeretnék foglalkozni. Még talán örültek is, hogy a politikatörténet helyett a kultúra érdekel, hiszen ezzel addig ott nemigen foglalkoztak. Még ahhoz is hozzájárultak, hogy a két év gyakornoki idő leteltével folytassam művészettörténeti tanulmányaimat az ELTE-n. Ötödéves koromban ugyanis jeles eredménnyel elvégeztem a szak első, előkészítő évfolyamát. A bölcsészkar illetékesei azonban nem tartották kívánatosnak művészettörténeti tanulmányaim folytatását. Azt írta levelében a dékán, hogy szerintük történész kutatóként nekem nincs szükségem művészettörténeti diplomára is. Az elutasítás sokkolt. Bánatomban nyelvtanfolyamokra jártam, és sikerült nyelvvizsgát tennem németből és angolból, ami felnőtten, munka és család mellett, nyelvérték hiányában nem volt könnyű. Végeredményben békés két és fél évtizedet töltöttem el az első munkahelyemen. Hagytak dolgozni, de tudták, hogy rám igazán nem számíthatnak a pártvonal harcos képviselőjeként, a hivatalos ideológia tudományos alátámasztásában. Amikor megszűnt a Párttörténeti Intézet, és kedvezőtlen körülmények között, Politikatörténeti Intézet néven újjáalakult, nem maradtam a törzsgárdában, nem jutottam egyetemi álláshoz, mint néhányan mások, de nem is kerültem az utcára: a Magyar Lajos Alapítvány alkalmazott. A kilencvenes évek elején szerencsés fordulat következett az életemben: Litván Györgyék munkatársnak hívtak az 1956-os Intézetbe. Egy olyan intézetbe, ahová a Párttörténetiből odakerülni elég abszurdnak tűnt, hiszen ott az 1956-os forradalmat 1989-ig ellenforradalomnak nevezték. Ötvenhatal én addig soha nem foglalkoztam, témáimnál igyekeztem

az 1945 és 1948 közötti időhatárok között maradni, bár óhatatlanul elkalandoztam korábbra és későbbre is, főként az ötvenes évek első felének megváltozott kulturális-hatalmi viszonyai, értelmiségi magatartásformái érdekelték. Úgy kerültem az 56-os Intézetbe, hogy jóformán semmi tudásom nem volt az 1956-ban történetekről a gyerekkori emlékeimen kívül. Ezzel nem voltam ott egyedül, hiszen az intézet létrejöttéhez történelmi fordulat kellett.

Balázs: Te sokat írtál a hatalom és a kulturális szereplők viszonyáról, és az 56-os Intézetben nyilván fontosnak tartották ezt a témát, és ezért hívtak oda.

Standeisky: Igen, így lehetett, és engem is érdekelt az 1945 utáni évtizedben történetek ötvenhatos folytatása. Logikusnak tűnt, hogy ha addig a hatalom és az irodalom, a hatalom és az értelmiségiek viszonyával foglalkoztam, ötvenhat kapcsán is ezt tegyem. Nem voltam ott, amikor megalakult az 1956-os Intézet. Formálisan nem is az intézeti gárdához tartoztam, hanem a hasonló nevű akadémiai kutatócsoporthoz, amely ténylegesen az 56-os Intézet keretei között működött, de a fizetést a csoport tagjai – néhány ember, köztük én is – a Magyar Tudományos Akadémiától kapták. Évekig én képviseltem a kutatócsoportot a Magyar Tudományos Akadémia különböző fórumain. Tagja voltam a köztestületi tagok választott szervezetének, a Kutatói Fórumnak, valamint az MTA legfőbb döntéshozó szervének, az Akadémiai Kutatók Tanácsának. Érdekes tapasztalat volt. A Debreceni Egyetemre kerülésemmig akadémiai státuszban voltam, 2001 után az 56-os Intézetben pedig félállásban dolgoztam egészen a nyugdíjazásomig, amire mindkét helyen 62 éves koromban került sor, közvetlenül akadémiai doktori disszertációm sikeres megvédése előtt.

Sasvári: És mik voltak a nagy témáid?

Standeisky: Az írók és a hatalom viszonya, majd tágabban a szellemi elit és a hatalom kapcsolódási pontjai, s részben ezzel összefüggésben, de el-elkalandozva tőle az antiszemitizmus megjelenési formái Magyarországon a 20. század második felében, a szörnyűséges holokauszt után. Folytattam tehát, amit elkezdtem. Nagyön szerencsésen alakultak a dolgok, hiszen a történeti időben előrehaladva építhettem a korábbiakra. Logikus, hogy ha az 56-os Intézetben dolgozom, akkor ötvenhatos írószereplők és a hatalom kapcsolatával foglalkozzak. Különösen a perek érdekelték. A perek feltárásával járó sok, újszerű dokumentumfajta megismerése is vonzott, mert – a mai napig egyébként – szent meggyőződése, hogy a történetész primer források alapján hozhat létre igazán eredeti és megbízható munkát, persze ez alkati adottság kérdése is. Kiinduláshoz, historiográfiai áttekintéshez ugyanakkor elengedhetetlen a témáról született hazai és külföldi szakmunkák ismerete, értékelése, s az ötletszerzéshez is hasznos a tájékozódás. Mit látnék én másként? Mi az, amit hiányolok az elolvasottakból? Amikor az 1956-os Intézetben kezdtem dolgozni, még nem volt meg a Történeti Hivatal, az Állambiztonsági Szolgálatok

Történeti Levéltárának az elődje. A Belügyminisztérium egyik részlegén kaptuk meg a témánkra vonatkozó iratokat, a BM Gresham-palota melletti épületében. A belügyesek össze voltak zavarodva: mit adjanak oda, mit nem – közel volt még 1989, s nem lehetett tudni, hogyan alakulnak a dolgok –, de jól lehetett kutatni. Sorra kaptuk az izgalmasabbnál izgalmasabb iratcsomókat, amelyekhez még hasonló sem volt korábban a kezemben. Sokat lehetett ott tapasztalni, ismerkedni a régi és az új rendszerrel. Ekkor kaptam meg például a Déry Tibor és társai-per kihallgatási, vizsgálati és ügyészégi iratait. Majd egy páncélszekrényből a per jegyzőkönyvét is elért tettek, sőt saját kezűleg másolhattam le. Meg lehetett írni belőlük a hatalom és a kultúra újszerű viszonyát, hogy mit csináltak az írók 56-ban a régi rend felbomlásakor, hogyan fogadták a forradalmi káoszt, majd a forradalom bukását és a megtorlást. Itt nemcsak a társadalomtörténeti-politikai folyamatokba és a kultúra folyamataiba lehetett belelátni, hanem egyes emberekbe is. Személyekre, egyéniségekre lebontva lehetett vizsgálni. Egyre inkább úgy gondolom, hogy a múltban történeteket személyes sorsokon keresztül lehet igazán megmutatni. Ezen nem azt értem, hogy nem kell kitérni a történeteket motiváló bel- és külföldi eseményekre, politikai, gazdasági és társadalmi körülményekre. Ha létrejön egy olyan történeti szituáció, amely különböző embereket kényszerít közös sorsvállalásba és tevékenység kifejtésére, akkor sem fognak azonos módon reagálni, cselekedni. Személyiségüktől függően lesznek különbözők.

Balázs: Tehát az új munkahelyed nagy váltás volt a korábbi keretekhez képest, a '80-as években megjelent munkához képest, ami még a hatalom irodalompolitikájáról szólt.

Standeisky: Ilyen szempontból számomra nincs igazán különbség a kettő között, hiszen a korábbi munkahelyemen sem kényszerültem arra, hogy ne azt írjam, amit gondolok. Inkább a tudományos munka feltételei alakultak kedvezőbben. Élénkebbek, tanulságosabbak voltak a belső viták, s a publikálási feltételek is jobbak voltak az esetemben a korábbiaknál. Ugyanakkor mindkét intézetnek kicsi volt a szakmai presztízse, mindenekelőtt az MTA Történettudományi Intézetéhez képest. Nem véletlen, hogy mindkét intézetből a legjobbak a TTI-ben is dolgoztak, vagy oda igyekeztek. Tehát inkább a tudományos módszerek, lehetőségek, a forrásbázis meg a politikai körülmények változtak. Előnyükre persze. Az értelmiség mint téma egyébként óriási falat. Én elsősorban a literátus értelmiséggel foglalkoztam. De lehet például a zenészekről, képzőművészekről is írni – írtam is az előző téma kapcsán, azzal összefüggésben –, csak a nem a szavakkal dolgozó értelmiségieknél nehezebben fogható meg a hatalom és a kultúra viszonya, mivel eleve olyan az alkotói tevékenységük, hogy több áttételen keresztül nyilvánulhat meg bennük a politika, másrészt az ő politikai szerepvállalásuk nem annyira foglalkoztatja a hatalmat erőszakosan kisajátítókat, mint az íróké. Mert az írók...

Balázs: ...beszélnek és írnak – és a mondanivalójuk többekhez eljut.

Standeisky: Mert a hatalom a szellemi életben és olykor a politikában is vezető szerepet biztosít a számára fontosaknak, mivel tudja, hogy a képzőművészetben és a zenén át nem tudja azt a hatást elérni, amit szeretne. A rendszer-legitimálásra az írók alkalmasabbnak látszanak más művészeti ágak képviselőinél. És minél inkább diktatórikus jellegű a hatalom, annál inkább számít az írókra. Amint beköszönten látszott a demokrácia, és az írók pártállami irányítását felváltotta a nem éppen a magaskultúrát preferáló piac, az írók rögtön nem számítottak annyira. Nem is igazán lehet az írók és a hatalom viszonyát kutatni a rendszerváltozás utáni időszakban. Az 1989 utáni évtizedek viszonylagos demokratikus körülményei részben felszámolták, részben jelentősen módosították az írók és a hatalmon lévők közötti korábbi viszonyokat. Ha a hatalom újra beleszól az irodalmi életbe, alkalmat ad az utókor történéseinek arra, hogy nem csupán annak diktatórikus jellegét, hanem irányultságát is feltárják.

Balázs: Az írók és a piac viszonyát viszont talán könnyebben lehet vizsgálni demokratikus és piacgazdasági keretek közt.

Standeisky: Az írók és a hatalom közötti szoros viszony a diktatúrák sajátja. A diktatúra gyűjtőfogalom. Különböző változatainak megismerésére bőven ad lehetőséget az elmúlt század. A 20. század közepén, közvetlenül a második világháború után még volt némi esély az újabb diktatúra elkerülésére, de ez már 1946-ban megváltozott. A szellemi életben, a művészetekben évekig létezett a sokszínűség, a viszonylagos véleményszabadság, aminek emléke sokaknak segített átvészelni a diktatúrás időköt, s amelyekre valamelyest lehetett építkezni az államszocialista rendszer Kádár-kori puhulása, bomlása idején, s talán a rendszerváltás környékén is, amit az akkori Bibó-kultusz is példáz. '46-tól fokozatosan a diktatúra felé menetelt az ország, ami talán leginkább a háborúban győztes nagyhatalmak közötti viszony elmergesedésének lett a következménye. Az írókra 1948–49-től egyre nagyobb nyomás nehezedett: dönteniük kellett aközött, hogy elhallgatnak vagy szolgálóvá válnak. A sokféleség, a demokráciapróbálkozások miatt érdekes különösen a második világháború utáni néhány év szellemi élete. Az egypártrendszer különböző szakaszai értelmiségi szempontból – számomra legalábbis – elég unalmasnak tűnnek. Érdekes, hogy a meghurcoltatásnak is lehetnek gyökeres politikai, gazdasági változások után az egykori áldozatok számára pozitív hozadékai. Egyesek, különösen akik nem igazán tehetségesek, hivatkozhatnak arra, hogy ők üldözöttek voltak, s ezért megilleti őket a hivatalos elismerés, s ez a Rákosi-kor mellözöttjeire a Kádár-korban, valamint 1990 után az ötvenhatos szerepük miatt a Kádár-érában meghurcoltak némelyikére egyaránt vonatkozik. A Kádár-korban különösen bonyolult volt a helyzet.

Sasvári: Igen, a Kádár-rendszer egyik erkölcsi alapja az volt, hogy az ötvenes évekhez képest pozitívabban határozta meg önmagát.

Standeisky: Így van. Részben már ezt a kérdést is érintem első ötvenhatos monográfiámban, *Az írók és a hatalom 1956–1963* című könyvemben, amely 1996-ban két kiadásban is megjelent: az írókat érdekelte, hogy mit írok róluk.

Sasvári: Föltehetem neked a kedvenc kérdésem? Végül is ez a történetésszakma nagyon férfiszakma, kevés a nő történész. Te ezt hogyan élted meg, éreztél valami hátrányt, vagy egyenrangúnak tekintettek? Mert a témáid is elég markánsak. A kultúra lehet, hogy nőiesebb témának is tekinthető, de hatalmi viszonylatban már inkább keményebb dolognak tűnik.

Standeisky: Ezen még nem töprengtem, de most, hogy belegondolok, azt kell mondanom, hogy nem éreztem hátrányát annak, hogy nő vagyok. A Párttörténeti Intézetben azért akadtak jócskán nők, bár a kutatók és a vezetők között a férfiak voltak többségben, de ez akkor még mindenki számára természetesnek tűnt. Az elmúlt évtizedekben Magyarországon is változott valamelyest a férfiak és a nők közötti viszony. Nem az agybeli képességek esetleges különbségeinek társadalmi megítélésében következett be áttörés, hanem a nők életkörülményei lettek mások. A technikai fejlődés következtében már nem köti le őket annyira a házimunka, s olykor a nők korábban tőlük elzárt vagy számukra csak korlátozottan nyitott szakmákban is bizonyíthatják tehetségüket. El tudják tartani magukat, s a gyereknevelésbe is egyre inkább besegítenek a férfiak. A mentalitás nehezebben változik, s ebben olykor maguk a nők is ludasak. Magyarországon a nők és a férfiak közötti esélyegyenlőség megvalósítása terén még bőven van tennivaló, de én nem éreztem, hogy női mivoltom miatt szakmailag hátrányt szenvedtem volna. Rajtam múltak a dolgok, s nem másokon, férfiakon vagy nőkön.

Sasvári: Biztosan ez alkati dolog is volt, hogy te erős pozíciót tudtál kialakítani.

Standeisky: Mit értesz ezen?

Sasvári: Úgy értem, saját pozíciót.

Standeisky: Ez inkább egy bezárkózó, öntörvényű vagy önfejű ember pozíciója volt.

Sasvári: Igen, így is mondhatod, de én ezt egy nagyon erős, szuverén pozíciónak gondolom.

Standeisky: Azáltal, hogy olyan témát választottam, amivel mások nemigen foglalkoztak?

Sasvári: A témaválasztásaid is ezt mutatják, igen.

2. részlet

Balázs: Az 56-os Intézetnek hamar megbecsült tagja lettél, majd 2001-től docensként oktatni kezdted Debrecenben is a jogi karon.

Standeisky: A '80-as években az ELTE jogi karán is tanítottam 20. századi politikatörténetet pár évig megbízott előadóként, majd a bölcsészkaron is tarthattam

egy-két évig választható szakszemináriumot történelem szakos hallgatóknak, ami nagy élmény volt. Néhányan közülük jelentős értelmiségi pályát futottak be. Sajnos, amikor a dékánváltás lett, az ELTE BTK történelem tanszéken nem tartottak többet rám igényt. H. Balázs Éva ajánlása révén kaphattam lehetőséget a bölcsészkarra óraadásra. Ő volt talán a történelem szakon a tanáraim közül az egyetlen, aki felfigyelt rám, amikor hallgatóként a szemináriumára jártam, s recenzió írására buzdított. Nem készültem történésznek, így akkor még sajnáltam az időt a kötelezőn túli tevékenységre. Amikor ajánlására szakszemináriumokat tartottam a bölcsészkaron, Éva néni – mindenki így hívta – már nem tanított az egyetemen.

Balázs: A budapesti bölcsészkarra tehát nem kerültél be főállású tanárként...

Standeisky: ...pedig mindig is tanítani szerettem volna, és a tanítás netovábbja az lett volna, ha egyetemen taníthatok. Ambicionáltam a tanítást, de igazából nem tettem érte semmit. Nem gondoltam végig, hogy a tanítás, főképp egy egyetemen, komoly tudományos munkát is jelent, amire már egyetemista korban készülni kell. Ki kell választani azt az oktatót, akinek rendszeresen járok a szemináriumára, hozzá írom a szakdolgozatom, aki látja, hogy ez egy olyan tanítvány, akiért esetleg érdemes harcolnia, tanszékére hívni.

Balázs: Ahol egymás kölcsönös támogatása fontos.

Standeisky: Ami természetes, s amit én nem gondoltam végig. Azt hittem talán, hogy magától fog a vágyaim szerint alakulni minden. Nyüzsögtem az egyetemi és a kollégiumi közéletben, és próbáltam rendesen megtanulni a kötelezőket. Arra készültem, hogy jó középiskolai tanár legyek. Amikor véletlenszerűen hivatásos kutató lettem, egyre jobban hiányzott a tanítás, de akkor már egyetemre szerettem volna kerülni. De ez nem ment. Hogy is gondolhattam volna közvetlenül az egyetem befejezése után egyetemi karrierre, amikor nem volt meg hozzá a szakmai alapom? Később ez már meglett, a személyi kapcsolatok azonban továbbra is hiányoztak.

Balázs: Így viszont több könyvet írtál, többet talán, mint általában az egyetemi oktatók. Akik szintén írnak könyveket, de te tényleg igen vaskos köteteket tettél le az asztalra.

Standeisky: Úgy is mondhatnám, hogy ez az új szakmai közeg természetes következménye volt, s talán be is nőtt a fejem lágya a negyvenes éveimre. És nem bántam meg az addigiakat sem. Mindig új, izgalmas dolgokkal találkoztam, sok mindent megtanultam. Ahogy egyre többet foglalkoztam a történelemmel és kapcsolt részeivel, egyre jobban megszerettem azt a kutatói szakmát, amire egyetemistaként nem készültem. Nem gondoltam volna, hogy így meg lehet szeretni a történésziséget. És a sors megadta a tanítás lehetőségét is: tíz évig intenzíven taníthattam a Debreceni Egyetem jogi karán. Jobb lett volna talán leendő történelemtanárokat, majdani történészeket tanítani, vagyis a bölcsészkarra kerülni.

Debrecen is a véletlen műve volt. Összetalálkoztam a vonaton egykori évfolyamtársammal, Dénes Iván Zoltánnal, aki éppen szerveződő tanszékéhez keresett tudományos minősítésű és tanítani szerető oktatót. Főállású oktatóra volt szüksége a frissen alakult debreceni jogi karnak, s így a tanítás kedvéért fel kellett adnom biztos akadémiai státuszom, nem gondolva arra, hogy mi lesz tíz év múlva, amikor elérem a nyugdíjkorhatárt.

Balázs: Félállásban munkatárs maradtál az 56-os Intézetben.

Standeisky: Igen, miután főállásba átkerültem a Debreceni Egyetemre. A tíz év tanítás nagyon kedvemre való volt, leszámítva az egyre romló minőségű és igen fárasztó vonatutazást. Nagyon szerettem együtt lenni a hallgatókkal. Nem az egyetemi tanszéki élet vonzott, s az sem, hogy kétszáz hallgatónak tarthatok előadást, és tömegeket vizsgáztathatok, hanem maga a tanítás szűkebb, szemináriumi körben, ahová olyan hallgatók jártak, akik nem a kötelezőség miatt vették fel az óráimat, hanem mert érdekelte őket a meghirdetett téma. Nekem az igazi műfajom a szeminárium. Ott van tíz-tizenkét ember, és nem előadok, hanem beszélgetünk, amiben mindegyikünk szívesen vesz részt. A joghallgatók között is voltak olyanok, akiket érdekelt a történelem, a politika- és társadalomtörténet, a politológia, mert ebbe az utóbbiba is belekóstoltam. A világot akartuk megérteni, erre futott ki a dolog. A hallgatók örültek, hogy kíváncsi vagyok a véleményükre, én meg az övékre voltam kíváncsi. Felüdülés volt nekik a sok bemagolandó után a kötetlenebb tanóra. Egy fiatal, értelmiséginek készülő ember igen nyitott és érdeklődő. Szívesen olvas, tájékozódik, kérdez és kérdéseire választ vár. A fél-évek lezárulása után kirándulásokat szerveztünk Magyarországra és külföldre is. Többször találkoztam néhányukkal Budapesten, amikor már nem tanítottam Debrecenben. Sokat kaptam tőlük. Mindig vágytam arra, hogy értelmes emberekkel beszélgethessek. És itt megint nem számít, hogy az illetők nők vagy férfiak. A tanítást különben sem hagytam abba. A Színház- és Filmművészeti Egyetemen Almási Tamás és Kékesi Attila osztályaiban tartok társadalomismereti szemináriumokat művészi dokumentumfilm rendezésére szakosodott – igen tehetséges – mesterszakos hallgatóknak, és doktoranduszhallgatóknak is tartok órákat a Szegei Tudományegyetemen. S a megjelent írásaim mellett talán a tanítással is összefügg, hogy különböző témákban gyakran hívnak meg konferencia-előadónak, szakmai könyvbemutatóra, értekezések véleményezésére kérnek fel. Előadhattam kétszer is a Valachi Anna által szervezett *Művészet és pszichoanalízis* sorozatban a Petőfi Irodalmi Múzeumban, ahol egyébként a 2007-es Kassák-könyvem bemutatója is volt. Az utóbbi években egyre nagyobb élvezetet lelek abban, hogy megpróbálom az engem érdeklő, a szaktörténelmet kitágító témákat a szélesebb közönség számára is olvashatóvá tenni. Ezért írok szívesen szerteágazó témakörökben az *Élet és Irodalomba* és más lapokba, folyóiratokba, képzőművészeti kiállításokhoz

kapcsolódó kötetekbe, Derkovits Gyuláról, illetve az 1958 és 1968 közötti éveket bemutató *Keretek között* című, a Magyar Nemzeti Galériában rendezett kiállítások katalógusába, s korábban a Kassák Múzeum új állandó kiállítását bemutató kiadványba. S valamiféle társas, közösségi színezetet ad az alapvetően egyszemélyes munkámnak a szerkesztés. Több évig szerkesztettem Rainer M. Jánossal közösen az '56-os Intézet évkönyveit, s például *A fordulat évei 1947–1949* című interdiszciplináris, látványos kiállítású – Molnár Icsu István munkája – és jó szakmai visszhangra találó tanulmánykötetet, amelybe írtam is. A *Múltunk* folyóirat szerkesztésébe akkor kapcsolódtam bele, amikor már régen nem dolgoztam a Párttörténeti Intézetben. Fontos munkámnak tartom a Korridor kutatóműhely legutóbbi kötetének szerkesztését, amely Hankiss Elemér interjúit tartalmazza a több tudományág képviselőiből álló műhely tagjaival, Szilágyi Ákossal, Romsics Ignáccal, Lengyel Lászlóval, Kende Péterrel, Csányi Vilmosossal, Gombár Csabával, Várhegyi Évával, Nova Eszterrel és velem (*Utak és démonok. Hankiss Elemér kérdez*, 2016).

Balázs: Ahogy haladunk előre az időben, a témáid is változtak, vagy legalábbis módosultak, bár '56-hoz valamilyen módon szinte az összes nagy témád kötődik. A kétezres években már nyilván annyi anyagot összegyűjtöttél, hogy '56 kapcsán új kérdéseket is meg akartál válaszolni, amint a *Népuralom 1956-ban* című könyved is mutatja, amely 2010-ben jelent meg. A 2006-os évfordulót követő történet-tudományos publikációk kiemelkedő darabja ez, amely az '56-os bázisdemokráciáról, öngazgatásról szól, és a kisebb, addig a kutatás által mellőzött településeket is számba veszi. Tulajdonképpen ez a közösségi szerveződés, önszerveződés izgat téged a későbbi témáidnál is, amelyekkel 2010 óta foglalkozol, elsősorban a második világháborút követő évek kapcsán: az öngazgatás, illetve ezen túlmenően az értelmiségi útkeresések, a demokráciafelfogások, amikről legutóbbi könyved, a *Demokrácia negyvenötben* is szól.

Standeisky: Nagyon jól látod ezt a kettősséget, ami talán rejtettebben, de korábban is megvolt. 2005 és 2010 között meg a tízes évek elején valóban többet foglalkoztam a közösségi, a csoportmegmozdulásokkal, a spontán tömegmozgalommal válságidőkben, rendszerváltáskor, mint korábban. Egyre jobban érdekelt a társadalom- és a mentalitástörténet, a történetek lélektani, tömeglélektani megközelíthetősége. Ennek is megvannak az előzményei. Érdeklődésem visszavezethető a tizennyolc éves korom előtti időkre, amikor vidéken éltem, s a család gyakori költözése egyik településről a másikra a legsötétebb ötvenes években mély nyomokat hagyott bennem. Az alsó tagozat minden egyes osztályát más településen jártam, negyedikesként osztatlan iskolában tanultam, egy teremben volt mind a négy osztály. Tarcsapusztára, a Szentlőrinci Állami Tangazdaság telephelyére 1957-ben költöztünk, s ott meg is állapodott a család. A tarcsapusztai időszak

különösen sok elgondolkodni- és feldolgoznivalóval látott el. Megismerhettem a hajdani cselédek, az 1945 utáni újjazdák, a birtokos parasztok, majd a belőlük lett agrármunkások mentalitását, gondolkodásmódját, a közülük kiemelt kádereket, az első generációs értelmiségiek viszonyát közvetlen és távolabbi környezetükhöz, a hatalmon lévőkhez és a hatalmukat elvesztőkhöz. És ott volt a másik világ, amely anyámhoz köthető: az értelmiségi életforma, a szépirodalom, a művészetek szeretete. A kettő között elég nagy volt a szakadék. Ha születésemtől kezdve városban éltem volna, alapvetően értelmiségi közegben, a társadalom zömét kitevő nem értelmiségiek iránti kíváncsiság talán nem ébred fel bennem. El kellett jönnie annak az időnek, amikor kutatásaim során rátalálok a vidéki lét történelmi forrásaira, s tudom használni – értelmezni, elemezni – az írásos és a szóbeli dokumentumokat, s mindehhez a szükséges módszereket is elsajátítanom. Először a második világháború befejezését követő hatalmi harcok kapcsán figyeltem fel a népi önszerveződés formáira. Az ország keleti felén már 1944 végén létrejöttek azok az alulról szerveződő helyi öngazgatási formák, amelyek betöltötték azt a hatalmi űrt, amely a front átvonulása után keletkezett, s amikor még nem jött létre a részben régi, részben új közigazgatás, ami kilengésekkel, helyi acsarkodásokkal, önkényeskedéssel terhes időszak is volt. Jellegzetes példája ennek az úgynevezett Vésztői Köztársaság, amelynek feldolgozása különösen azért vált izgalmassá, mert értelmezésébe, illetve az értelmezők értelmezésébe dokumentumfilmet és szépirodalmi műveket is bevonhattam, Gazdag Gyula *Bankett* című filmjét, illetve Gáli József *Daliás idők* című drámáját, valamint Márton László *A mi kis köztársaságunk* című regényét. 1946-tól pedig már a politikai pártok közötti hatalmi csatározások gerjesztettek nemegyszer agresszióba, gyilkolásba átcsapó tömegeseményeket. Érdekelt a jellegük, a lefolyásuk, a következményük. Foglalkoztatott, hogy milyen formákban és miért újult fel közvetlenül a holokauszt után az antiszemitizmus, s annak is utána akartam járni, hogy '36 kaotikus viszonyai között miért jelent meg újra a tettelegességben is megnyilvánuló zsidóellenesség. Egyaránt jelen volt mindkét időszakban a társadalmi és a politikai antiszemitizmus, s nemegyszer a kettő össze is fonódott egymással. E kutatásaim eredményeként született írásaimból összeállt egy kötet, amely *Antiszemitizmusok* címmel jelent meg. Amikor '45, majd '36 kapcsán a tömegjelenségekkel kezdtem foglalkozni, járatlan területre merészkedtem. A zsidóellenesség különböző formáinak 1945 utáni megjelenése még a '80-as években is tabutémának számított.

Balázs: És ez elsősorban azért érdekelt, mert a szocialista rendszer tabusította a témát.

Standeisky: Kutatásaim során rábukkantam olyan témákra, amelyek nagyon is fontosnak tűntek, de fehér foltnak számítottak: nem foglalkozott velük jóformán senki. A nagy társadalmi változások idején, a kaotikus politikai viszonyok

közepette megjelenő közösségi magatartásformákra, tömeg- és csoportérzelmekre, csoport- és tömegjelenségekre gondolok. Az első ilyen jellegű írásom még a rendszerváltás évében jelent meg, s a szentesi rendőrgyilkosságról szólt, amelynek irataiba akkor botlottam, amikor a Párttörténeti Intézet levéltárában a Magyar Kommunista Párt agitációs és propagandabizottsági anyagait olvastam. Lakos József meggyilkolása összefonódott a politikai gyűlöletbeszéddel, amelyet az erőszakosan hatalomra törő kommunista párt alkalmazott elsősorban, amikor politikai ellenfeleit fasisztának, reakciónak bélyegezte. 1946-ban Dadi Imre nemzetgyűlési képviselő, a kommunista párt szentesi vezetője meggyilkoltatta a helyi rendőrkapitányt, mert Lakos kompromittáló adatokat tudott róla. Lakos József 1945 előtt Szentesen nyomozó volt, s innen tudott a politikusi pályára lépő Dadi rovott múltjáról. A helyi kommunisták ezt a számukra konfliktusos helyzetet csak erőszakos úton voltak képesek megoldani: furfangosan kiagyalt módon tették el láb alól a kisgazdapárti kötődésű rendőrkapitányt, miközben akciójuknak rágalommal, hazugsággal politikai színezetet igyekeztek adni. A parlamenti és a sajtónyilvánosság révén az ügy hazai és nemzetközi nyilvánosság elé került, ami kínos helyzetbe hozta a kommunista párt vezetőit. A tényeket nem lehetett cáfolni, ugyanakkor pártpolitikai szempontból ki lehetett használni. A kommunisták igyekeztek a „reakciót” felelőssé tenni a helyi történésekért, a gyilkosságot megszervező, elkövető párttársaikat pedig megmentették a súlyos bírósági ítélettől. A *Lakos-ügy* című hosszabb írásomat a *Magyarország* című hetilap hozta le folytatásokban '89-ben, kötetben még nem jelent meg. Emlékszem, mekkora izgalmat keltett bennem az írás megjelenése: debütálásom egy új, kényes témakörben, ami helytörténeti kutakodásaimnak is nyitánya lett. A Szentesen történtek feldolgozása során ugyanis némi jártasságra tettem szert a tömegmozgás és a hatalom tömegmozgató manipulációjának feldolgozásában, a politikai csoport- és tömegjelenségek megközelíthetőségében, módszertanában. Ezek a tapasztalatok azután nagy segítséget jelentettek az ötvenhatos fővárosi és vidéki tömegjelenségek, atrocitások megértésében és megírásában. Emellett rájöttem arra, hogy vannak olyan kis témák is, amelyek első látásra jelentéktelennek tűnnek, de mint cseppben a tenger, magukban rejtik a „nagy”, országos történéseket, egyediségük miatt pedig különösen izgalmasak, élményszerűek. Visszatérve az antiszemitizmusra: tizennyolc éves koromig zsidóellenességgel nem találkoztam. Egyetemista éveimben már igen. A Párttörténeti Intézetben soha nem volt téma, hogy ki zsidó, ki nem. Az intézet gazdag levéltárában kutatva azonban itt találtam először az antiszemitizmus '45 utáni meglétét bizonyító dokumentumokra, többek között az 1946-os kunmadarasi pogrommal és a miskolci lincseléssel foglalkozó iratokra. Tanulmányok azonban csak a kilencvenes évektől lettek belőlük. A politikával átszínezett tömegjelenségek rendszerváltó időkben sokfélék voltak, s mindig összekuszálódtak a hatalomért folyó pártcsatározásokkal.

Döbbenetes volt például, amikor rátaláltam azokra a dokumentumokra, amelyekből feltárható volt az ellenzéki demokrata Sulyok Dezső, illetve a Szabadság Párt elleni 1947-es lejárató kampány. A kommunisták által fasisztának bélyegzett ellenzéki napilapjuk, a *Holnap* kinyomtatása ellen sztrájkba léptek a nyomda felheccelt munkásai. A sztrájkot a háttérből a kommunista párt szervezte: bepalizta azokat a szerencsétlen munkásokat, akik hittek politikai vezetőik szíréhangjainak. Számos esetet találtam arra, hogy mit jelent, mivel jár, ha a mindennapok emberét kezelésbe veszi a politika, hogy milyen könnyen fel lehet ébreszteni az emberekben lévő alantas ösztönöket, hogy milyen egyszerű mások iránt gyűlöletet kelteni. A spontán tömegmegmozdulásokat nehéz történeteszi eszközökkel megközelíteni. Lélektani, szociológiai, néprajzi ismeretek is kellenek feltárásukhoz. A források sem szűkíthetők levéltári, könyvtári vagy szóbeli dokumentumokra. A nehezen verbalizálható érzelmi megnyilvánulások ábrázolásában nagy segítséget jelenthetnek a szépirodalmi, képzőművészeti alkotások, a fényképek és a tárgyi dokumentumok. Különösen a forradalmi, kaotikus idők rekonstruálása lehetetlen ez utóbbiak nélkül. A tízes évek forradalmainak megértésében nagy segítségemre voltak például Kassák Lajos prózai írásai, versei, képzőművészeti alkotásai. Lírai eposzáról, a *Máglyák énekeinek*ről alapvetően ebben az összefüggésben írtam tanulmányt. De a népuralom '36-os formáinak felfedezéséhez, leírásához is elengedhetetlenek voltak a szűken vett történelemíráshoz nem tartozó források. '36 kapcsán a korabeli gondolkodásmód, a feltámadt szélsőséges indulatok megjeleníthetősége foglalkoztatott. Az atrocitások, a rémhírek, a félelmek, a hazugságok, az emberi aljasságok és a nagylelkűségek, a fel-feltámadó közösségi szolidaritás története. S ha '36-ra azt mondjuk, hogy tömegmozgalom, lázadás, népfelkelés, forradalom volt, akkor a történeteknek ezt az oldalát is kutatni kell. Érdekes volt az '36-ban történtek vizuális oldala: a fotók a képrombolásokról, az emlékműdöntésekről, az utcakép megváltozásáról, falfirkákról, házfalakra, kirakatokra ragasztott kézíratos vagy stencilezett rölapokokról, amelyek közül számos eredetiben is fennmaradt, valamint a forradalmi performance-okról fennmaradt nyomok, amelyeket valamilyen módon szintén az '36-ról szóló monográfiámba illesztettem. Minden irodában voltak például kis Lenin-büsztyök, figurácskák, amelyeket az elvtársak díszként és pártelkötelezettségük bizonyítására kiraktak a polcokra. A felkelt nép leleményes képviselői madzagot kötöttek a szobrok nyakára, s a csupasz fákra mintegy karácsonyfadíszül aggatták fel őket.

Balázs: Egyik téma hozta tehát a másikat.

Standeisky: Persze, mindig így van. És az új témák megtalálására különösen a nyitottabb történelmi korszakok kutatása kapcsán adódik lehetőség, valamint a nagy társadalmi-politikai turbulenciák vizsgálatakor. Amikor van nyilvánosság, amikor léteznek fórumok, ahol az eltérő nézetek hangot kaphatnak.

Balázs: Van még egy része a munkásságodnak, amit eddig nem említettünk: a Kassák Lajos iránti érdeklődésed, ami mint egy búvópatak, végigkíséri történeti pályádat.

Standeisky: Így igaz. Kassák-kutatásaim csak részben történeti, eszmetörténeti jellegűek, kiterjednek a szépirodalomra, az irodalompszichológiára is. Vannak ezért olyanok, akik irodalomtörténésznek vélnek. Minden mindennel összefügg, és ezt a sokféleséget próbáltam, próbálom képességeim, tudásom szerint írásaimban megjeleníteni.

Balázs: Az interdiszciplinaritás ideálja is ezt tükrözi most már a történettudományban.

Standeisky: Csakhogy ezt a szép elképzelést nagyon nehéz a gyakorlatba átvenni. Az embernek csak egy élete van, és mindenhez nem érthet. És biztosan én is egyoldalúan csinálom, hiszen minden a saját szűrőmonon megy át.

Balázs: Kassák iránti érdeklődésed régi, középiskolás korodtól fogva érdekel Kassák, de mikor írtál róla először?

Standeisky: A vele kapcsolatos első publikációim a párttörténeti intézetbeli időszakra tehetők, az 1980-as évekre. Ezek az írások a *Medvetáncban*, a *Valóságban*, a *Mozgó Világban*, illetve az *Irodalomtörténeti Közleményekben* jelentek meg. Lélektani vonatkozású a '90-es években a *Psychiatria Hungarica*-ban publikált, Kassákot és Veres Pétert a származás, a világnézet és a magatartás szemszögéből összehasonlító írásom is. A többi zömmel eszmetörténeti, kultúrtörténeti jellegű, főként Kassák közeleti szerepvállalásairól, publicisztikai tevékenységéről szól. Ezek egy része 2007-ben megjelent kötetben, de az azóta keletkezett, s többnyire különféle lapokban megjelent Kassák-írásaim is kitennének immár egy kötetnyit. Kassák bekerült a kandidátusi disszertációmba is a sok-sok szereplő egyikeként, részben mint az 1945 és 1948 közötti szellemi élet egyik vezető figurája, részben mint a Szociáldemokrata Párt kultúrpolitikai vonalának a párt által kiemelt alakja. Kassák ezekben az években a tekintélyes Magyar Művészeti Tanács alelnöke volt, s szerkesztette annak európai színvonalú lapját, az *Alkotást*. A MMT a Válás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsadó testülete volt, s benne a kor legkiemelkedőbb írói, képző- és iparművészei, építészei, színészei és zeneművészei képviseltették magukat. A Kassák-jelenség feltárása révén kapcsolatba kerültem olyan témákkal, ahol a többféle művészeti ág iránti érdeklődésemet is be tudtam vonni a kutatásba.

Balázs: Kassák maga is számos művészeti ág iránt érdeklődött, és meg is újította ezeket. Vonzalmad iránta és érdeklődésed életműve iránt nyilván ebből is fakad.

Standeisky: Nagyon jól látod. De amikor megszerettem Kassák költészetét, még csak tizenhat éves voltam, s még semmit sem tudtam sem a származásáról,

sem a tevékenységéről. Később lettek ismereteim arról, hogy ő nem értelmiségi környezetből jött, s autodidaktaként lett sokféle téma és művészeti ág iránt érdeklődő, közéleti elkötelezettségű értelmiségivé. Megteremtette önmagát. Le-nyűgöző teljesítményét csodáltam, s igyekeztem a magam számára is tanulságokat levonni belőle. Példája – nem tudatosan – bátoríthatott: ha van bennem szorgalom és elhivatottság, előbb-utóbb meg tudom valósítani azt, amire – sokszor csak homályosan – vágyom.

Balázs: Ezt ma, a 21. században szinte közhelynek tartjuk, azt ugyanis, hogy önmagunk megformálása életfeladatunk, hogy az embernek saját magát kell megalkotnia, és hogy többé nem osztályokat meg rendezet képvisel.

Standeisky: De hát mégiscsak mindenki valamilyen osztályból meg rendből jön, pontosabban valamilyen társadalmi rétegből, különféle múltú, hagyományú családból.

Balázs: Igen, ez kétségtelen, hogy osztályokhoz, társadalmi csoportokhoz kapcsolódunk, de éppen ezt a kötöttséget akarjuk magunkról lerázni, és magunkat akarjuk megteremteni inkább.

Standeisky: Olyan mélyről, mint Kassák, csak nagyon kevesen emelkedhettek ki. Kiemelkedett például Veres Péter, akinek életútja, „karriertörténete” sok tekintetben rokonítható Kassákéval, s mégis mennyire másként találta meg ez a két ember a helyét a körülötte gyakran változó világban: a politikában, a kulturális életben.

Balázs: És itt szeretném ismét szóba hozni a korábban már emlegetett lélektani érdeklődésedet. Úgy érzékelem, igen fontosnak tartod, hogy felhívd a figyelmet a történelmi szereplők személyiségére, világszemléletére, motivációira, amelyek nagymértékben meghatározzák cselekedeteiket, erkölcsileg is megítélendő lépéseiket.

Standeisky: Eszter, örülök, hogy így látod. Ahhoz, hogy megértsem az ember belevettségét a mindennapokba, a politikába, a közéletbe, hogy megértsem, miért lettek azok, akik, lélektani ismeretek is kellenek. Lélektani érdeklődésemet elsősorban férjemnek köszönhetem.

Balázs: Szőke György irodalomtörténészről van szó.

Standeisky: Irodalomtörténész volt, de irodalom-lélektannal is foglalkozott. Rengeteget tanultam tőle. Sok fontos könyvre ő hívta fel a figyelmem, s a kutatásaim során felvetődő problémákat is meg lehetett vele beszélni. Kritikusan nézte a világot, s sokszor engem is. Ezzel némileg el is bizonytalanított, de joggal. Mind a tudományos módszerekben, mind a tudományos szövegek megfogalmazási módjában volt mit elsajátítanom, ami látszólag lassította kutatói pályámon az előrehaladást.

Balázs: Meg nyilván a politikai helyzet megváltozása is kellett ahhoz, hogy új szempontok alapján folytass kutatásokat.

Standeisky: Meg kellett tanulnom írni. Ahhoz, hogy egy tanulmány igazán jó legyen, ahhoz kudarcélmények is kellenek. Az én esetemben legalábbis így van. Férjem könyörtelenül felhívta a figyelmem nyers szövegeim hiányosságaira: érvelési, bizonyítási gyengeségeire, a megfogalmazás göcsörtösségére.

Balázs: Akkor ti bizonyos értelemben alkotópáros voltatok?

Standeisky: Attól függ, mit értünk ezen. Egyenrangúságot semmiképp. Neki megvolt az önálló szellemi tevékenységi köre, különösen József Attila és a költészet érdekelte. Ő kevésbé tudta kiadni magából a nálam jóval nagyobb tudását, szövegbe áttenni kreativitását, invenciózusságát. Az én életem az írás és a megjelenés szempontjából sokkal szerencsésebben és boldogabban alakult, mint az övé. Szerencsésebb alkat vagyok nála. Minden értelmiségi karrier, legyen az akár tudós vagy zenész vagy bármi, összefügg a személyiséggel, az egyéni életsorssal. Hogy ki miért olyan zenész, ki miért olyan képzőművész, mint amilyen. Ki miért választ olyan témát, műfajt, amire az életét teszi. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához az alkotó személyiségének ismerete kell. Sokan azt mondják, hogy ez a háttértudás nem fontos, csak a mű számít. A szerzőről rendelkezésre álló puszta adathalmaz igen keveset segít a művek megértésében. Petőfiről nem csupán azt fontos tudni, hogy milyen származásúak voltak a szülei, de azt is érdemes tudni, hogy Petőfi miért hagyta ott az iskolát, miért állt színésznek, miért ő lett a forradalom költője, és miért ment a segesvári csatába, amikor senki nem hívta oda. Szóval a személyiség ismerete nélkül az alkotások bizonyos rétegei homályban maradhatnak. Akár versekről, akár tudományos művekről van szó. Különben – most zárójelben jegyzem meg, mert lehet, hogy nagyképűségnek hangzik, de én így gondolom – nincs olyan éles határ a tudományos alkotás és a művészi alkotás között.

Balázs: Nem blaszfémia manapság.

Standeisky: A tudomány igyekszik körülbástyázni magát, és senkit be nem engedni a maga megépítette karámba. Ha történeti munkát írok, a szakma szabályait kell követnem. Hogyan kell egy történeti munkának kinézni? Hogy lehet a forrásokat felhasználni? Ezek általános szabályok. De hogyan reagál a szakma arra, ha valaki, bár nem tagadja, sőt betartja a szabályokat, elkalandozik, és a lélektan, az irodalomtörténet területeire tévedve megközelítési módban átvesz más-honnan ezt-azt? Nem az értetlenség vagy az elutasítás többnyire a reakció, hanem a tudomásul nem vétel, az elhallgatás, ami a kísérlet teljes kudarcaként is felfogható.

Balázs: Ha nem is nőként, de a választott témáid kapcsán marginalizáltnak érezhetted magad, legalábbis a klasszikus, merev politikatörténet szemszögéből.

Standeisky: Ez bonyolultabb, megmondom, miért. Nem róható fel senkinek, hogy a jól bevált nézőponthoz, módszerekhez ragaszkodik. Magam is elenyészően

keveset tudok arról, hogyan változnak a világban a társadalomtudományok. Külföldi munkákat olvasva időnként rádöbbenek arra, hogy mi, magyarok a történelemtudomány terén is évekkel, évtizedekkel vagyunk lemaradva, vagy – jobbik esetben – magunk jövünk rá dolgokra, vagyis felfedezzük a spanyolviaszt. Szakmai létem talán peremlét, de nem háttérbe szorítottság, s erről csak magam tehetek. Olyat kell írnom, ami megszólít másokat.

Balázs: Kassákra visszatérve, egyrészt az ő összművészeti tevékenysége vonz téged, az, hogy számos különböző művészeti területen alkotott, sőt ezeket tulajdonképpen együttesen is szemlélte, az irodalmat és a vizuális kultúrát egymáshoz közelítette az avantgárd programja szerint sokkal inkább, mint azelőtt bárki. De Téged Kassák mint értelmiségi, mint közszereplő is érdekelt, igaz?

Standeisky: Egyre inkább az elsőként említett megközelítés foglalkoztat mostanában, s nem az utóbb említett. Talán azért, mert úgy gondolom, hogy politikai, közéleti tevékenységéről, kapcsolatairól már nincs mit írnom. Kassák engem először mint költő érintett meg. De én nem vagyok irodalomtörténész vagy esztéta, csak egy Kassák alkotásaira érzékeny befogadó. Versekről, képekről, zenéről nagyon nehéz beszélni, mert ezek az érzékeinket, a lelkünket szólítják meg, amit nagyon nehéz szóban kifejezni. Tehát Kassák először versein és képein – figurális rajzain – keresztül hatott rám, ezek voltak gimnazista koromban olvasott, látott verseskötetében. A második Kassák-élményem az *Egy ember élete* volt, amire a férjem hívta fel a figyelmem, aztán jöttek sorban a többi művek. Aztán a kutatói pályámon Kassák közéleti pályájának dokumentumaival is találkozhattam, és értelmezésüket be tudtam illeszteni nagyobb témámba. Vagyis én sem a maga egészében közelítettem meg Kassákot, hanem vizsgálódásaimat a kezdetekben a közszereplőre és a személyiségre redukáltam. A 2007-ben megjelent könyvem, amely zömmel a Kassákról szóló, korábban már megjelent írásaimat tartalmazza, címével lefedi a benne foglaltakat: *Kassák, az ember és a közszereplő*. Az „ember” azonban nem csupán a közéletben szerepet játszó Kassákra vonatkozik, hanem az alkotót is jelenti, akinek megismeréséhez versein, novelláin és önéletrajzi jellegű prózai írásain keresztül jutottam el. A pszichoanalízissel való megismerkedésem és gyakorlati tapasztalataim is hozzásegítettek ahhoz, hogy Kassák személyiségéhez közelebb tudtam kerülni. A nyolcvanas években pszichoanalitikus szemináriumra jártam, amit egy olyan pszichoanalitikus, Székács István vezetett, aki irodalmi, zenei érdeklődésű is volt. Ő biztatott arra, hogy tartsak a társaságnak előadást Kassákról. Hogy én Kassák személyiségének alkotólélektani megközelítésébe fogtam, elsősorban neki köszönhető. Ennek az előadásnak a kiindulási pontja egy álmom volt, amelyet elmondtam a pszichoanalitikusomnak. A megszületett tanulmány címe: *Kassák Annája*, amely először irodalomtörténeti szakfolyóiratban jelent meg. A történészek nem is tudnak

róla, viszont irodalomtörténészek azóta is hivatkoznak rá mint a szépirodalom nem szokványos megközelítésére.

Balázs: Tehát az irodalmárok között arattál sikert, ráadásul új látásmóddal...

Standeisky: ...amiben Székács István mellett Szőke Györgynek is volt szerepe. Őt József Attila lélektani megközelítése érdekelte. Sokat tanultam abból, ahogy ő József Attilával foglalkozott. Irodalompszichológiát is tanított doktoranduszoknak.

Balázs: József Attila járt pszichoanalízisbe, de Kassákról nem tudom, hogy járt-e.

Standeisky: Nem járt, de tájékozott volt a lélektanban is. Minden irányban nyitott volt. Talán az rokonít vele – bár nem szeretnék szerénytelen lenni –, hogy kíváncsi ember volt, és minden újdonságnak utánanézett, és próbálta megérteni a körülötte állandóan változó világot. Kassákhoz képest én nagy előnyben vagyok: vele ellentétben nekem van otthonról hozott kulturális tőkém. Értelmiségi családból jövök ambiciózus anyával, aki könyveket vásárolt. És aztán megismerkedtem Szőke Györggyel is, míg Kassák saját erőből építette fel önmagát. Engem az önépítésemben rengetegen segítettek.

Balázs: De azért őt is segítették sokan. Világéletében „zsidók, nők és fiatalok” vették körül. Ezek az ő szavai.

Standeisky: Megtalálta azokat, akikre szüksége volt.

Balázs: Munkatársainak nagy része zsidó származású volt. A nők, akikre számíthatott, nagyon fontosak az életében, és a fiatalok is, akik folyóiratainak képzelt vagy valós olvasógárdáját adták.

Standeisky: Az egymás iránti érdeklődés kölcsönös volt. Kassák mágnesként vonzotta az útjukat kereső fiatalokat. Kassák kései levelezéséből és a róla szóló visszaemlékezésekből láthatod: hozzá még hetven- és nyolcvanéves kora között is, amikor már rég nem volt a Munka-kör, jártak a fiatalok. A Kádár-korszakban, a '60-as években megérették a neoavantgárd művészei, hogy Kassáktól kaphatnak valamit.

Balázs: A neoavantgárd és a történeti avantgárd az ő személyén keresztül találkozhatott.

Standeisky: És nem Kassák ment a fiatalokhoz, hanem a fiatalok keresték meg Kassákot.

Balázs: Ha belegondolunk, az említett csoportok – zsidók, nők, fiatalok – a társadalom sok szempontból marginális csoportjainak számítottak, legalábbis a 20. század nagy részében.

Standeisky: Ráadásul Kassák mindig lázadó volt, nem a megszokotthoz igazodott. Ment a józan paraszti esze után. A tehetségét akarta kiteljesíteni.

Balázs: Azt írja egyébként, hogy mindegyikkel szigorúan kritikus viszonyban volt, tehát...

Standeisky: ...ezért is szerették őt – mármint azok, aki világnézeti vagy más okokból nem hagyták el –, mert olyan valamit kaptak tőle, amiből tanulhattak, amire építhettek.

Balázs: Téged nem csupán Kassák Annája érdekelt, hanem Kassák barátai is, például Szabó Dezsőhöz fűződő barátságáról is írtál.

Standeisky: Amit a Kassák Múzeum akkori igazgatójának, Csaplár Ferencnek köszönhetek. Ő hívta fel kettőjük levelezésére a figyelmem. Szabó Dezső és Kassák barátságáról a *Kritikában* publikáltam először: közzétettem a leveleiket, majd kapcsolatukról Csaplár felkérésére tanulmányt írtam. És miután megírtam, ő azt mondta, hogy az írásom nem jó, és nem jelentette meg abban a kötetben, amelybe szánta, és megírta ő e két jeles férfiú kapcsolatának történetét. Nem „ellopta” tőlem a témát, egész más szempontból írta meg saját tanulmányát. Az én megközelitésem alapvetően lélektani volt. Csaplár filológusként közelített a kérdéshez. Akkor elvittem írásom – ez a rendszerváltozás körül volt – a *Medvetánc*nak, amely ellenzéki lapnak számított. Rögtön közölték. Minden a helyére került.

Balázs: Kassák tehát a legszemélyesebb témaválasztásod?

Standeisky: Igen, és ez már így is fog maradni. Az utóbbi időben elég sok Kassákról szóló írást is közöltem. Az *Élet és Irodalom* 2017. karácsonyi számában Kassák egyik kései, egyszerre költői és képzőművészeti alkotását próbáltam értelmezni. Ez *Az idő múlásában* című verses-képes album. '71-ben adták ki. A színes rajzok olyanok benne, mintha falfirkák lennének. Hasonmáskiadás. Írásomban azt elemzem, hogy mit jelenthetett ez a fura művészeti tárgy és egyben költői mű Kassák életében. Miért írta, rajzolta '51-ben ezt a művét? Miért formálta éppen ilyenre? Miért békásmegyeri magányában, hatvanéves korán túl próbálkozott ezzel? Kassák verses-képes albuma révén az emlékezés és a műalkotás közötti lényegi összefüggés izgalmas művészi megjelenési formájára akadtam. A 2017. decemberi *Tiszatájban* Szittyá Emilről írtam, Kassák furcsa barátságáról. Tanulmányom arról szól, mit jelentett Kassáknak ez a barátság. Hogyan látta Szittyá Emilt a húszas években, amikor megírta *A ló meghal a madarak kiröppülnek* című versét, és hogyan látta hatvanéves kora körül, amikor újból összetalálkozott Szittyá Emillel. A találkozás ihlette az *Elporzott évek* című hosszabb Kassák-költeményt, amelyben egészen más képet rajzol Szittyáról, mint az *Egy ember életében*. A következőre jutottam: az, hogy a kereső Kassákból alkotó Kassák lett, nem kis mértékben Szittyá Emilnek köszönhető. Kassák hivatalos és nem hivatalos Kádár-kori fogadtatásáról is előadtam nem olyan régen Szegeden egy irodalomtörténeti konferencián. A kor kanonizálási igényéről és a hivatalosságok fanyalgásáról beszéltem. Arról, hogy mit csinált Kassák a Kádár-korban, és hogyan reagáltak rá akkoriban. Képkiallításaival kapcsolatban már ismertek a hatalom packázá-

sai, Edit [Sasvári Edit – *A szerk.*] is fontos munkákat tett közzé erről, öregkori költészetét is lelkesen elemezte többek között Bori Imre és Németh G. Béla, de voltak olyanok is, akik elmarasztalták Kassákot, s itt nem a hivatalos, pártállami irodalomfelfogásról beszélek, hanem a fiatal Radnóti Sándor 1969-es, irodalmi berkekben nagy vitát kiváltó vélekedéséről. Ugyanakkor Kassák a Kádár-korban nemcsak félretett és megtrúrt művész volt, hanem támogató is. Soha annyi könyve nem jelent meg, mint azokban az évtizedekben. Gondoljunk csak az 1971-ben napvilágot látott, már emlegetett *Az idő múlásában* című albumára! Saját maga illusztrálta versesköteteit, s ő is tervezte azokat, s a központosított könyvkiadás irányítói méltányolták költséges igényeit. Ilyen volt a kultúrpolitika: „megengedem, hogy az értékek nyilvánosságra kerüljenek, ugyanakkor deklarálom, hogy a realista, marxista–leninista kultúrafelfogás a hivatalos, az irányadó”. Kassákra alkalmazva: „én döntöm el, hogy Kassák melyik művei értékesek, s melyikek nem”. Az ellentmondásos viszonyokat jelzi, hogy a *Mesterek köszöntése* című Kassák-verseskötet is a Kádár-korban jelent meg. Micsoda gyönyörű kiadvány, benne a versek mellett 20. századi absztrakt és figuratív, színes, jó minőségben reprodukált képek! Akkor, abban a korban, amikor az avantgárd művészet végeredményben a tiltott kategóriába tartozott. És ő megjelentethette ezt az albumot.

Balázs: Mert kevesekhez jutott el.

Standeisky: Nem gondolnám, hogy a Horthy-korban vagy napjainkban nagyobb példányszáma lenne egy ilyen kiadványnak. Kassák 1945 előtti verseskötetei kis példányszámban jelentek meg, akkor nem támogatta senki, a Kádár-korban pedig hivatalos támogatással jelentethetett meg egy nagy előállítási költséggel járó kötetet. Szóval ez nem olyan egyszerű.

Balázs: Igen, de ott van az instrumentalizálás, a felhasználás problémája. A rendszer azt érezte, hogy a nagylelkűnek tűnő gesztusa hasznot hajt neki...

Standeisky: ...sőt legitimálja. A pártközpontban és a minisztériumban nyilván számítottak arra, hogy az értelmiségiek méltányolják majd ezt a hatalmi gesztust, s meggondolják, hogy esetleges ellenvéleményüknek hangot adjanak.

Balázs: Szelep volt.

Standeisky: Szelep, de e szelepfunkció révén értékek is a nyilvánosság elé kerülhettek. Bonyolult a puhuló diktatúra! Kassák a *Mesterek köszöntését* összművészeti alkotásnak tartotta, mint ahogy egész írói és képzőművészeti tevékenységét is. Ha mi ezt utólag szétszakítjuk, a kassáki lényegét hagyjuk figyelmen kívül. Ő mindig műveinek egységességében gondolkodott. A Kádár-korban a kulturális korifeusok hatalmi-politikai megfontolásból próbálták kettéválasztani, megcsontítani a kassáki életművet, most a tudós ítések szakmai kényszerűségből politikai elfogultság, hatalmi megfontolás nélkül tesznek valami hasonlót.

Balázs: Most az ok a valós tudományos izoláltság – az erőfeszítések ellenére...

Standeisky: A Kádár-érában az ideológiai-politikai szempont volt a meghatározó. A hatalom utálta az avantgárdot, mert ideológiailag nem volt számára hasznosítható. Most meg azért választódnak szét az összetartozó elemek, mert az egyik értelmező fél nem ismeri a másikat. Nincs együttlítás, együttgondolkodás. S nem is igen lehet.

Balázs: Éva, mik az új terveid?

Standeisky: Van két monográfiatémám. Mindkettő egy-egy személyhez kötődik. Az 1890 és 1967 között élt Bilkei Gorzó Nándor sok-sok folyóméternyi hagyatékát már hosszú évekkel ezelőtt áttanulmányoztam, kicéduláztam, kimásoltam belőle a monográfiához szükségesnek vélt részeket. Tetemes mennyiség. Több írásom is született már Gorzóval összefüggésben és az általa összegyűjtött iratokra alapozva, de Gorzó izgalmas és változatos életének megírásával még adós vagyok, s úgy tűnik, már az is maradok. A másik tervem: egy Kassák-monográfia. A Kassák-jelenségről szeretnék rendhagyó könyvet írni. A művészettörténészek Kassák képeivel foglalkoznak, a történészek közéleti szerepvállalását, nézeteit vizsgálják, az irodalomtörténészek pedig Kassák életét és írásait elemzik, értelmezik. Kassák azonban szerves egységben élte meg, láttatta valamennyi tevékenységi formáját. A kassáki életmű elemei több szakma felségterületéhez tartoznak. Vannak olyan kutatók, akik az egyikben jártasak, mások pedig a másokban. Több vonatkozásban én is kívülrálló vagyok, honnan veszem hát a bátorságot az egységben láttatásra? Hogyan lehet a kassáki szimultanizmust, szinkronitást a Kassák-művek értelmezésében is megvalósítani? Kassák olyan alkotó volt, aki „egyszerre”, vagyis párhuzamosan írt verset, regényt, alapított és szerkesztett folyóiratot, festett, vitacikkeket és publicisztikai írásokat tett közzé, tartott előadást, szerepelt a rádióban és még sorolhatnám. Mi, az utókor műélvezői és értelmezői szétvágjuk, nagyító alatt vizsgáljuk egyes „testrészeit”, s végül maga Kassák tűnik el valahol. Azt tervezem, hogy megkísérlem a lehetetlent, s egységben próbálom láttatni őt, s ehhez kitalálom a megfelelő műfajt és formát. Ami gondolatban, vázlatban, részletekben nagyjából már meg is van.

Az interjú 2017. december 17-én Budapesten, két részletben készült.

TARTALOM

- 7 **SPIRÓ GYÖRGY**
Standeisky 70
- 9 **AGÁRDI PÉTER**
Metszet
*József Attila Az egységfront körül (1933) című tanulmányának
receptiótörténetéből*
- 26 **BALÁZS ESZTER**
Művész és/vagy értelmiségi?
Avantgárd-szerepfelfogások Magyarországon (1915–1919)
- 41 **BALLA ZSÓFIA**
Két vers
- 43 **BÁTHORI CSABA**
Eltűnt idő, elhunyt idő
- 44 **BÓDY ZSOMBOR**
Az 1945-ös átalakulás értelmezési kánonjairól
- 59 **CSÁNYI VILMOS**
Gondolat, viselkedés, szerkesztett gondolat
- 63 **FEITL ISTVÁN**
Demokratikus populizmus, 1945–1948
- 78 **GYÁNI GÁBOR**
„Jövőlesők”, avagy a trauma genezise
- 88 **GYÖRGY PÉTER**
A valóság eltagadásának stratégiái
Realizmus és radikális utópia az államszocializmus idején
- 96 **HATOS PÁL**
Felemás köztársaság 1918-ban

- 112 **HUNYADY GYÖRGY**
A demokratikus közvélemény reménye
- 133 **KARSAI LÁSZLÓ**
Zsidósors Európában 1941-ben
- 144 **K. HORVÁTH ZSOLT**
A „Kassák”
Szemponatok a művészi szerepek és modellek értelmezéséhez
- 151 **KOLTAI GÁBOR**
Fegyelem az állampártban az 50-es években
Szakirodalmi hiányok – feltáratlan források
- 165 **LENGYEL LÁSZLÓ**
Történész és a jelen
- 174 **RAINER M. JÁNOS**
Lehetséges hagyomány
A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke és elődei
- 184 **SASVÁRI EDIT**
Tavaszi Tárlat 1957
Művészetellenes diktatúra – hősie ellenállás?
- 192 **SIPOS BALÁZS**
Összegabalyodott nőtörténet
Nemzeti és transznacionális nőtipusok találkozása az első világháború utáni Magyarországon
- 203 **SZILÁGYI ÁKOS**
A tények retorikája
Történeti-filozófiai vizsgálódások
- 215 **TAKÁCS RÓBERT**
Az abszurd dráma Magyarországon az 1960-as és 1970-es években
- 231 **UNGVÁRY RUDOLF**
Egy ajándék kalandja
- 236 **VALUCH TIBOR**
Fogyasztás a hétköznapiakban
Társadalomtörténeti szempontok
- 247 **BALÁZS ESZTER és SASVÁRI EDIT** beszélgetése Ständeisky Évával
Mindig új, izgalmas dolgokkal találkoztam

A kötet címének forrása: Homoklapátolás. Szőnyi Tamás interjúja Standeisky Évával, *Magyar Narancs*, 2006/3. sz.

Az előzéken válogatás Standeisky Éva fénykereséseiből

A hátulzék fotóit a szerzők bocsátották rendelkezésünkre.

Balla Zsófia fényképét © Kurucz Árpád készítette

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó igazgatója
Nyomtatta és kötötte a Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető Katona Szilvia ügyvezető igazgató
Megjelent 17 (B/5) ív terjedelemben

ISBN 978-963-338-045-1

